گۆڤارێکی مێژوویی وەرزییە،
کۆمەڵەی ڕۆشنبیریی مێژوویی کوردستان دەریدەکات

مێژوو

ژمارە 27
ساڵی حەوتەم
هاوینی 2013

ئەم کتێبە

لە ئامادەکردنی پێگەی

(منتدى إقرأ الثقافي)ە

WWW.IQRA.AHLAMONTADA.COM

بۆ سەردانی پەیجی پێگە:

https://www.facebook.com/iqra.ahlamontada/

بۆ سەردانی پێگەکە:

http://iqra.ahlamontada.com

مێژوو

گۆڤارێکی مێژوویی وەرزییە، کۆمەڵەی رۆشنبیریی مێژوویی کوردستان دەریدەکات

ژمارە (٢٧) سالی حەوتەم هاوینی ٢٠١٢

- گۆڤار : مێژوو
- ژمارە : (٢٧)
- تیراژ : (٥٠٠) دانە
- چاپخانە : رۆژهەڵات

كوردستان / هەولێر - پشت سەرۆكایەتی زانكۆی سەلاحەددین

g.mezhu@yahoo.com
g.mezhu@hotmail.com

پێرست

◄ سەروتار

◄ توێژینەوە

◄ القسم العربي

کەشکۆڵی گۆڤار

مێژوو و تەکنەلۆجیا

سەرنووسەر

تەکنەلۆجیا بە بەردەوامی لە پێشکەوتندایە، خۆشبەختانە بە شێوەیەکی گشتی پێشکەوتنی تەکنەلۆجی لە خزمەتی مێژوو و مێژوونوسان دایە. لەم ڕووەوەش دەکرێت ئاماژە بە چەند سەرە قەڵەمێکی سەرەکی بدەین.

بوونی کۆمپیوتەر و کتێبخانەی ئەلیکترۆنی تا ڕادەیەکی باش کاری مێژوونوسی لە بەدەستهێنانی سەرچاوە ئاسان دەکات هەروەها تاڕادەیەك گرفتی جێگاش لە کۆڵ مێژوونوس دەکاتەوە بەتایبەتی ئەوەی پەیوەندی بە کتێبخانەی ماڵەوە هەیە گرنگی ئەم لایەنە پتر بەدیاردەکەوێت کاتێك ماڵ یان ئۆفیسی ئەو کەسە بچووك بێت.

لە ڕووی هاتووچۆ ئاسان بوونی هاتووچۆی وشکانی و دەریایی و ئاسمانی بە بەراورد لەگەڵ سەردەمانی پێشووتر بە بەردەوامی دەرفەتی ئەوەی بە مێژوونووس داوە ئاسانتر و خێراتر بگات بە شوێنی ئەو ڕووداوە مێژووییانەی توێژینەوەیان لەسەر دەکات هەرچەندە دووریش بن.

تەکنەلۆجیا ڕۆڵێکی گرنگی هەیە لە پەرەسەندنی زانستی شوێنەوار، دیارە کە زانستی شوێنەواریش کەرستەیەکی خاوی باش دەخاتە بەردەم مێژوونوس بەتایبەتی لە بواری مێژووی کۆن و ناوەڕاست، ئەمەش نموونەیەکی ترە لە بارەی خزمەتکردنی تەکنەلۆجیا بە مێژوو.

ئینتەرنێت و تەنانەت فەیسبوك بوونە بە دوو ئامرازی گرنگ کە مێژوونوسان بابەتی خۆیانی تیادا بڵاوبکەنەوە لە هەمان کاتیشدا، سوود لە هەندێك بابەت وەربگرن کە لەم دوو ڕێگایەوە بەدەستیان بگات.

پێشکەوتنی بواری وێنەگری فۆتۆگرافی و ڤیدیۆیی کە دەستکەوتی تەکنەلۆجین خزمەتێکی یەکجار زۆریان بە مێژوونوسان گەیاندووە چونکە وێنە دەکرێت لە بواری مێژووی کۆن و سەدەکانی ناوەڕاست تارادەیەك و لە بواری مێژووی نویێ تارادەیەکی زۆر خزمەت بە نوسینە مێژووییەکان بکەن.

فیلمی دەکیۆمێنتاری و فیلمی سینەمایی مێژوویی کە لە سەدەی بیست پەیدابوون خزمەتی بڵاوکردنەوەی ڕۆشنبیری مێژووییان کردووە، چونکە بواری کاریگەرییان لەسەر خەڵك لە بواری کتێب پترە.

توێژینەوە

مێژووی ئالای کوردستان

د.ئازاد عوبێد سالح
بەشی مێژوو ـ کۆلیژی ئەدەبیات ـ زانکۆی سەلاحەددین

پێشەکی

ئالا نیشانەی سەروەری و شکۆمەندی و شانازیی هەر وڵات و دەوڵەتێکە . ئەرکی هەر هاوولاتییەکە خزمەتی ئالای نیشتمانەکەی بکات، گەل و نەتەوەکان، هەمیشە لە هەوڵی بەرز راگرتنیدان. ئالا بۆ نەتەوەیەکی بێ قەوارەی سیاسیی وەك کورد، ئامرازێکی کاریگەرە بۆ بزواندنی هەستی نەتەوایەتی و نیشتمانی. لەبەر ئەوەی زۆر لایەنی مێژووی ئالای ئێمە زانستانە لێی نەکۆڵدراوەتەوە، بۆیە بایەخپێدانی ئەرکی نیشتمانی رۆڵەکانییەتی کاری بۆ بکەن.

لەم رووەوە بایەخدان بە مێژووی ئالای کوردستان و سەر و سۆراخکردن و بەدواداچوونی وەك کارێکی زانستی مێژووی کورد بە ئەرکێکی پێویست زانرا، بەتایبەتی کە تا ئێستا لێکۆڵینەوەیەکی زانستی لەبارەیەوە نەکراوە، جگە لەوەش هێشتا خەڵکانێکی زۆر، تەنانەت نەك ئاسایی، بەڵکو رووناکبیران و نووسەران و خەڵکی خوێندەواریش، شتێکی وای لێ نازانن.

گیروگرفتی ئەم توێژینەوەیە نەبوونی زانیاری و کەمی سەرچاوەی باوەرپێکراو و رەسەنە، ئەویش لەبەر بارودۆخی تایبەتی کوردستان داگیرکردنی، نەتوانراوە، زانیاری و بەڵگەنامەکان هەڵبگیرێن و بپارێزرێن. ئەوەی تا ئێستاکەش لە بارەی ئەو بابەتە لەبەر دەستە و هەیە، زۆربەی هەرە زۆری دووبارەکردنەوەی زانیارییەکانی یەکدییە و زۆربەیان بێ سەرچاوەن.

ئەم بابەتە سەرەتا لە پێناسە و جۆرەکانی ئالأ و دروستکردنی، مێژووی دێرینی لای نەتەوەگەلی جیاواز دەخاتەڕوو، هەر لە دێرزەمانەوە تا رۆژگاری نوێ، پاشان باسی ئەو راپەڕین و شۆڕشانەی کورد، کە ئالأیان هەڵکردووە، لە سەدەی بیستەم، لە سەرەتای دروستبوونی کۆمەڵەو رێکخراوە سیاسییەکانی کوردستان, چونکە ئەمانە بە پلەی یەکەم بایەخیان بە دروستکردنی ئالأ لە رۆژگارە جیاجیاکاندا داوە، شۆڕشی مەلا سەلیم بەتلیسی، قۆچگیری، شێخ مەحموود، سمکۆی شکاك، شێخ سەعیدی پیران، کۆمەڵەی خۆیبوون، کۆمەڵەی هیوا، ژێکاف و کۆماری کوردستان ١٩٤٦... هتد.

بەتایبەتیش کۆمەڵەی تەشکیلاتی ئیجتیماعی کورد لە ئەستەمبۆڵ لە کۆتایی ساڵی ١٩١٩ سەرەتای ساڵی ١٩٢٠، کە بۆ یەکەم جار ئەو ئالأیەی ئێستای داهێناوە.

ئەو سەرچاوانەی بەشێوەیەکی سەرەکی کاری لەسەر کراوە: (الموسوعة العربية) بۆ پێناسە و کورتە مێژوویەکی سەرهەڵدانی ئالأ بە گشتی و (الموسوعة العربية العالمية) هەروەها (ئەحمەد قەلقەشەندی) (صبح الاعشى في صناعة الانشاء).

(زنار سلۆپی، قەدری جەمیل پاشا)، لە یادەوەرییەکانی بە ناوی (دۆزی کوردستان) سەرچاوەیەکی زۆر بە نرخە و زانیاری زۆر گرنگی سەبارەت بە رەوشی سیاسی کوردستان لە سەدەی بیستەم تێدایە. کۆبەرهەمی ژمارە حەوتی (جەمال نەبەز) وتارێکی سەبارەت بە ئالأی کوردستان بەناوی (سەرنجێك لە بارەی دیرۆکی ئالأی کوردستانەوە) تێدایە و زانیاری گرنگی دەربارەی ئالأ تێدایە. هەروەها کەڵك لە ژمارەیەك گۆڤار و رۆژنامەی کوردی وەرگیراوە، کە زانیاری گرنگیان لەو بارەیەوە تێدایە.

ئەمە و چەندین سەرچاوەی دیکەی گرنگ کە لە لیستی سەرچاوەکاندا ئاماژەی پێکراوە.

پێناسەی ئالا

ئالا Flag: لە ڕووی زمانەوە شتێکە هەڵدەدرێت بە مەبەستی ڕێنوێنیکردنی نەشارەزایان، یان ئەوەی لە تەنیشت ڕێگایان دادەنرێت بۆ ڕێنوێنیکردن لەسەر زەوی، یان شاخی درێژ. ئالا ئەوەیە کە سەربازەکان لەسەری کۆدەبنەوە یان ئەوەی بەسەری ڕمەوە دەکرێت ، ئالا، ئالای شەڕە، لە ناوەکانی دیکەی ئالا دورفس ئالایەکی مەزن بووە، بەند، بەیرەق، سنجق ، ...هتد. ڕەنگ دروشم، هێمان لە شەڕو گەڕان و میرنشینیدا[1].

لە فەرهەنگە کوردییەکانیشدا، ئالا: "١- پارچەیەك قوماش هەرچێکی بێ و هەر چەندێك بێت.٢- پارچە قوماش یا کەولێك بوە، بە سەری ڕمب و نێزەوە دەکرا و شکڵی گیاندار یان شتێکی تری لە سەر دەکێشرا. زەمانی کۆن نیشانەی لەشکر و ئۆردووی جیاجیا بوە، هەر لەشکرێ هەولی دەدا، لە شەڕا ئالای لەشکری دوژمن بگرێ یا بیخا ، کەوتن یا گیرانی ئالای لەشکرێك شکستی تێدەخست، لە چەرخی نۆزدەهەمرا، ئالا بۆتە نیشانەی گەلێ ڕێکخراو یا دەزگای تریش، لە هەمووان موهیمتر بۆتە نیشانەی سەربەخۆیی نەتەوەکان و ڕەنگا و ڕەنگیش بوە."[2]، هەروەها بەیداغ، بەیداخ، ئالایی، بەندێر، بەیرەق، بێراق، ئالە، درەویش، تیپێك پێشمەرگەی ٤٠٠٠ کەسی، قەڵەمی نووسین ، بە کار هێنراون.[3]

ئالا ناوێکی گشتییە بە هەر شێوە و جۆرێك دەگوترێت، ئالای نیشتمانیش لە دابی دبلۆماسیدا هێمای دەوڵەت و نیشانەی سەروەری و کەرامەتییەتی، بەزۆری لە قوماشێکی تایبەت دروست دەکرێت، چەندین ڕەنگ و دروشمی دیاریکراوی تێدایە، بەپێی قانون یان فەرمانێکی یاسایی تایبەت. پێوانە مامناوەندییەکانی

ئـالأی ڕەسمیـی گـەورە ۱۲۰×۸۰ یـان ۱۵۰×۲۲۵سـم، پانیـشی سـێیەکی درێژییەکەیەتی.(٤)

ئـالاّ: دەوڵـەت وەك هێمـا و نیـشانەیەك بـەرزی دەکاتـەوە بـۆ ئـەوەی لـە دەوڵەتـەکانی دیکـەی جـودا بکاتـەوە، ڕەنگـە بریقـەدارەکانی و نەخـشەی سەرنجڕاکێشە، کە هێمای خاکی نیشتمان، گەل و حکومەتە، لەگـەڵ ئـەو بـەها و روومەتانەی کـە ڕۆڵـەکانی نەتـەوە بڕوایـان پـێ هەیـە. ئـالأی نیـشتمان هەسـتی کامەرانی خەڵك دەجوولێنێ یـان گیـانی ئازایـەتییان تێـدا دەوروژێنـێ و بـەرەو گیانفیدابیان دەبات، خەڵکێکی زۆر لە پێناو پاراستنی ئالأی نیشتمانی مردن، بـۆ ئەوەی دووچاری نوشستی و ڕیسوابوون نەبێت(٥).

کورتە میژوویەك

بە پێی سەرچاوەکان زەحمەتە بزاندرێت کەی یەکەم جار ئالاّ بەکارهاتووە ، دەکرێ بلێین ئەوە بەندە بە تێگەیشتن لە چمکی ئالاّ و پێناسـەکردنی ... ئەگـەر مەبەست ڕەنگ و دروشم و ئەو نیشانانە بن کـە ئالأکـانی لێ دەرهێنـراون، ڕەنگـە ئەوکاتـە پێناسـەکە هەمەلایـەنتر بێـت.... ڕەنگـە میـسرییە کۆنـەکان سـەرەتا ئالأیان بەکاریان هێنابێت.(٦)

لەسەر ئەو نووسراوەی سەر بەردەکەی سەرپل لە نزیك شاری زەهاو سـەدەی بیست و شەشەمی پێش زاینی، لولوییەکان لە نیوەی دووەمی هەزارەی سێیەمی پێش زایین، دەوڵەتێك بوون و بریتی بوون لە چەند چینێکی کۆمەلایـەتی ، بـەلأم وەکو سەرچاوە ئاشوورییەکان باسی دەکەن، ئالاّ و دامەزراندنی یاسای دەوڵەتی لە ناو ئەو هۆزانەدا تەنیا لە سەرەتای هەزارەی یەکەمی پێش زاییندا بینراوە(٧).

"ئێرانییەکان ئەو بەیداخەیان (درەفشی کاویان – توێژەر) بە هـی ڕۆژگـارانی کەونارای مێژووی خۆیان دەزانی وەختایـەك هـەزار سـاڵ بەسـەر زوڵـم و زۆرداری (دەهاگ – ضحاك)ی داگیرکەرا تێپەڕی، ئاسنگەرێك بـەناوی (کـاوگ) بەروانکـەی چەرمینی خۆی بەسـەرە نێـزەوە کـرد و پێـی نایـە مەیـدانی شـۆڕش. ڕاپـەڕیوان دەهاگیان سەرەونخون کرد و (فەرەیدوون)یـان لـە جێـی دانـا، کـە شـازادەیەکی تـازە لاوی تۆرەمـەی پادشـایانی پێـشوو بـوو، لـەودەمی ڕا بەروانکـەی کـاوگی ئاسنگەر بوو بە ئالآی سوڵتانەکانی ئێران و ناویان نـا (درەفـشی کاویـان –ئـالآی کـاوەیی)"[٨]. سـەبارەت بـە ئـالآی ئێرانـی کـۆن لـە سـەردەمە جیاجیاکانـدا، عەبـدولڕەحمان مزووریـی توێـژەر، وردەکـاریی لـەو بارەییـەوە کـردووەو تێیـدا باسی"مێژوا ئالآیێن ئێرانیێ ژ دەسـپێکێ تـا کـەتنا ساسـانیان"ی کـردووە.[٩] لـە باسی ئالآی (درەفشی کاویان)یش، چەند مێژوونووسێکی عەرەب و ئێرانی باسی ئەو ئالآیەیان کردووە، کە سەرەنجام لە شەڕی قادسیەدا کەوتە دەست عـەرەبان و بە فەرمانی خەلیفەی دووەم پارچە پارچە کرا و سووتێندرا[١٠].

لە شارسـتانییەتی دووئـاوان (میـسۆپۆتامیا) و وڵاتـی شامیـشدا، ئـالآی لـەو شێوەیە هەبووە، ئالآکان هەر تـەنیا واتـای ئـایینی یـان هێمـایی نـەبووە، بـەڵکو فینیقییەکان و یۆنانییەکان بە مەبەسـتی گۆڕینـەوەی هێمـا و زانیـاری لـە کـاری دەریاییدا و بۆ دیاریکردنی شوێنی سەرکردە بەکار هێنراون. ڕۆمانییەکان شـەش جۆر ئالآیان بۆ هێزە وشـکانی و دەریاییـەکان بـەکارهێناوە، ئالآیـەکیان هـەبووە چوارگۆشەیی بووە لە قوماشێکی چەسپاو لێوارەکـانی دانـە دانـە بـووە ڕەنگـی ئەرخەوانی، سوور یان شین بووە و بە شیشەیەکی پانەوە دەکرا، لەسـەر نـووکی ڕمێك هەڵۆیەکی کانزایی بەسەرەوە بووە، هەروەها ئالآیەکی دیکەشـیان هـەبووە بە ناوی (تەنیین ـواتە مارێکی مەزن) لە قوماشێکی شێوە لوولەیی پێـك هـاتبوو،

وەك تەنێك بای تێ دەكرا، لە ماری دەكرد و دوژمنانی دەترساند، ئەوەیان لە پارسەكان وەرگرتبوو، پتریش بە داهێنانی چینییەكان دەچێت، تا دوای رووخانی رۆماش لە ئەوروپا هەر باو بوو. بەریتانییەكانیش تا ساڵی ١٤٨٥ز بەكاریان هێناوە، بەڵام دواتر فەرەنسی و ئەڵمانەكانیش هەڵۆ كانزاییەكەیان وەرگرتبوو[١١] .

ئاڵا پارچە قوماشێكی رەنگاورەنگە، هەندێ هێماو نیشانەی پێوەیە ئامـاژە بە مانایەكی تایبەتی دەكات، سەربازەكان لە پێشەوەی سوپا هەڵیدەگرن، لە جەژن و بۆنەكانیشدا لەسەر خانووەكان هەڵیدەدەن. ئاڵا وەك لاپەرەیەك وایە كە شەرەف و سەروەری و شكۆمەندی و مێژووی نەتەوەكەی لەسەر نووسرابێتەوە، گەلە كۆنەكان بەكاریان هێناوە، بەتایبەتیش میسری و ئاشوورییەكان. لە كتێبە ئاسمانییەكانی بەر لە ئیسلامدا هاتووە. گریك و رۆمانەكان بەكاریان هێناوە. ئاڵا هێما و مەبەستی ئایینی و سەربازی هەبووە، هەڵۆ و باز (النسر والعقاب) دروشمی رۆمانەكان بووە، لەسەر نووكی رمەكانیان قایمیان دەكرد، لە ژێرەوەش ئاڵای رۆمانەكان شۆڕ دەكرایەوە[١٢].

عەرەبەكانیش لە رۆژگاری نەزانی (الجاهلیة) دا ئاڵای جۆراوجۆریان هەبووە، شێوە و رەنگەكانیان جیاواز بووە و بەسەر رمەكانیانەوە دەكرد و سوارێك لە ناوەڕاستی جەنگاوەرەكاندا رایدەگرت، پێیان دەگوت ئاڵای شەڕ، ئاڵا پارچەیەكی دراوی كراس بوو و لوول دەدرا و بەداری رمەكانەوە گرێدەدرا، تەنیا لە كاتی پێویستی دەكرایەوە، ناویان لەوانە نابوو عەسائب (العصائب) كۆی (عصابة) چونكە بەسەر رمەكانەوە لەسەر را دەبەسترا، واتە (بەستراوەكان). پێغەمبەر (د.خ) ئاڵای بۆ ئەمیری لقە (سریة) كان دەبەست كە دەینـاردن، خۆشی ئاڵایەكی سپی هەبوو لە كاتی شەڕەكاندا هەڵیدەدا و ئاڵایەكی رەشیشی

هەبوو ناوی (العقاب) بووە، عەلی کوڕی ئەبی تالیب لە ڕۆژی بەدری گەورە هەڵیگرتبوو[١٣].

سەبارەت بە ئاڵای خەلیفەکانیش ئەوا دروشمی ئاڵایان هەبوو، دروشمی ئەمەوییەکان کەسك بووە، هەرچی عەباسییەکانن، ئەوا دروشمیان ڕەنگی ڕەش بوو بە سپی ناوی خەلیفەی لەسەر نووسراوە. فاتمییەکانیش دروشمەکانی تایبەت بە مەلیکیان بەکاردەهێنا، وەك کەژاوەی گەوران بوو، لەوانەش تاج و شیشەی ئاسن و چەتر و ئاڵا، بەرزترینیان دوو بوون پێیان دەگوترا دوو ئاڵای سپاسگوزاری (الحمد) لەسەریان نووسرابوو ﴿نصر من الله و فتح قریب﴾ ژمارەیان (٢١) ئاڵا بووە بیست و یەك سوارەی مێرد منداڵەکانی خەلیفە هەڵیان دەگرت. لە هەردوو دەوڵەتی زەنگی و ئەیووبیشدا چەتر هەبووە، گومەزێکی ئاوریشمی بووە بە زێڕ ڕازێندراوەتەوە و لە سەرووشییەوە باڵندەیەکی زیوی بە زێڕ داپۆشراو هەبووە، هەرچی ئاڵاکەیانە چەند ئاڵایەك بووە، وەك ئاڵای مەزن لە ئاوریشمی زەرد و بە زێڕ نەخێشێنراوە و ناو و نازناوەکانی سوڵتانی لەسەر بووە، پێیان گوتووە (العصابة) بەستراو، ئاڵای مەزن لە سەرەکەی کەزییە (خصلة)یەکی بە مووی هەیە پێی دەڵێن (جالیش) لەگەڵ ئاڵای زەردی بچووك پێیان گوتووە (سەناجق – کۆی سنجق) ئەوەی هەڵیشی گرتووە پێیان گوتووە (سەنجقدار)، یەکەمین کەس لە مەلیکەکان کە سنجقی لەسەر سەری داناوە غازی کوڕی زەنگی برای سوڵتان نورەددین بووە. حەوت ڕەنگ دروشمی زاهیر بیبرس مەلیك بووە و ئاڵایەکەشی زەرد بووە.[١٤]

ئاڵای سەلاحەددینی ئەیووبی (١١٣٨–١١٩٣ز) زەرد بووە، لە ناوەڕاستەکەیدا وێنەی باڵندەی هەڵۆ (النسر)ی هەیە، کە نیشانەی هێزو بڕوابوونە بەسەرکەوتن. لە نێو ئاڵاکاندا ((ئاڵای مەزن لە ئاوریشمی زەرد بە زێڕ

نەخشێندرابوو، ناو و نازناوەکانی سوڵتانی لەسەر بوو، پێیان دەگوت (العصابة)، ئالای مەزن لە سەرەکەی کەزییەکی پرچی هەبوو پێیان دەگوت (جالیش)، ئالا زەردە بچووکەکانیش پێیان دەگوت (سەناجق).)) [١٥].

ئالا لە سەدەکانی ناوەڕاست

لەگەڵ بەرەو پێشچوونی دەرەبەگی، بەکارهێنانی ئالاش لە ئاهەنگ و بۆنە جیاجیاکاندا زێدە بووە، لە دەسپێکی سەدەی دوازدەیەمدا هەرکەسێکی دیار و بە ڕوومەت ئالا و دروشمێکی هەبوو کە نیشانەی پلەوپایەی بوو لە کۆمەڵ یان هێزە چەکدارەکان یان لە ناوچەی بن دەسەلات و مەڵبەندەکەیدا. لە هەمان کاتدا خەریک بوو ئالا دەبووە هێمای شار و دەوڵەت بە گشتی بەتایبەتیش لە ئەوروپادا، هەموو شارە کۆمارییەکانی ئیتالیا ئالای خۆیان هەبوو، شارەکانی هانزای ئەڵمانیا ئالایان هەبوو، کە تا هەنووکەش هەندێکیان بەکاردێت، هەروەها سوپاو هێزە چەکدارەکان ئالای تایبەت بە خۆیان هەبوو، بێجگە لە ئالای سەرکردەکان.[١٦]

لە ڕۆژگاری ناوەڕاستدا لە ئەوروپا، ئالای زۆر بەکارهاتوون، لە هەموویان کۆنتر ئالای سووری دانیمارکییە خاچێکی سپی پێوەیە و هەتا ئەمڕۆکەش هەر بەکاردێ، فەرەنساش ئالایەکی کۆنی بەکارهێناوە، کە هێمای بۆسان دنیس، دواتر ئالای سپی بوربونی جێگای گرتەوە، دواتریش ئالای سێگۆشەی ڕەنگاو ڕەنگ. هەرچی ئالای بەریتانیاشە، هەردوو خاچەکەی ئاماژەیە بۆ سان جۆرج، سان ئەندرو سان باتریك، کە هەرسێکیان قەشەی نیشتمانپەروەری ئینگلتەرا و ئەسکوتلەندە و ئێرلەندە بوون. لە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکادا لە کانوونی دووەمی ١٧٧٦ جۆرج واشنتۆنی یەکەمین سەرۆکی وڵاتە یەکگرتووەکانی

ئەمریکا، یەکەمین ئالای ئەو وڵاتەی لە شاری کیمبردج لە ولایەتی مساشوستس هەڵدا، کۆنگرێسیش لە ساڵی ١٧٧٧ ڕەزامەندی لەسەر شێوەی ئالای ئێستای ئەمەریکا دەربڕی (١٧).

عوسمانییەکان لە سەرەتای دامەزراندنی دەوڵەتەکەیاندا، ئالای سپییان بەکارهێناوە و پاشان کردیانە سەوز و دواتریش سوور، کە تا کۆتایی ماوە، لە سەرەتاوە هەر بە تەنیا سوور نەبوو، بەڵکو لەناوەڕاستیدا بازنەیەکی سەوزی هێلکەیی هەبوو، سێ مانگی تێدابووە، ئەوەیان ئالای سوڵتان بووە. ئالای دیکەشیان هەبووە تایبەت بووە بە وەزیرەکان و کەتیبەکانی سەربازی و ڕەنگەکانیش جۆراوجۆر بوونە، سوور و زەرد، ئەو کەسانەی نازناوی پاشاشیان هەبووە، ئالاکەیان سپی بووە. مانگیش دروشمی وڵاتانی ڕۆژهەلات بووە، هەروەها دروشمی سەلجووقی و عوسمانییەکانیش بووە. دوا ئالای عوسمانی، ئالای سوور و مانگ و ئەستێرەی سپی تێدابووە، کە دەوڵەتی تورکیاش دامەزرایەوە هەر ئەو ئالایەیان بەکارهێنا، هەرچەندە هەموو شتیان گۆڕی، بەلام ئەو ئالایەیەی سەردەمی عوسمانی هەر مایەوە (١٨).

سەبارەت بە ئالای وڵاتانی عەرەبیش بە نموونە میسر وەك دیارترین وڵاتی عەرەبی، هەر لە ڕۆژگاری محەمەد عەلی (١٧٦٠-١٨٤٩)یەوە دە جار ئالاکەی گۆڕاوە و حەوت ئالای جۆراوجۆری هەبووە، سەرەتای سەرهەڵدانی ئالا لە میسر لە سوپاوە بووە. لەسەر دیواری پەرستگاکانی میسرییە کۆنەکانیش، وێنەی ئالاهەڵگر هەن و زۆر بە جوانی وەك کار و شوێنەوارێکی بەرز ئاماژەی پێ کراوە و گۆڕەکانیان پێ ڕازێندراوەتەوە. ئەمەش هەر یەك ئالا نەبووە، بەڵکو ئالای جیا جیا بووە، بەپێی هەرێم و لەشکرەکانی سوپا، دیارە هەر ڕەنگ نەبوو، بەڵکو نەخشیشیان جیا بووە، هەیانە بەرانێك تاجێکی ڕۆژئاسای بەسەرەوەیە....

کاتێك میسر داگیر ـر. ئالآی هەڵۆی ڕۆمانی لیٚ هەڵکرا تا موسڵمانان لە ١٨ی ڕەبیعی دووەمی ساڵی ٢٠ك/ ١٦ی نیسانی ٦٤١ز، فەتحیان کرد و میسر بووە بەشێك لە دەوڵەتی ئیسلامی. لە ڕۆژگاری پێغەمبەر (د.خ)دا، ئالآکەی ڕەش بووە، دواتر ئەمەوییەکان سپی و عەباسییەکانیش ڕەش و تا سەردەمی فاتمییەکان لە ١٦ی شەعبانی ٣٥٨ك – ٥ تەممووزی ٩٦٩ز) ڕەنگەکەی گۆڕا بۆ سەوز، کە فاتمییەکان کردبوویانە ئالآی دەوڵەتەکەیان. لە ئەیلوولی ١١٧١ز کە سەلآحەددینی ئەیووبی کۆتایی بە دەوڵەتی فاتمی هێنا، سەلآحەددین هەر ئالآی ڕەشی عەباسی بەکارهێنا، بەر لەوەی دانی پێدابنریٚ وەك سوڵتانی میسر و شام لە ساڵی ١٢٥٣ز، کە مەمالیکیش هاتن، ئەوان ئالآی زەردیان هەڵکرد[١٩].

کاتیٚ عوسمانییەکان لە ساڵی ١٥١٧ز میسریان داگیرکرد، ئالآی زەردیان داگرت، ئالآی خۆیان بەرزکردەوە کە سوور بوو، ڕەنگەکەی لە سەلجووقییەکان و مانگەکەشی لە بیزەنتییەکان وەرگیرابوو، ماوەیەکی درێژ ئەوە ئالآی میسر بووە، بە هەنگاونانی بەرەو سەربەخۆیی لە ڕۆژگاری محەمەد عەلی، ئالآکەشی هەموار کرا، بەپێی ئەو دانپێدانانەی دەوڵەتی عوسمانی بە بنەماڵەی محەمەد عەلی وەك حاکمی دەوڵەتەکە، ئەوەبوو لە ساڵی ١٨٢٦ز شێوەی ئەستێرەکەیان گۆڕی لە شەش لاییەوە بۆ پێنج لایی، ئەمەش گۆڕانێکی گەورە بوو، دواتریش بەپێی سەردەمەکان، گۆڕانی دیکەی بە سەرداهات[٢٠].

ئالای نەتەوەیی

لەگەڵ دەسپێکی سەدەی شازدەیەم، لەو کاتەی ئەوروپاییەکان دەستییان بە گەڕان بەدەریاکاندا کرد لەدەرەوەی ئاوی هەرێمی خۆیاندا، لەپێناو بازرگانی و دۆزینەوە و شەڕ یان چەتەگەری دەریایی، کەشتییەکان پێویستییان بە شتێك هەبوو جیایان بکاتەوە و پێی بناسرێنەوە، ئالای پاشایەتی تایبەت بە بنەماڵەی بوربونی فەرەنسی و ئەسپانی زۆر ئالۆز بوو، دەوڵەتەکانی دیکەش لاساییان کردنەوە هەر یەکەو ڕەنگێك و دروشمێکی جیاوازی بۆخۆی دانابوو، شەریتی شین و سپی بۆ فەرەنسا بوو، سوور و سپی بۆ ئینگلتەرە بوو، کەسك و سپی بۆ پورتگال بوو، لەوەوە ئالای نەتەوایەتی سەری هەڵدا، کە زۆربەیان تاکو ئێستا بەکاری دەهێنن. بەرە بەرە ئالا شوێنێکی سۆزداری وەرگرت بەپێی گۆڕانی چەمکی ئالا پتر قوول بۆوە و بووە هێمای سەرجەم نەتەوە، بزووتنەوە شۆڕشگێڕییەکانیش ڕەنگی سوور و سپی و شین و سەوزیان بەکاردەهێنا، لە هەمان کاتدا ئەو ئالایانەی کە دروشمەکانی هێز و دەسەڵاتیان هەلگرتبوو وەك شێر و هەڵۆ و ئەوانی دیکە شوێن و پایەی خۆیان بەرە بەرە لەدەست دەدا بەدەستپێکردنی سەدەی هەژدەیەم[٢١].

مێژووی ئالای کوردی

ئەوەی جێی سەرنجە هیچ یەك لە میرنشینە کوردییەکان باسی بوونی ئالایان ناکرێت، بۆ نموونە کە باسی سەربەخۆیی و لێدانی دراو و خوێندنەوەی خوتبەی هەینی بە ناوی میرەکانیانەوە دەکرێت، بەلام باسی هەڵکردنی ئالا و بوونی ئالا ناکرێت، کە ئەویش بەشێکی گرنگی شکۆمەندی و سەربەخۆییە[٢٢].

لەو بارەیەوە بە پێی سەروسۆراخ و پرس و راوێژی تۆژەر، سەرچاوەکان ئاماژە بە بوونی ئاڵاکانیان ناکەن. بۆ نموونە عەبدولڕەقیب یوسف ئاماژە بە دروشمی دەوڵەتی دۆستەکی دەکات کە شێر بووە، لەسەر شوێنەوارەکانی ئەو رۆژگارە نەخش کراون، وەك ئەوەی سەر پردی ئامەد (دیاربەکر) و لەسەر دەرگای خەرپوت هەر لە ئامەد[٢٣].

ئەولیا چەلەبی (سەدەی حەڤدەم)، گەڕیدەی عوسمانی، لە وەسفی قایمەکاری قەڵای بەدلیسدا ئاماژەی بە بورج و شوورەکانی کردووە، کە تۆپی لێ دامەزراوە و عەسکەری بێ ژمارەیان لێ بووە و هەموو ((دانە بورجەکانی بە ئاڵای ڕەنگاو ڕەنگ ڕازاوەتەوە))[٢٤].

سەرچاوە هەیە باسی ڕەنگەکانی سوور و زەرد و سەوز و لە ناو زەردەکەشدا رۆژ هەیە، واتە ئاڵای ئەمڕۆی کوردستان ـ دەکات، گوایە ئەم ئاڵایە بۆ ساڵی ١٨٢١ز رۆژگاری میر بەدرخان میری بۆتانی دەباتەوە، بێ ئەوەی ئاماژە بە سەرچاوەیەك بکات[٢٥].

بە پێی بەڵگەنامەیەك لە شۆڕشی یەزدان شێردا لە ساڵانی ١٨٥٣ـ١٨٥٦، ئاڵای هەبووە، ئەویش لە بەیتێکی فۆلکلۆریدا، کە لە سەر زاری جوولەکەیەکی کوردستان، لە ساڵی ١٨٨٧ تۆمار کراوە و دەڵێت:

گۆ ئەو زاخۆیێ ب رووت و کەڤۆتان
بەیراق بوونە جۆت ب جۆتان
بەرێ خۆ دانە جزیرا بۆتان[٢٦]

کورد و ئاڵای عێراق

سەبارەت بە دروشم و ئاڵای عێراقیش، بەپێی یاسای دروشمی دەوڵەتی عێراق ژمارە (٢٥)ی ساڵی ١٩٣١، هێمای هەردوو نەتەوەی عەرەب و کوردی تێدایەو بەپێی ماددەی چواری دەروازەی یاسای بنەڕەتی عێراق، لە باسی شێوەی ئاڵای عێراقدا ئاماژە بە بوونی دوو ئەستێرە دەکات، کە هێمان بۆ هەردوو نەتەوەی عەرەب و کورد لە عێراقدا[٢٧]. هەر لەو ڕووەوە لە بەڵگەنامەکانی وەزارەتی دەرەوەی بەریتانیاشدا داواکراوە، ((هەستی کوردەکان لەبەرچاو بگیرێ و هێمایەکی کورد بۆ ئاڵای عێراق زیاد بکرێ))[٢٨].

لە ڕۆژگاری دوای ١٤ ی تەممووزی ١٩٥٨دا، بەپێی یاسای ئاڵای کۆماری عێراقی نوێ ئاماژە بە هاوبەشیی کورد و عەرەب کراوە[٢٩]. لەو ئاڵایەدا کە لە شێوەی لاکێشەدا بووە، دابەشی سەر سێ لاکێشەی یەکسان کراوە بە ڕەنگەکانی: ڕەش و سەوز و سپی و سوور و زەرد، لە ناوەڕاستی لاکێشە سپییەکەدا، ئەستێرەیەکی عەرەبی بە ڕەنگی سوور هەیە، کە هێمای شۆڕشی ١٤ ی تەممووزە، هەرچی ڕەنگەکانن ئەوا بە ڕیز ئاماژەن بۆ ئاڵای پێغەمبەر (د.خ)، عەلەوییەکان، عەرەبی شام لە ئەندەلووس، سەلاحەددینی ئەیووبی، هەرچی ڕەنگە هەشت سووچە سوورەکە و بازنە زەردەکەن هێمان بۆ عەرەب و کورد))[٣٠].

مێژووی ئاڵای کوردستان لە سەردەمی نوێدا

ئاڵای ڕاپەڕینی بتلیس ساڵی ١٩١٤

ڕاپەڕینی ساڵی بتلیس ١٩١٤ کە بە ڕابەری ڕێکخراوی نهێنی (ئیرشاد) بووە، ئامانجی ڕاپەڕینەکە دامەزراندنی میرنشینێکی کوردی سەربەخۆ بووە، لەو ڕاپەڕینەدا ((پێشمەرگە کوردەکان بانگەواز و بەیاننامەیان لە دژی زوڵم و زۆری

تورکان بڵاو دەکردەوە، لە کۆماچ وەکو ڕەمزی سەربەخۆیی ئاڵای کوردستانیان هەڵکردبوو[٣١]. یەکێك لە پیاوەکانی مەلا سەلیم بە ناوی زەینەددین، کە لەگەڵ شۆڕشگێڕان هاتوونەتە ناو شار، ئاڵای کوردستانیان لەو گەڕەکەی کە لێی بوونە هەڵکردووە)) [٣٢]. لە ڕێڕەوی ڕووداوەکانی شۆڕشدا ئاڵای شۆڕشگێڕەکان کەوتە دەست تورکەکان، ((ئەم ئاڵایە لە قوماشێکی زبر دروست کرابوو، بە ئایەتی قورئان ڕازێندرابۆوە))[٣٣]. لە سەرچاوەیەکی دیکەشدا ئاماژە بە هەڵکردنی ئاڵای کوردستان لەسەر قەڵای بتلیس دەکات، لەدوای گرتنی شاری بتلیس لە نۆی مایسی ١٩١٤، لە لایەن ڕاپەڕیوان بە ڕابەری مەلا سەلیم هیزانی[٣٤].

ئاڵای شۆڕشی قۆچگیری (١٩١٩-١٩٢١)

لە شۆڕشی (قۆچگیری) [٣٥]دا کە لە ناوچەی دەرسیم و خوزات بەرپابوو، بانگی سەربەخۆیی کوردستان درا و لە خوزات و عیمرانیدا ئاڵای کورد هەڵکرا[٣٦]. لە ڕووداوێکی دیکەشدا ((ئاڵای کوردستان لەسەر بنکەی پۆلیسی ناوەڕاستی ئومرانیە بەرز کرایەوە)، هەروەها ئاڵای کوردستان لەسەر ئاغدانی دەشەکایەوە کە جێگای سەید ڕەزا (١٨٦٢-١٩٣٧) بوو[٣٧].

ئاڵای سەردەمی شێخ مەحموودی حەفید (١٩١٩-١٩٢٧)

لە سەردەمی شێخ مەحموود (١٨٨١-١٩٥٦)دا، ئاڵایەکی دیکەی کوردی هەڵکراوە، هەروەك سەرچاوەکان ئاماژەی پێدەکەن، جاری یەکەم ئەو ئاڵایە لە ساڵی ١٩١٩ لەسەر بینایەی فەرمانگەی ئەفسەری سیاسی بەریتانیادا، کە پێشتر ئاڵای بەریتانیای بەسەرەوە بوو هەڵکراوە، ئاڵاکەش لە مانگێکی سوور و زەمینەیەکی کەسکدا بووە[٣٨].

دەسەلاتی شێخ مەحموود دروشمیشی هەبووە، کە گوڵە گەنم و گوڵە جۆ و گەلا تووتن بووە و لە ساڵی ١٩١٩ پەسەند کراوە. هەمان ئالأی جارانیشی جارێکی دیکەش لە کاتژمێری ١٢ی نیوەڕۆی ڕۆژی ١٧ی ئەیلوولی ١٩٢٢، لەسەر قشڵەی سوپا هەڵکراوە، چەکیشی تێدا ئاگردراوە[٣٩].

ڕەفیق حیلمی (١٨٩٨-١٩٦٠) سەبارەت بە ئالأی ڕۆژگاری شێخ مەحموود بەسەر ناوی (هەڵکرانی ئالأی کوردستان) نووسیوویە:

کۆبوونەوەیەکی گەورە لە ماڵی شێخ قادر (١٨٩٥-١٩٥٩) سەرۆکی ئەنجوومەنی میللی ڕێك خرا، دوای گفتوگۆیەکی دوورودرێژ بڕیار درا، کۆنگرەیەکی گەورە لە مزگەوتی گەورە ڕێك بخەن بۆئەوەی "بە دەستوورێکی رەسمی ئالأی میللی کورد" هەڵبکرێ، لەو ڕۆژەدا نزیکەی دە هەزار کەس لەو شوێنە کۆبوونەتەوە و لەو ڕێوڕەسمەدا، لە درێژەی وتەکانیدا، ڕەفیق حیلمی دەنووسێت: "پیاوم ئەویست کە لەو ساتەدا فرمێسکی شادمانی نەرێژی، من بەسەر دونیاوە نەمابووم. لە ئاسمانی خەیالا پەڕ بازیم ئەکرد و ئەفڕیم. لەپڕ سەرکەوتمە سەر کورسی یەك، ووتارێکی دوورودرێژم خویندەوە. لەبەر نەك لەسەر کاغەز. ووشەکانی وەکو (تەرزە) لەدەمم ئەهاتە دەرێ، بەلأم تەرزەیەکی وا بەراستی کە لە ناوەندی ووتارەکەدا موچرکێکی سارد بە لەشما هات. دانەکانم کەوتە چۆقە و ئەژنۆکانم هاتە لەرزین. ئەوەندە نەمابوو کە لە کورسی یەکە بکەومە خوارەوە. بەلأم دانم بە خۆما گرت و هەر چۆنی بێ ووتارەکەم گەیاندە دوایی. ئینجا لەگەڵ گۆرانی تایبەتی قوتابیان و دەنگی (مۆزیقە)ی عەسکەر ئالأی کوردستانی بەریز وورده وورده بەرز بوەوە و هەڵکرا..."[٤٠]. لە وێنەیەکی ئەو ڕۆژگارەی لەشکری کوردستانی سەردەمی شێخ مەحموود، (ئالأی کوردستان) بەرز کراوەتەوە[٤١].

هەر سەبارەت بە ئالاّی ڕۆژگاری شێخ مەحموود، د.عزەددین مستەفا ڕەسووڵ دەڵێت ئالاّی تایبەتی نەبووە، بەڵکو شێخ گوتبووی: "با حاجی مەلا ڕەسووڵ لە مزگەوتی گەورەوە ئەو ئالاّیەی کاك ئەحمەد بێنێ کە بۆ شەڕی شوعەیبە و غەزای ڕووس دایە دەستم ، بەڵێ ئەو ئالاّیە هێنرا و ئالاّکەی ئینگلیز لەسەر شارەوانی فڕێدراو ئەو ئالاّ سەوزە دانرا"[٤٢]. بەلاّم وەك لە سەرەوە باس کرا دیارە ئالاّی تایبەتی هەبووە.

یەکێك لەو تۆمەتانەی خرابووە پاڵ شێخ مەحموود لە دیوانی عورفی لە بەغدا، کە هەموو حاکمەکانی ئینگلیز بوونە، لە دوای بە دیلگرتنی شەڕی دەربەندی بازیان لە نزیك سلێمانی لە مایسی ١٩١٩ "داگرتنی بەیباخی بریتانیای گەورە و دڕاندنی و لەجێی ئەو هەڵکردنی بەیباخی کوردستان" بوو[٤٣].

ئالاّ و کۆمەڵەی کوردستان(١٩١٧)

ئەکرەم جەمیل پاشایە (١٨٩١–١٩٧٤) باسی دامەزراندنی کۆمەڵەیەك دەکات بەناوی (کوردستان)[٤٤]. لە دیاربەکر کە بە یەکەم کۆمەڵەی سیاسی کوردی دادەنێت، کە بە هەشت نۆ مانگ پێش دامەزراندنی جەمعییەتی تەعالی کوردستان کەوتووە[٤٥]. جەمعیەتی تەعالی کوردستان لە ١٧ ی کانوونی یەکەمی ١٩١٨) دامەزراوە [٤٦] . کەواتە کۆمەڵەی کوردستان لەمەڕ ئەکرەم جەمیل پاشا دەبێ لە نیوەی یەکەمی ساڵی ١٩١٧ دامەزرابێت ، بەلاّم ئەکرەم جەمیل پاشا لە گێڕانەوەی بیرەوەرییەکانیدا باسی بارودۆخی دوای ئاگربەستی مودروس دەکات[٤٧]. دیارە ئاگربەستی ناوبراویش لە ٣٠ی تشرینی یەکەمی ١٩١٨ بووە[٤٨]. بە هەر حال ئەو کۆمەڵەیە لەسەر بارەگاکەی ئالاّی کوردی سێ ڕەنگی سوور و سپی و سەوز و خۆری، هەڵکردووە[٤٩].

جەمعییەتی تەعالی کوردستان و ئالآی کوردستان

لە ڕێڕەوی دادگاییکردنی شێخ عەبدولقادری نەهری (١٨٥٧-١٩٢٥)، کە لە ١٥و١٩ای مایسی١٩٢٥ لە ڕۆژنامەی (وەقت)ی تورکیدا بڵاو کراونەتەوە، ئەندامێکی دادگا ئەو پرسیارەی لێ کردووە: "لەکاتی{کارتی}پێناسی جەمعییەتدا (مەبەست جەمعییەتی تەعالی کوردستانە)، لەخوارەوە ڕەنگی سەوز هەیەو لە ناوەڕاستیشدا خۆرێکی زەرد ئایا ئەمە ئالآیە؟ عەبدولقادریش بە توورەییەوە وتی: (وا دیارە دەبێتە ئالآی کورد.) "[٥٠].

هەر لە پەیوەندی بەو ئالآیەوە، لە ئیفادەی کوڕ سەعیدیشدا هاتووە:"....ئالآ سەوزەکەی سەر کارتی پێناسەی جەمعییەتی تەعالیی کورد، بە واتای خودموختاری کوردە و جەمعییەتەکە بۆ خودموختاری هەوڵی داوە"[٥١].

سەید محەمەدی کوڕی سەید عەبدولقادریش لە ئیفادەکەیدا دەڵێت: "کاتبی عومومی (نووسەری گشتی) زەینەلعابدین ئالآ سەوزەکەی سەر کارتی پێناسی جەمعییەتی دروست کردووە. ئالآی عوسمانی کوژایەوە. ئالآی کوردستانیشمان لە باتی ئەو دروست کرد وەك خۆر بدرەوشێتەوە."[٥٢].

ئەوەی جێی سەرنجە ئەوە لەگەڵ ئالآی کۆمەڵەی تەشکیلاتی ئیجتماعی کورد، جیاوازە.

ئالآی کۆمەڵەی تەشکیلاتی ئیجتماعی کورد

لە ٢٠ ی گولآنی ساڵی ١٩٢٠ کۆمەڵەی تەشکیلاتی ئیجتماعی کورد لە کۆمەڵەی تەعالی کوردستان جیابۆتەوە، ئەوەش لە ئاکامی جیاوازی هەڵوێستییان بەرانبەر تورك و دەوڵەتی عوسمانی کە ئەنجامەکەی بە لێکترازانی کۆمەڵی تەعالی کوردستان کەوتەوە و کۆمەڵەی تەشکیلاتی ئیجتماعی کوردی لێ

کەوتەوە بەسەرۆکایەتی ئەمین عالی بەدرخان (١٨٥١-١٩٢٦) و ژمارەیەکی دیکە بوون[٥٣].

کۆنترین سەرچاوە سەبارەت بە ئالای ئێستای کوردستان زنار سلۆپی (قەدری جەمیل پاشا) (١٨٩٢-١٩٧٣)یە، کە لە بیرەوەرییەکانیدا ئاماژەی بە ئالای کوردستان و ڕەنگەکانی کردووە:

((کۆمەڵەی هاوبەندی کۆمەڵایەتی ئالای سێ ڕەنگی کوردستانی داناوە لەسەرەوە تەختەیەکی سوور لەناوەڕاستدا تەختەیەکی سپی ، ڕۆژێکی پرشنگداری تێدایە وە تەختەی خوارەوەشی سەوزە ، وەك ئالای نیشتمانی کوردان بلاو کرایەوە))[٥٤].

بەلام زانیارییەکانی زنار سلۆپی بنەمای هەموو بۆچوونەکانی دروستکردنی ئالای کوردستانە ، دانەری کتێبی (جەمعیەتی تەعالی کوردستان)یش هەمان زانیاری دووبارە کردۆتەوە ، کەوا جەمعیەتی تەشکیلاتی ئیجتیماعی داهێنەری ئالاکەیە و بە یەکەم ئالای کوردیشی داناوە[٥٥].

جەمال نەبەز لەسەر زاری کامەران بەدرخان (١٨٩٥- ١٩٧٨)یش گوتوویە ئەو ئالایە لە سەروبەندی هاتنە کایەی پەیمانی سیڤەر ١٩٢٠ لای جەنراڵ شەریف پاشا بووە[٥٦].

لە ڕێڕەوی دادگاییکردنی سەید عەبدولقادر و هاوڕێکانی لە ١٩ی ئایاری ١٩٢٥دا، لە سەر زاری سەید محەمەدی کوڕی سەید عەبدولقادردا، ناوی زەینەددین عابدین وەك سکرتێری یانە (مەبەست کۆمەڵەی تەعالی کوردستانە – توێژەر)، هاتووە، کە "ئالای داهێنا، ئالای عوسمانی داگیرا ، ئێمە ئالای کوردیمان هەڵدا تا وەك خۆر بدرەوشێتەوە."[٥٧].

لــە ڕێــڕەوی دادگــاییکردنی کــەمال فــەوزیش (١٨٨٢،١٨٨٤–١٩٢٥)دا، پرسـیاری لـێ کـراوە کـەوا "لـە جەمعییەتەکەتانـدا – مەبەسـتی جەمعیـەتی تەشکیلاتی ئیجتیماعییەی کوردە – تۆژەر) ئاڵایەکی کوردستان دروست کـراوە، بینیوتانە؟"[٥٨].

سەبارەت بـە دانـانی ئـەو ڕەنگانـە ئامـاژە بـەوە دەکرێـت کـە زەیـن لعابـدین دروستکەری ئاڵای کوردستان، نیشانەی ئاڵاکەی وەك ئێرانییەکان، هیندییـەکان، ئیتالییەکان و زۆر وڵاتی تر لە ڕەنگ و نیشانەی ئاڵای مادەکـان وەرگرتـووە بـەو پێیە کە هیرۆت و کتسیاس مێژوونووسانی کۆنی یۆنانی گوتوویانـە، میتانییـەکان و کاوییەکان و ئیمپراتۆری ماد کە پایتەختەکەی (ئەکباتانە) (هەمەدانی ئـەمڕۆ)، خاوەنی ئاڵای سێ ڕەنگی سوور، سپی و سـەوز بـوون و نیـشانەی جۆراوجـۆری وەك تاج، هەتاو و شێریان لە ناوەندی ئاڵاکەیاندا هەبووە[٥٩].

نوێترین زانیاری لەو بارەیەوە، وتارێکی د. جەمال نەبەزە، لەسەر زاری شـاکر مەجرووم ئەم ئاڵایە دراوەتە پاڵ ئەحمەد موختار بـەگی جـاف (١٨٩٧–١٩٣٥)ی شاعیر و تێدا دەڵێت:

"ئاڵای کوردستان لە سەردەمی جەنگی یەکەمی جیهانیدا، لە لایەن هۆنەری نیشتمانپەروەری کورد، ئەحمەد موختار جافەوە لە هەڵەبجە نەخشێنراوە و، دوایی پاش تەواوبوونی جەنگ لە لایەن مێجەر نوئێل ئەدوار چاڵز ولیام نوئێل براوە بۆ سەرکردە کوردەکانی باکووری کوردستان، لە کاتێکدا کە مێجەر نوئێل بە دزییەوە گەشتێکی بەوێدا کردووە"[٦٠].

ئەم بۆچوونە ڕەخنەی لێ دەگیرێت، چونکە ئەحمەد موختار جاف لە سـاڵانی جەنگی یەکەمی جیهانی تەمەنی بەو جۆرە نەبووە بیر لە دانـانی ئـاڵا بکاتـەوە،

لە پاڵیشیدا وەك شاعیریش، تەنانەت وشەی (ئالآ، بەیداخ، پەرچەم)ی لە شیعرەکانیدا بە کارنەهێناوە.[٦١]

سەبارەت بە گەشتەکەش، لە رۆژانەکەی نوئێلدا هیچ ئاماژەیەك بۆ بردنی ئالآی تێدا نییە[٦٢].

جەمال نەبەز لەسەر زاری رەشید شەوقی (١٨٩٢–١٩٦٧)، دەڵێت: ئالآی کوردستان لە رۆژگاری جەنگی یەکەمی جیهانییەوە هەیە.[٦٣]

لە لایەکی دیکەوە هەر جەمال نەبەز لە سەر زاری مەلا محەمەدی قزڵجی (١٨٩٥ –١٩٥٩)، دەڵێت: "کە ئەو ئالآیە لە رۆژهەلآتی کوردستان، لە سەردەمی سمکۆدا هەبووە، پاشان کەوتووەتە لای عەزیز زەندی، کە لە کۆتایی ساڵی ١٩٣٧دا "کۆمەڵەی ئازادیخوازی کوردستان"ی دامەزراند ، بە تێکچوونی حیزبەکەی و هاتنە کایەی کۆمەڵەی ژێکاف، کەوتە لای دامەزرێنەرانی ژێکاف، بەلأم کۆمەڵەی ژێکاف لەبەر ئەوەی دڵنیا نەبوو، لەوەی هەل بۆ کورد هەڵدەکەوێ، "قەوارەیەك بۆ خۆیان ساز بکەن، جارێ ئالآکەیان لە گۆڤارەکەیاندا "نیشتمان" چاپنەکرد، بەڵکو تەنێ (خۆر)ەکەیان چاپ کرد لە نێو بازنەیەکدا، دوایی کە کۆماری کوردستان داخویانیکرد، ئەوجا پێشەوای شەهید قازی محەمەدی ئەو ئالآیەی کرد بە ئالآی کۆماری کوردستان"[٦٤]. بەلأم ئەوەی عەزیز زەندی جۆرێکی دیکەیە، دواتر باسی دەکەین.

سەبارەت بە لێکدانەوەی رەنگەکانی ئالآی کوردستان (سپی بەرانبەر بەفرە ، کەسك بەرانبەر کشتوکاڵ، سوور بەرانبەر خوێنی شەهیدان ، زەردیش واتە خۆر[٦٥].

جەمال نەبەز لەسەر زاری شاکر مەجرووم دەڵێت: رەنگەکانی ئالآی کوردستان لە رەنگەکانی سروشتی کوردستان وەرگیراون[٦٦].

زەینەلعابدین کێیە؟

زانیاری لەبارەی کەسایەتی زەینەلعابدین زۆر کەمە ، ئەوەی تا ئێستا بۆ ئێمە دەرکەوتووە ، ناوبراو کوڕی (محەمەد فانی)یە، لە شاری سلێمانی نیشتەجێ بووە و دوو برای بە ناوەکانی دکتۆر مەسعوود فانی (١٨٨٩-١٩٧٩) و عەلی عیلمی (١٨٨٩-١٩٦٤) هەبووە[٦٧].

سەبارەت بە زەینەلعابدین هەندێ زانیاریش لای حوزنی موکریانی (١٨٩٣-١٩٤٧) تۆمارکراوە، کاتێ لە ناوەڕاستی سییەکاندا حوزنی لە هەوڵی دەرکردنی رۆژنامەیەکدا بووە، داوای لێ کراوە دەبێ زەینەلعابدین وەك بەڕێوەبەری بەرپرس لە گەڵیدا بێت، بەڵام کارەکە لەگەڵ ئەو سەری نەگرتووە[٦٨]. زەینەلعابدین ئەندامی کۆمەڵەی تەعالی کوردستان بووە[٦٩]. زەینە لعابدین رۆڵەی رواندزە و مامۆستای یاسا و کاتبی گشتی پارتی حورییەت و ئیئتیلاف بووە، بە ئەدەنەلی زەینەلعابدین ناسراوە، ماوەیەکی زۆر لە میسر ماوەتەوە، برای عەلی عیلمی و مەسعوود فانییە، خەڵکی سلێمانییە، لە رواندز مردووە[٧٠]. هەروەها بەڕێوەبەری قوتابخانەی قەڵای کەرکووکیش بووە([٧١]).

راپەڕینی سمکۆ و ئالا

راپەڕینی سمکۆ (١٨٩٥-١٩٣٠) کە لە رۆژهەڵاتی کوردستان بەرپا بوو ، هەندێ سەرچاوە ئاماژە بەهەڵکردنی ئالایەك دەکەن ، لەوانە حوزنی موکریانی (١٨٩٣-١٩٤٧) دەڵێت: ((سەید تەها کە سەید عەبدوڵلای ناردە سەر عەلی زەمانیان، مولاحەزەی فەرموو تۆپی داشا مەجید نایەڵێت بجوولێتەوە، ئالای خۆی ، کە نیشانەی ڕەش بوو دا بە شێخ عەبدوڵلا فەرمووی ئێستاکە دەبێ داشا مەجید بگرن.... ئالای سەید تەها لەسەر تەپلی سەری داشا مەجید

چەقاند.))[٧٢]. پێدەچێ ئەو ئاڵایە هەر بۆ خۆناسینەوە بێت ، نەك ئاڵای نەتەوەیی. ((... عەجەم لە تەورێزدا تەشویشێکی تێکەوت ، لاهووتی خان بە ئاشکرا ئاڵای سمکۆیان هەڵدا))[٧٣]. ((... هەرچەندە هەموو کوردستان تاکو دەچێتە لورستان و لەك، ئامادەبوونە لە عەجەم بلند بن و ئاڵای سمکۆ هەلکەن....))[٧٤].

لە دیدارێکی مستەفا پاشا یامولکی (١٨٦٦ـ١٩٣٦)، کاتێ پرسیاری هەڵنەکردنی ئاڵای تایبەتی لێ دەکات، لە وەڵامدا سمکۆ گوتوویە: "....سەبارەت بە ئالا ئەوا پێم وانییە پێویست بە بوونی بکات، بەڵام دیارە شکاکەکان ئاڵای جۆراوجۆریان هەیە، وەك دەبینی هەر تیپی شەڕکەرە و ئاڵای خۆیان هەیە"[٧٥].

".... ئاڵای تایبەتی خۆی هەڵدەکا. ئاڵاکەی سمکۆ بریتی بوو لە دوو ئامێری شاخاوی کە بە شێوەی خاچ لەیەکیان داوە و لەسەری نووسرابوو (کوردستانی ئازاد)، ئەویش لەساڵی ١٩٢٢" ([٧٦]).

بەڵام سەرچاوەیەکی دیکە سەبارەت بە ئاڵای سمکۆ دەڵێت " ئاڵای کوردی بریتی بوو لە دوو تۆپی چیایی لێك تێپەڕیو بوو کە کوردستانی سەربەخۆی لە سەر نەخش کرابوو"([٧٧]).

سەبارەت بە بوونی ئاڵای تایبەتی سمکۆ، ئەوا لەبەردەم وەڵامەکەی سمکۆ بۆ یامولکی هیچیان خۆ ناگرن، پاشان ئەو تێکەڵاوییە لە وەسفی جۆری ئاڵاکە، شتێکی وا نادەن بە دەستەوە.

ئالآی کوردستان لە شۆڕشی ساڵی ١٩٢٥

لە شۆڕشی ساڵی ١٩٢٥ ی باکووری کوردستان بە ڕابەری شێخ سەعیدی پیران (١٨٦٥–١٩٢٥)، ئالآی کوردستان هەڵکراوە و ژمارەیەك نووسەر ئاماژەیان بە هەڵکردنی ئالآی کوردستان کردووە.

لە هەواڵێکی خێرادا کە باس لە دادگاییکردنی شۆڕشگێڕانی کورد دەکات ڕۆژنامەی (العراق) باس لە ئالآی کوردستان دەکات کە پارچە قوماشێکی سەوزە و ڕۆژێکی پڕشنگدار لە ناوەڕاستیدایە ، وەك دەڵێت: ((هەموو کوردێك تامەزرۆی هەڵکردنیەتی))[٧٨].

لە ئیفادەکانی ناو دادگای ئیستقلالی شەرقدا کە لە ڕۆژەکانی ١٥ و ١٩ ی مایسی ١٩٢٥ لە ڕۆژنامەی (وقت)دا بلأوکراوەتەوە و پەیامنێرەکەی (ناشیت هەقی) بووە، لە کاتی پرسیارکردن لە سەید عەبدولقادری نەهری (١٨٥٧–١٩٢٥) باسی ئەو ئالآیە کراوە کە جەمعیەتی تەشکیلاتی ئیجتیماعیەی کورد دروستی کردووە[٧٩].

لە ڕێڕەوی دادگاییکردنی سەید عەبدولقادردا، باسی پێناسەی کارتی جەمعیەتی تەعالی کوردستان کراوە، کە ڕەنگی سەوز لە خوارەوەو لە ناوەڕاستیشدا خۆرێکی زەرد بووە[٨٠]. ئەم ئالآیە پێناسەی جەمعیەتەکەیە کە ڕەنگی سەوزە[٨١]. لە ئیفادەی سەید محەمەدی کوڕی سەید عەبدولقادردا هاتووە، کە ئەم ئالآیە نووسەری گشتی (کاتب عمومی) دروستی کردووە[٨٢].

بەپێی سەرچاوەیەکی دیکە لە هەمان دادگاییکردنی سەید عەبدولقادری سەید عوبیدوڵلای شەمزینی سەرۆکی پێشووی کۆمەڵەی تەعالی کوردستان، لە دادگای ئیستقلالدا تووشی گەلێك لێپێچینەوە بووە و گوتوویە: "بیرمان لە دامەزراندنی کوردستانێکی سەربەخۆ و ئالآیەکی کوردی پێکهاتوو لە ڕەنگەکانی (سوور و

زەرد و سپی) و خۆرێکی پڕشنگدار لە ناوەڕاستیدا دەکردەوە کە لەگەڵ مێـژوو و گیانی نەتەوایەتی کورددا بگونجێت ئەمەش مافێکی کوردەکانە"[٨٣].

ئەوەی جێی سەرنجە باسی ڕەنگی زەرد بۆ ئالآکە کراوە لە جیاتی سەوز ، کەچی لە سەرچاوەیەکی دیکەدا دەڵێت: لە دانیشتنی ڕۆژی ١٦ ی مایس، سەرۆکی دادگای سەربەخۆ (ئیستقلال) ئەو پرسیارەی کردووە ، کە هەندێ ڕۆژنامە بلآویان کردۆتەوە ...."ئەو ئالآیە کە لاتان بوو (ئالآکەی نیشان دا کە پارچەیەکی کەسك لە ناوەڕاستی ڕۆژێك تیشکەکانی بلآو کردبۆوە) وەلآمی شێخ سەعید ئەوە بوو: ئەوە ئالآی کوردەو هەموو کوردێك دەخوازێ لە ولآتەکەی بەرزی بکاتەوە"[٨٤]. لێرەدا جۆرێك تێکەلآوی لە وەسفی ئالآکاندا هەیە.

ئالآ و کوردستانی سوور

لە باسی کوردستانی سوور لە یەکێتی سۆڤیەتی جارانیشدا، کە لە بیستەکاندا لە ئەرمینیا دامەزراوە، لەو کارەدا مستەفاییف کە کوردێکە لە ئۆزباکستان دەژیا و پۆلیسی لەوێ تەواو کردووە و خانەنشین کراوە، دواتریش چۆتە ئەرمینیا و لەگەڵ (١٥–٢٠) پیاودا (کۆماری سوور)یان ڕاگەیاندووە، هەر لەوێ ئالآکەیان هەڵواسی و کۆمارێکیان دامەزراندووە و دیاری کرد و لەژێر ئالآکە سەرکۆماریان دانا و چەند وەزارەتێکیان ناو لێناو نان و چایەکیان خواردۆتەوە و چوونەتەوە ماڵی خۆیان و هەر ئەو ڕۆژەش کۆمارەکە تێك چوو، ئەمەش لەبەر ئەوەی مستەفاییف گوتبووی ٢٠ هەزار چەکدار ئامادە دەکات و ئەمەش ترسی لای ئەرمەنەکان دروست کردووە و لەنێو خۆیان هەولەکەیان لەناوبرد[٨٥]. بەلآم باسی شێوەی ئالآکەی نەکراوە.

ئالای کوردستان لە رۆژگاری کۆمەڵەی خۆیبووندا (١٩٢٧-١٩٣٢)

یەکێك لە کارە دیار و بەرچاوەکانی کۆمەڵەی خۆیبون هەڵکردنی ئالای کوردستان بووە، لە سەرچاوەیەکدا ئاوا باسی ئالای خۆیبوون کراوە بەبێ ناوهێنانی سەرچاوەی زانیارییەکانی: "ئەم ئالایە لەسەرەوە بۆ خواری لە سێ رەنگان پێك هاتووە ، سوور، زەرد وە سەوز وە لە ناو رەنگە زەردەکەیدا وێنەی رۆژ هەیە ...ئەم ئالایە لە ١٨٢١ ی میلادی دا دەرکەوت کە امیر (بەدرخان) لە تەمەنی ١٨ سالی دا سەرۆکایەتی امارەتی دوورگە (جزیرە) ی ناوچەی (بۆتان)ی بەدەستەوە گرت." [٨٦].

کۆمەڵەی خۆیبوون لە رۆژی ٥ی تشرینی یەکەمی ١٩٢٧ لە شارۆچکەی بحمدون لە لوبنان دامەزراوە [٨٧]، ئەو رێکخراوە دروشمی تایبەتی خۆی هەبووە و ئالای کوردستانیشی هەڵکردووە. دروشمی کۆمەڵەی خۆیبوون خەنجەرێك بووە لەناوەراستی گوڵە گەنمێك و پەرە مووچەیەکی نووسین و خۆرێکی پرشنگداریش لەسەرەوە هەمووانی داگرتووە ، ئالاکەشی ، ئالای سێ رەنگی کوردستان لەسەر لووتکەی ئارارات هەڵکردووە ، ئەم ئالایە لاکێشەیەك بووە بە درێژایی کراوەتە سێ بەشی یەکسان سوور و سپی و کەسك لە خوارەوە خۆرێکی پرشنگداریش لە ناوەراستیدایە [٨٨]. ئەوەی جێی سەرنجە لەو سەرچاوەیەدا ئامازە بە دروستکردنی ئالاکە لە لایەن ئەمین عالی بەدرخان و هاورێکانی دەکات [٨٩].

سەرچاوەی ئەو زانیارییەش بیرەوەرییەکانی ئیحسان نوری پاشا (١٨٩٨-١٩٧٦)ی سەرکردەی راپەرینی ئاگری خۆیەتی کە ئامازەی بە هەڵکردنی ئالای کوردستان کردووە لە رۆژگاری راپەرینەکەدا [٩٠]، تەنانەت وێنەشی هەیە[٩١].

دیارە لە بلاوکراوەکانی خۆیبوونیشدا ئامازە بە ئالایەکەیان کراوە و وێنەشی بلاوکراوەتەوە[٩٢]. وێنەی ئەو ئالایە کاتی خۆی لەسەر بەرگی بلاوکراوەی ژمارە

(۱)ی خۆیبوون بە زمانی ئینگلیزی بلأوکراوەتەوە، بە ناوی The Case Of (Kurdistan Against Turkey)، کە لە سالّی ۱۹۲۸ لە فلادلفیا بە زمانی ئینگلیزی دەرچووە[٩٣].

لە سەرچاوەیەکی دیکەشدا هەر ئەمە دووپات کراوەتەوە[٩٤]. ئەوەی جێی سەرنجە هەر ئاماژە بە سێ ڕەنگی ئالأکە کراوە، بێ ئەوەی ئاماژە بە خۆرە زەردەکەی ناوەڕاستی بکرێت.

بەلای توێژەرەوە ئەو زانیارییانە دروست نین، تەنیا قسەی سەر زاری خەلّك بووە، بێ ئەوەی سەرچاوەی متمانە پێکراو لەبەردەست دابن، چونکە ئەو سەردەمە سەرچاوە لەبارەی مێژووی کورد زۆر دەگمەن بووە. لە پەنجاکاندا وەك د. عیزەدین مستەفا رەسوولّ نووسیویە: ((بەیداخەکەی خۆیبوون لە سوریا و لوبنانەوە لەسەر ئاسن دەهات، خەلّك دەیانکرد بە یەخەی خۆیانەوە، تەنانەت لە هەلّویستێکدا بە میستەر شۆتەری حاکمی بەریتانیا وتراوە: "ئەمە بەیداخی کوردستانە، ئەگەر ئێوە بۆمان هەلّناکەن، ڕووس بۆمان هەلّدەکات"[٩٥].

حیزبی هیوا و ئالأی کوردستان

لەگەلّ دامەزراندنی حیزبی هیوا لە سالأنی سییەکانی سەدەی بیستەمدا، بۆ چوونە ڕیزی ئەم حیزبە دەبوا سوێند بە قورئان و خەنجەر و ئالأی کوردستان بخورێت، کە خیانەت لە نەتەوەکەی نەکات و خۆی بکاتە قوربانی کوردستان[٩٦].

وێڕای ئەوە لەسەر یەکێك لە بلأوکراوەکانی گۆڤارێکی حیزبی هیوادا وێنەی ئالأی کوردستانی بە سەر یەکێك لە ژمارەکانییەوە لە لای چەپی ژمارە (T) بە ڕەنگاو ڕەنگی کێشراوە[٩٧].

حیزبی ئازادی کوردستان و ئالآی کوردستان

ئـەم حیزبـە لـە سـاڵی ١٩٣٨ لـە لایـەن عـەزیز زەنـدی (١٨٩٨-١٩٧٢) لـە ڕۆژهەلآتی کوردستان دامەزراوە و تا ساڵی١٩٤٢ ، ئەم حیزبە دروشمـی هـەبووە، کوردەکـانی ورمـێ لـە ڕاپەڕینەکـەی سـالآنی١٩٤١ -١٩٤٢بـەرپابوو، ڕاپـەڕیوان ئالآیەکیان هەبووە، بریتی بووە لە:"دوو خەنجەری ڕاست و چەپ، سێ ئەستێرە لـە سـەر تـەختێکی سـەوز لـە شـوعاری حیزبـی ئـازادی کوردسـتانەوە وەرگیراوە"[٩٨]. کەواتە حیزبی ئازادی کوردستانیش ئالآی هەبووە.

ئالآی سەردەمی کۆماری کوردستان

کۆمەڵـەی ژیانـەوەی کوردسـتان [٩٩]. هـەمان ئـالآی کۆمەڵـەی تەشـکیلاتی ئیجتماعی وەك ئالآی نەتەوەیی ناسیوە [١٠٠] کۆمەڵە لە ڕۆژی ٩ مـای ١٩٤٥ بـە بۆنەی سەرکەوتنی هاوپەیمانان بەسەر فاشیزمدا لە شاری مەهاباد جەژنی گرت و ئالآی نەتەوایەتی کوردییان هەڵکردووە [١٠١].

کۆمـاری کوردسـتان لـە مـەهاباد لـە ٢٢ی کـانوونی دووەمـی ١٩٤٦ بـە پێـشەوایەتی قـازی محەمـەد (١٩٠١-١٩٤٧) دامـەزرا[١٠٢]. بـەر لـە ڕاگەیانـدنی دامەزرانـدنی کۆمـار ، ئـالآی کوردسـتان هـەڵکراوە، ئـەویش: " لـە سـەعات (١٠) ڕۆژی ٢٦/٩/ ٢٤ (/١١/١٩٤٥) دا ئـالآی پـیرۆزی کوردسـتان، بـە قـەدر و عزەتێکـی یـەکجار زۆر لەسـەر بـانی یانـەی (هیئـەتی رئیسـەی میللـی) و یانـەی پێـشمەرگان لـە مـەهاباد هـەڵکرا. لەلایـەك قوتابیـان کـچ و کـوڕ قـامی ملیـان دەخوێنـدەوە لـە لایـەکیش موزیـك لێـدەدرا ، لـە لایـەکی کەشـەوە پێـشمەرگان شـیلینگیان دەکـرد. دە هـەزار نەفـەر هوریایـان دەکێـشا و چەپڵەیان لێـدەدا ، پێشەوای بەرز و مەزنی کوردستان جەنابی قازی محەمەد پیرۆزبـایی لـە میللـەتی

کورد کرد و فەرمووی: مێژوو نیشان نادا هیچ میللەتێك توانیبێتی بێ خوێن ڕێژی ئالای ڕزگاری خۆی هەڵکا، بەڵام میللەتی کورد توانی بەبێ ئەوەی خوێن لە کەپووی کەس بێت بە هۆی لیاقەت و کارزانییەوە ئالای ئازادی هەڵکا و خۆی بە دونیای تەمەدون بناسێنێ" [١٠٣].

لە ڕۆژی ١٧ی کانوونی یەکەمی ١٩٤٥ لە شاری مەهاباد، لە سەعات ١٠ ی بەیانی بە ئامادەبوونی خەڵکێکی زۆری چینە جیاجیاکانی کوردستان و لە بارەگای حیزبی دیموکراتی کوردستان، لە ڕێوڕەسمێکی شکۆدار و بە ئامادەبوونی پێشەوا قازی محەمەد ، بە خوێندنی سروودی نەتەوەیی [١٠٤]، ئالای کوردستان هەڵکراوە، دواتریش ئەو ئالایە لە شارەکانی دیکەی وەك: بۆکان ، نەغەدە ، شنۆ و میاندواو، هەڵکراوە [١٠٥].

"ئالای کۆماری کوردستان هەمان ئالای کۆمەڵەی تەشکیلاتی ئیجتماعی کوردییە بە هەندێ دەستکارییەوە، هەروەها کۆمار هێمایەکی هەبووە کە بریتی بوو لە ئالای کوردستان هەڵکراوە، لە ناوەندیدا دوو گوڵە گەنم کە قوماشێکی سوور و باریکی لە دەور ئالاوە ، لە ناوەندی گوڵە گەنمەکەدا تیشکی هەتاوەکە نوکی قەڵەمێکی لێ دەرکەوتووە ، ئەو هێمایە لە بۆنەکاندا لەگەڵ ئالای کوردستان دادەنرا" [١٠٦].

سەبارەت بە ئالای کۆماری کوردستان ، لە سەرچاوەیەکدا هاتووە ، ئەو کاتەی قەدری جەمیل پاشا سەردانی کۆماری کوردستانی کردووە لە مەهاباد چەند دانەیەکی لە ئالای کوردستانی پێ بووە ، کە لەو ساڵانەدا لە بەیروت دروست کرابوون ، دانەیەکی لەو ئالایە بە یەخەی پێشەوا قازی محەمەد کردووە ئەمیش گوتوویە: "بە ڕاستی ئالایەکی جوانە و با هەر ئەوە ئالای جمهوریەت بێ

، بەلاّم با قەلەمێك و گوڵە جۆ یان گەنمێك لەملاو ئـەولای ڕۆژەکـە دابنـرێ" [١٠٧].

بەلاّم وەك بینیمان ئەو ئالاّیە بەر لە هاتنی قەدری جەمیل پاشا، هەڵکراوە.

لە وتارێکی کورتدا لە ڕاڤەی ئەو ئالاّیەدا نووسراوە: ئالاّکە سێ ڕەنگە، سوور و سپی و سەوز و لەناو سپیەکەدا دروشمی کۆماری تێدایە ، کە بریتی بوو لە دوو گوڵە گەنم و جۆ و وێنەی خۆر و لە ناو خۆرەکەشدا وێنـەی قەڵەمـە، کـە ئـەویش بریتی بوو لە پەڕەمووچەیەك ، سوورەکە: خوێن ، سپیەکە: کفـن، سـەوزەکەش: سروشتی سەوزی کوردستانە ، گەنم و جۆیەکەشی بە پیتیی خاکی کوردسـتانە و خۆرەکەش نیشانەی خۆشەویستی و دێرینیـی کوردانـە، قەڵەمەکـەش خوێنـدن و زانستە [١٠٨].

لەدوا دیداری پێشەوا قازی محەمەد و مەلا مستەفای بارزانی (١٩٠٣–١٩٧٩)، لە ئێوارەی ڕۆژی ١٩٤٦/١٢/١٦ قازی محەمەد دوای ئەوەی ڕازی نابێت لە گەڵی بڕوات ، ئالاّی کوردستان لە گیرفانی دەردەهێنێت و دەیداتە دەست مەلا مستەفا بارزانی و پێی دەڵێت ئەوە ڕەمزی کوردستانە، بە تۆی دەسپێرم ، وەك ئەمانەت لە ئەستۆت [١٠٩].

لەدیدارێکی موحسین دزەیی لەگەڵ میناخانم (١٩٠٨ ـ١٩٩٦)ی خێزانی پیشەوا قازی محەمەد، لە ئابی ١٩٥٨دا، لە شاری میونیخی ئەلمانیادا، لەسەر زاری میناخانمدا دەڵێت:"....لەو کاتەدا قازی محەمەد ئالاّی کوردستانی دا یە دەست هەڤاڵی ڕێگای تێکۆشانی (مستەفا بارزانی) و وتی، ئەو ئالاّیەت تەسلیم دەکەم و تکا دەکەم بیپارێزە، بارزانی ئالاّیەکەی وەرگرت..." [١١٠]

هـەروەها فەلەکـەدین کاکـەیش لـە نامەیەکدا هـەمان ئـەو بۆچـوونە دووپـات دەکاتەوە و نووسیویە: "لە هەشتاکاندا، مەکتەبی سیاسی پارتی لە (ڕاژان) بوو، گوندی شێخی نەهریە، لە ناوچەی مەرگەوەر لە ڕۆژهەلاّتی کوردستان.

سەرۆکی بەرێز مەسعود بارزانی چەند ئەندامێکی مەکتەبی سیاسیی دەعوەت کرد بۆ بارەگاکەی، کە لەوانەی ماون لە یادم ماون: د. رۆژ نوری شاوەیس، د. محەمەد سالح جمعە، د. جرجیس حەسەن، بەندە و یەك دوو هەڤالی دیکە.

گوتی: دیاریەکی مێژووییتان پیشاندەدەم.

هێنای...بوخچەیەکی بچووك بەسترابوو، باش بەسترابوو، هەلگیرابوو. لە بەرچاومان کردیەوە بە سەرسامیەوە چاومان بە ئالایەکی بچووکی سەرمێزی کوردستان کەوت. گوتی: ئەمە ئالآیەکە پێشەوا قازی محەمەد لە مەهاباد تەسلیمی مەلا مستەفای کردووە."(١١١)

ئالآی کوردستان لە دوای راپەرینی ١٩٩١

لە دوای راپەرینی بەهاری ١٩٩١، وێرای ئەوەی کە کۆمەڵەی جوگرافیای سیاسی بەریتانیا بە رەسمی دانی بەو ئالآیەی کوردستاندا ناوە وەك ئالآی نیشتمانی خاکی کوردستان(١١٢).

لە بارودۆخی نوێی دوای راپەڕین، باسی ئالآ کەوتە سەر زاران، لە گۆڤار و رۆژنامەکاندا مشتومڕ سەبارەت بە داهێنەری ئالآی کوردستان هاتە ئاراوە. بەپێی ئاگاداریی توێژەر، سەرەتا لە وتارێکی بەدران ئەحمەدەوە بوو، تێیدا باس لە رەمزی نافیع رەشید هەولێری (١٩١٧-١٩٤٧) و گۆتفرید میووللەری ئەڵمانی (١٩١٤-٢٠١٠) کراوە، کە لە کردەیەکی سیاسییدا لە ساڵی ١٩٤٣دا هاوکار بوونە ئەو دووانە داهێنەری ئەو ئالآیەی کوردستان بووبن(١١٣).

بەلآم ئەو بۆچوونە، بە چەند بەڵگەیەك رەت کراوەتەوە و سەلمێنراوە مێژووەکەی زۆر لەوە زووترە(١١٤). هەر ئەم بۆچوونەی بەدران، دووجاری دیکەش دووپات کراوەتەوە، کەچی وەلآمەکەی پشتگوێ خراوە.(١١٥)

دامەزرانــدنی پەرلــەمانی کوردســتان لــە ئاکــامی هەڵبــژاردنی ١٩٩٢/٥/٢٠، دواتریش راگەیاندنی فیـدراڵی لـە ١٩٩٢/١٠/٤، خـاڵێکی وەرچـەرخانی زۆر گـرنگ بوو لە مێژووی نوێ و هاوچەرخی کورد، لەو بارەیەوە نووسەران، داوایان کردووە هەنگاوی داهاتوو هەڵکردنی ئالآی کوردستان بێت، کە تا ئەو رۆژە جگە لە پارتی (پاسۆک) هیچ لایەنەک بە راشکاوانە داوای لەو جۆرەیان نەبووە(١١٦).

لەو وتارەدا راشـکاوانە بـە پاڵپـشتی سەرچـاوەی پێویـست ئامـاژە بـە لایـەنی دروسـتکەری ئـالآ کـراوە، کـە (کۆمەڵـەی تەشـکیلاتی ئیجتیمـاعی)یـە، دواتریش کورتە مێژوویەکی هـەڵکردنی ئـالآ لـە سـەردەمە جیاجیاکانـدا خراوەتـە روو، بۆ ئەو رۆژە زانیاری نوێ بوون(١١٧).

ئەوەبوو پەرلەمانی کوردستان بەپێی بڕیاری ژمارە (٢٦)ی ١٩٩٩/١١/١١، یاسای ژمارە (١٤)ی ساڵی ١٩٩٩، کە تایبەتە بە ئالآی هەرێمی کوردستانی عیراق، دەرکردووە، تێیدا شێوازی ئالآکە و پێوانەکان و شێوازی هەڵدانی دیاری کراوە. بە داخەوە لەوێش لەو یاسایەدا هەمان بیست و یەك تیشك بۆ خۆرەکە دیاری کراوە، بە واتای جەژنی نەورۆز، کە دیارە ئەمە ساڵی زاینییە نەك کوردی، کە لە (١)ی خاکەلێوە دەست پێدەکات(١١٨).

سەرۆکایەتی ئەنجومەنی وەزیرانیش سیستەمی ئالآی کوردستانی بە ژمارە(٢)ی ساڵی ٢٠٠٤ دەرکرد، تێیدا پێوانەی ئالآ و شوێن و بۆنەکانی هەڵکردنی دیاری کردووە.(١١٩) دواتریش سەرۆکایەتی هەرێم بە فەرمانی هەرێمی ژمارە(٦٠)، ٢٠٠٦/٧/٦ شوێنی هەڵکردنی دیاری کردووە.(١٢٠)

ئەوەش هێنانەدی ئاواتێکی گەورەی کوردان بوو. تەنانـەت یـەکێك لـە ئەنـدام پەرلەمانــەکان لــە خۆشــیی دەرکردنــی یاســای ئــالآی هــەرێمی کوردســتان، بوورابۆوە(١٢١).

لە بارەی ئاڵای کوردستانەوە، عەبدوڵڵا زەنگەنە لە وتارێکیدا ئەو پرسیارەی کردووە ،"ئاڵای کوردستان ئایا دەبێ هەڵگەڕاوەی ئاڵای وڵاتێکی دیکە بوبێت؟"(١٢٢). کە گوایە ئاڵای کوردستان هەڵگەڕاوەی ئاڵای دەوڵەتی ئێرانە(١٢٣). بەڵام دواتر هەر خۆی بە پاڵپشتی گۆڤاری (هاوار)ی ژمارە (١١)، ١٠ی چریا پاشی ١٩٣٢ی جەلادەت بەدرخان (١٨٩٧-١٩٥١)، بە روونی سەلماندوویەتی کە ئەم ئاڵایە هەڵگەڕاوەی هیچ ئاڵایەک نییە، بەو مانایەی کە لە پێش دامەزراندنی کۆمار، لە ساڵی ١٩٤٦دا هەبووە(١٢٤). جەلادەت بەدرخانیش ئەو ئاڵایەی بە بۆنەی شەهیدبوونی شێخ عەبدولڕەحمان گارسی لەو ساڵەدا بڵاوکردۆتەوە(١٢٥).

ئاڵای کوردستان و رووناکبیرانی کورد

بێگومان ئاڵا وەک هێما و نیشانەی سەروەری، هەمیشە مایەی شانازی و شکۆمەندییە، نەخوازە بۆ میللەتێکی کە هێشتا نەبۆتە خاوەنی قەوارەی سیاسیی خۆی. لەو رووەوە، هەڵگرتن و بینین و دروستکردن و چنینی ئەو ئاڵایە لە لایەن خەڵکی کوردستان بە گشتی و رووناکبیران مایەی شانازی بووە.

لە نامەیەکی مستەفا خۆشناو (١٩١٢-١٩٤٧) دا، بۆ مەلا مستەفا بارزانی لە ١٩٤٥/٣/١٨دا هاتووە ، دەڵێت: ئاڵایەک (بەیداخ)ێک لە سووریاوە هاتووە، لە لامانە لە ماڵی شێخ صادق پاراستوومانە(١٢٦).

یوسف مەلەک (١٨٩٩-١٩٥٩) رۆشنبیری دیاری ئاسووری نووسیویە: "هەر بژی کوردستانی ئازاد و سەربەست لەژێر سایەی ئاڵا سێ رەنگییەکەی کە هێمان بۆ سروشت و ژیان و پاکی"، ئەو ئاڵایە جارێک یوسف مەلەک گەیاندۆتە فاتیکان(١٢٧).

لـە کـارێکی سیاسـی گـەورەی وەك کـردەی مـامۆت MAMMOTH کـە ڕەمزی نافیع ڕەشید (١٩١٧–١٩٤٧) و گۆتفرید یۆهـانز میوللـەر لـە سـاڵی ١٩٤٣ کە لە ئەڵمانیاوە بە فڕۆکـە هاتنـەوە کوردسـتان، بـۆ ئـەوەی ڕاپـەڕینێك لـە دژی ئینگلیز بەرپا بکەن، بەڵام سەری نەگرت، ئەوا سوێندخواردن بۆ ناپـاکی نـەکردن دەبوا بە ئالآی ئەڵمانیا و ئالآی کوردستان بووە(١٢٨).

گۆڤار و ڕۆژنامە کوردییەکانیش بایەخیان بە ئالآی کوردستان وەك سیمای شکۆمەندی داوە و چ بە ناونانیان، بۆ نموونە وەك ئەو بلآوکراوانەی کە لە ناوەوە و دەرەوەی کوردستان دەرکراون: ئالآ، ئالآی بەرگری، ئالآی پێشمەرگە، ئالآی سوور، ئالآی سووری کوردایەتی، ئالآی ئیسلام، ئالآی ئازادی، ئالآ یەکێتیی و چەندانی دیکەش.(١٢٩)

یان دانانی وێنەکـەی لەگـەڵ نـاوی بلآوکراوەکانیـان، چ بـە وتارنووسـین. بـۆ نموونـە گۆڤـاری (BULLTIN) بۆلتـەنی مەڵبەنـدی تۆژینـەوەی کـوردی لـە لەندەن کە د. کامەران بەدرخان (١٨٩٧–١٩٧٨)، لە سـاڵی ١٩٤٨، ژمـارە (١)ی دەرکردووە، لـە ژمـارە (٩)ی سـاڵی ١٩٤٩، کـە بـە زمـانی ئینگلیـزی دەرچـووە، ئالآی کوردستانی لە سەر بەرگی داناوە(١٣٠).

لـە دیـدارێکی مومتـاز حەیدەریـدا گـوتی: یەکـەم جـار ئـالآی کوردسـتانم لـە وێنەیـەکی تێکۆشـەری ناسـراو ئەحمـەد حەمەدئـەمین دزەیـی بینیـوە لـە سـاڵی ١٩٥٦. هـەروەها یەکـەمین جـاریش وەك مـەدالیا ئـالآی کوردسـتانم لـە ئاهـەنگی نەورۆزی ساڵی ١٩٥٧، بە بەرۆکی مەئموون دەباغەوە (١٩٣٦-١٩٦٣) بـینی کـات وتاری خوێندوەتەوە(١٣١).

لە هەڵمەتێکی پۆلیسی عیراق بۆ سەر ماڵی تیکۆشەری ناسـراو مـەئموون دەباغ، لە ساڵی ١٩٥٧، ناچار دەبێت هەرچی سـەروکاری بـە کـاری سیاسـییەوە

هەیە لەناوبیات، جگە لە مەدالیایەك ئاڵای كوردستانی لەسەر بووە، لەگەڵ وێنەی رەمزی نافیع رەشیدی تێكۆشەری ناوداری هەولێر [١٣٢].

جەمال خەزنەداریش دەڵێت: كاتی خۆی كە گۆڤاری (دەفتەری كوردەواری)مان دەركرد، سێ ژمارەی بە سێ رەنگ لێ دەرچوو، كە مەبەستیش لێی ئاڵای كوردستان بوو[١٣٣].

فەلەكەدین كاكەیی رووناكبیر و سیاسەتمەداریش لە بابەتێكیدا لە ساڵی ١٩٨٦ باسی ئاڵای كوردستانی كردووە[١٣٤].

رۆژنامەی تەڤگەر TEVGER ئۆرگانی تەڤگەرا رزگاریا كوردستانێ، كە لە سوێد بە هەردوو زمانی كوردی و توركی دەرچووە، ئاڵای كوردستانی داناوە[١٣٥]. لەو رووە عەلی جوكڵ (١٩٢٢–٢٠١٢) مامۆستایەكی رۆشنبیری هەولێر ئاماژە بەوە دەكات، كە بۆ یەكەم جار ئاڵای كوردستانی لە ماڵی كانەبی عەزیز ئاغای دەزیی بینوە لە بەغدا و بە دیوارەوە هەڵواسرابوو و كچەكانی بە دەست دروویبوویان[١٣٦].

جەوهەر غەمگینی (١٩٣٤–٢٠١٢) رووناكبیریش سەبارەت بە ئاڵای كوردستان دەڵێت: "شەكانەوەی ئاڵای كوردستان بە گەورەترین قازانج دەزانم"[١٣٧]. د. سامیە شاكر (مەشخەڵ)ی شاعیریش دەڵێت: "ئاڵای كوردستانمان دەكێشا و دەمانهاویشتە ماڵی نەیاران"[١٣٨].

هەر لەو بوارەدا، عەبدوڵڵا پەشێوی شاعیر لە دیمانەیەكدا گوتوویە: بەر لە سی ساڵ بیری لە هەڵكردنی ئاڵا كردۆتەوە و پاشان دەڵێت:"كە دانیشتنە هاوبەشەكەی تەلاری پەرلەمانم دیت و ئاڵای كوردستانم بینی دەشەكێتەوە، لە خۆشیان گریام و هەر ئەو ساتە تەلەفۆنم كرد بلیتی گەڕانەوەم بۆ ببڕن"[١٣٩].

گۆرانیبێژانیش پشکیان لەمەدا هەیە، هەر بۆ نموونە، بورهان مەجید، گۆرانی بۆ ئالآی کوردستان گوتووە، بەلآم فەوتاندوویانە[١٤٠]. ئەمە جگە لەوەی زۆربەی شاعیرانی کورد، شیعریان بۆ ئالآ نووسیوە و لەو بارەیەوە هەستی خۆیان دەربڕیوە[١٤١]. دیارە ئەمانە تەنیا وەك نموونە باس کراون.

بە گشتی کوردیش وەك هەر نەتەوەیەکی سەر ئەم زەمینە بیری لە هەڵکردنی ئالآ کردۆتەوە و بەپێی سەردەم و بارودۆخی لەبار هەوڵی داوە، ئالآی هەبێت، ئەگەرچی هەلومەرجەکان زۆر تەسکیش بوونە. دەبێ ئاماژە بەوەش بکەین کەوا پارت و رێکخراوەکانیش زۆربەیان ئالآی تایبەت بە خۆیان هەیە.

ئەنجام

ئـالاّ مێژوویـەکی دێـرینی هەیـە، لەگـەڵ سـەرهەڵدانی شارسـتانێتییەکان پەیدابووە، وەك نیشانەی رێـز و رووەت و شـکۆمەندی، سەرچاوەی بـەرایی لـە سـەربازییەوەیە. هـەر شارسـتانییەت و دەوڵـەت تەنانـەت کەسایەتیش ئالأیـان هەبووە. بە درێژایی مێژوو گۆڕانکاری زۆر لە ئالأدا رووی داوە. ئـالاّ رەنگـاورەنگ بووە، هەر رەنگەی مانای خۆی هەبووە.

بۆ کورد ئەوەی تێبینی دەکرێ، سەرچاوەکانی بەردەست هـیچ ئاماژەیـەکیان سەبارەت بە ئالاّ تێدا نییە بەر لە سەدەی بیستەم. لـە هەمووشـی گـرنگتر ئـالأی نەتەوایەتییە، کە بە سەرهەڵدانی دەوڵەتی نەتەوەیی ئەویش بەرجەستە بووە.

لە سەدەی بیستەم بە سەرهەڵدانی راپەڕین و شـۆڕش و کۆمـەڵ و رێکخـراو و پارتـەکان، کـوردیش ئـالأی دروسـت کـرد، کـە هـەر یەکـە و بـەپێی بۆچـوون و تێڕوانینی خۆی ئالأی داهێناوە. بەڵام لە هەموویان بەرجەستەتر ئەو ئالأیەیە کە کۆمەڵەی تەشکیلاتی ئیجتماعی کورد دایهێناوە و لە سێ تەختەی بەڕیز :سـوور، سپی، سەوز، خۆرێکی پرشنگداری لە ناوەڕاستدایە، هـەر رەنگـە و مانـای خـۆی هەیە و بەزۆریش دەربڕی سروشتی کوردستانە.

ئەم ئالأیە لە لایەن زۆرینەی خەڵکی کوردستان دانی پێدانراوە و لـە هـەرێمی کوردستانیش یاسای بۆ دەرکراوە و ئیستا هەڵکراوە و کۆمەڵەی جوگرافیناسـانی نێودەوڵەتیش دانی پێداناوە.

تێبینی: ئەم بابەتە لەبـەر گرنگـی و لەسـەر داوای خوێنـەران بـە بـاش زانـدرا لـە گۆڤاری مێژوو بڵاوبکرێتەوە، هەرچەندە پێشتر لە شوێنێکی تر بڵاوکرابووەوە.

پەراوێزەکان:

(١) الموسوعة العربية الجمهورية العربية السورية / رئاسة الجمهورية، هيئة الموسوعة العربية، المجلد١٣، ط١، دمشق، ٢٠٠٥، ص٣٩٤، (مادة العلم ، محمد وليد الجلاد).

(٢) عبدالرحمن محمدامین زەبیحی، قاموسی زمانی کوردی، بەرگی یەکەم، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا، ١٩٧٧، ل٥٦.

(٣) بۆ زانیاری بڕوانە: عبدالرحمن محمدامین زەبیحی، قاموسی زمانی کوردی، بەرگی دووەم، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا، ١٩٧٩، ل٢٢٨" گیو موکریانی، فەرهەنگی کوردستان، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، ١٩٩٩، ل١٣، ٩٩.

(٤) نفس المصدر .

(٥) الموسوعة العربية العالمية ، مجلد ١٦، ط٢، الرياض، ١٩٩٩، ص٣٨٤.

(٦) الموسوعة العربية الجمهورية العربية السورية / رئاسة الجمهورية ، هيئة الموسوعة العربية، المجلد١٣، ط١ ، ص٣٩٤.

(٧) ئی.م. دیاکۆنۆف، میدیا، و: بورهان قانع، دەزگای رۆشنبیری و بڵاوکردنەوەی کوردی، دار الحرية، بەغدا، ١٩٧٨. ل١٥٩-١٦٠.

(٨) ئارتوور کریستێنسێن، ئێرانی سەردەمی ساسانییەکان، لە فارسییەوە وەرگێڕانی: سەلاحەددین ئاشتی، بنکەی ژین، سلێمانی، ٢٠٠٦، ل٦٢٢.

(٩) بۆ زانیاری پتر بڕوانە: عبدالرحمن مزوری، کاوەیێ ئاسنگەر ئەفسانا نو هاتیە چێکرن، "هاڤیبون" (گۆڤار)، بەرلین، ژمارە(١٨) ٢٠٠٧، ل٧-٣٤.

(١٠) بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: ئارتوور کریستێنسێن، ئێرانی سەردەمی ساسانییەکان، لە فارسییەوە وەرگێڕانی: سەلاحەددین ئاشتی، ل٦٢٢-٦٢٤، سەرجەمی بەرهەمی حوسێن حوزنی ، بەرگی یەکەم ،کۆکردنەوەی: دەزگای ئاراس، هێنانە سەر رێنوسی نوێی کوردی: مەحموود زامدار، پێداچوونەوەی : عەبدوڵڵا زەنگەنە و فەخرەدین ئامێدی ،هەولێر، ٢٠٠٧، ل٧١-٧٢.

(١١) الموسوعة العربية الجمهورية العربية السورية / رئاسة الجمهورية ، هيئة الموسوعة العربية، المجلد١٣، ط١ ، ص٣٩٤.

(١٢)الموسوعة العربية الميسرة، المجلد الثاني، دار النهضة للطبع و النشر، لبنان، ١٩٨٠، ص١٢٢٥.

(١٣)الموسوعة العربية الجمهورية العربية السورية / رئاسة الجمهورية ، هيئة الموسوعة العربية، المجلد١٣، ط١ ، ص٣٩٨.

(١٤) نفس المصدر.

(١٥) احمد بن علي القلقشندي ، صبح الاعشى في صناعة الانشاء ، ج٤، شرح وعلق عليه وقابل نصوصه: محمد حسين شمس الدين، دار الكتب العلمية ، بيروت، ١٩٨٧" د.محسن محمد حسين، الجيش الايوبي في عهد صلاح الدين ، دار اراس للطباعة والنشر(١٩٠)، اربيل،٢٠٠٣، ص١٠٦.

(١٦)،الموسوعة العربية الجمهورية العربية السورية / رئاسة الجمهورية ، هيئة الموسوعة العربية، المجلد١٣، ط١ ، ص٤٠٠.

(١٧) الموسوعة العربية الميسرة، المجلد الثاني، ص١٢٢٥.

(١٨) احمد تيمور ، تأريخ العلم العثماني ، القاهرة ، ١٣٤٢هـ، ص١٩.

(١٩) بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: محمد القدوسي، علم مصر تأريخ القتال والاستقلال، "دبي الثقافية" (مجلة) ، دبي، العدد(٢٧)، أغسطس ٢٠٠٧، ص١٢١-١٢٤.

(٢٠)الموسوعة العربية الجمهورية العربية السورية / رئاسة الجمهورية ، هيئة الموسوعة العربية، المجلد١٣، ط١ ،ص٤٠١.

(٢١) نفس المصدر .

(٢٢) بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: د.سعد بشير اسكندر ، قيام النظام الأماراتي في كردستان وسقوطه مابين منتصف القرن العاشر و منتصف القرن التاسع عشر، دار الشؤون الثقافية العامة ، بغداد ٢٠٠٥ ، ١٢٣، ص٣١١-٣٢٥.

(٢٣) بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: عبدالرقيب يوسف، الدولة الدوستكية في كردستان الوسطى ، الجزء الثاني ، القسم الحضاري، ط٢، دار اراس للطباعة والنشر، اربيل، ٢٠٠١، ص١٢٣-١٢٥.

(٢٤) ئەولیا چەلەبی ، کورد لە مێژووی دراوسێکانیدا ، و: سەعید ناکام ، لە بڵاوکراوەکانی کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا، ١٩٧٩، ل٢٤٤.

(٢٥) عبدالحميد اسماعيل، مێژووی ئاڵای (کۆمەڵەی خۆیبوون) لە تورکیا، "هەتاو" (گۆڤار)، (هەولێر)، ژمارە(١٨٠)، ٣٠/٦/١٩٦٠. ل٩.

٢٦ Dîroka Ala Kurdan

http://www.xirabetuwa.com/Sections-artid-١٩.html

(١)-Ev stran ji alî Prym û Socin lî Kurdistanê ji devê Cano û ، Yahudîyekî Zaxoyî ku navê wî Pînhas e, hatîye girtin. Ji bo agahdarîyên zêdetin ên li ser vê sitranê binêre:

-Prym und Socîn, Kurdîsche Sammlungen, Erzählungen u. Lieder în Dîalekt des Tûr 'Abîdîn, St. Petersbourg, ١٨٨٧, r. ٦٤

(٢٧) الدليل العراقي لسنة ١٩٣٦ ، ص١٢٢" السيد عبدالرزاق الحسني ، تأريخ الوزارات العراقية ، ط٧، دار الشؤون الثقافية، بغداد، ١٩٨٨، ص٣٢٩.

(٢٨) کوردستانی عێراق لە بەڵگەنامەکانی وەزارەتی دەرەوەی بەریتانیادا ، لە ئینگلیزییەوە وەریگێڕاوە: سەلمان عەلی، پێشەکی و پێداچوونەوەی: سدیق ساڵح، یەکەم بەرگ، بنکەی ژین، سلێمانی ٢٠٠٥، ل٢١.

(٢٩) "ژین" (ڕۆژنامە)، سلێمانی ، ژمارە(١٤٥٧)، ١٩٥٩/٧/٢، ل١.

(٣٠) د. عبدالفتاح علي البوتاني، التطورات السياسية الداخلية في العراق ١٤ تموز ١٩٥٨– ٨شباط ١٩٦٣، دار سپيريز للطباعة والنشر– دهوك، مطبعة خاني، دهوك، ٢٠٠٧، ص٥٤.

(٣١) بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: د.جلیلی جەلیل، هەندێ سیمای ژیانی کۆمەڵایەتی و سیاسی و کولتووری کورد لە کۆتایی سەدەی نۆزدەیەم و سەرەتای سەدەی بیستەمدا، وەرگێڕانی: ئەنوەر قادر محەمەد لە ڕووسییەوە، ستۆکهۆڵم، ١٩٩٣، ل١٥٤.

(٣٢) هەمان سەرچاوە، ل١٥٨.

(٣٣) هەمان سەرچاوە، ل١٦١" د . صلاح محمد سليم هروری ، تەڤگەرا ئیرشاد و ئیرتقایا کوردی و سەرهەڵدانا بەدلیسێ یا سالا ١٩١٤، "مەتین" (گۆڤار)، دهۆك، خولا (٤)، ژ (١٣٣)، تیرمەها ٢٠٠٥، ل٤٣.

(٣٤) جەمیل توران، گوڵە بەفرینەی خوێناوی، وەرگێڕانی لە یۆنانییەوە: عەلی فەتحی، چاپخانەی دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٨، ل٣٣–٣٤.

(٣٥) هەموو ناوچە هاوسێکانی ڕۆژئاوای دێرسیم بەرەو سێواس دەگرێتەوە ، هانز –لۆکاس کیسێر، ڕاپەڕینی کوردە عەلەویەکانی دەرسیم ١٩١٩–١٩٢١ (قۆچگیری) ، لەفرەنسییەوە وەرگێڕانی: نەجاتی عەبدوڵڵا، بنکەی ژین، چ٢، سلێمانی، ٢٠٠٦، ل١٧.

(٣٦) اسماعیل حەقی شاوەیس، شۆڕشگێڕی قوچ گیری، "ڕۆژی نوێ"(گۆڤار)، سلێمانی، ژمارە(٤)، تەمووزی ١٩٦١، ل٦" ژمارە(٥) ئابی ساڵی ١٩٦١، ل٢٣. وەك نوری دەرسیمی یەکێ لە ڕابەرانی شۆڕشی قۆچگیری ساڵی ١٣٣٧ك/ ١٩٢ — نوسیویە ، نەخشەیان لە شۆڕشەکەدا بەر لە هەر شتێك دەرکردنی بەیاننامەی ئازادی کوردستان و بەرزکردنەوەی ئاڵای کوردستان بووە لەسەر شاری هۆزات.

(٣٧) بۆ زانیاری زیاتر سەبارەت بە شۆڕشی قۆچگیری بڕوانە: د.نوری دەرسیمی ، دەرسیم لە مێژووی کوردستاندا، و: د.ئەحمەد فەتاح دزەیی، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی موکریانی، چ. وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠١، ل١٥٦، ١٦٧، ١٩٣" الاثار الكاملة للدكتور أحمد عثمان أبوبكر ، اعداد: ازاد عبيد صالح، مركز ژين لأحياء التراث الوثائقي والصحفي، مطبعة شڤان، سليمانية، ص٤٠.

(٣٨) س.ج. ادموندز، كرد و ترك و عرب ، ترجمة: جرجيس فتح الله ، دار التآخي، بغداد، ١٩٧١، ص٣٤" ئەحمەد خواجە ، بەرگی یەکەم، چ. شەفیق بغداد، ١٩٦٨، ل٥٥.

(٣٩) ئەحمەد خواجە، چیم دی، بەرگی یەکەم ، ل٩٩" بەرگی سێیەم، لە دوای لاپەڕە ١٠٠ لاپەڕەکە خۆی ژمارەی بەسەرەوە نییە دیارە ئەو ئالایە لەگەڵ ئالای جەمعیەتی تەشکیلاتی ئیجتماعی کورد جیایە.

(٤٠) بۆ زانیاری پتر بڕوانە: رەفیق حیلمی، یادداشت، چ٢، ل ٥١٢–٥١٣.

(٤١) رەفیق حیلمی، یادداشت، چ٢، ل٥٣٠.

(٤٢) بڕوانە: د.عیزەدین مستەفا رەسول ، دیسان ئالای کوردستان ، سایتی خەندان ، ڕۆژی ٢٠١٠/٨/٣١.

(٤٢) رەفیق حیلمی، یادداشت، بەشی یەکەم، چاپی دووەم، چاپخانەی رۆشنبیری و لاوان، هەولێر، ١٩٨٨، ل ١٢٧–١٦٥.

(٤٤) ئەو کۆمەڵەیە چاپخانەیەکی بچووکی نوێی لە پەترپاکییەی کلدانی لە دیار بەکر کڕیوە کە بە یەکەم چاپخانەی کوردی لە کوردستان دانراوە ، بەو چاپخانەیە رۆژنامەیەکیان بە ناوی (گازی) بەچوار لاپەڕە دەرکردووە . بۆ زانیاری پتر بڕوانە: اكرم جميل باشا، مذكراتي، ت: د.قدري الدياربكري، ط٣، دياربكر، ٢٠٠٧ ص٢٥.

(٤٥) اكرم جميل باشا ، مذكراتي ، ص٢٤–٢٥.

(٤٦) بۆ زانیاری پتر بڕوانە: ئیسماعیل گوێڵداش، جەمعییەتی تەعالیی کوردستان، وەرگێڕانی: زریان رۆژهەلاتی، بنکەی ژین، ز(١٢٧)، سلێمانی، ٢٠١١، ل١٣.

(٤٧) اكرم جميل باشا ، مذكراتي ،ص٢١.

(٤٨) بيار مصطفى سيف الدين، السياسة البريطانية تجاه تركيا وأثرها في كوردستان ١٩٢٣–١٩٢٦، دار سبيريز للطباعة و النشر ، مطبعة وزارة التربية، اربيل، ٢٠٠٤، ص٢١.

(٤٩) اكرم جميل پاشا، مذكراتي، ص٤٠.

(٥٢) مالمیسانژ، پێگەی کەمال فەوزی بتلیسی لە رێکخراوەکانی کوردا، لە تورکییەوە وەرگێڕانی: زریان رۆژهەلاتی، پیداچوونەوەی: سدیق سالح، بنکەی ژین، چ. شڤان، سلێمانی،٢٠٠٧، ل٢٠٣،٢٠٦.

(٥١) هەمان سەرچاوە،ل٢٠٦ـ٢٠٧.

(٥٢) هەمان سەرچاوە،ل٢١٠.

(٥٣) بۆ زانیاری پتر بروانە: عەلی تەتەر نێروەیی ، بزاڤا سیاسی ل کوردستانێ ١٩٠٨-١٩٢٧، چاپخانا وەزارەتا پەروەردێ - هەولێر ، دەزگەهێ سپیریز یا چاپ و وەشانێ ، دهۆك. کۆمەڵەی تەعالی کوردستان لە ٢٠ ی کانوونی یەکەمی ساڵی ١٩١٨ بە سەرۆکایەتی شێخ عەبدولقادری نەهری دامەزراوە. بۆ زانیاری زیاتر بروانە: نێروەیی ، ل١٥٠.

(٥٤) زنار سلوپی في سبيل كوردستان، ترجمة: رضوان علي باديني، رابطة كاوة للثقافة الكردية ، بيروت ، ١٩٨٧، ص٦٩" قەدری جەمیل پاشا (زنار سلوپی) دۆزی کوردستان، و: فەیزوڵلا برایم خان و بارزان وهاب، لە بلاوکراوەکانی وەزارەتی رۆشنبیری هەرێمی کوردستان ، دەزگای چاپ و بلاوکردنەوەی بیر (١٢) چ٣، دیار بەکر، ٢٠٠٧ ، ل٧١" منذر الموصلي ، الحياة السياسية والحزبية في كوردستان ، ١٩٩٢،ص٢٥٨. ئەوەی (موسلی) یش هەر لە سلوپی وەرگیراوە.

(٥٥) بروانە: ئیسماعیل گوێڵداش، جەمعییەتی تەعالیی کوردستان، وەرگێڕانی: زریان رۆژهەلاتی، ل٢٦٤-٢٦٥.

(٥٦) جەمال نەبەز، کۆبەرهەم ،ژمارە (٧) زنجیرەی وتاری وتوێژ لەگەڵ دەزگەی راگەیاندنی گشتی، ژمارە(٢)، چ١، چاپخانەی منارە، هەولێر، ٢٠٠٧، ل٤٠٢.

(٥٧) قەتلوعامی کورد لە تورکیا ، لە فەرانسییەوە وەرگێڕانی ، پێشەکی و پەراوێزنووسینی: نەجاتی عەبدوڵلا، لە بلاوکراوەکانی جڤاتا وەلاتیێ کوردا (خۆیبوون)، ژمارە(٢) بنکەی ژین، چ، شڤان، سلێمانی، ٢٠٠٨، ل٥٣.

(٥٨) مالمیسانژ، پێگەی کەمال فەوزی بتلیسی لە رێکخراوەکانی کورددا، لە تورکییەوە وەرگێڕانی : زریان رۆژهەلاتی، ، ل٩٩.

(٥٩) حامید گەوهەری، کۆماری کوردستان، ل١٥١-١٥٢.

(٦٠)جەمال نەبەز، کۆبەرهەم ،ژمارە (٧) زنجیرەی وتاری وتوێژ لەگەڵ دەزگەی راگەیاندنی گشتی، ژمارە(٢)، چ١، چاپخانەی منارە، هەولێر، ٢٠٠٧، ل٤٠١.

(٦١) بۆ زانیاری پتر بروانە: دیوانی ئەحمەد موختار جاف، ئامادەکردن و بەراوردکردن و لێکدانەوە و پێشەکی بۆ نووسینی: پرۆفسیۆر دوکتۆر عیزەدین مستەفا رەسووڵ، چ. الادیب، بەغدا، ١٩٨٦.

[62] بڕوانە: یادداشتەکانی مەیجەر نوئێل لە کوردستان، وەرگێڕانی: حسین احمد جاف و حسین عثمان نێرگسەجاری، چ.ئۆفسیت حسام، بەغدا، ١٩٨٤.

([63]) جەمال نەبەز، س. پ، ل ٤٠٢.

([64]) بڕوانە: جەمال نەبەز، هـ. س، ل ٤٠٢.

(٦٥) بڕوانە: هلبين محمدامين المزوري ، حزبي هيوا – الامل – ١٩١٩–١٩٤٦، دراسة تأريخية سياسية، دار سپيريز للطباعة والنشر ، مطبعة حاجي هاشم، اربيل، ٢٠٠٨، ص٦١هـ.

([66]) جەمال نەبەز، س. پ..، ل٤٠١.

(٦٧) روهات الاكوم: خويبون و ثورة اگرى، الترجمة العربية: باشراف رابطة كاوة للثقافة الكردية، مراجعة: شكور مصطفى، مطبعة اوفيست هتولير ، اربيل، ٢٠٠٠، ص٢٣. سەبارەت بەو بنەماڵەیە عەبدوڵلآ زەنگەنە وردەکاری باشی بۆ کردووە و زۆرترین ئاگاداری لەبارەیەوە نووسیووە و وەك خۆشی نووسیوویە، وردەکاری و سەروسۆراخ و بەدواداچوونی پتری دەوێت. بۆ زانیاری پتر بڕوانە: ڕۆژی کورد، ئامادەکردن و لێکۆڵینەوەی: عەبدوڵلآ زەنگەنە، پێشەکی: د.ئیسماعیل شوکر، بنکەی ژین، چ.شڤان، سلێمانی، ٢٠٠٥، ل٩٦–١٠٠.

(٦٨) بۆ زانیاری پتر بڕوانە: سەرجەمی بەرهەمی حسین حوزنی، کۆکردنەوە و لەچاپدانی دەزگای ئاراس، بەسەرپەرشتی: د.کوردستان موکریانی، هێنانە سەر ڕێنووسی نوێی کوردی: مەحموود زامدار، پێداچوونەوەی: عەبدوڵلآ زەنگەنە و فەخرەدین ئامێدی، بەرگی دووەم، هەولێر، ٢٠٠٧، ل٦٠٦–٦٠٧، (لێرەدا خاکی لەجیاتی فانی نووسراوە)، هەمان سەرچاوە.

(٦٩) بڕوانە: عەلی تەتەر نێرەیی، ل١٥٠.

([70]) ئیسماعیل گوێڵداش، جەمعیەتی تەعالیی کوردستان، وەرگێڕانی زریان ڕۆژهەلآتی،ل٦٦.

[71] "ژیان"(ڕۆژنامە)، سلێمانی، ژمارە(٢٤١)، ٢٩/مایسی/١٩٣٠.

(٧٢) سەرجەم بەرهەمی حوزنی موکریانی، ل٥٢٤–٥٢٥.

(٧٣) هەمان سەرچاوە، ل٥٢٨–٥٢٩.

(٧٤) هەمان سەرچاوە، ل٥٣١.

(٧٥) بەڵگەنامەی بەریتانیایی ژمارە(٧٧٨١/ ٣٧١ F.O) سلێمانیە ١٢/١٢/١٩٢١بە وەرگرتن لە(د.عثمان علي، دراسات في الحركة الكوردية المعاصرة١٨٣٣ـ١٩٤٦، منشورات مكتبة التفسير، اربيل، ٢٠٠٣،ص٣٦٧" کریس کۆچیرا، وەرگێڕانی: محەمەد ڕەیانی، چاپخانەی صدف تاران، ١٣٦٩(١٩٩٠)، ل٩٤.

(٧٠) لاهوتی، کوردستان و کورد، د. جەبار قادر لە روسییەوە کردوویە بە کوردی و تێبینی لەسەر نووسیوە، "هەزارمێرد" (گۆڤار)، سلێمانی، ژمارە(٣) ئاداری ١٩٩٨، ل١٧٢.

(٧١) د. عثمان علي، دراسات...ص٣٤٨.

(٧٨) "العراق"(جريدة)، بغداد، العدد (١٥٤٣)، ١٩٢٥/٦/١.

(٧٩) مالمیسانژ ، پێگەی کەمال فەوزی بەتلیسی لە رێکخروەکانی کورد دا ، ل٩٩.

(٨٠) هەمان سەرچاوە ،ل٢٠٦.

(٨١) هەمان سەرچاوە ،ل٢٠٧.

(٨٢) مالمیسانژ، ل٢١٠.

(٨٣) عەبدولعەزیز یاموڵکی ، کوردستان و راپەرینەکانی کورد، و: شێرزاد کەریم، ئامادەکردنی: سدیق ساڵح، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم(٣٧)، سلێمانی ١٩٩٩، ل٧٩.

(٨٤) د. كمال مظهر احمد، انتفاضة ١٩٢٥ في كردستان تركيا ، رابطة كاوة للثقافة الكردية(٦٦)، ص٩٠-٩١.

(٨٥) دیدارێك لەگەڵ بەشیر سەبری "میدیا"(رۆژنامە)، هەولێر، ژمارە (٨٢) ، ٢٠٠٠/١٢/١٥، ل٥. ناوبراو ٢٠ ساڵ لێکۆڵینەوەی لەمەڕ کورد لە رووسیا کردووە و ئەندامی لێکۆڵینەوەی کوردییە لە رووسیا. بە وەرگرتن (لە غازی حەسەن، خوێندەواری ، دەزگای ئاراس ، هەولێر، ٢٠٠٠، ل٢٤٤-٢٤٥).

(٨٦) عبدالحمید اسماعیل، مێژووی ئاڵای (کۆمەڵەی خۆیبوون) لە تورکیادا "هەتاو" (گۆڤار) ، هەولێر، ژ(١٨٠)، ٣٠حوزەیران ١٩٦٠، ل٩.

(٨٧) بۆ زانیاری زیاتر سەبارەت بە خۆیبون، بروانە: کۆنی رەش ، جمعيه خۆيبون ١٩٢٧ وقائع ثورة ارارات ١٩٣٠، تقديم ومراجعة : الدكتور عبدالفتاح علي بوتاني ، مؤسسة موكرياني للطباعة والنشر، اربيل، ٢٠٠٠.

(٨٨) کۆنێ رەش، المصدر السابق، ص٤٦-٤٧.

(٨٩) نفس المصدر، ص٤٧.

(٩٠) بیرەوەریەکانی ئیحسان نوری پاشا ، و: وریا قانع ، دەزگای چاپ و بلاوکردنەوەی موکریانی، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر،٢٠٠١، ل٥٩، ٨٥.

(٩١) Dr.BLTCH CHIRGUH,Kurt Sorunu,Kokeni Ve Nedenleri, avesta |KURDOLOJ|, Istanbul, ٢٠٠٩, p.١١٥.

لە وێنەکەدا دوو پێشمەرگە لە سەر شاخێن، یەکیان بە دووربین سەیر دەکات و ئەوەی دیکەش راوەستاوە و لە پشتەوەشیان ئاڵای کوردستان هەڵکراوە. لە ژێر وێنەکەدا بە تورکی نووسراوە:

(٩٢) بڕوانە: قەتلوعامی کورد لە تورکیا، ٢٠٠٨، ل٨٢" د.بلەج شێرکۆ، القضية الكوردية ، ماضى الكورد وحاضرهم، دار اراس للطباعة والنشر، ط٢، مطبعة اراس ، اربيل، ٢٠١١، ص١٩–٢١–٤٠–٧٠–١٠٠.

(٩٣) بڕوانە: قەتلوعامی کورد لە تورکیا، لە فرانسییەوە وەرگێرانی و پێشەکی و پەراوێزنووسینی: نەجاتی عەبدوڵلا، بنکەی ژین، سلێمانی، ٢٠٠٧، ل ٩، ١٦، ٨٢.

(٩٤) بڕوانە: kone Res, Ala Kurdan di Nevbera Bedirxani u Barzaniyande, "Digle" Govara, Hewler) J٢٤,Adar ٢٠٠٠. " ژويس بلو ، مسأله كرد برسى تاريخى وجامعه شناسى، ترجمه: دكتر برويز امين، چ١، تهران ١٣٧٩، ص٤٥.

(٩٥) بۆ زانیاری پتر بڕوانە: د. عیزەدین مستەفا رەسول، بەشێك لە یاداشتەکانم ، بەرگی یەکەم ، چاپخانەی دەزگای حەمدی، سلێمانی، ٢٠٠٦، ل١٢٤–١٢٥.

(٩٦) هلبين محمدامين المزوري ، حزبي هيوا – الامل – ١٩١٩–١٩٤٦، ص٦١" کەریم زەند، گەشتی زەند ، تۆماری تەمەن، بەرگی یەکەم، دەزگای سپیریز یا چاپ و وەشانێ ، چاپخانە وەزارەتە پەروەردێ ، هەولێر، ٢٠٠٤، ل١٤٤" مذكرات نوري شاويس، من منشورات حزب الشعب الديموقراطي الكردستاني، ص٢٤.

(٩٧) طارق جامباز ، هەفتەنامەی (گۆڤار) لە بلاوکراوەکانی وەزارەتی رۆشنبیری– لێژنەی چاپەمەنی ژمارە (٣٦)، چاپخانەی کریستال، هەولێر، ١٩٩٨، ل٩،١٢،٣١.

(٩٨) بۆ زانیاری پتر بڕوانە: د. یاسین سەردەشتی، چەند راستییەکی مێژوویی سەبارەت بەحیزبی ئازادی کوردستان. www.dimane. com

(٩٩) بۆ زانیاری دەربارەی بڕوانە: حامید گەوهەری : کۆمەڵەی ژیانەوەی کوردستان، دەزگای چاپ و بلاوکردنەوەی ئاراس (٢٤٦) ، هەولێر، ٢٠٠٤، ئەرشیفی راپۆرتی کونسول سۆڤیەت لە ورمێ.

(١٠٠) وەزارەتی دەرەوەی رووسیای فیدراتیڤ، ئومر/٣٢٧، پ٣٦٩، لاپەڕەکانی ٥١–٥٤. بە وەرگرتن لە: (حامید گەوهەری: کۆمەڵەی ژیانەوەی کوردستان، ل١٥١).

(١٠١) راپۆرتی باڵوێزی سۆڤیەت لە ئێران رۆژی ١٢/١٠/١٩٤٥ لە بەشێك لە راپۆرتی رەوانکراو لە ئێرانەو بۆ گ.م، دیمیترۆف، سکرتێری کۆمیتەی ناوەندی حیزبی کۆمۆنیستی یەکێتی سۆڤیەت ،

لەسەر ڕووداوەکانی کوردستان و پارتی ژێکاف ، لە ١٩٤٥/١٠/١٢ ، ئەرشیفی ناوەندی هەلگرتن ، لێکۆلینەوەی بەلگەنامە میژووییەکانی سەردەم ، ف ١٧/ نو ١٢٨ / د٤٤/ لاپەڕەکانی ٧٢-٧٩، بە وەرگرتن لە : (حامید گەوهەری ، کۆمەلەی ژیانەوەی کوردستان ، ل١٥١).

(١٠٢) سەبارەت بە دامەزراندنی کۆماری کوردستان و قازی محەمەد. بڕوانە : د. یاسین سەردەشتی ، کوردستانی ئێران لێکۆلینەوەیەکی میژوویی لە جولانەوەی ڕزگاریخوازی نەتەوەیی گەلی کورد ١٩٣٩-١٩٧٩، زنجیرە کتێبی دەزگای چاپ و بلاوکردنەوەی سەردەم(٢٢١) سلێمانی، ٢٠٠٣.

(١٠٣) هەلالە(گۆڤار)، بۆکان، ژمارە (١)، ڕەشەمەی ١٩٤٥،١٣٢٤، ل١١ ، بە وەرگرتن لە(د. هیمداد حوسێن ، ڕۆژنامەوانی کوردی ، ل٧٢٧).

(١٠٤) بۆ زانیاری پتر بڕوانە : هەلکردنی ئالای مقدسی کوردستان لە مەهاباد "کوردستان" گۆڤار ، مەهاباد، ژمارە (٣) خاکەلێوەی ١٣٢٥ (١٩٤٥)، د. هیمداد حوسێن، ڕۆژنامەوانی کوردی لە سەردەمی کۆماری دیموکراتی کوردستان ١٩٤٣-١٩٤٧، دەزگای چاپ و بلاوکردنەوەی ئاراس (٧٧١)، هەولێر، ٢٠٠٨، ل٥٢٣، حامید گەوهەری ، کۆماری کوردستان ١٩٤٦/١/٢٢- ١٩٤٦/١٢/١٧، چ. حاجی شەهاب، هەولێر ، ٢٠١١ ، ل١٤٤.

(١٠٥) بڕوانە: "کوردستان" ڕۆژنامە، مەهاباد، ژمارە (١)، ١١ ژانویە ١٩٤٦، ل٢، ژمارە(٥)، ٢٠ ژانویە ١٩٤٦، ل٢" ژمارە (٣٧)، ٢٠ ئاوریل ١٩٤٦، ل٢، ژمارە(٤٣)، ٤مە ١٩٤٦، ل٣.

(١٠٦) بڕوانە: حامید گەوهەری ، کۆماری کوردستان، ل٢٥، وێنەی هەیە).

(١٠٧) بڕوانە: د.عیزەدین مستەفا ڕەسول، دیسان ئالای کوردستان، سایتی خەندان، ٢٠١٠/٨/٣١.

(١٠٨) بڕوانە: عبدالحمید اسماعیل ، میژووی ئالای کۆماری کوردستانی ئێران، هەتاو (گۆڤار)، هەولێر، ژمارە (١٨١)، ١٥ی تەموزی١٩٦٠، ل٤٢.

(١٠٩) بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: مسعود بارزانی ، بارزانی و بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی کورد ١٩٣١-١٩٥٨، وەرگێڕانی: سەعید ناکام، چاپخانەی خەبات، دهۆك، ١٩٩٨، ل١٦٩.

١١٠ بۆ زانیاری پتر بڕوانە: موحسین دزەیی، وێستگەکانی ژیانم، تاریق ئیبراهیم شەریف بە عەرەبی گفتوگۆیەکەی سازداوە، ئیسماعیل بەرزنجی کردوویەتی بە کوردی، دەزگای چاپ و بلاوکردنەوەی ئاراس ژمارە(٨٨٠)، هەولێر، ٢٠٠٩، ل١٠٠-١٠١.

١١١ نامەی فەلەکەدین کاکەیی لە ڕۆژی ٢٠١٢/٨/٨.

(١١٢) بڕوانە: بلاوکراوەی دەزگای ڕۆشنبیری و ڕاگەیاندنی پاسۆك لە ١٩٩١/١٢/١٠.

(١١٣) بڕوانە: بەدران ئەحمەد حەبیب، رەمزی نافیع رەشید، ئەو کوردەی ئالای کوردستانی داهێنا، "ئالای ئازادی" (رۆژنامە)، هەولێر، ژمارە ٢١، ١٩٩٢/٤/٢٦، ل ٥-٦.

(١١٤) بۆ زانیاری پتر بڕوانە: ئازاد عوبێد سالح ، ئالای کوردستان، "ئالای ئازادی"، ژمارە (٢٤)، ١٩٩٢/٥/٢٤، ل٥" د.ئازاد عوبێد، دیسان کێ ئالای کوردستانی داهێنا؟، "K٢١"(گۆڤار)، هەولێر، ژمارە(٧)،٢٠١٠، ل٤١-٤٧.

(١١٥) بڕوانە: محەمەد گۆران، نەریمان خۆشناو، رەمزی نافیع رۆڵەیەکی هەولێری فیداکاری سەربەخۆی کوردستان، "بەدرخان" (مانگنامە)، هەولێر، ژمارە ١٢٥" محەمەد گۆران، نەریمان خۆشناو، رەمزی نافیع ، رۆڵەیەکی هەولێری فیداکاری سەربەخۆیی کوردستان، لە بڵاوکراوەکانی دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی بەدرخان، چاپخانەی نەوا، هەولێر، ٢٠٠٨ "عەبدولستار ئەحمەد سەعدون، ئالای کوردستان لە نێوان شەریعەت و یاسادا، لە بڵاوکراوەکانی وەزارەتی رۆشنبیری، چاپخانەی وەزارەتی رۆشنبیری ، هەولێر، ل٣٩-٤١. . هیچ ئاماژەیەك بەو وەڵامەی سەرەوە نەکراوە.

(١١٦) بڕوانە: ئازاد عوبێد سالح، ئینجا نۆرەی هەلکردنی ئالایە، "ئالای ئازادی"، ژمارە(٤٤)، ١٩٩٢/١٠/١٨، ل٢.

(١١٧) بڕوانە: ئازاد عوبێد سالح، ئینجا نۆرەی هەلکردنی ئالایە، "ئالای ئازادی"، ژمارە(٤٤)، ١٩٩٢/١٠/١٨، ل٢.

(١١٨) "پەرلەمان"، (رۆژنامە)، هەولێر، ژمارە (٥٣)، ١٩٩٩/١١/٢٤.

١١٩ "وەقایعی کوردستان" (رۆژنامەی رەسمی حکومەتی کوردستان)، هەولێر، ژمارە(٥١)، ٢٠٠٤/١٠/٢٨، ل١٩.

١٢٠ "وەقایعی کوردستان"، ژمارە(٦٢)، ٢٠٠٦/٨/٢٧، ل١١.

(١٢١) "هەرێم"، (گۆڤار)، ژمارە (٣٨٠)، ٢٠٠٦/٩/١٢.

(١٢٢) بڕوانە: عەبدوڵڵا زەنگەنە، "ژینۆ"،(گۆڤار)، لەندەن، ژمارە (٢٨)، کانوونی یەکەمی ٢٠٠١، ل٧-١١.

(١٢٣) ولیم ایغلتن الابن، جمهوریة مهاباد، ترجمة وتعلیق: جرجیس فتح الله، ط٢، مطبعة وزارة التربیة، اربیل، ١٩٩٩، ص٧٦-٧٧.

(١٢٤) عەبدوڵڵا زەنگەنە، ئالای کوردستان هەڵگەڕاوەی هیچ ئالایەکی دیکە نییە، "رۆژنامەنووس" (گۆڤار)، هەولێر، ژمارە (١٢)، پایزی ٢٠٠٧، دوابەرگی ناوەوە.

(١٢٥) بڕوانە: موسەدەق توفی، ئالایێ کوردستانێ د دیرۆکیدا، "دهۆك" (گۆڤار)، ژمارە (٣٢) چریا ئێکی ٢٠٠٦، ل٧.

(١٢٦) بڕوانە: فەیسەڵ دەباغ، حیزبی هیوا و شۆڕشی "١٩٤٣-١٩٤٥"ی بارزان، دەزگای بلاوکردنەوەی گولان، چ. رۆشنبیری، هەولێر، ١٩٩٧، ل٦٧.

(١٢٧) یوسف ملك، کردستان او بلاد الکرد: مراجعة ومقدمة: د.عزالدین مصطفی رسول، ط٢، منشورات مکتب الفکر والتوعیة في الاتحاد الوطني الکردستاني، السلیمانیة، ٢٠٠٦، ص٣٥-٤٤.

(١٢٨) بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: گۆتفرید یۆهانز میوللەر، لە رۆژهەلاتی گڕگرتوودا، بەدران ئەحمەد حەبیب لە ئینگلیزییەوە کردوویە بە کوردی، د. مارف خەزنەدار پێداچوونەوە و پێشەکی و تێبینی لەسەر نووسیوە، هەولێر، ١٩٩٢؛ بەدران ئەحمەد حەبیب، رەمزی نافیع رەشید ئەو کوردەی ئالای کوردستانی داهێنا، "ئالای ئازادی"، ژمارە (٢١)، ٢٦/٤/١٩٩٢، ل ٥-٦.

(١٢٩) بۆ زانیاری پتر بڕوانە: جەمال خەزنەدار، ئینسکلوپیدیای رۆژنامەگەریی کوردی ١٨٩٨_٢٠١٠، پێداچوونەوە و پوختەکردن: عەبدوڵلا زەنگەنە، لە بلاوکراوەکانی سەندیکای رۆژنامەنووسانی کوردستان/گۆڤاری رۆژنامەنووس (٤)، هەولێر، ٢٠١١، ل ٥٥٢_٥٥٣.

(١٣٠) بڕوانە: فەرهاد پیربال، بزاڤی رۆژنامەگەریی کوردی لە ئەورووپا و ئەمریکا ١٨٩٧-١٩٩٢، "سەنتەری برایەتی" (گۆڤار)، هەولێر، ژمارە (٥)، ١٩٩٨، ل١٣٩.

(١٣١) دیدار لەگەڵ مومتاز حەیدەری رۆژی ١٧/٧/٢٠١٢، هەولێر.

(١٣٢) د. ئازاد عوبێد سالح، مەئموون دەباغ: ژیان و خەباتی سیاسی ١٩٣٦_١٩٦٣، " زانکۆ" (گۆڤاری زانستە مرۆڤایەتییەکانی زانکۆی سەلاحەددین/ هەولێر)، ژمارە (٤٢)، سالی ٢٠٠٩، ل٥٣.

(١٣٣) دیدار لەگەڵ جەمال خەزنەدار، لە دایکبوونی هەولێر، رۆژنامەنووسێکی دیارە، هەولێر، ٥/١٢/٢٠١٠.

(١٣٤) بۆ زانیاری پتر بڕوانە: فلك الدین کاکەیي، القذافي والقضیة الکردیة، منشورات دار آراس للطباعة والنشر (٧٥٩)، اربیل، ٢٠٠٨، ص١٦٢_١٦٥.

(١٣٥) بڕوانە: "TEVGER" (رۆژنامە)، سوید، هژمار (٢)، سالی (١)، ئاداری ١٩٨٩، ل١.

(١٣٦) بڕوانە: دیدار لەگەڵ عەلی جوکل، "هەولێر" (هەفتەنامە)، هەولێر، ژمارە ٢٣، ٣/٥/٢٠٠٧، ل ٦.

(١٣٧) بڕوانە: نافیع دیبەگەیی، دیدار لەگەڵ جەوهەر غەمگین، "هەولێر"، ژمارە ٢٩، ٤/٦/٢٠٠٧، ل٦.

(١٣٨) بڕوانە: نافیع دیبەگەیی، دیدار لەگەڵ سامیە شاکر (مەشخەڵ)، "هەولێر"، ژمارە ٢٤، ١/٥/٢٠٠٧،ل ٦.

([139]) بڕوانە:عەبدوڵلا پەشێو: خەونەکانم هەموویان لە دەوری سەربەخۆیی دەسووڕێنەوە، دیمانە: ئاسۆ حەسەن- محەمەد خدر مەولوود، "هەرێم"(گۆڤار)، هەولێر، ژمارە()، ١/١١/٢٠٠٢، ل١٤.

([140]) بڕوانە: "رووداو" (رۆژنامە)، دیمانە لەگەڵ بورهان مەجید، ژمارە (٣٠)، ٣/١١/٢٠٠٨، ل١٠.

([141]) بۆ زانیاری پتر بڕوانە: ئازاد مزووری، ئالایێ کوردستانێ سمبولا مەیا نەتەوی دناڤ شعرێن شاعران دە، لە بڵاوکراوەکانی یەکێتی قوتابیانی کوردستان، ژمارە (١٩)، چاپخانەی هاوسەر، هەولێر، ٢٠٠٧ " فەرهاد پیرباڵ، ئاڵای کوردستان، "واتە" (گۆڤار)، هەولێر، ژمارە (١٦)، تشرینی دووەمی ٢٠١١.

لیستی سەرچاوەکان:

سەرچاوە بە زمانی کوردی:

بەڵگەنامە

(١) بڵاوکراوەی دەزگای رۆشنبیری و راگەیاندنی پاسۆك لە ١٠/١٢/١٩٩١.

(٢) ئەرشیفی راپۆرتی کونسوڵی سۆڤیەت لە ورمێ، وەزارەتی دەرەوەی روسیای فیدراتیف، ئومر، ٣٢٧، پ٣٦٩، لاپەڕەکانی ٥١-٥٤ (بەوەرگرتن لە حامید گەوهەری: کۆمەڵەی ژیانەوەی کوردستان، هەولێر، ٢٠٠٤).

(٣) راپۆرتی باڵوێزی سۆڤیەت لە ئێران رۆژی ١٢/١٠/١٩٤٥ لە بەشێك لە راپۆرتی رەوانکراو لە ئێرانەوە بۆ گ.م، دیمیترۆف، سکرتێری کۆمیتەی ناوەندی حیزبی کۆمۆنیستی یەکێتی سۆڤیەت، لەسەر رووداوەکانی کوردستان و پارتی ژێکاف، لە ١٢/١٠/١٩٤٥ ، ئەرشیفی ناوەندی هەڵگرتن، لێکۆڵینەوەی بەڵگەنامە مێژووییەکانی سەردەم، ف ١٧/ نو ١٢٨ / د٤٤/ لاپەڕەکانی ٧٢-٧٩، (بە وەرگرتن لەحامید گەوهەری، کۆمەڵەی ژیانەوەی کوردستان، هەولێر، ٢٠٠٤).

(٤) بەڵگەنامەی بەریتانیایی ژمارە (F.O ٣٧١ /٧٧٨١) سلێمانیە ١٢/١٢/١٩٢١ بە وەرگرتن لە (د. عثمان علي، دراسات في الحركة الكوردية المعاصرة ١٨٣٣ـ١٩٤٦، منشورات مكتبة التفسير، اربيل، ٢٠٠٣، ص٣٦٧.

کتێب بە زمانی کوردی

(١) ئارتوور کریستێنسێن ، ئێرانی سەردەمی ساسانییەکان ، لە فارسییەوە وەرگێڕانی سەلاحەددین ئاشتی، سلێمانی، ٢٠٠٦.

(٢) ئـازاد مـزووری، ئـالآیێ کوردسـتانێ سمبـولا مـەیا نەتـەوی دنـاڤ شـعرێن شـاعران دە، لـە بڵاوکراوەکانی یەکێتی قوتابیانی کوردستان، ژمارە (١٩)، چاپخانەی هاوسەر، هەولێر، ٢٠٠٧.

(٣) ئەحمەد خواجە، چیم دی، بەرگی یەکەم ، چ. شەفیق بغداد، ١٩٦٨.

(٤) ــــــــــــ، چیم دی، بەرگی سێیەم، چ. راپەڕین، سلێمانی، ١٩٧٠.

(٥) ئەولیا چەلەبی، کورد لـە مێـژووی دراوسـێکانیدا، و: سـەعید ناکـام ، لـە بڵاوکراوەکـانی کـۆڕی زانیاری کورد، بەغدا، ١٩٧٩.

(٦) ئی.م. دیاکۆنۆف، میـدیا، و: بورهـان قـانع، دەزگـای رۆشـنبیری و بڵاوکردنـەوەی کـوردی، دار الحرية، بەغدا، ١٩٧٨.

(٧) بیرەوەریەکانی ئیحسان نوری پاشـا، و: وریـا قـانع، دەزگـای چـاپ و بڵاوکردنـەوەی موکریـانی، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠١.

(٨) جلیلی جەلیل (د.)، هەندێ سیمای ژیانی کۆمەلآیەتی و سیاسـی و کولتـووری کـورد لـە کۆتـایی سەدەی نۆزدەیەم و سەرەتای سەدەی بیستەمدا، وەرگێڕانی: ئەنوەر قادر محەمەد لـە رووسـییەوە، ستۆکهۆلم، ١٩٩٣.

(٩) جەمیل توران، گوڵە بەفرینەی خوێناوی ، وەرگێڕانی لە یۆنانییەوە: عەلی فەتحی، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٨.

(١٠) حامید گەوهەری، کۆماری کوردستان ١٩٤٦/١/٢٢– ١٩٤٦/١٢/١٧، چ حاجی شەهاب، هـەولێر، ٢٠١١.

(١١) ــــــــــــ، کۆمەڵەی ژیانەوەی کوردستان ، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس (٢٤٦)، هەولێر، ٢٠٠٤.

(١٢) رۆژی کورد، ئامادەکردن و لێکۆڵینەوەی: عەبدوڵلا زەنگەنە ، پێشەکی: د. ئیسماعیل شـوکر، بنکەی ژین، چ. شڤان، سلێمانی، ٢٠٠٥.

(١٣) سەرجەمی بەرهەمی حسێن حوزنی، کۆکردنەوە و لەچاپدانی دەزگای ئاراس، بە سەرپەرشـتی: د. کوردسـتان موکریـانی، هێنانـە سـەر ڕێنووسـی نـوێی کـوردی: مـەحمود زامـدار، پێداچـوونەوەی: عەبدوڵلا زەنگەنە و فەخرەدین ئامێدی، بەرگی دووەم، هەولێر، ٢٠٠٧.

(١٤) طارق جامباز، هەفتەنامەی (گۆڤار)، لە بڵاوکراوەکانی وەزارەتی رۆشنبیری– لێژنەی چاپەمەنی ژمارە (٣٦)، چاپخانەی کریستال، هەولێر، ١٩٩٨.

(١٥) عەبدولعەزیز یامولکی، کوردستان و ڕاپەڕینەکانی کورد، و: شێرزاد کەریم، ئامادەکردنی: سدیق ساڵح ، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم (٣٧)، سلێمانی ١٩٩٩.
(١٦) عبدالرحمن محمدامین زەبیحی، قامووسی زمانی کوردی، بەرگی یەکەم، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا، ١٩٧٧.
(١٧) ـــــــــــــــــــــــ، قامووسی زمانی کوردی، بەرگی دووەم، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا، ١٩٧٩.
(١٨) عەبدولستار ئەحمەد سەعدون، ئاڵای کوردستان لە نێوان شەریعەت و یاسادا، لە بڵاوکراوەکانی وەزارەتی رۆشنبیری، چاپخانەی وەزارەتی رۆشنبیری ، هەولێر
(١٩) عەلی تەتەر نێروەیی، بزاڤا سیاسی ل کوردستانێ ١٩٠٨–١٩٢٧، چاپخانا وەزارەتا پەروەردێ – هەولێر ، دەزگەهێ سپیریز یا چاپ و وەشانێ ، دهۆك.
(٢٠) عیزەدین مستەفا ڕەسول (د.)، بەشێك لە یاداشتەکانم ، بەرگی یەکەم، چاپخانەی دەزگای حەمدی ، سلێمانی، ٢٠٠٦.
(٢١) قەتلوعامی کورد لە تورکیا، لە فەرەنسییەوە وەرگێڕانی، پێشەکی و پەراوێز نووسینی: نەجاتی عەبدوڵلا، لە بڵاوکراوەکانی جڤاتا وەلاتیێ کوردا (خۆیبوون)، ژمارە (٢) بنکەی ژین، چ، شڤان سلێمانی، ٢٠٠٨.
(٢٢) غازی حەسەن، خوێندەواری ، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٠ .
(٢٣) قەدری جەمیل پاشا (زنار سلوپی) دۆزی کوردستان ، و: فەیزوڵلا برایم خان و بارزان وهاب، لە بڵاوکراوەکانی وەزارەتی ڕۆشنبیری هەرێمی کوردستان ، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی بیر (١٢) چ٣، دیار بەکر، ٢٠٠٧.
(٢٤) کریس کۆچیرا، وەرگێڕانی: محمد رەیانی، چاپخانەی صدف تاران، ١٣٦٩، (١٩٩٠).
(٢٥) کەریم زەند، گەشتی زەند، تۆماری تەمەن ، بەرگی یەکەم، دەزگای سپیریز یا چاپ و وەشانێ ، چاپخانا وەزارەتا پەروەردێ ، هەولێر، ٢٠٠٤.
(٢٦) کوردستانی عێراق لە بەڵگەنامەکانی وەزارەتی دەرەوەی بەریتانیادا ، لە ئینگلیزییەوە وەریگێڕاوە : سەلمان عەلی، پێشەکی و پێداچوونەوەی : سدیق ساڵح، یەکەم بەرگ، بنکەی ژین، سلێمانی، ٢٠٠٥.
(٢٧) گیو موکریانی، فەرهەنگی کوردستان، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، ١٩٩٩.

(٢٨) مالمیسانژ، پێگەی کەمال فەوزی بتلیسی لە ڕێکخراوەکانی کورددا، وەرگێڕانی لە تورکییەوە: زریان ڕۆژهەڵاتی، پێداچوونەوەی: سدیق ساڵح، بنکەی ژین، سلێمانی، ٢٠٠٧.

(٢٩) مسعود بارزانی، بارزانی و بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی کورد، ١٩٣١–١٩٥٨، وەرگێڕانی: سەعید ناکام، چاپخانەی خەبات، دهۆک، ١٩٩٨.

(٣٠) محەمەد گۆران، نەریمان خۆشناو، ڕەمزی نافیع ڕۆڵەیەکی هەولێری فیداکاری سەربەخۆی کوردستان، "بەدرخان" (مانگنامە)، هەولێر، ژمارە ١٢٥". محەمەد گۆران، نەریمان خۆشناو، ڕەمزی نافیع ، ڕۆڵەیەکی هەولێری فیداکاری سەربەخۆیی کوردستان، لە بڵاوکراوەکانی دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی بەدرخان، چاپخانەی نەوا، هەولێر،٢٠٠٨ "عەبدولستار ئەحمەد سەعدون، ئاڵای کوردستان لە نێوان شەریعەت و یاسادا، لە بڵاوکراوەکانی وەزارەتی ڕۆشنبیری، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری، هەولێر

(٣١) نوری دەرسیمی (د.)، دەرسیم لە مێژووی کوردستاندا ، و: د. ئەحمەد فەتاح دزەیی، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی موکریانی، چ. وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠١.

(٣٢) هانز– لۆکاس کیبسێر، ڕاپەڕینی کوردە عەلەویەکانی دەرسیم ١٩١٩–١٩٢١ (قۆچگیری)، لە فەرەنسییەوە وەرگێڕانی: نەجاتی عەبدوڵا، بنکەی ژین، چ٢، سلێمانی، ٢٠٠٦.

(٣٣) هیمدادی حوسێن (د.)، ڕۆژنامەوانیی کوردی لە سەردەمی کۆماری دیموکراتی کوردستان ١٩٤٣–١٩٤٧، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس (٧٧١)، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی بەدرخان، هەولێر، ٢٠٠٨.

(٣٤) یاسین سەردەشتی (د.)، کوردستانی ئێران لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی لە جووڵانەوەی ڕزگاریخوازی نەتەوەیی گەلی کورد ١٩٣٩–١٩٧٩، زنجیرە کتێبی دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی سەردەم (٢٢١) سلێمانی، ٢٠٠٣.

وتاری گۆڤار و ڕۆژنامەکان

(١) ئازاد عوبێد ساڵح، ئینجا نۆرەی هەڵکردنی ئاڵایە، "ئاڵای ئازادی"، ژمارە (٤٤)، ١٨/١٠/١٩٩٢.

(٢) ــــــــــ ، ئاڵای کوردستان، "ئاڵای ئازادی"، ژمارە (٢٤)، ٢٤/٥/١٩٩٢.

(٣)ــــــــــ، دیسان کێ ئاڵای کوردستانی داهێنا؟، "K٢١" (گۆڤار)، هەولێر، ژمارە (٧)، ٢٠١٠، ل٤١-٤٧.

(٤) د.ئازاد عوبێد ساڵح، مەئموون دەباغ: ژیان و خەباتی سیاسی١٩٣٦_١٩٦٣، " زانکۆ" (گۆڤاری زانستە مرۆڤایەتییەکانی زانکۆی سەلاحەددین/ هەولێر)، ژمارە (٤٢)، ساڵی ٢٠٠٩.

(٥) اسماعیل حەقی شاوەیس، شۆڕشگێڕی قوچ گیری "ڕۆژی نوێ" (گۆڤار)، سلێمانی ، ژمارە (٤)، تەمووزی ١٩٦١ " ژمارە (٥) ئابی ساڵی ١٩٦١.

(٦) بەدران ئەحمەد حەبیب، ڕەمزی نافیع ڕەشید، ئەو کوردەی ئاڵای کوردستانی داهێنا، "ئاڵای ئازادی" (ڕۆژنامە)، هەولێر، ژمارە ٢١، ١٩٩٢/٤/٢٦.

(٧) "TEVGER" (ڕۆژنامە)، سوید، هژمار (٢)، ساڵی (١)، ئاداری ١٩٨٩.

(٨) "پەرلەمان"، (ڕۆژنامە)، هەولێر، ژمارە (٥٣)، ١٩٩٩/١١/٢٤.

(٩) خالید دەربەندی، دیدارێك لەگەڵ د. بەشیر سەبری "میدیا"(ڕۆژنامە)، هەولێر، ژمارە (٨٢)، ٢٠٠٠/١٢/١٥، ل٥" غازی حەسەن، خوێندەواری ، دەزگای ئاراس ، هەولێر، ٢٠٠٠، ل٢٤٤_٢٤٥. ناوبراو ٢٠ ساڵ لێکۆڵینەوەی لەمەڕ کورد لە ڕووسیا کردووە و ئەندامی لێکۆڵینەوەی کوردییە لە ڕووسیا.

(١٠) دیمانە لەگەڵ بورهان مەجید،"ڕووداو"(ڕۆژنامە)، هەولێر، ژمارە(٣٠)، ٢٠٠٨/١١/٣.

(١١) "ژیان"(ڕۆژنامە)، سلێمانی، ژمارە (٢٤١)، ٢٩/مایسی/١٩٣٠.

(١٢) "ژین"(ڕۆژنامە)، سلێمانی، ژمارە(١٤٥٧)، ١٩٥٩/٧/٢.

(١٣) صلاح هروری (د.)، تەڤگەرا ئیرشاد و ئیرتقایا کوردی و سەرهەڵدانا بەدلیسێ یا ساڵا ١٩١٤، "مەتین" (گۆڤار)، دهۆك، خولا (٤) ژ (١٣٣)، تیرمەها ٢٠٠٥.

(١٤) عبدالحمید اسماعیل، مێژووی ئاڵای کۆماری کوردستانی ئێران ، "هەتاو" (گۆڤار)، هەولێر، ژمارە ١٨١، ١٥ ی تەموزی ١٩٦٠.

(١٥) ________، مێژووی ئاڵای (کۆمەڵەی خۆیبوون) لە تورکیادا"هەتاو"، ژمارە (١٨٠) ، ٣٠ حوزەیران ١٩٦٠.

(١٦) عبدالرحمن مزوری، کاوەیێ ئاسنگەر ئەفسانا نو هاتیە چێکرن، "هاڤیبون" (گۆڤار)، بەرلین، ژمارە (١٨) ٢٠٠٧.

(١٧) عەبدوڵڵا پەشێو: خەونەکانم هەموویان لە دەوری سەربەخۆیی دەسووڕێنەوە، دیمانە: ئاسۆ حەسەن– محەمەد خدر مەولوود، "هەرێم"(گۆڤار)، هەولێر، ژمارە()، ٢٠٠٢/١١/١.

(١٨) عەبدوڵڵا زەنگەنە، ئاڵای کوردستان هەڵگەراوەی هیچ ئاڵایەکی دیکە نییە، "ڕۆژنامەنووس" (گۆڤار)، هەولێر، ژمارە (١٢)، پایزی ٢٠٠٧.

(١٩) عەبدوللا زەنگەنە، "ژینو"، (گۆڤار)، لەندەن، ژمارە (٢٨)، کانوونی یەکەمی ٢٠٠١.

(٢٠) فەرهاد پیربال، ئالاّی کوردستان، "واتە" (گۆڤار)، هەولێر، ژمارە (١٦)، تشرینی دووەمی ٢٠١١.

(٢١) فەرهاد پیربال، بزاڤی رۆژنامەگەریی کوردی لە ئەورووپا و ئەمریکا ١٨٩٧-١٩٩٢، "سەنتەری برایەتی" (گۆڤار)، هەولێر، ژمارە (٥)، ١٩٩٨.

(٢٢) "کوردستان" رۆژنامە، مەهاباد، ژمارە (١)، ١١ژانویە ١٩٤٦، ژمارە (٥) ٢٠ ژانویە ١٩٤٦، ژمارە (٣٧)، ٢٠ ئاوریل ١٩٤٦، ژمارە (٤٣)، ٤ مە ١٩٤٦.

(٢٣) لاهوتی، کوردستان و کورد، د. جەبار قادر لە روسییەوە کردوویە بە کوردی و تێبینی لەسەر نووسیوە، "هەزارمێرد" (گۆڤار)، سلێمانی، ژمارە (٣) ئاداری ١٩٩٨.

(٢٤) موسەدەق توفی، ئالایێ کوردستانێ د دیرۆکیدا، "دهۆک" (گۆڤار)، ژمارە (٣٢) چریا ئێکی ٢٠٠٦.

(٢٥) نافیع دیبەگەیی، دیدار لەگەڵ جەوهەر غەمگین، "هەولێر"، ژمارە ٢٩، ٢٠٠٧/٦/٤.

(٢٦) نافیع دیبەگەیی، دیدار لەگەڵ عەلی جوکل، "هەولێر" (هەفتەنامە)، هەولێر، ژمارە ٢٣، ٢٠٠٧/٥/٣.

(٢٧) نافیع دیبەگەیی، دیدار لەگەڵ سامیە شاکر (مەشخەڵ)، "هەولێر"، ژمارە ٢٤، ٢٠٠٧/٥/١.

(٢٨)"هەرێم"، (گۆڤار)، ژمارە (٣٨٠)، ٢٠٠٦/٩/١٢.

(٢٩) "هەلاڵە" (گۆڤار)، بۆکان، ژمارە (١)، رەشەمەی ١٩٤٥،١٣٢٤، (بەوەرگرتن لە د. هیمداد حوسێن، رۆژنامەوانی کوردی لە سەردەمی کۆماری دیموکراتی کوردستان ١٩٤٣-١٩٤٧، دەزگای چاپ و بلاوکردنەوەی ئاراس (٧٧١)، هەولێر، ٢٠٠٨).

(٣٠) هەڵکردنی ئالای مقدسی کوردستان لە مەهاباد، "کوردستان"(گۆڤار)، مەهاباد، ژمارە (٣) خاکەلێوەی ١٣٢٥ (١٩٤٥).

کتێب بە زمانی عەرەبی:

(١) الدليل العراقي لسنة ١٩٣٦.

(٢) الموسوعة العربية الجمهورية العربية السورية / رئاسة الجمهورية ، هيئة الموسوعة العربية، المجلد١٣، ط١، دمشق، ٢٠٠٥، (مادة العلم ، محمد وليد الجلاد).

(٣) الموسوعة العربية العالمية ، مجلد ١٦، ط٢، الرياض ١٩٩٩.
(٤) الموسوعة العربية الميسرة، المجلد الثاني.
(٥) احمد بن علي القلقشندي، صبح الاعشى في صناعة الانشاء، ج٤، شرح وعلق عليه وقابل نصوصه ، محمد حسين شمس الدين، دار الكتب العلمية ، بيروت، ١٩٨٧، د. محسن محمد حسين، الجيش الايوبي في عهد صلاح الدين ، دار آراس للطباعة والنشر (١٩٠) ، مطبعة وزارة التربية، اربيل، ٢٠٠٣.
(٦) احمد تيمور ، تأريخ العلم العثماني ، القاهرة ، ١٣٤٢هـ.
(٧) الاثار الكاملة للدكتور أحمد عثمان أبوبكر ، اعداد: ازاد عبيد صالح، مركز ژين لأبحاث التراث الوثائقي والصحفي ، مطبعة شڤان، سليمانية، ٢٠٠٩.
(٨) اكرم جميل باشا ، مذكراتي ، ت: د.قدري الدياربكري، ط٣، دياربكر، ٢٠٠٧.
(٩) بيار مصطفى سيف الدين ، السياسة البريطانية تجاه تركيا وأثرها في كوردستان ١٩٢٣–١٩٢٦، دار سبريز للطباعة والنشر ، مطبعة وزارة التربية اربيل.
(١٠) بلەج شێرکۆ (د.)، القضية الكوردية ، ماضى الكورد وحاضرهم ، دار اراس، ط٢، مطبعة اراس ، اربيل، ٢٠١١.
(١١) روهات الاكوم : خويبون وثورة اگرى ، الترجمة العربية: باشراف رابطة كاوة للثقافة الكردية ، مراجعة: شكور مصطفى، مطبعة اوفيست هەولير، اربيل، ٢٠٠٠.
(١٢) زنار سلوپى، في سبيل كوردستان، ترجمة: رضوان علي باديني، رابطة كاوة للثقافة الكردية، بيروت ، ١٩٨٧.
(١٣) س.ج. ادموندز، كرد و ترك و عرب ، ترجمة: جرجيس فتح الله، دار التآخي، بغداد، ١٩٧١.
(١٤) سعد بشير اسكندر (د.) ، قيام النظام الأماراتي في كردستان وسقوطه مابين منتصف القرن العاشر ومنتصف القرن التاسع عشر، دار الشؤون الثقافية العامة ، بغداد ٢٠٠٥.
(١٥) السيد عبدالرزاق الحسني ، تأريخ الوزارات العراقية ، ط٧، دار الشؤون الثقافية، بغداد، ١٩٨٨.
(١٦) عبدالرقيب يوسف الدولة الدوستكية في كردستان الوسطى ، الجزء الثاني ، القسم الحضاري، ط٢، دار آراس للطباعة والنشر، اربيل، ٢٠٠١.
(١٧) عبدالفتاح علي البوتاني (د.)، التطورات السياسية الداخلية في العراق ١٤ تموز ١٩٥٨– ٨ شباط ١٩٦٣، دار سپيريز للطباعة والنشر دهوك، مطبعة خاني ، دهوك، ٢٠٠٧.
(١٨) عثمان علي (د.)، دراسات في الحركة الكوردية المعاصرة ١٨٣٣-١٩٤٦، منشورات مكتبة التفسير، اربيل، ٢٠٠٣.

(١٩) فلك الدين كاكه يي، القذافي والقضية الكردية، منشورات دار آراس للطباعة والنشر (٧٥٩)، اربيل، ٢٠٠٨.
(٢٠) كمال مظهر احمد (د.)، انتفاضة ١٩٢٥ في كردستان تركيا، رابطة كاوة للثقافة الكردية (٦٦)، ٢٠٠١.
(٢١) كۆنى رەش، جمعيه خۆيبون ١٩٢٧ وقائع ثورة آرارات ١٩٣٠، تقديم ومراجعة: الدكتور عبدالفتاح علي بوتاني، مؤسسة موكرياني للطباعة والنشر، اربيل، ٢٠٠٠.
(٢٢) منذر الموصلي، الحياة السياسية والحزبية في كوردستان، دار رياض الريس للكتب والنشر، لندن، ١٩٩١.
(٢٣) هلبين محمدامين المزوري ، حزبي هيوا – الامل – ١٩١٩-١٩٤٦ دراسة تأريخية سياسية – دار سپيريز للطباعة والنشر ، مطبعة حاجي هاشم، اربيل، ٢٠٠٨.
(٢٤) يوسف ملك، كردستان او بلاد الكرد: مراجعة ومقدمة: د.عزالدين مصطفى رسول، ط٢، منشورات مكتب الفكر والتوعية في الاتحاد الوطني الكردستاني، السليمانية، ٢٠٠٦
(٢٥) ژويس بلو ، مسأله كرد برسى تاريخى وجامعه شناسى، ترجمه: دكتر برويز امين، چ١، تهران ١٣٧٩.
(٢٦) مذكرات نوري شاويس، منشورات حزب الشعب الديمقراطي الكردستاني.

گۆڤار و رۆژنامه به زمانی عەرەبی

(١) "العراق"(جريدة) ، بغداد، العدد (١٥٤٣) ، ١٩٢٥/٦/١.
(٢) محمد القدوسي، علم مصر تأريخ القتال والاستقلال،"دبي الثقافية"(مجلة)، دبي ، العدد (٢٧)، أغسطس ٢٠٠٧.

سەرچاوە بە لاتینی:

(١) Kone Res, Ala Kurdan di nevbera Bedirxani u Barzaniyande, Govara Digle, J٢٤,Adar ٢٠٠٠

ماڵپەڕ:

(١) عیزەدین مستەفا رەسول (د.)، دیسان ئاڵای کوردستان، سایتی خەندان، رۆژی ٢٠١٠/٨/٣١.
(٢) یاسین سەردەشتی (د.)، چەند راستییەکی مێژوویی سەبارەت بەحیزبی ئازادی کوردستان. www.dimane. com

دیدار:

(١) دیدار لەگەڵ جەمال خەزنەدار، هەولێر، ٢٠١٠/١٢/٥.

(٢) دیدار لەگەڵ مومتاز حەیدەری، هەولێر، ٢٠١٢/٧/١٧.

الخلاصة

للعلم تاريخ قديم، تزامن ظهوره واستخدامه مع ظهور الحضارات، واستخدم (العلم) كرمز للاحترام والمكانة والسيادة، ومصدره الاولى مستنبط من التقاليد العسكرية، فكان لكل حضارة ودولة حتى الشخصيات (علما).

طوال التاريخ حدثت تغيرات كثيرة على - علم -، والعلم كان دوما ملونا، وكل لون يرمز الى معنى خاص به.

والملاحظ لدى الكورد، وقبل القرن العشرين، بان المصادر المتوفرة، لم تحتوي على اية اشارة للعلم، والاهم هو - العلم القومي - والذي يظهر ويتجسد مع تشكيل الدولة القومية.

في القرن العشرين ومع اندلاع الانتفاضات والثورات وتشكيل المنظمات والجمعيات والاحزاب، ظهر (علم) خاص بالشعب الكوردي، فكان متعدد الاشكال والالوان، فكل جهة وحسب وجهة نظرها حددت هذه الاشكال والالوان، الا ان اكثرهم تجسيدا وتمثيلا، هو العلم الذي قامت جمعية التشكيلات الاجتماعية الكوردية بتحديد الوانه وشكله، محتويا على مستطيلات ثلاثة ذات الوان: (الاحمر، الابيض، الاخضر)، مع (شمس مشع) في الوسط، ويحمل كل لون دلالته الخاصة معبرا على الاكثر عن الطبيعة الكوردستانية.

والعلم هذا، اعترف به معظم ابناء شعب كوردستان، وفي اقليم كوردستان، تم سن قانون خاص به، ومرفوع حاليا في الاقليم، كما واعترف به جمعية الجغرافيين الدولية.

کاریگەری ڕێکەوتنامەی زەهاو لەسەر کوردستان

ئا: قارەمان حیدر رحمان / قوتابی ماستەر

پێشەکی

سەرەتای دەرکەوتنی دەوڵەتی سەفەوی لە (١٥٠١ز)و پرۆسەی بڵاوکردنەوەی ئاینزای شیعەی دوانزە ئیمامی و دروستکردنی مەترسی لەسەر هەژموونی زلهێزی تازە پێگەیشتووی عوسمانی، لەگەڵ چەند فاکتەرێکی تر بەس بوون بۆ دەوڵەتی عوسمانی بۆ ئەوەی ئاراستەی فراوانخوازیەکانی لە ڕۆژئاوا بگۆڕێت بەرەو ڕۆژهەلات لە پێناو سەقامگیرکردنی دەسەلاتەکەی و بەدەستهێنانی دەستکەوتی زیاتر بۆ دروستکردنی قەوارەی ئیمپراتۆریەتەکەی لە ناوچەکەدا.

دەرئەنجامی هەوڵەکانی سەفەوی لە پرۆسەی فراوانخوازیەکەیدا بریتی بوو لە داگیرکردنی بەشێکی زۆری خاکی کوردستان، کە لە پێناو سەپاندنی سیاسەتەکەی بە ئاگرو ئاسن حوکمی ناوچە کوردیەکانی دەکرد، ئەمەش بووە هۆی ئەوەی کوردەکان ئەوپەری بێزاریان هەبێت لە دەسەلات و شێوازی فەرمانڕەوایی سەفەویەکان بەتایبەتی دوای لابردنی دەسەلاتدارانی کورد لەسەر پۆستەکانیان و دانانی سەرکردە سەربازیە قزلباشەکان لە شوێنیاندا.

هەر بۆیە سەیردەکەین هاتنی هێزەکانی عوسمانی بۆ ڕۆژهەلاتی ناوەڕاست بەگشتی بۆ کوردستان بەتایبەتی گۆڕانکاریەکانی گەورە دروست دەکات و دەبێتە خاڵێکی وەرچەرخان لە مێژووی ناوچەکە، پاش ئەوەی عوسمانیەکان لە شەڕێکی یەکلایی کەرەوە لە دەشتی چالدێران ڕووبەڕووی سەفەویەکان دەبنەوە لە ساڵی (١٥١٤ز)و سەرکەوتنێکی سەربازی گەورە بەدەست دەهێنن و دواتریش

لەگەڵ کوردەکان ڕێکدەکەون بە ناوبژیوانی مەلا ئیدریسی بەدلیسی و بەردەوام دەبن لە بەدواکەوتنی سەفەویەکان لەو ناوچانەی نەخشەو پلانیان بۆ دانابوو دەستیان بەسەردابگرن و زنجیرەیەك سەرکەوتنی یەك لەدوای یەك بەدەست دەهێنن بەسەر سەفەوییەکان.

جێگەی ئاماژە پێکردنە کە دروست بوونی ئەم ململانێیە لە نێوان هەردوو دەوڵەت تاو نا تاوێك بۆتە هۆی ڕاگرتنی شەڕو ڕاگەیاندنی ئاگربەست و چەندان جاریش هەردوولا پەنایان بردۆتە بەر ڕێکەوتن و بەستنی پەیماننامەی سیاسی بۆ دابەشکردنی بەرژەوەندیەکان لە نێوان یەکتری بە ڕێکەوتن، زۆرترین ئەم بەرژەوەندیانەش پەیوەندی هەبووە بە خاکی کوردستان کە خاوەنی توانایەکی بەهێزی ماددی و مرۆیی بوو، هەربۆیە هەر لە ناو ئەم چوارچێوەدا ڕێکەوتنامەی زەهاو بەسترا لە نێوان هەردوو دەوڵەت لە ساڵی (١٦٣٩ز)، بەو پێیە بەرژەوەندیەکانیان لە کوردستان لەسەر بنەمای دابەشکردنی خاکی کورد دابەشکرد.

پێویستە بگوترێت کە دەمێکە لە سەرچاوە مێژووییەکان، ناوی پەیماننامەی زەهاو هاوتا لەگەڵ مەسەلەی دابەشکردنی کوردستان دێتە پێش، بۆ بەدیارخستنی کاریگەری و ئەنجامەکانی ئەو پەیماننامەیە لەسەر کوردستان بیرۆکەی بە ئەنجام گەیاندنی ئەم توێژینەوەیە دروست بوو.

جێگەی ئاماژەپێکردنە کەوا کارێکی ئاسان نیە کەوا کاریگەری و ئەنجامەکانی ئەو پەیماننامەیە لەسەر کوردستان دیار بخرێت، لەبەر ئەوەی دەقی ڕەسەنی پەیماننامەکە لای هەردوو دەوڵەتی عوسمانی و سەفەوی وونە، بۆیە توێژینەوە لەو بابەتە پێویستی بە زانیاری زۆر و وردبونەوەی لەسەرخۆ هەیە، بۆ ئەوەی توێژەر بە ئاسانی مامەڵە لەگەڵ ئەو بابەتانە بکات و ڕاست و دروستی زانیاریەکان بەدیاربخات.

بــە هــەر جۆرێــك بێــت توێژینەوەكــەمان لەســەر ڕێكەوتنامــەی زەهــاو و كاریگەریەكانی بەسەر كوردستان بە گوێرەی نەخشەو پلانێك دابەشمان كردووە بۆ سەر سێ تەوەری سەرەكی جگە لە پێشەكیەكەی، لە تەوەری یەكەم دا باسی ڕەوشــی سیاســی كوردســتان پــێش بەســتنی ڕێكەوتنامــەی زەهــاو (١٦٣٩ز)و كاریگەری ململانێی و پەیماننامەكانی عوسمانی و سەفەوی لەسەر كوردستان دەكەین لە ماوەی (١٥١٤–١٦١٨ز)، لە تەوەری دووەمیش دا باس لە بارودۆخ و زەمینەی بەستنی پەیماننامەی زەهاو دەكەین لە ساڵی (١٦٣٩ز)، لە تەوەری سێیەمیشدا باس لە كاریگەری سیاسی و ئابووری ڕێكەوتنامەكە دەكەین لەسەر كوردستان، لە كۆتایشدا ئاماژەمان بەو خاڵانە كردووە كە لە دەرئەنجامی توێژینەوەكە پێگەیشتوین.

شایانی باسە بۆ ئەنجامدانی ئەم توێژینەوە پشتم بە چەندان سەرچاوە بەستووە بەڵام ئەوەی زۆر سوودم لێوەرگرتووە : ن.لازاریف، (مێژووی كوردستان). د.سعدی عوسمان هەروتی: كوردستان والامبراطورية العثمانية(دراسة في تطور سياسة الهيمنة العثمانية في كوردستان ١٥١٤–١٨٥٢م). و كوردستان الجنوبية في القرنين السابع عشر والثامن عشر(دراسة في علاقاتها الادارية والسياسية والاقتصادية مع ايالتي بغداد والموصل). محەمەد سوهەیل تەقوش: عوسمانیەكان لە دامەزراندنی دەوڵەتەوە تا كودەتا بەسەر خەلافەتدا. سالح هەركی: بەشێك لە پەیماننامەكانی دژ بە كورد. و ئەحمەد حەمەدەمین و دلشاد مەحمود: كاریگەری پەیماننامەی زەهاو (١٦٣٩)، لەسەر كوردستان.

دیارە ئەم توێژینەوە لە كەم و كورتی بەدوور نیە بۆیە دەخوازم بە چاوێكی ڕەخنەگرانەوە سەیربكرێت بۆ ئەوەی لە ئەزموونی داهاتووم سوودی لێوەربگرم.

تەوەرەی یەکەم

ڕەوشی سیاسی کوردستان پێش بەستنی پەیماننامەی زەهاو(١٦٣٩ز)

لە سەرەتای سەدەی شانزدەهەمدا کاتێك دەوڵەتی سەفەوی لەسەر دەستی شا ئیسماعیل(١٥٠١-١٥٢٤ز) دامەزرا، دەستیان کرد بە چالاکیە فراوانخوازیەکانیان لە کوردستان و ئاسیای بچووك، لەو کاتەدا دەوڵەتی عوسمانی سەرقاڵی شەڕەکانی بوو لە بەرەی ئەوروپا، بەڵام هەمیشە بەووردی چاودێری پێشهاتە سیاسی و سەربازیەکانی لە ناوچەکە دەکرد، عوسمانیەکان زۆر چاوەڕوانیان نەکرد زوو بڕیاریاندا بخزێنە ناو بازنەی ململانێ پاش ئەوەی هەستیان بە مەترسی فراوانخوازیەکانی سەفەوی کرد لەسەر سنوری ڕۆژهەڵاتیاندا، ئەمەش بە یەکێك لەو هۆکارانە دادەنرێت لە گۆڕینی ئاراستەی فراوانخوازیەکانیان لە ڕۆژئاواوە بۆ ڕۆژهەڵات[1].

هۆکاری سەرهەڵدانی ململانێی عوسمانی و سەفەوی بیروڕای جیاوازی لە نێو سەرچاوە مێژووییەکان لەسەرە، بەڵام هۆکاری سەرەکی سەرهەڵدانی ململانێی نێوانیان دەگەڕێتەوە بۆ چاوتێبڕینی هەردوو دەوڵەت بۆ دەست بەسەراگرتنی ناوچە ستراتیژەکەی کوردستان کە مەبەستیان بوو بیخەنە ژێر قەڵەمڕەوی خۆیان[2].

بێگومان هەریەك لەم دوو دەوڵەتە لە هەندێك لە مەبەستەکانیان بۆ داگیرکردنی کوردستان خاڵی هاوبەشیان هەبووە وەکو سوود وەرگرتن لە تواناکانی ماددی و مرۆیی کوردستان، لە هەندێکی تریش جیاوازبوینە بەتایبەتی بۆ سەفەویەکان کە مەبەستیان بووە ئاینزای شیعەی دوانزدە ئیمامی بەسەر کوردەکاندا بسەپێنن، کە بێ شك عوسمانیەکان لەو مەسەلەیەدا دڵنیابوینە لە کوردەکان چونکە لەسەر ئاینزای سونە بووینە کە ئاینزای عوسمانیەکان بوو،

هەر ئەم هۆکارەشە کە دواتر دەبێتە هۆی نزیك بوونەوەی کوردەکان لە دەوڵەتی عوسمانی و شەڕ لەتەك هێزەکانیان دەکات لە بەرامبەر سەفەویەکان.

لە دوای پەرەسەندنی رووداوەکان هەردوو هێزی عوسمانی و سەفەویەکان لە دەشتی چالدێران لە ۲۳ئابی ۱٥۱٤ز رووبەرووی یەکتری دەبنەوە و لە ئەنجامیشدا عوسمانیەکان سەرکەوتنێکی گەورە لە شەڕەکەدا بەدەست دەهێنن، دواتریش لە ساڵی ۱٥۱٥ز لە رێگای مەلائیدریسی بەدلیسی(*) لەگەڵ میرو سەرۆك هۆزە کوردیەکانی دیاربەکرو ماردین و موسڵ و شەنگارو حەسەن کیفاو عمادیەو جەزیرەی ئیبن عومەر لەسەر دروستکردنی هاوپەیمانەتیەك لە دژی سەفەویەکان لەسەر چەند خاڵێکی دیاریکراو لە نێو خۆیاندا رێك دەکەون، کە رێکەوتنەکە بە شێوەیەکی سەرزارەکی دەبێت لە نێوان هەردوولا[٣]. لە دوای ئەم رێکەوتنەش عوسمانیەکان بە پشتیوانی کوردەکان بەردەوام دەبن لە پرۆسە سەربازیەکانیان دژە سەفەویەکان و زنجیرەیەك سەرکەوتنی یەك لەدوای یەك بەدەست دەهێنن و تاوەکو تەواوی خاکی کوردستانیان دەکەوێتە ژێردەست[٤].

شایانی باسە شەڕی چاڵدێران و سەرکەوتنی عوسمانیەکان لەو شەڕەدا بە خاڵێکی وەرچەرخانی گرنگ دادەنرێت سەبارەت بە رۆژهەڵاتی ناوەڕاست بە گشتی و کوردستانیش بەتایبەتی، لەبەر ئەوەی بەر لە هەموو شتێك بووە هۆی دابەشکردنی خاکی کوردستان بە شێوەیەکی پراکتیکی لە نێوان هەردوو دەوڵەتی عوسمانی و سەفەوی، بەشی زۆری کەوتە ژێر دەسەڵاتی عوسمانیەکان و بەشەکەی تریش کەوتە دەستی سەفەویەکان، ئەمەش بۆتە هۆی ئەوەی یەکێك لە لێکۆڵەرەوەکان ساڵی ۱٥۱٤ز بە ساڵی شوومی کورد وەسفی بکات، بەڵام توێژەرێکی تر ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە کوردەکان بە سەرکەوتنی

عوسمانیەکان لە شەڕی چاڵدێران ئاسوودە بوون لەبەر ئەوەی لەژێر دەسەڵاتی سەفەویەکان ڕزگاریان بوو[٥].

شەڕی چاڵدێران بووە سەرەتایەك بۆ ململانێی دوورو درێژی نێوان هەردوو دەوڵەتی عوسمانی و سەفەوی، لەدوای ئەم شەڕە بەردەوام هەردوو لایەن بەدوای دەرفەت و هەلی ڕەخساو دەگەڕان و بۆ شەڕکردنی زیاتر لەگەڵ یەکتری، بەتایبەتی سەفەویەکان کە لە قۆناغی دوای چاڵدێران هەوڵی گێڕانەوەی ناوچەکانی ڕۆژئاوای چیاکانی زاگرۆس و کوردستانیان دەدا کە لە شەڕەکان لە دەستیان دابوون[٦].

شایانی باسە دوای ئەوەی بۆ ماوەی بیست ساڵ شەڕ لە نێوان هەردوو دەوڵەتی سەفەوی و عوسمانی بەردەوام بوو لە دواتر بە بەستنی پەیماننامەی ئەماسیا لە ٢٩ی مایسی ١٥٥٥ز کۆتایی هات، ئەم پەیمانەش کە نۆبەرەی پەیمانەکانی ئاشتی نێوان ئەم دوو دەوڵەتە بوو لە نێوان شا تەهماسبی یەکەمی سەفەوی و سوڵتان سلێمانی قانونی عوسمانی بەسترا و بە سەرەتای چەسپاندنی دابەشکردنی کوردستان لە نێوان ئێران و دەوڵەتی عوسمانیداو بە یەکەمین پەیماننامە دادەنرێ بۆ دیاری کردنی سنوور لە نێوان هەردوو دەوڵەتدا، ئەوەی زەمینەی خۆشکرد بۆ بەستنی ئەم پەیماننامەیە خراپی بارودۆخی ناوەخۆ و هەڕەشەی دەرەکی بوو لەسەر هەردوولا، بە کۆتایە هاتنی ئەم شەڕانە سوڵتان بەشێکی تری لە ناوچەکانی کوردستانی خستە ژێر ڕکێفی دەوڵەتی عوسمانی لەمانەش ناوچەکانی وان و ئەرزەڕۆم شارەزوور بوون، پشکی کوردستانیش لەو شەڕو ناکۆکیانە هەمیشە بریتی بووە لە لەناوبردنی توانای ماددی و مرۆیی، لەبەر ئەوەی ببوە گۆڕەپانی شەڕ، بەڵام ئەم پەیمانە کێشە سنوریەکانی نێوان ئەو دوو دەوڵەتەی چارەسەر نەکرد[٧].

دەكرێ بڵێین زۆربەی ئەو پەیماننامانەی لە نێوان هەردوو دەوڵەتی عوسمانی و سەفەوی بەستراون پەیوەندی ڕاستەوخۆیان بە كورد هەبووە، بۆیە سەیردەكەین پەیماننامەی ئەماسیا دوای زنجیرەیەك شەڕو ناكۆكی لە نێوان هەردوو دەوڵەت لە ناوەڕۆكی دا هەردوولا جەخت دەكەنەوە لەسەر داڵدەنەدانی نەیارانی یەكتری و لە كاتی دەستگیركردنیان پێویستە بیان دەنەوە دەستی یەكتری[٨]. ئەمەش جگە لە خاڵەكانی تری ناوپەیماننامەكە ڕێكەوتنە لە نێوان هەردوو دەوڵەت لەسەر پەكخستنی جموجوڵی كوردەكان و دروستكردنی بەربەست بوو لەبەردەم ئارەزووی كوردەكان بۆ پشت بەستن بە توانای ماددی و مرۆیی خۆیان بۆ دابینكردنی گوزەران و پیادەكردنی پیشەی هەمیشەییان كە جگە لە كشتوكاڵكردن بە شێوەیەكی سەرەكی پشتیان بەستاوە بە كاری شوانكاری و بۆ ئەم مەبەستەش لە نێوان سنووری هەردوو دەوڵەت هاتوچۆیان كردووە، چونكە پێكهاتەی سەرەكی كوردەكان كۆچەری و نیمچە كۆچەرو نیشتەجێ بووینە، هەروەها هەردوو دەوڵەت مەبەستی سەرەكیان بریتی بووە لە كۆنترۆڵكردنی ناوچەكانی ستراتیژی لە كوردستان و سوود وەرگرتن لە تواناكانی ماددی و مرۆیی[٩].

هەرچۆنێك بێت جارێكی تر هەردوو دەوڵەتی عوسمانی و سەفەوی كەوتنەوە شەڕ لە دژی یەكتری، ئەمجارە لەگەڵ هاتنە سەر حوكمی شاعەباسی یەكەم (١٥٨٧-١٦٢٩)و بیركردنەوەی لە چارەسەركردنی باری ناوەخۆیی و دەرەكی وولات و یەكلایەكردنەوەی بەرەی شەڕەكان لە ڕۆژهەلات و ڕۆژئاوا، هەڵسا بە ڕەوانەكردنی نوێنەری خۆی بۆ دەوڵەتی عوسمانی بە مەبەستی ئاشتەوایی لە ئەنجامدا هەردوولا بۆ جارێكی تریش لە ٢١ی مارتی ١٥٩٠ز پەیماننامەیەكی تریان بەست كە لە سەرچاوە توركیەكان بە پەیماننامەی فەرهاد پاشا و لە سەرچاوە فارسیەكانیش بە پەیماننامەی نەورۆز ناسراوە بەپێی ئەم پەیماننامەیە

ئێرانیەکان دەستیی هەڵگرت لە ئازەربایینجان و شارەزوور و بەشێك لە کوردستان بۆ تورکەکان، دووبارە هەردوو دەوڵەت جەختیان دەکردەوە لەسەر دالّدەنەدانی نەیارانی یەکتری، کە هەم دیسان مەبەستیان کورد بووە لەو بەندە لە ناو ڕێکەوتنەکەیاندا، هەمیشە بە گشتی هەردوو دەوڵەت دەپرژانە سەر مەسەلەی کوردو دابەشکردنی خێرو بێری خاکی کوردستان و گۆشەگیرکردنی جموجۆڵی ئابووریان بۆ سوودی تایبەتی خۆیان[١٠].

دەکرێت بڵێین ئەم پەیماننامەو چەندان پەیمانی تریش کە لە دوای ئەم پەیمانانە هاتوون وەك پەیماننامەکانی نسوح پاشا (١٦١١ز و ئەستەمبۆل ١٦١٣ز و سەراو ١٦١٨ز) لە دوای شەڕو ململانێیەکی دورو درێژ هاتووە، کە لە دوای ئەوەی دیسان سەفەویەکان شەڕیان هەڵگیرساندەوە لە ساڵی ١٦١٢ز و توانیان ئەو ناوچانە بگرنەوە کە لە پێشتر لەدەستیان دابوو تەنها شارەزوور نەبێت، لە ماوەی نێوان (١٦٢٣-١٦٢٤ز) هێزەکانی ئێرانی دەستیان گرت بەسەر بەغداو هەموو عێراقی عەرەبی لەگەڵ هەردوو شاری موسڵ و بەسرەو ئەوانی تریش. لە کاتی شەڕەکانی شا عەباسی سەفەویدا کوردەکان لە ڕیزی پیشەوەی هێزەکانی ئێرانی بوون تەنانەت خان ئەحمەد خانی ئەردەلان خۆی دەستی گرت بەسەر بەغدا[١١].

سەیردەکەین ئەم پەیماننامانە کاریگەری زۆریان هەبووە لەسەر کوردستان، لەبەر ئەوەی ئەگەر سەیری بەندەکانی بکەین دەبینین باسیان لە چارەسەرکردنی تەنگژەی سنووری نێوان هەردوولا کراوە، ئەوەش ڕوون و ئاشکرایە کە لەو کاتەدا کوردستان کەوتبووە نێوان هەردوولا دەوڵەت و کاتێك باسی سنور دەکەن مەبەستیان دابەشکردنی کوردستان بووەو لە نێوان خۆیاندا، لە کاتی پەیمان بەستنەکەش کامیان بەهێزتر بوایە پشکی زیاتری لە خاکی کوردستان بەردەکەوت[١٢].

تەوەرەی دووەم

ڕێکەوتنی هەردوو دەوڵەتی عوسمانی و سەفەوی لە زەهاو ساڵی ١٦٣٩ز

ڕێکەوتنامەی زەهاو لە ١٧ی مایسی ساڵی ١٦٣٩ز لە شاری زەهاوی کوردستانی لە نێوان هەردوو دەوڵەتی ناکۆکی سەفەوی بە سەرکردایەتی شا عەباسی یەکەم و دەوڵەتی عوسمانی بە سەرکردایەتی سوڵتان و موڕادی چوارەم مۆرکرا(١٣).

سەبارەت بە گفتوگۆکانی ئەم دوو دەوڵەتە لەو ڕێکەوتنامەیە، مەسەلەی سنووری نێوان هەردوولا بەتایبەتیش ناوچە کوردنشینەکان کە بە درێژایی سەدەیەك بۆتە هۆکاری شەڕو ململانێی نێوانیان، تەوەری سەرەکی پێکهێنابوو(١٤).

ئەم ڕێکەوتنامەیە بە بەردی بناغە دادەنرێت لە جێگیرکردنی سنوور لە نێوان هەردوو دەوڵەتی عوسمانی و سەفەوی وە لە دواییدا بووە ڕێگا خۆشکەر بۆ دابەشکردنی کوردستان لە نێوانیاندا، وە جیاوازی ئەم ڕێکەوتنامەیە و ڕێکەوتنامەکانی تر ئەوەبوو کە ئەم ڕێکەوتنامەیە تەنها ڕێکەوتنامەیەك نەبوو بۆ ئاشتی بەڵکو ڕێکەوتنێکیش بوو بۆ دیاریکردنی سنوور وە هەردوولا ڕێکەوتن بە دیاریکردنی هەندێ لە ناوچە خێڵەکیەکان و قەڵاکان کە سەر بە کام دەوڵەت دەبن و ڕووخاندنی هەندێك لە قەڵاکان لە چوارچێوەی ئەم ڕێکەوتنە(١٥).

شایانی باسە دوای ئەوەی هەردوو دەوڵەت ڕێکەوتنامەی زهاو لە ساڵی ١٦١٨ز ئیمزاکرد، ماوەیەك هێمنی و ئارامی باڵی خۆی کێشابوو بەسەر پەیوەندیەکانی نێوانیان، لەبەر ئەوەی لەو کاتەدا بارودۆخی دەوڵەتی عوسمانی بەوپەڕی خراپی تێپەڕدەبوو لە ئەنجامی هاتنی کۆمەڵێك سوڵتانی لاواز لە دوای مردنی سوڵتان قانوونی (١٥٦٦ز)، و دەست تێکخستنی ئینکشاریەکان لە

كاروبـاری نـاوەخۆی دەوڵـەت، لـە بەرامبــەردا بـارودۆخی نـاوخۆیی دەوڵـەتی سەفەوی بە ئاستێكی گەشەكردویی تێپەڕدەبوو بەهۆی هەوڵ و كۆششەكانی شـا عەباسی یەكەم لە پێناو پێشخستنی بارودۆخی وولات(١٦). بەم جۆرەش هـەردوولا بە گومانەوە سەیری باری ناوەخۆیی یەكتریان دەكرد و ئەگەری كەوتنەوەی شەڕ لە نێوانیاندا لە هەموو كات چاوەڕوان دەكرا(١٧).

شیاوی باسە هۆكاری سەرهەڵدانەوەی شـەڕی ئـەمجارە هەڵگەرانـەوەی بـەكر سۆباشی(*) بوو لە ساڵی ١٦١٩ز لە بەغدا، چـونكە بـەكر سۆباشـی كـاتی بـانگی هەڵگەڕانەوەكەیدا هانای بۆ شا عەباسی یەكەم بـردو ئـەویش بـە دەرفـەتی زانـی خـۆی لـەو مەسـەلەیە هـەڵبقورتێنێ و دووبـارە پەیوەندیـەكانی نێـوان ئـەم دوو دەوڵەتـە چـوونەوە قۆنـاغی ئـاڵۆزو تونـد، كاتێـك شـا عەباسـی سـەفەوی هێـزی سـەربازی ئامـادەو سـازكرد بـۆ ئـەوەی بـچێتە هانـای بەكرسۆباشـی، دەوڵـەتی عوسمانی هەستی بە ناسكی بارودۆخەكـە كـردو ڕاسـتەوخۆ ڕەزامەنـدی دەربـڕی لەسەر دامەزراندنی بەكر سۆباشی وەك والی لەسەر ویلایەتی بەغدا، ئەمەش بووە هــۆی ئــەوەی بــەكر سۆباشــی مەســەلەی هاوكــاری ســەربازی ســەفەویەكان ڕەتبكاتەوە. بەم جۆرە پلانی سـەفەویەكانی لـە گـۆڕ نـا بـۆ دەسـتگرتن بەسـەر بەغدا، بەڵام شا عەباسی سەفەوی ئەم دۆخەی قبووڵ نەكردو بڕیاری داگیركردنی بەغدای دا وەك تۆڵەسەندنەوەیەك لە بەكر سۆباشی و لە ٢٨ی تـشرینی دووەمـی ١٦٢٣ سەفەویەكان چوونە ناو بەغداو داگیریان كرد(١٨).

سوپای سەفەویەكان نەیان توانی لە بەغدا خۆڕاگرین و بمێننەوە بۆ ماوەیەك، لەم ماوەیەشدا هەوڵی زۆر درا بۆ ئاشتەوایی و وەستاندنی شەڕ تەنانەت لە لایەن خـودی شاعەباسـەوە، بـەڵام هـیچ سـودێكی نـەبوو، چـونكە هـەردوولا زۆر بـە گرنگیەوە دەیانڕوانیە پێگەی شاری بەغدا، هەر بۆیە عوسمانیـەكان لـە بەرامبـەر

دەست درێژی سەفەویەکان بێدەنگ نەبوون، لەو کاتەدا کە سولتان موڕادی چوارەم (١٦٢٣-١٦٤٠) سولتانی عوسمانی بوو سوپایەکی گەورەی ئاراستەکرد بۆ گەڕاندنەوەی ئەو ناوچانەی کەوا لە دەستیان دابوو، سوپاکەش لە سالی ١٦٢٤ دەستی کرد بە پرۆسە سەربازیەکەی بە هاوکاری و پشتیوانی ژمارەیەك لە میرانی کورد[١٩]. دوای ئەوەی سوپای عوسمانی توانی دەستبگرێت بەسەر هەردوو شاری موسڵ و کەرکوك، ئینجا ڕووی کردە شاری بەغداو بۆ ماوەی نۆ مانگ گەمارۆیی دا، بەلام دواتر سوپای عوسمانی گەمارۆی سەر شارەکەی هەلگرت و هێزەکانی پاشەکشەیان کرد، لە ئەنجامی بەرگری بەهێزو خۆڕاگری سوپای سەفەوی، چونکە لە لایەن خودی شا عەباسی سەفەوی سەرپەرشتی دەکر[٢٠].

جێگەی ئاماژەپێکردنە کە هەوڵەکەی عوسمانیەکان هەرچەندە سەرکەوتوو نەبوو بەلام نەبووە هۆکارێك بۆ ئەوەی عوسامنیەکان دەست بەرداری بەغدا بن، هەر بۆیە لە هەوڵەکانیان بەردەوام بوون جارێکی تریش سولتان موڕادی چوارەم سوپایەکی بە سەرۆکایەتی سەدری ئەعزەم خەسرۆ پاشاو بە هاوڕێیەتی هەریەك لە سەید خانی میری بادینان و میرە بەگی میری سۆران و ژمارەیەك لە خەلکی ناوچەکە ڕەوانەکرد[٢١]، لە سالی ١٦٣٨ سولتان موڕادی چوارەم دەستی گرت بەسەر بەغدا[٢٢].

عوسمانیەکان ئەوپەڕی توندوتیژی بەکارهێنا بەرامبەر بە سوپای سەفەوی و خەلکی شیعە مەزهەبی بەغداو ئەم هێرشە بە یەکێك لە ڕووداوە ڕەشەکانی مێژووی بەغدا دادەنرێت بەهۆی ئەم ڕەشە کوژییەی عوسمانیەکان لە بەغدا ئەنجامیان دا، لەسەر بڕیاری سولتان موڕادی چوارەم سەربازەکانی عوسمانی هەر ئێرانیەکان بینی بوایە ڕاستەوخۆ دەیان کوشتن، بە جۆرێك سەرچاوەکان

ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کە خەڵکی لەبەر بۆنی تەرم و مردووەکان نەیدەتوانی لە بەغدا بمێنێتەوە(٢٣).

شایانی باسە سوڵتان موراد لە ١٧ی شیاتی ١٦٣٩ز بەغدای بەجێهێشت بەرەو تەبریز و توانی دەستبگرێت بەسەر تەبریز، بەڵام کەش و هەوای ساردو کەمی خۆراك و پیتاك بوونە هۆی نارەحەتکردنی بارودۆخی سوپای عوسمانی و کە دواتر بووە هۆکاری هەڵگەڕانەوە، ئەمەش بووە هۆی ئەوەی سوڵتان موراد هێزەکانی بکشێنێتەوە، دواتر شا سەفی هەوڵیدا کەوا عێراق بگێڕێتەوە ژێر ڕکێفی خۆیان و لەژێر دەسەڵاتی عوسمانیەکان دەری بهێنێت، ئەنجامی ئەم هەوڵەی شا سەفی بووە هۆی ئەوەی هەردوو لایەن بگەنە ڕێکەوتنێك بۆ ئاشتی و ڕێکەوتنامەیەکیان بەست کە ناسراوە بە ڕێکەوتنامەی زەهاو لە ١٤ی محەرەمی ساڵی ١٠٤٩ی کۆچی کە دەکاتە ١٧مایسی ١٦٣٩ز، کە جەخت دەکاتەوە لەسەر ئەوەی عێراق بمێنێتەوە وەك ویلایەتێکی عوسمانی و مانەوەی ئیروان لە چوارچێوەی سنوری دەوڵەتی سەفەوی(٢٤).

یەکێك لە خاڵە هەرە گرنگەکانی پەیماننامەکە دیاریکردنی سنووری نێوان هەردوو دەوڵەتی عوسمانی و سەفەوی بوو، لێرەشدا بە گوێرەی ئەو پەیماننامەیە سنووری دەوڵەتی عوسمانی لەو ناوچانە پێکدەهات: جەسان، بەدرە، مەندەلی، درەنە، و دەرەتەنگ کە گشتیان لەژێر قەڵمرەوی ئەیالەتی بەغدا بوون، هەروەها ئەو سنوورە درێژ دەبۆوە تا دەگاتە ئەو ناوچەیەی کە پێی دەوترێ سەرپیل لە زەوی و زارەکانی دەوروبەریەوە لەگەڵ هەردوو تیرەی زیائەددین و هارونی لە هۆزی جاف، ئەمانە هەمویان دەکەونە سنووری قەڵەمرەوی عوسمانییەوە، جگە لەمانەش ئەو دەشتانەی دەکەونە ڕۆژئاوای قەڵای زنجیرو قەڵای زەڵم گشت چیاکانی دەوروبەری تا دەگاتە شارەزوورو قەڵای

قزلجە موڵکی دەوڵەتی عوسمانیەوە بۆ دەوڵەتی سەفەوی نیە دەست بخاتە نێو کاروباری ناوخۆی هیچ کام لەو قەڵاو گوندو شاخ و تەپۆلکانەی کە دەکەونە خاکی ئەخسخە، قارس، وان، شارەزوور، بەغداو بەسرا، بەڵام ئەوەی تایبەتدارە بە سنوری دەوڵەتی سەفەوی پێکدێت لەو قەڵایانەی کە دەکەونە بەشی دووەمەوە لە نێوان مەندەلیەوە تاکو دەگاتە دەرەتەنگ لەگەڵ ئەو گوندو باخچەو قەڵایانەی هەورەمان و مەریوان، لەگەڵ هەردوو تیرەی بیرەو زەردووی لە هۆزی جاف، بەمەش بۆ دەوڵەتی عوسمانی نیە دەست بخاتە نێو کاروباری ناوخۆی ئەو ناوچانەوە، ئەوە لە لایەك، لە لایەكی تریشەوە لە بەندێکی پەیماننامەکەدا بڕیارە تێکدان و کاولکردنی هەریەك لە قەڵای قوتور و مانکۆ لە نزیك وان و قەڵای مەغازیرد لە نزیك قارس و قەڵای زنجیر درابوو. ئەوە سەرەڕای ئەوەی هەندێك بەندی دیکەی دووبارە وەکو پەیماننامەکانی پێشوو لە ناوەڕۆکی پەیماننامەکە ئاماژەی پێکرابوو[٢٥].

دوای ئەوەی نێردراوی هەردوو دەوڵەتی ڕەزامەندی خۆیان لەسەر بەندەکانی پەیماننامەکە دەربڕی، ئینجا ناوەڕۆکەکەی بۆ شا سەفی ڕەوانەکراو، ئەمیش بە نامەیەك ڕەزامەندی خۆی لەسەر ڕاگەیاندو لە ڕێگای محەمەد قولی خان نامەکەی بۆ سوڵتانی عوسمانی ڕەوانەکرد، کاتێکیش محەمەد قولی خان گەیشتە ئەستەمبۆڵ پێشوازیەکی گەرمی لێکراو بە خزمەتی سوڵتان گەیشت، بەمەش سوڵتان مورادی چوارەم ڕەزامەندی لەسەر ناوەڕۆکی پەیماننامەکە پیشاندا و بە نێردراوی شا دا نامەیەکی بۆ شا ڕەوانەکرد[٢٦]. هەروەها نێردراوی شا لە گەڕانەوەشید لە بەغدا نامەیەکی دیکەی لە مستەفا پاشاوە پێ ڕاسپێردرا تا ئەوەی بیگەیەنێتە دەستی شا.

ئەوەی پەیماننامەی زەهاو لە پەیماننامەکانی دیکە جیا دەکاتەوە، ئەوەیە کە تەنیا پەیماننامەی ئاشتەوایەتی لە نێوان هەردوو دەوڵەتدا نەبوو، بەڵکو پەیماننامەی بنبڕکردنی گێرمە و کێشەی سنووری نێوان هەردوولا بوو کە لە شەڕی چاڵدێرانەوە دەستی پێکردبوو[٢٧]. سەرەڕای ئەوەی ئەم پەیماننامەیە بوو بەربەردی بناغەی پەیماننامەکانی دواتر کە لە نێوان دەوڵەتی عوسمانی و ئێرانی دەبەستران[٢٨]، بۆیە یەکێك لە سەرچاوەکان ئەو پەیماننامەیەی بە پەیماننامەیەکی نێودەوڵەتی ناوزەند کرد[٢٩].

ناکرێ ئەوەش لە بیر بکەین کە ئەم ڕێکەوتنامەیە نەك هەر تەنها سنووری کوردستانی دابەشکرد لە نێوان ئەم دوو دەوڵەتە بەڵکو عەشیرەتە کوردیەکانیش لە نێوان ئەم دوو هێزە دابەشکران، ئەم ڕێکەوتنامەیەش بووە هۆی ئەوەی کەوا ئاشتی باڵی بکێشێ بەسەر پەیوەندیەکانی نێوان ئەم دوو دەوڵەتە بۆ ماوەی نزیکەی هەشتا ساڵ و بووە بنەمایەك بۆ زۆربەی ڕێکەوتنەکانی تری کەوا لە نێوان ئەم دوو دەوڵەتە بەستران لە دواتر، لەبەر ئەوەی زیاتر ڕوونتر و ووردتر بووە لە ڕێکەوتنامەکانی تری پێش خۆی[٣٠].

تەوەرەی سێیەم

بەندەکانی ڕێکەوتنامەی زەهاو

سەبارەت بە بەندو خاڵەکانی ڕێکەوتنامەی زەهاو کەوا لە نێوان هەردوو دەوڵەتی عوسمانی و سەفەوی بەسترا لە ساڵی ١٦٣٩، ئاماژە بە گرنگترین خاڵەکانی دەکەین کە بریتین لە:

یەکەم/ ئەم ناوچانە بۆ دەوڵەتی عوسمانی دەبن، بەدەرە، جەسان، مەندەلی، درنە، درتنك، سەرمینل و ئەو گوندانەی دەکەونە نێوان قەڵای زنجیر تا قەڵای زەڵم لە لێوارەکانی شارەزوور هەموو شاخەکانی دەوروبەری ئەم قەڵایە تا ئەو دەروازەیەی بۆ شارەزوور دەڕوات و کە خاڵی سنوری هەردوو دەوڵەت پێك دێنێت، جگە لە قەڵای قزلجە و دەوروبەری.

دووەم/ دەبێ حکومەتی ئێران دەست وەرنەدات و خۆی لە قەرەی هەموو ئەو قەڵاو زەویانەی دەکەونە سنووری فارس و وان و شارەزوور و بەسرە و ئەو قەڵایانەی دیکە کە سنوری عوسمانی دەپارێن.

سێیەم/ دەبێ حکومەتی ئێران دەستی لە جنێودان بە خەلیفەی ڕاشیدین و ئەسحابەکان هەڵبگرێ.

چوارەم/ ئەو قەڵایانەی دەکەونە ئەو بەرەو لە نێوان مەندەل و دەرتەنك و شوێنەکانی (بیرەو یەکەو زومر و دهاوا)و گوندو قەڵاکانی ڕۆژهەڵاتی قەڵای زنجیر و میهرابان و دەوروبەریان بۆ ئێزانن و نابێ دەوڵەتی عوسمانی دەست لە کارو باریان وەربدات.

پێنجەم/ هەردوو تیرەی (پیرەو زەردووی) عەشیرەتی جاف سەر بە ئێران دەمێننەوە.

شەشەم/ ڕوخاندنی قەڵای زنجیر و هەردوو قەڵای قوتور و ماکۆ کە دەکەونە سەرووی وان لە کوردستانی باکوردا قەڵای (موغازبرد) کە دەکەوێتە ناوچەی قارس.

حەوتەم/ هەردوو دەوڵەتە دەست لە کاروباروی یەکتر نەدەن[31].

بەپێی ئەم پەیماننامەیە سنووری نێوان هەردوو دەوڵەت لە قەفقازەوە تاکو سەرڕووی کەنداو ئاخسقە، قارس، وان، شارەزوور، بەغدا، بەسرە دیاری کرد. لەم دابەشکردنەدا: مەریوان، قەڵای مەریوان، دەرتەنگ، لەگەڵ هۆزەکانی پیرەو زەردویی بەر ئێران کەوت، بەدرە، جەسان، مەندەلی، سەرمیل، درنە، قەڵای زەڵم، قزڵجە، سەرچاوەی چەمی چەقان لەگەڵ هۆزەکانی زیائەدین و هارونی لە ئێلی جاف بەر عوسمانی کەوت، ئێران بەڵێنی دا ئیتر لە مینبەری مزگەوتەکانەوە واز لە سوکایەتی بە خەلیفەکانی ڕاشدین و ئەسحابەکانی پێغەمبەر(د.خ) بهێنن، لە بەرامبەردا عوسمانیەکان بەڵێنیاندا کە ڕەفتاری باش بنوێنن لەگەڵ زیارەتکەرانی پیرۆزگاکانی عێراق و حاجیانی ئێرانی لە کاتی سەردانی کردنی شوێن و مەزارگە پیرۆزەکان لە ناوچەکانی ژێر دەسەڵات و قەڵەمرەوی عوسمانی، لە هەمان کاتدا هەردوولا بەڵێنیان بە یەکتریدا کەوا دالدەی نەیارانی یەکتری نەدەن[32]، لەو خاڵەشدا مەبەستی سەرەکیان کوردەکان بووە، چونکە لەو کاتانەی کەوا میرە کوردەکان ڕووبەڕووی زوڵم و سەرکوتکردن دەبوونەوە لە لایەن یەکێك لەم دوو دەوڵەتە ڕایان دەکردە سنووری دەوڵەتەکەی تر، یاخود هەندێك جاریش بە مەبەستی داواکردنی هاوکاری و یارمەتی پەنایان بۆ دەبردن.

شایانی باسە هەردوو دەوڵەت پێکهاتن کە لە ئاخسقەوە لە قەفقاس بە ناو مەڵبەندەکانی فارس و وان و شارەزوور و بەغداو بەسرە تا سەر ئاوی کەنداو

بەناو جەرگەی خاکی کوردستان تێپەڕی، بە گوێرەی ئەم ڕێکەوتنە دەبوایە قەڵاکانی قووتوور و ماکۆ و مەغازیرد کاول بکرێن و بە چۆڵی بهێڵدرێتەوە، کە پێکهاتنی هاوبەش نەیتوانی ناکۆکیەکانی نێوان سەفەوی و عوسمانی بە تەواوی چارەسەر بکات، بەڵکو دابەشکردنی نارەوای نەتەوەی کوردو ئەرمەن و گورجی و عەرەب و دابەشکردنی ئاین بەپێی مەزهەبە جیاجیاکان بوو، تەنانەت ئەم دابەشکردنە خێڵ و هۆزە جیاجیاکان و پێکهاتەی نەتەوەکانی ناوچە سنوریەکانی بەسەر ئەو دوو دەوڵەتەدا دابەشکرد[٣٣].

شایانی باسە جگە لەم چەند بەندەی ئاماژەمان پێکرد، چەند خاڵی تر هەبوون کە هەردوولا لە سەری ڕێکەوتن کە گرنگترینیان بریتی بوون لە:

یەکەم/ حاجیانی ئێرانی کە لە ڕێگای بەغداو شام ئەچن بۆ بەیت الله الحرام، ئەو والی و حاکم و میرانەی لەسەر ڕێگایاندان ئەبێت ئەمانە بە ئەمینی و سەلامەتی لە شوێنێکەوە بگەیەننە شوێنێکی تر.

دووەم/ بۆ بەهێزکردنی دۆستایەتی و زیادکردنی یەکێتی لە نێوان هەردوو دەوڵەت دا، هەردوولا بڕیاریان دا هەر سێ ساڵ جارێك دەبێت یەکێك لە لایەن دەوڵەتی ئێران وەك بارمتە لە دەوڵەتی عوسمانی دابنرێت و یەکێکی تر لە لایەنی دەوڵەتی عوسمانی بە بارمتە لە لای دەوڵەتی ئێرانی دابنرێت، خەرجیەکانیشیان لە ئەستۆی هەردوولا دەبێت.

سێیەم/ دیلەکانی هەردوولا ئازادبکرێن، کڕین و فرۆشتنیان ڕەوا نیە، هەرکەسێکیان مەبەستی بێت بگەڕێتەوە وڵاتی خۆی، نابێت ڕێگەی لێ بگیرێت[٣٤].

چوارەم/ ئەو سنورەی لە سەردەمی سوڵتان موراد خاندا دیاری کراوە جێبەجێ بکرێت:

١- زەویەکانی کەلهڕ و لوڕ و ئەردەلان بە تەواوی ملکەچ بوون بۆ ئێران.
٢- زەوی خێڵەکانی موکری کە لەسەر سنووری نوێ بوون، دابەشکران بۆ دوو بەش:
أ- نیشتمانی شارەزوور لەژێر فەرمانڕەوایی عوسمانی مایەوە.
ب- چاوخشاندنەوە بە باری ناوچەکانی تر کەوتونەتە ڕۆژهەلات دواخرا، وەك سەقز و زەهاو و درنە و باشووری کرمانشان. هەردوولا ڕێکەوتن کە یەکلایی کردنەوەی ئەم کارە بەجێبهێڵدرێت بۆ ڕێکەوتنەککانی داهاتوو.
٣- ناوچەکانی تری کەوتونەتە تەنیشت ئەم زەویانە، لەسەر باری بەڕێوەبردنی پێشوو مایەوە[٣٥].
یەکەم/ شوێنەکانی نزیك سەقز و سەردەشت و بانە زەهاو تاکو باشووری کرماشان ئەم ناوچانە لە ڕووی کارگێڕیەوە وەکو خۆی بمێنێتەوە.
دووەم/ هیچ لایەکیان یارمەتی هۆز و تیرە یاخی بووەکان نەدەن و نەیان بەگژ یەکتریدا.
سێیەم/ شای سەفەوی بەڵێن بدات پەلاماری قەڵاکانی سەر سنووری دەوڵەتی عوسمانی نەدات[٣٦].

یەکێك لە بەندەکانی ئەم ڕێکەوتنامەیە نیشانکردنی سنوری نێوان ئەو دوو دەوڵەتە بووە، کە خاکی کوردستانی کرد بە دوو بەشەوە، جگە لەوەش کاولکردنی ژمارەیەك قەڵا بوو لە ناوچە کوردیەکان وەك قەڵای قوتور لە ناوچەی وان، هەروەها قەڵای مەغاربرد و قەڵای زنجیر لە نزیك فارس، سەرەڕای ئەو ڕێگای لە هۆزە کۆچەریەکان قەدەغەکرد لە هاموشۆکردنی گەرمیان و کوێستاندا هۆزی جافیشی کرد بە دوو بەشەوە[٣٧].

سنجاق باجەلان(سنجاقی زەهاو) كە سەر بە ویلایەتی شارەزوور بوو بە گوێرەی بەڵگەنامەكانی عوسمانی كە دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی شانزەهەم هەروەها شاری مەریوان (مەهریان) ئەو ناوچانەی سەر بەو بوون دەوڵەتی عوسمانی بە گوێرەی ئەم ڕێكەوتنامەیە[٣٨].

تەوەرەی چوارەم

كاریگەریی ڕێكەوتنامەی زەهاو لەسەر كوردستان

سەبارەت بە كاریگەریی و ئەنجامەكانی پەیماننامەی زەهاو وە نەبێت تەنها ڕازیبوونی هەردوو دەوڵەت بە دابەشكردنی كوردستان بێت، بەڵكو ناوی كوردستانی عوسمانی و كوردستانی سەفەویشی بە وشەی كوردستانەوە لكاندووە، لەبەر ئەوەی هەردوولا بەپێی بەرژەوەندی و ستراتیژی ئایدۆلۆژیای خۆی گەلی كوردو خاكی كوردستانی لە خزمەتی خۆیدا بەكاردەهێنا، هەربۆیە یەكێك لە لێكۆڵەرەوەكان دەربارەی ئەم پەیماننامەیە دەڵێ: "... كارەساتێكی گرنگ بوو كە تەئسیری كردە سەر هەموو ڕووداوەكانی پاشەڕۆژی مێژووی گەلی كورد"[٣٩].

لە لایەكی ترەوە ئەگەر سەیری كاریگەری پەیماننامەكە بكەین، ئەوا دەبینین كاریگەری بەسەر دەسەڵاتی سیاسی ئەو كاتەی میرە كوردەكانیشەوە هەبووە، كە هەریەكەیان میرنشینێكی بەڕێوەدەبرد و خاوەن قەڵایەكی تۆكمەو بەهێز بوو، بۆ پارێزگاری و بەرگریكردنی دەسەڵاتەكەی دروستی كردبوو، كەچی بە گوێرەی بەندەكانی پەیماننامەكە هەردوو دەوڵەت پێكهاتبوون لەسەر كاولكردن و وێرانكردنی ژمارەیەك لەو قەڵایانەی كەوتبونە سەر سنوور، بەمەش بەدیاردەكەوێت كە ناوچە كوردیەكان چ كارەساتێكیان بەسەر هاتووە[٤٠].

دەكرێ بڵێین پەیڕەوكردنی ئەو سیاسەتە بۆ ئەوە بووە تاكو میرە كوردەكان نەتوانن لە كاتی یاخی بوون قەلاكان بكەن بە حەشارگەو بانگی جیابوونی خۆیان ڕابگەیەنن و هەروەها لەو ڕێگایەشەوە دەسەلاتیان جڵەو بكەن و لە قالبی بدەن، تا هەر كاتێك ویستیان لە دەسەلات لایان بدەن و سەروەرییان پێشێل بكەن[٤١].

خاڵێكی دیكە لە كاریگەری بەستنی پەیماننامەی زەهاو بریتی بوو لە دەست بەتاڵ بوونی هەردوو دەوڵەت دوای پەیمانەكە، بەم شێوەیەش هەردوولا دەستیان كرد بە لێدان و كەمكردنەوەی دەسەلاتی میرنشینە كوردیەكان، لە ڕێگای بەكارهێنانی هەموو شێوازێك لە كوشتن و بڕین و تالانكردنی ناوچە كوردیەكان، جگە لەوەی هەڵدەستان بە نانەوەی دووبەرەكی لە ناو خودی یەك میرنشین و نێوان میرنشینەكان بەگشتی، لە چوارچێوەی سیاسەتی پەرتكەو زاڵبەی كە هەردوو دەوڵەت دژی كورد پیادەیان دەكرد[٤٢].

جگە لەمانەش جێگای خۆیەتی ئاماژە بۆ ئەوە بكەین كە بەندەكانی پەیمانامەی زەهاو كاریگەری هەبووە لەسەر باری ئابووری و كەمكردنەوەی ڕادەی بەرهەمهێنان لە كوردستاندا، چونكە بەپێی بەندەكانی پەیماننامەكە بڕیاری چۆلكردنی بەشێكی زۆر لە ناوچە سنوریەكان درابوو، ئەمەش كاری دەكردە سەر كەمبوونەوەی ڕێژەی بەرهەمهێنا كە دانیشتوانەكەی بە كشتوكاڵكردن و مەڕومالات بەخێوكردنەوە دەیانگوزەراند، بۆیە دەتوانرێت بوترێ ئەگەر كوردەكان بە تەواوەتی پابەندی بەندەكانی ئەو پەیماننامەیە بوونایە، ئەوا لە ڕووی ئابوریشەوە زەرەرمەند دەبوون، چونكە بەندەكانی پەیماننامەی زەهاو سنورێكی توندوتیژترو دابەشبوونێكی جێگیرتری لە كوردستان هێنابووە ئاراوە[٤٣].

كوردەكان لە ئەنجامی ئەو ڕەوشە و ئەو سیاسەتە چەوتانەی هەردوو زلهێزی هەرێمی كە بە كاریان دەهێنا باریان یەكجار خراپ بوو، ئیتر لە توانایاندا نەما چیتر بەرگەی ئەو ڕەوشە پڕ لە فشارە بگرن بۆیە گەلێك بزاڤی چەكداری لە ناوچە جیاجیاكانی كوردستان بەرپابوون كە زۆربەیان داوای ئازادی و ئەنجامدانی چاكسازیان لە هەرێمەكاندا دەكرد(٤٤).

دەكرێ بڵێین ئەو ڕێكەوتنە كاریگەری لەسەر ڕەوشی ئابووری كورد هەبووە بە شێوەیەكی زۆر، بە جۆرێك بەر لە دیاریكردنی سنوور لە نێوان هەردوو دەوڵەتی عوسمانی و سەفەوی لە دوای ڕێكەوتنامەی زەهاو لە ساڵی ١٦٣٩ز، كوردەكان بەتایبەتیش خێڵە كۆچەریەكان سودیان وەردەگرت لە درێژی و پانایی ئەو زەویانەی كەوتبوونە نێوان دەسەڵاتی ئەم دوو دەوڵەتە بۆ گوزەران و ژیانی ڕۆژانەیان بەتایبەتی بۆ مەبەستی شوانكاری، بەڵام دوای ئەم ڕێكەوتنە چالاكی شوانكارانی كورد سنوورداركرد لە دوای دابەشكردنی سنورەكە لە نێوان ئەم دوو دەوڵەتە(٤٥).

شایانی باسە پرۆسەی دابەشكردنی خاكی كوردستان لە نێوان هەردوو دەوڵەتەكانی عوسمانی و سەفەوی جگە لەوەی چالاكی شوانكارانی كوردی سنورداركرد كێشەیەكی تری ئابووری بۆ كوردەكان هێنایە پێشەوە ئەمیش سەپاندنی باج بوو بەسەر جوتیارانی كورد، لە بەرامبەر بەرهەمهێنانی زەوی، كە ئەم مەسەلەیەش باری ژیان و گوزەرانی جوتیاری كوردی زۆر قورس كرد لە ئەنجامی سەپاندنی ئەو ڕێژە باجە زۆرەی لە لایەن هەردوو دەوڵەتەوە دەسەپێنرا سەری، كە كاریگەری دروستكرد لەسەر ئاستی بەرهەمهێنان و كەمبوونەوەی دەستی كاركەری كوردی لەو قۆناغەدا(٤٦).

دوای زاڵ بوون بەسەر نیمچە سەربەخۆیی ناوچە کوردییەکان، عوسمانیـەکان هێزی مرۆیی و ئابوری کوردیان قۆستەوە، بەهەر شێوەیەك کە بۆیان ڕەخسا جا بۆ شەڕە دەرەکیەکان بێت یان بۆ دامرکاندنـەوەی ڕاپەڕینـە ناوخۆییـەکان، ئـەم هۆکارانە کـە ئـەوان لەسـەر خـاکی کوردسـتان ئەنجامیانداوە نـە پەیوەنـدی بـە هەرێمەکەوەیە نە بە کوردستان و کوردەوە هەبووە، بۆیـە ئـەو ڕووداوانـە لەگـەڵ سروشتی نارێکی خاکەکە کە کۆتی گەورەی سەپاند لەسەر گەیشتنی گونـدەکان و خێڵـــەکانی کـــوردی بەرێژەیـــەك بـــچووك و پـــەرتووبلاوە بـــووە هـــۆی دامرکاندنەوەیەکی توندو پەکخستنی گەشـەی کوردسـتان و ڕێگربـوون لەبـەردەم کاری پێشکەوتنی سروشتی[٤٧].

دواجار ماوەتەوە بڵـێین پەیماننامـەی زەهـاو کاریگـەری زۆری بەسـەر خـاکی کوردسـتاندا نەخـشاندووە، بۆیـە تـا ئـەمرۆش مێـژووی گـەلی کـورد قـەرەبووی کاریگەرییەکانی دەداتەوە، لەبـەر ئـەوەی ئـەم پەیمانـە بـە شـێوەیەکی ڕەسمـی کوردستانی لـە نێـوان هـەردوو دەوڵـەتی عوسمـانی و ئێرانـدا دابەشـکرد و بـووە بناغـەی پەیمانـەکانی پـاش خـۆی، پـاش ئـەم پەیمانـە زۆربـەی زەویـەکانی کوردستان بە شێوەیەکی ڕەسمی سەر بە دەوڵەتی عوسمانی بوون[٤٨].

ئەنجام

بێگومان پەیماننامەی زەهاو بە نۆبەرە و بناغەی پەیماننامە و ڕێکەوتنامەکانی نێوان هەردوو دەوڵەتی عوسمانی و سەفەوی دادەنرێت سەبارەت بە یەکلایی کردنەوەی کێشەکانی سنوری نێوانیان، ئێمەش دوای دیراسەکردنێکی خێرای ئەم ڕێکەوتنامەیە چەند ئەنجامێکمان بەدەست گەیشت، لەمانەش:

١- ئەو پەیماننامەیە پێشی هەموو شتێك ئەوەمان بۆ ڕوون دەکاتەوە کە ململانێیەکانی هەردوو دەوڵەی عوسمانی و سەفەوی بەر لەوەی ململانێیەکی ئاینی بێت، ململانێیەکی ساسی و ئابوری بووە، دابەشکردنی کوردستانیش لە نێوان خۆیاندا باشترین بەڵگەو بورهانە بۆ ئەم مەسەلەیە.

٢- لە مێژووی ململانێکانی هەردوو دەوڵەتدا، ئەم پەیماننامەیە لە هەموو پەیماننامەکانی تر قورسایی زیاتری هەبووە، بەجۆرێك توانیەتی بۆ ماوەی هەشتا ساڵ ئاشتی لە نێوانیان مسۆگەر بکات.

٣- دابەشکردنی کوردستان و خێڵە کوردیەکان بە گوێرەی ئەو پەیماننامەیە چەند کێشەیەکی لەسەر سنوری نێوان هەردوو دەوڵەت دروستکردووە، وەکو کێشەی هاتوچۆکردن و خاوەنداریەتی ئەو خێڵانە، کە تاکو ئاستێکی زۆر کاریگەری دروستکردووە لەسەر ئاستی بەرهەمهێنان و پێشکەوتنی ژیانی ئابووری ناوچەکە، ئەمەش لەگەڵ خۆیدا توانای مرۆیشی لاوازکردووە، کە دواتر بۆتە فاکتەرێکی بەهێز کوردەکان هەر خەریکی بژێوی ژیان و گوزەرانی خۆیان بن و لە مەسەلە سیاسی و نیشتمانیەکان دوور بکەونەوە.

٤- بەهۆی ڕاوەستانی شەڕو ناکۆکیەکانی نێوان هەردوو دەوڵەتی سەفەوی و عوسمانی کە زۆربەی شەڕ و ناکۆکیەکان کەوتبوونە سەر خاکی کوردستان، ماوەی هەشتا ساڵ ناوچەکانی کوردستان تاکو ئاستێك ئاسایش و سەقامگیری بەخۆیەوە بینی، هەر بۆیەش لە قۆناغی دواتر وردە وردە قەوارە کوردیەکان هەوڵی سەربەخۆیی و ڕزگاری ئەدەن.

پەراوێزەکان

١- د.سعدی عوسمان هروتی: کردستان والامبراطوریة العثمانیة(دراسة في تطور سیاسة الهیمنة العثمانیة في کردستان ١٥١٤-١٨٥١م)، ط١، م.خاني، دهوك، ٢٠٠٨، ص٣٦.

٢- ئەحمەد حەمەدەمین، دلشاد مەحموود: کاریگەری پەیماننامەی زەهاو(١٦٣٩) لەسەر کوردستان، چ:ڕۆژهەلات، هەولێر، ٢٠١١، ل١٤.

٣- ئیدریس بەدلیسی: ئیدریسی کوڕی حسامەدین کوڕی عەلیە، ناسراوە بە بەدلیسی لەبەر ئەوەی خەڵکی شاری بەدلیس بووە، پێی دەگوترا(مەولانا)و (حکیمە دین)، لە بنەماڵەیەکی ئاین پەروەر گەورەبووە... بۆ زیاتر زانیاری بگەڕێوە بۆ: د.سعدی عوسمان هروتی، م.س، ص٤٩.

٤- ن.لازاریف: مێژووی کوردستان، و: وشیار عەبدوڵلا سەنگاوی، چ.ڕۆژهەلات، هەولێر، ٢٠٠٨، ل١٣٤.

٥- سالح قەفتان: مێژووی گەلی کورد لە کۆنەوە تاکو ئەمڕۆ، بەغدا، ١٩٦٩، ل٢٤٠. د.جەلیلی جەلیل: کوردەکانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی، و.کاوس قەفتان، بەغدا، ١٩٨٧، ل٢٦. نەجاتی عەبدوڵلا: کوردستان و کێشەی سنووری عوسمانی-سەفەوی(١٦٣٩-١٨٤٧)، چ.وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠١، ل٢٨.

٦- م.س.لازاریف: کێشەی کورد(١٨٩٦-١٩١٧)، و: د.کاوس قەفتان، بەغدا، ١٩٨٩، ل٤٤.

٧- عبداللە عەلیاوەیی: کوردستان لە سەردەمی دەوڵەتی عوسمانی، چ١، سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی کوردستان، سلێمانی، ٢٠٠٤، ل١٣. حەمید گەردی: پوختەی مێژوونامە، چ١، چاپخانەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٤، ل٨٤. ساڵح هەرکی: بەشێك لە پەیمانەکانی دژی کورد، و: سالح هەرکی، چ١، چاپخانەی منارە، هەولێر، ٢٠٠٨، ل١٢. د.سعدی عوسمان هروتی: م.س، ص٨٨.

٨- نەشیروان مستەفا ئەمین: میرایەتی بابان لە نێوان بەرداشی ڕۆم و عەجەم دا، چ٢، سلێمانی، ١٩٩٨، ل٣٩.

٩- محەمەد ئەمین زەکی: خوصلایەکی تاریخی کوردو کوردستان، مج١، چ٢، سلێمانی، ٢٠٠٤. ل١٩٢. د.سعدی عوسمان هروتی: م.س، ص٨٩.

١٠- ن.لازاریف: مێژووی کوردستان، ل١٣٦. صالح هەرکی: س.پ، ل١٣.

١١- نەشیروان مستەفا ئەمین: س.پ، ل٤٠. ن.لازاریف: س.پ، ل١٣٦.

١٢- ئەحمەد حەمەدەمین: دلشاد مەحموود: س.پ، ل٢٦.

١٣- کەیوان ئازاد ئەنوەر: چەردەیەك لە مێژووی کورد، چ٥، چاپخانەی ڕەهەند، سلێمانی، ٢٠٠٨. ل١٠٢.

١٤- حەمید گەردی: س.پ، ل٧٦.

١٥- كاميران عبدالصمد أحمد الدوسكي: كردستان في العهد العثماني، ط١، مطبعة الدار العربية للموسوعات، بيروت، ٢٠٠٦، ص١٧٨.

١٦- محمد فريد بگ: تاريخ الدولة العلية العثمانية، بيرو، ١٩٧٧، ص١٥٢.

١٧- د.سعدي عثمان حسين: كوردستان الجنوبية في القرنين السابع عشر والثامن عشر(دراسة في علاقاتها الادارية والسياسية والاقتصادية مع ايالتي بغداد والموصل)، مطبعة سيما، اربيل، ٢٠٠٦، ص٢٨٢.

* - بەکر سۆباشی سەرۆکی هێزی ئینکشاری بوو لە بەغدا ساڵی ١٦١٩ لە دەسەڵات هەڵگەڕایەوە، بەڵام دواتر دەوڵەتی عوسمانی سازشی لەگەڵ کرد. ئەنجام لەگەڵ گرتنەوەی شاری بەغدا لە لایەن هێزی سەفەویەکان لە ساڵی ١٦٢٣ کوژرا. نەجاتی عەبدوڵلا: س.پ، ل٢٨.

١٨- ئەحمەد حەمەدەمین: دلشاد مەحموود: س.پ، ل٣١.

١٩- هـ.س، ل٣٢.

٢٠- صالح قەفتان: مێژووی نەتەوەی کورد، چاپخانەی سلمان الأعظم، ب.ش، ب.س. ل٣٦٠. کورد لە ئینسکلۆپیدیای ئیسلامدا، وەرگێڕانی: حەمە کەریم عارف، چ١، هەولێر، ١٩٩٩، ل٧٢.

٢١- محمدامين زكي: خلاصة تاريخ الكرد والكردستان من اقدم العصور التاريخية حتى الان، ت: علي عوني، مصر، ١٩٣١، ص١٩٩.

٢٢- ن.لازاریف: س.پ، ل١٣٨.

٢٣- د.حسن كريم الجاف: الوجيز في تاريخ ايران، دراسة في التاريخ السياسي من ظهور الدولة الصفوية إلى نهاية الدولة القاجارية، ج٣، ئاراس، أربيل، ٢٠٠٨، ص٥٠.

٢٤- د.حسن كريم الجاف: م.س، ص٥١.

٢٥- ئەحمەد حەمەدەمین، دلشاد مەحموود: س.پ، ل٣٩.

٢٦- د.سعدی عوسمان هروتی: م.س، ص١٦٥.

٢٧- نەجاتی عەبدوللا: س.پ، ل٤٣.

٢٨- د.سعدی عوسمان هروتی: م.س، ص١٦٦.

٢٩- ئەحمەد حەمەدەمین، دلشاد مەحموود: س.پ، ل٤٠.

٣٠- د.سعدی عوسمان هروتی: م.س، ص١٦٦.

٣١- عبدالله عەلیاوەیی: س.پ، ل١٤.

٣٢- نەوشیروان مستەفا: کوردو عەجەم: مێژووی سیاسی کوردەکانی ئێـران، چ٣، چـاپخانەی ڕوون، سلێمانی، ٢٠٠٥، ل٥٤٦.

٣٣- نەوشیروان مستەفا ئەمین: میرایەتی بابان لە نێوان بەرداشی ڕۆم و عەجەم، ل٢٥٢.

٣٤- نەوشیروان مستەفا ئەمین: میرایەتی بابان لە نێوان بەرداشی ڕۆم و عەجەم، ل٢٥٣.

٣٥- أیاد جلال بابان: أسرة بابان الكردیة، ط١، مطبعة دار الزمان، دمشق، ٢٠٠٨، ص٢١.

٣٦- کۆمەڵێك نووسـەر: عوسمانیـەکان، و: سـەلام عەبدولکـەریم، چ٢، چـاپخانەی گـەنج، سـلێمانی، ٢٠٠٨، ل٢١٩.

٣٧- ئاسۆ کەریم: توێژینەوەو(گۆڤار)، ژ٦، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠٦، ل١١.

٣٨- سالح هەرکی: س.پ، ل١٩.

٣٩- د.عبدالرحمن قاسملو: کوردستان و کورد "لێکۆڵینەوەیەکی سیاسـی و ئـابووری"، وەرگێڕانـی: عبدالله حسن زادە، چ٢، چاپخانەی منارە، هەولێر، ٢٠٠٦، ل٤٠.

٤٠- ئەحمەد حەمەدەمین، دلشاد مەحموود: س.پ، ل٤١.

٤١- هـ.س، ل٤٢.

٤٢- محمدأمین زکی: م.س، ص٢١٧.

٤٣- ئەحمەد حەمەدەمین، دلشاد مەحموود: س.پ، ل٤٢.

٤٤- ئاسۆ کەریم: س.پ، ل١١٢.

٤٥- نازناز محمد عبدالقادر: سیاسەتی ئێران بەرامبەر بزوتنـەوەی ڕزگـاریخوازی نەتـەوەیی کـورد لـە کوردستانی عێراقدا، چ٢، چاپخانەی ئاراس، هەولێر، ٢٠١٠، ل٢٨.

٤٦- عوسمان عەلی، چەند لێکۆڵینەوەیـەك دەربـارەی بزاڤـی هاوچەرخی کـورد، و: کـامران جـەمال بابان زادە، چ١، چاپخانەی ڕۆی نوێ، هەولێر، ٢٠١٠، ل١٥.

٤٧- عوسمان عەلی: س.پ، ل١٧.

٤٨- عبدالله علیاوەیی: س.پ، ل١٥.

لیستی سەرچاوەکان

سەرچاوە کوردیەکان:

١- ئەحمەد حەمەدەمین، دلشاد مەحموود: کاریگەری پەیماننامەی زەهاو(١٦٣٩) لەسەر کوردستان، چ.ڕۆژهەلات، هەولێر.

٢- ئەحمەد محمود خەلیل: مێژووی کورد لە شارستانی ئیسلامیدا، و.زرار عەلی، چ پەیوەند، سلێمانی، ٢٠١٠.

٣- ن.لازاریف: مێژووی کوردستان، و.وشیار عەبدوڵلا سەنگاوی، چ ڕۆژهەلات، هەولێر، ٢٠٠٨.

٤- سالح قەفتان: مێژووی گەلی کورد لە کۆنەوە تاکو ئەمرۆ، بەغدا، ١٩٦٩.

٥- د.جەلیلی جەلیل: کوردەکانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی، و.کاوس قەفتان، بەغدا، ١٩٨٧.

٦- نەجاتی عەبدوڵلا: کوردستان و کێشەی سنوری عوسمانی-سەفەوی(١٦٣٩-١٨٤٧)، چ.وەزارەی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠١.

٧- م.س.لازاریف: کێشەی کورد(١٨٩٦-١٩١٧)، و: د.کاوس قەفتان، بەغدا، ١٩٨٩.

٨- عبدالله عەلیاوەیی: کوردستان لە سەردەمی دەوڵەتی عوسمانی، چ١، سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی کوردستان، سلێمانی، ٢٠٠٤.

٩- سالح هەرکی: بەشێك لە پەیمانەکانی دژی کورد، و: سالح هەرکی، چ١، چاپخانەی منارە، هەولێر، ٢٠٠٨.

١٠- حەمید گەردی: پوختەی مێژوونامە، چ١، چاپخانەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٤.

١١- نەوشیروان مستەفا ئەمین: میرایەتی بابان لە نێوان بەرداشی ڕۆم و عەجەم دا، چ٢، سلێمانی، ١٩٩٨.

١٢- محەمەد ئەمین زەکی: خوصەیەکی تاریخی کوردو کوردستان، مج١، چ٢، سلێمانی، ٢٠٠٨.

١٣- کەیوان ئازاد ئەنوەر: چەردەیەك لە مێژووی کورد، چ٥، چاپخانەی ڕەهەند، سلێمانی، ٢٠٠٨.

١٤- صالح قەفتان: مێژووی نەتەوەی کورد، چاپخانەی سلمان الاعظم، ب.ش، ب.س.

١٥- نەوشیروان مستەفا: کوردو عەجەم، مێژووی سیاسی کوردەکانی ئێران، چ٣، چاپخانەی ڕوون، سلێمانی، ٢٠٠٥.

١٦- کۆمەڵێك نووسەر: عوسمانیەکان، و: سەلام عەبدولکەریم، چ٢، چاپخانەی گەنج، سلێمانی، ٢٠٠٨.

١٧- د.عبدالرحمن قاسملۆ: کوردستان و کورد "لێکۆڵینەوەیەکی سیاسی و ئابووری"، وەرگێرانی: عبدالله حسن زەدە، چ٢، چاپخانەی منارە، هەولێر، ٢٠٠٦.

١٨- نازناز محمد عبدالقادر: سیاسەتی ئێران بەرامبەر بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی نەتەوەیی کورد لە کوردستانی عێراقدا، چ٢، چاپخانەی ئاراس، هەولێر، ٢٠١٠.

١٩- عوسمان عەلی: چەند لێکۆڵینەوەیەك دەربارەی بزاڤی هاوچەرخی کورد، و: کامەران جەمال بابان زادە، چ١، چاپخانەی ڕێی نوێ، هەولێر، ٢٠١٠.

سەرچاوە عەرەبیەکان:

١- د.سعدی عوسمان هەروتی: كردستان والامبراطورية العثمانية، دراسة في تطور سياسة الهيمنة العثمانية في كوردستان (١٥١٤-١٨٥١م)، ط١، م.خانی، دهوك، ٢٠٠٨.

٢- كاميران عبدالصمد أحمد الدوسكي: كردستان في العهد العثماني، ط١، مطبعة الدار العربية للموسوعات، بيروت، ٢٠٠٦.

٣- محمد فريد بگ: تاريخ الدولة العلية العثمانية، بيروت، ١٩٧٧.

٤- د.سعدي عثمان حسين: كوردستان الجنوبية في القرنين السابع عشر والثامن عشر(دراسة في علاقاتها الادارية والسياسية والاقتصادية مع ايالتي بغداد والموصل)، مطبعة سيما، اربيل، ٢٠٠٦.

٥- محمدامين زكي: خلاصة تاريخ الكرد والكردستان من اقدم العصور التاريخية حتى الان، ت.علي عوني، مصر، ١٩٣١.

٦- د.حسن كريم الجاف: الوجيز في تاريخ ايران، "دراسة في التاريخ السياسي من ظهور الدولة الصفوية إلى نهاية الدولة القاجارية"، ج٣، ئاراس، أربيل، ٢٠٠٨.

٧- اياد جلال بابان: أسرة بابان الكردية، ط١، مطبعة دار الزمان، دمشق، ٢٠٠٨.

مێژووی بـارزان و ڕا پەرینەکانی لە نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەم دا

ئامادەکردنی: فاخر عالی عبابکر

پێشەکی

مێژووی هەموو گەلێك بەپێی بارودۆخ و هەلکەوتەی جوگرافی و هەلومەرجی سیاسی، کۆمەلایەتی، ئابوری چارەنوسەکەی دیاری دەکات و ئاراستە دەکرێ، کاریگەری خۆی لە گۆرەپانی ژیان و کایەکانی تری کارگێری و بەرێوەبردن دەسەلمێنێت، ئەمەش لە کارلێکردن و کاردانەوەکانی ڕەنگ دەداتەوە، هەر چۆنێ بێ گەلی کورد توانیویەتی بە قوربانیدان و شێوەکانی تری خەبات و تێکۆشان کۆلی لێ نەدات، بە پێی تواناکانی خۆی نەپچڕاوە و لەسەری بەردەوام بووە، ئەم قۆناغەی لە نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەم دەستی پێکرد بریتی بووە لە جولانەوەی بزاڤی ڕزگاریخوازی کورد، کە بە شێوەیەکی پلە بەندی دەستی پێکرد، دواتر گەشەی کرد، بە دروستبوونی کاری رێکخراوەی لە چوارچێوەی حزب و کۆمەلە و رێکخراوەکان درێژەیان بەکاردا هەر یەکێکیشیان بە پێی ئاست و قەبارەی جەماوەری خۆی لە نێو شارو شاخ توانیان داخوازی مافەکانی خۆیان بن، بەرامبەر دوژمن بجەنگن، ئەوەی لە سەرەتای سەدەی بیستەم بەدی دەکرێ سەرەتای جولانەوەکانی شێخ عبدالسلام بارزانیە لە

کوردستانی باشور دواتریش بەرەو فراوان بوون دەچێ و تێکەل بە چین و توێژەکانی تری نێو کۆمەلگە دەبێ دەستە کۆمەکی لەگەڵ یەکتر دەسەلاتدارانی عێراق بە خۆیانەوە سەرقال دەکەن، لەسەر ئەم بنەمایە کاری ئەم توێژینەوەیەش لە سنوری ڕوداوەکانی ئەو ماوەیە بەدەر نیە کە لە نیوەی یەکەمی سەدەی بیست ڕویانداوە، توێژینەوەکەش لە دەروازیەك و دوو باس پێکهاتوە، دەروازەی باسەکە بە خوێندنەوەیەکی خێرا و پوخت، دور لە درێژ بێژی باس لە ڕوداوەکانی پێش ناونیشانی توێژینەوەکە کراوە وەك بەرچاو ڕونیەك بۆ مێژووی پێش بابەتی لێکۆلینەوەکە، هەروەها لە باسی یەکەمدا بە شێوەیەکی گشتی باسی شوێنی جوگرافی بارزان وە ناو و شێوەو پێکهاتەی هۆزو پەیوەندی کۆمەلآیەتی نێوان هۆزەکان باس کراوە، هەروەها لە باسی دووەمیشدا باس لە سەرەتای دروست بوونی ڕاپەڕین و جولانەوەکانی بارزان کراوە کە سێ جولانەوەی لەخۆ گرتوە، هەروەها باسی جولانەوەی نەتەوەیی کورد و بزوتنەوەی بارزان کراوە، وە لە کۆتایی لێکۆلینەوەکەشدا باسی ئەو ئەنجامانە کراون کە بە دەست هاتوون، ئەم توێژینەوەیە بە شێوەیەکی بابەتی زانستیانە نوسراوە، دور لە لاینگیری بەبێ مەبەستی بەرزکردنەوە یاخود نزم کردنەوەی ناو و ناوبانگی جولانەوەکان.

ئەو سەرچاوانەی بە شێوەیەکی سەرەکی لەم توێژینەوەیەدا بەکار هاتوون بریتین لە کتێبەکانی عەلائەدین سەجادی شۆرشەکانی کورد و کۆماری عێراق، مەعروف چیاووك کارەساتی بارزانی زولم لێکراو، مەسعود بارزانی الحرکە التحرریە الکردیە بەرگی یەکەم لە گەڵ چەند سەرچاوەیەکی تری پەیوەستدار بە بابەتەکەوە، ئەوەی لەسەر جولانەوەکانی بارزان لەڕووی سەرچاوە و زانیاریەکان

تێبینی دەکرێ زانیاری زۆرە بەڵام زۆربەی کتێب و سەرچاوەکان لەو سێ سەرچاوەیان وەرگرتوە کە ئاماژەی بۆکرا، ئەمەش لەکاتی بە دوا گەڕانی سەرچاوە و زانیاری لەسەر لایەنەکانی ئەم بابەتە بەدی کرا، هەروەها هەوڵی ئەوە دراوە پەیڕەوی ڕێبازی لێکۆڵینەوە بکرێ بۆ ئەوەی شێوازێکی ئەکادیمیانە وەربگرێ، لەگەڵ ئەوەشدا مانای ئەوە نیە کە هیچ کەم و کورتیەکی نەبێ، بەڵام زۆر بە دڵنیایەوە کەم و کورتیەکان لە کەمتەرخەمی و بە ئەنقەست نەبووە، ئامانج بۆ هەولدان کارکردنە، بێ گومان هیچ کارێکیش بێ هەلە نابێ، لەبەر ئەوەی ئەگەر کار نەکرێ هەلە چۆن دەکرێ.

دەروازە

کورد بە درێژایی مێژوو لە شوێن و پلەو پایەکانی خۆیدا توانیویەتی ببێ بە بزوێنەری ڕوداوەکان بە جۆرەها شێوە و بە زەبری هێزو سیاسەتی ئەو دەسەلاتەی کە لە ژێر دەستی دابووە، بە شێوەی میرنشین و دەسەلاتی خۆجێی وەك سەردەمی میرنشینە کوردیەکان لە هەردوو دەولەتی صفوی و عوسمانی، هەر چۆنێ بێ کوردەکان بەخۆشی بێ یا بەترشی بێ توانیویەتیان لەگەڵ قۆناغەکانی مێژوودا گوزەر بکەن و خۆیان بگونجێنن تاکو قۆناغی ژیانیان گەیشتە سەدەی ١٩ سەرهەلدان و جولانی هەستی نەتەوایەتی لە دەولەتی عوسمانی لە هەمان کاتیشدا دەولەتی عوسمانی توشی سستی دەسەلات و بێ هێزی هاتبوو بۆ ئەو مەبەستە پلانێکی خۆ ڕێکخستنەوەی دارشتبوو تاکو بتوانێ کێشەکانی چارەسەر بکات و دەسەلاتی ناوەندیش بەهێز بکاتەوە، دەسەلاتە خۆجێیەکان و میرنشینە کوردیەکان بونە قوربانی ئەم پلانەی دەولەتی عوسمانی

و کۆتایی بە میرنشینەکان هێناو میرنشینی بۆتانیش دوا هەمین میرنشین بوو کە لە سالی ١٨٤٧ لە ناوچوو، دواتریش چەند بزوتنەوەو جولانەوەیەك سەریان هەلدا وەك بزوتنەوەی یەزدان شێر سالی ١٨٥٣ بە تەکتیك و فێلێکی سیاسی بزوتنەوەکە لەبار بردرا، هەرچەندە لە سالی ١٨٧٩ بزوتنەوەی کورانی بەدرخان دەرکەوت بەلام کاریگەریەکی ئەوتۆی نەبوو بەم جۆرە لە دوای ئەم بزوتنەوەی یەزدان شێر بۆشایەك لە سەرکردایەتی سیاسی کورد دروست بوو تاکو سالی ١٨٨٠ شۆرشی شیخ عوبەیدوللای نەهری لەم سەردەمەوە قۆناغێکی نوێ لە بزاڤی کوردایەتی و گەشەکردنی هەستی نەتەوایەتی و هوشیاربونەوەی گەلی کورد چوە قۆناغێکی نوێ و تازەوە توانی گورپوتین بە تواناو لێهاتوی بزاڤی رزگاریخواز بدات مەترسی بۆ سەر دەسەلاتی مەرکەزی عوسمانی و دەولەتی قاجاری و بەرژەوەندیەکانی ولاتە زلهێزەکانی بەریتانی و رووسیا دروست بکات، هەرچەندە شۆرش چەند دەسکەوتێکی سەرەتایی بە دەست هێنا بەلام بە پلانێکی تۆکمەو هەمەلایەنەی ناوبراوان توانرا شۆرشەکە لەبار ببەن و کۆتایی پێ بهێنن، بە کۆتا هاتنی شۆرشەکە بزوتنەوەی رزگاریخوازی کورد کۆتای نەهات بەلکو بوو بە چەخماخەی هەموو شۆرش و بزاڤە نەتەوەیەکانی تر کە خۆی لە دواکاری ئازادی و سەربەخۆی و دادپەروەری نێوان چینەکان دەبینیەوە، وە بوو بە سەرەتای دروست بوونی چەند ریکخراو کۆمەلەیەکی نەتەوەیی لە پێش جەنگی یەکەمی جیهانی و هاتنە ئارای بزوتنەوە یاخود شۆرشی نەتەوەیی شێخ عبدالسلام بارزانی کە دواتر باسی لێوە دەکەین، بە شێوەیەکی گشتی ئەوە دەرخستەیەکی ئەو جولانەوەو شۆرشانەی کورد بوو کە لە بەر ئەنجامی بوژانەوەی هەستی نەتەوایەتی سەریان هەلدا و بوون بە درێژە پێدەری خەباتی

نەپساوەی بزاڤی رزگاریخوازی کورد و تاکو ئێستاش هەر بەردەوامە و بەردەوامیش دەبێ تاکو گەیشتن بە مافە رەواکانی گەلی کورد و دروستکردنی دەوڵەتێکی کوردی وەرگرتنی ڕەزامەندی دانپێدنانی نێو دەوڵەتی لە ئایندەیەکی زۆر نزیك دا.

* شوێنی جوگرافی بارزان

بارزان[1] دەکەوێتە سەروی باکوری کوردستان ـ عێراق لە چوارچێوەی سنوری کارگێری پارێزگای هەولێر ناوەندەکەشی قەزای مێرگەسورە،قەزاکەش دابەش کراوەتە سەر سێ ناحیە وەك (مێرگەسور، بارزان، شێروان) سنوری بارزان لە بەشی ڕۆژهەلاتی قەزای رواندز و لە رۆژئاوا قەزای ئامێدی (العمادیە) لە بەشی باشوریش قەزای ئاکرێ (عقرە) لە بەشی باکوریش لەسەر سنوری تورکیایە[2]. سروشتی بارزان زۆر کوێستان و شاخ و داخە چاندنی گەنم و جۆی کەمە، میوەی زۆرە، هاتوو چۆیان لەگەڵ موصل دایە[3]. دانیشتوانەکەی بە کشتوکالەوە خەریکن، بە هۆی بونی ناوچەی شاخاویەوە هاموشۆ و پێدا چوونی ئەستەم و بە ماندوبونە، لە رۆژئاواوە زێی ی گەورە لەسەرەتای باشوری بارزانەوە دێت تا دەگاتە گەلی بیخمە و لە باشوری موصل تێکەل بە روباری دجلە دەبێت، وە روباری روکوچك لە باکورەوە دەست پێ دەکات لە باکورەوە دەست پێ دەکات و بە ناوەراستی ناوچەکەدا تێ دەپەرێت و دواتر لەگەڵ زێی ی گەورە بەیەك دەگەن لە نزیك ریزان، لە چیایە ناسراوەکانی چیای شێرین و بوتین و پیران و قەلەندەرو برادۆست و زەردەنەو کوری هوری[4].

ناوی بارزان

(بەرزان) یاخود (بارزان)[٥]، بە هەردوو شێوە ناوی دەبەن و ناو دەبرێت، ناوی بەرزان لە وشەی بەرزەوە هاتوە لەبەر ئەوەی لە شوێنێکی جوگرافی بەرزەوە دروست بووە و پێیان ووتوە بەرزان، هەندێ کەس ناوی (بارزان) دەیبەنەوە سەر (پارسان) و ئەڵێن واتە (عابدان) و (زاهدان) لەسەر ئەو مانایەی کە ئەم شێخانە زاهد و خواناس بونە بێجگە لەوە ئەم ناوە نەئەبو (پارسان) بوایە بەڵکو ئەبو (پارسایان) بوایە ئەویش بارزانیان بوایە واتە تاك (مفرد)ی وشەکە بارزانیان بوایە ئەو کاتە کۆیە (جمع)ەکەی دەبوو بە (بارزانیان کان) ئەمەش دیارە شتێکی هەڵەیە دیسان ئەوانە لەسەر ئەو مانایەدا وا ئەڵێن کە گوایە ئەمە لە خواناسی شێخەکانەوە هاتووە لەگەڵ ئەوەدا ناوەکە هەیە لە پێش ئەوەی کە شێخەکان دەست بکەن بە شێخەتیەوە واتە لە پێش کاتی (شێخ تاج الدین) ەوە گوندی بارزان هەیە و ناوی بارزان بوە ئەوەش پێچەوانەی ئەوە نیە کە بارزان ئێستا عەشیرەتەو چۆن ئەبێ ئێستا گوند بێ چونکە هەموو عەشیرەتێك ناوەکەی سەرەتا ناوی باپیرە گەورەیەتی یا ناوی ئەو شوێنە بووە کە لێی دانیشتوون، ناوی (بارزان)یش سەرەتا ناوی ئەو گوندە بوە و بە تێپەربونی کات بڵاوبونەتەوە تا وای لێهاتووە بووە بەناوی عەشیرەت و ناوچەکەکانی شوێنکەوتەی بارزان[٦]. هەروەها مەعروف چیاووك پێی وایە ناوی بارزان بۆ عەشیرەتی (برازی) دەگەرێتەوە یاخود ناوی باپیرە گەورەی ئەوان بوبێ کە مانای هەقناس یان لەوانەیە لە ووشەی "بارسان" ەوە ئالوگۆری بەسەر داهاتبێ کە مانای دەروێشان یان (برازان)ە واتە "اخوان الصفا"[٧]

* ڕەچەلەك و پێكهاتەی هۆزی بارزان

دەكرێ بڵێین پێكهاتەو سەرهەڵدانی ئەم هۆزە وەكو خانەوادەیەكی دیار و ناسراوی ناوچەكە و دەركەوتنیان وەك بزوتنەوەیەكی سیاسی و چەكداری و ئاینی و تەریقەتی دەگەڕێتەوە بۆ شێخەكان لە زنجیرەی میرەكانی ئامیدی (العمادیە) لەو ماوەیەدا باپیرە گەورەی مسعود لە گوندی هەفنكا نزیك بارزان نیشتەجێ دەبێ زواج لەگەڵ یەك لە كچەكانی گوندەكە دەكات كوڕێكیان لە پاش ئەویش كورەكەیان بەناوی (سعید) دواتریش دەگوازرێتەوە بۆ نەوەكەی بەناوی (شیخ تاج الدین) ئەوەی كۆتایی واتە شیخ تاج الدین زانایەكی ئاینی بە تەقوا بوو ژمارەیەك مریدی لە دەورە كۆبونەوە و تەكیەی بارزان دامەزرێندرا لە دوای ئەویش كوڕەكەی بەناوی (شیخ عبدالرحمن) و دوای مردنی ئەویش كورەكەی هات بەناوی (شێخ عبدالله) كە ناوبانگی بە زوهد و تەقوا دەركردبوو، كورەكەی خۆی (شێخ عبدالسلام)ی ناردە قوتابخانەی نەهری بۆ وەرگرتنی زانستە دینیەكان لەسەر دەستی شێخی گەورە (سید تەهای نەهری) لەدوای مردنی باوكی بەڕێوەبردنی كاروباری تەكیەی گرتە دەست و ژمارەی مریدەكانی گەلێك زیادی كرد و قوتابخانەیەكی دینی لە بارزان دامەزراندو لە هەموو ناوچەكانەوە ڕویان تێ كرد و ژمارەی قوتابیەكانی لە زۆربوندا بوو[8] هەروەها بەهۆی شێخایەتی و تەریقەتەوە هەموو ناوچەكانی مێرگەسور مزوری باڵا و زۆرتر لە زێبار بوون بە مرید و تۆبەكاریان تا لە كۆتایدا بە هەموو خەلكی ئەو ناوچەیە ئەوترا بارزان و بارزانیەكان[9]، وە شێخ عبدالسلام پەیوەندیەكی گەرمی لەگەڵ سەید تەهای نەهری دا هەبوو یەك لە سەردانەكانی حەزرەتی مەولانا خالدی نەقشبەندی بۆ تەكیەی بارزان بووەو، شیخ عبدالسلام یش لەگەلیدا چووەتە

ئەهری بۆ سەردانی سەید تەهای ئەهری. هەروەها ئەو هۆزانەی کۆك بون و مل کەچی تەواویان بۆ شێخ عبدالسلام هەبوو بە هەموو بڕیارو ڕاسپاردەکانی شێخ ڕازی بوون لەم هۆزانە پێك هاتبوون (شیروانی، دۆلۆمەری، مزوری، بەرۆژی، نزاری، گەردی، هەرکی بنەچی) لە هەمان کاتدا ناوی بارزان کورانی ئەم هۆزانەش دەگرێتە خۆ[10] ئەمە بوە هۆی ئەوەی کە یەکگرتویەك لە نێوان عەشیرەتەکانی دراوسێ بیتە کایەوە و عەشیرەتی بارزان دابمەزرێت[11]، بارزانیەکان بەهۆی ئەوەی کە لە ناوچەیەکی وا سەخت و دژواردا نیشتەجێ بوون لە مەڵبەندی شارستانی بەدوور بوون لە ڕووی پێکهاتەی جەستەیی خەلکی لەشساغ و بە هێزن لە ڕووی ڕەوشتیشەوە هێشتا هەر خاوەنی سروشت و داب و نەریتی باوك سالارین[12]، کاتێ (شێخ عبدالسلام) لە سالْی ۱۸۷۲ وەفاتی کرد بە سێ سالْ پێش وەفاتی کتابێکی بە هێزی لەسەر فیقهی ئیسلامی داناوە، دواتر دراوە بە کورەکەی (شیخ محمد) کە ئەویش بە زوهد و تەقوا بەناوبانگ بوە لەسەر دەستی باوکی فێری خوێندن بوە دەرسی لای ئەو خوێندوە، لە سەردەمی ئەودا تەکیەی بارزان دەرچەیەك یاخود مەنفەزێکی زولم لێکراوان بووە (شێخ محمد) لە دوای خۆی پێنج کوڕی بەجێ هێشتووە (شیخ عبدالسلام ی دووەم، شێخ احمد، محمد صدیق، بابو، مەلا موستەفا)، هەروەها ژمارەی گوندەکانی (٤٠٠) گوند دەبێ، بە پێی ئاماری شۆرشی ئەیلول لە کۆتایی شەستەکان ژمارەی دانیشتوانەکانی (۳۵۰۰۰–٤٠٠٠٠) کەس دەبێ[13]. بە پێی تەخمینی مارك سایکس بەشێکی گەورەو گرنگ لە بارزانیەکان شێروانیەکانن کە بە (۱۸۰۰) خێزانی ئەژمار کردون لە دوای ئەوانیش هۆزی مزوریە لە باکوری بارزان لە نزیك گوندەکانی سنوری تورکیا، وە پەیوەندیشیان لەگەڵ نێروەدا

هەیە لە ڕۆژهەڵاتیشەوە هۆزەکانی بەرۆژ و دۆلۆمەرین[١٤]، هۆزی بارزان چەند خاسیەت و تایبەتمەندی خۆی هەیە کە پێی دەناسرێنەوە بەوەی زۆر شەڕکەرو ئازان بە هەموو مانایەك ژێردەستەو مل کەچن بۆ شێخەکانی خۆیان قسە شکاندنی ئەوان بەلای بارزانیەکانەوە نابێ، شێوەی قسەکردنیان شێوەی کوردی بۆتانە مۆسیقای قسەکردنیان ئاوازەیەکی هەیە[١٥] .

پەیوەندی نێوان هۆزی بارزان و هۆزەکانی تری ناوچەکە

پەیوەندی هۆزی بارزان لەگەڵ ناوچەکانی دەوروبەری خۆی بە شێوەیەکی گشتی پەیوەندیەکی ئاسایی و دۆستایەتی بوە دەکرێ ئەوەش بۆ پایەی ئاینی و تەریقەت بگەڕێتەوە، ئەمەش وایکردبوو کە خەلکانێکی زۆر لە دەوریان کۆببنەوە و پەیوەندی لەگەڵ شوێن وگوندەکانی دەوروبەردا ببەستن، بێجگە لە دوو هۆزی ناوچەکە نەبێت ئەوانیش هۆزی برادۆست و زێباریەکان بوون، ڕەنگە ئەوەش هۆکارو تایبەتمەندی خۆی هەبێ بەو پێیەی لەیەك کاتدا خاوەن پایەی ئاینی و دەسەلاتداری ناوچەی خۆیان بوبن و ڕووبەروی یەکتر بوبنەوە لەسەر بەرژەوەندی هۆزایەتی لە یەکتر گیر بووبن یاخود ئەوکەسانەی زولم زۆریان لەلایەن هەر یەکێك لە هۆزەکان لێکرابێ ڕەنگە پەنای بۆ لایەکەی تر بردبێ ئەوەی لە سەرچاوەکاندا ئاماژەی پێکراوە پەیوەندیەکان لە دوای دامەزراندنی تەریقەتی شێخان و تەریقەت و وەفاتی (شێخ تاج الدین) بە دیار دەکەوێت، ئەوکاتەی شێخ عبدالسلام دەبێتە شێخی تەریقەت و بارزان ناوبانگێکی زۆری دەرکرد و مرید و سۆفیەکی زۆری بۆ پەیدا بوو بەم هۆیەشەوە دەسەلاتێکی باشی پەیدا کرد ئەم جۆرە دەسەلاتەش لەگەڵ ئاغاکانی زێبار و ئاغاکانی تری

دەوروبەر نەدەگونجا بەمەش سەرەتای ناکۆکی و ململانێ دەرکەوت، ئەم ناکۆکیەی نێوان بارزان شێخانی بارزان تا سەردەمی شێخ محمدی کوڕی شێخ عبدالسلامی گەورە بەردەوام بوو دواتر زێبارییەکان مل کەچی شێخانی بارزان بوون، بەڵام ئەم مل کەچ بوونە تاسەر نەبوو هەرکاتێ زێبارییەکان دەرفەتێکیان بۆ برەخسایە لە پلان و بەربەرەکانی بارزان درێغیان نەدەکرد بەو ڕێگایانەی کە لە دەستیان دەهات، هەر هیچ نەبوایە خۆیان لە دەسەڵاتدارانی ناوچەکە نزیک دەکردەوە و لەگەڵیان ڕێك دەکەوتن لە دژی بارزان و هێرشیان دەکردنە سەر، هەروەها دوای فراوانبونی دەسەڵاتی بارزان بەسەر هۆزەکانی دەوروبەر و ناوچەکە وردە وردە دەسەڵاتیان بەهێز تر دەبوو بەتایبەتی ناوچەی مێرگەسور کە عەشیرەتی شێراوانی لێ نیشتەجێ بوو ناوچەکە بەتەواوی بوو بە پارچەیەکی تەواو لە بارزان و سنوری دەسەڵاتەکەی گەیشتە بناری ڕواندز تا ئەوکاتە لە هەر لایەکەوە یەکێك بەرەنگاریان ببایەوە بە هۆی شێخایەتیەوە لایەنی عەشیرەتداریەکەیانی بەهێزتر ئەکرد و ئەوانەی بەرەنگاریشیان ئەبونەوە هیچیان پێ نەدەکرا کە سنوری دەسەڵاتی بارزان گەیشتە ڕواندزو برادۆست (شێخ ڕەشیدی لۆلان) خۆی لە بەریان ڕاگرت و بوو بە کۆسپێکی زل لە ڕێگەی بەرەو پێش چوونی دەسەلاتیان شێخ ڕەشید خۆی بە شێخ دەزانی و ناوچەیەکی بە هێزی مریدین و مەنسوبینی هەبوو ئەو هێزەی شێخەکانی بارزان داوایان دەکرد وەکو شێخیەتی شێخ ڕەشیدیش داوای دەکرد و خۆی بە خاوەنی هەمان هێز ئەزانی و قسەی بەسەر خەڵکدا هەبوو شێخ ڕەشید کە زانی لەگەڵ ئەم هەموو شێخایەتیشدا دەستی ئەو دەستی شێخەکانی بارزان ناشکێنی و بارتەقای بارزان ناکات پاڵی دایە پاڵ حکومەت و هێزێکی پشتیوانی بۆ خۆی زیاد کرد کە

شێخەکانی بارزان بەمەیان زانی بڕیاری هێرشکردنە سەرناوچەی نفوزی شێخ ڕەشیدیان داو بەتەواوی داگیریان کرد و شێخیان بە جارێ کز کرد[١٦]. هەروەها ئەم پەیوەندیە خراپەی نێوان بارزان و برادۆست بۆ هۆز و ناوچەکانی تریش گواستراوەتەوە و پەلاماری ناوچەکانی تریان داوە، ئەم ڕووداوەش لە هێرشی مرید و سۆفیەکانی شێخ ڕەشیدی لۆلان بۆ سەر دۆلی (ڕۆست) دەر دەکەوێت کە بە هۆی ناکۆکی نێوان ئەم دوو هۆزەوە ئەنجام دراوە زیانێکی زۆریان بە گوندەکە گەیاندوەو مەڕو مالاتێکیکی زۆریان بەتالان بردووە تەنها لەبەر ئەوەی گوندی ڕوست شوێنی حەوانەوەو لانەی پێشمەرگەکان بووەو لە لایەن خەلکەکەوە پشتگیری دەکرا[١٧]. بە شێوەیەکی گشتی پەیوەندی نێوان بارزان و هۆزەکانی دەوروبەری گوندی بارزان پەیوەندیەکی ئاسایی و توندو تۆل بوە بە تێکرا مل کەچی بڕیارەکانی شێخی دیاریکراوی خۆیان بونە هەروەك لە پێشەوە ئاماژەمان پێکرد، بەلام ئەوەی تێبینی دەکرێ پەیوەندیەکەیان لە گەل هۆزی (زێبار) و (برادۆست)[١٨]، پەیوەندیەکی ناکۆك و دوژمنکارانە بوە هۆکاری خراپی ئەم پەیوەندیانەشیان دەکرێ بۆ فراوانکردنی نفوز و دەسەلات و گەورایەتی ناوچەکە بەرژەوەندی تایبەت بووبێ ڕەنگە هەردولاش پاساوی تایبەت بە خۆیان هەبوبێ، هەرچۆنێ بێ پەیوەندیەکانیشیان بە پێی سەردەم و ڕوداوەکان لە هەلکشان و داکشان دابووە لە قۆناغەکانی چارەکی کۆتایی سەدەی بیستەم ناکۆکیی نێوانیان بەرەو کال بونەوە چووە و بەلام بەشێوەیەکی بنبڕ کۆتایی پێ نەهاتوە ئەمەش بە هۆی نا هاوسەنگی هێز و دەسەلاتی نێوان هۆزەکانەوەیە.

* داواکاری سەرەتایی و دەستپێکی شۆڕشی بارزان لە سەرەتای سەدەی بیستەم

دوای نەمانی دەسەلاتی شێخ عوبەیدوللا و نەفی کرانی بۆ حیجاز، وە گواستنەوەی ناوەندی ئاینی شێخان و تەریقەت لە ناوچەی نەهریەوە بۆ ناوچەی بارزان ناوچەکە بوژانەوەیەکی بەخۆیەوە دی و بوو بە هێزێکی دیاری ناوچەکە و خەلك رویان تێ دەکرد، شێخ عبدالسلام لەسەر هەمان رێبازی باوکی دەرۆیشت و بە کارو هەنگاوەکانی شێخ نشینی ناوچەی بارزان زیاتر پەرەی سەند و فراوان بوو بەهۆی ئەنجامدانی چەند چاکسازییەك لە ناوچەکە ئەو دەستکەوتانەی بەدەست هێنا کە ئەمانەی خوارەوە بەشێکیانن:

١. هەلوەشانەوەی خاوەنداریەتی زەوی.

٢. دابەشکردنی زەوی بەسەر جوتیاران.

٣. هەلوەشانەوەی مارەیی بەزۆر و بە شوودانی زۆرەملێ.

٤. رێکخستنەوەی پەیوەندیە کۆمەلأیەتیەکان لەسەر بنەرەتی دادگەری و یەکسانی.

٥. دروستکردنی مزگەوت لە گوندەکان هەتا ببێتە شوێنی خواپەرستی و مەلبەندێکی تازە بۆ ژیانی کۆمەلأیەتی و رۆحی و سیاسی خەلکی ناوچەکە.

٦. نزیك کردنەوەی زانایانی زۆربەی ناوچەکانی بادینان لەو خوێندنگەیەی لە بارزان دا هەبوو هەتا کار گەیشتە شۆڕشێکی زانستی لە ناوچەکەدا شێخ رێزی لە زانایان دەنا و لە زۆربەی کاروباری سیاسی و زانستی شێخنشینەکەی راوێژی پێ کردون[19].

هەروەها هەر لەسەردەمی شێخ عبدالسلام لە بەهاری ١٩٠٧ لەگەلّ رێبەری تەریقەتی قادری و ژمارەیەکی زۆر لە سەرۆك عەشیرەتی کورد کۆبونەوەیەکیان

کرد لەو کۆبونەوەیەدا بۆ یەکەم جار داخوازی ڕۆشنبیری و بەڕێوەبەرایەتی و دینیان هێنا گۆڕێ و بروسکە ڕەوانەی لای باب عالی کرا کە خاڵەکانی بریتی بوون لە:

١. زمانی کوردی لە ناوچە کوردیەکان بکرێتە زمانی رەسمی.

٢. خوێندن بە زمانی کوردی بێت.

٣. قایمقام و بەڕێوەبەری ناحیە و باقی فەرماندەران لەو کەسانە دیاری بکرێن کە زمانی کوردی بزانن.

٤. هەموو فەرمانێك بە پێی شەریعەتی ئیسلام ئەنجام بدرێت، چونکە ئیسلام ئاینی دەوڵەتە.

٥. باج لە بری کاری سەربازی وەکو خۆی بمێنێتەوە بەمەرجێك بۆ چاککردنی ڕێ و بان و کردنەوەی قوتابخانە لە ناوچە کوردیەکان تەرخان بکرێت[٢٠].

هەروەها لەسەردەمی تورکەکاندا ناوچەی بارزان سالانە باجێکی دیاریکراوی دەدا بە خەزێنەی ویلایەتی موسل و ماوەیەکی درێژ بوو هیچ چەشنە پشێویەکی بە خۆیەوە نەدی بوو بەلاّم لە سالاّنی دوایدا کەمێك پێش جەنگی یەکەمی جیهانی، حکومەتی تورکیا دەی ویست ئامارێك بۆ تۆمارکردنی ناوی گوندەکان و کەسانی عەشیرەتەکان و سەرژمێریەکی مەڕو مالاّتی ئەوێ بکا، شێخەکان ڕەخنەیان لەوکارە گرت و ڕونیان کردەوە کە ئەوانیش لەو عەشیرەتە نا نیشتەجێ یانەن کە کەسانیان ناچێ بۆ سەربازی هەروەکو عەشیرەتەکانی جاف و ئەوانی دیکە ئەو گوندانەش کە ئێستا ئاوەدانن بە گوێرەی هەل و مەرجی ئێستای چیاکان ناجێگیرن کە زۆرجار هەل و مەرج وا پێویست دەکا زۆربەی دانیشتوانەکانی کۆچ بکەن بەرەو جێگایەکی تر بەتایبەتی لە ڕۆژانی قات و قڕی

نەهاتی و گرانیدا ئەو باجەی کە ئێستاش دەیدەن زۆر زیاترە لەو ڕادەیەی زیاترە کە پێویستە بیدەن، بەڵام حکومەتی تورکیا گوێی بەو داخوازییە ڕەوایەی ئەوان نەدا بەڵکو دووجار پەیتا پەیتا سوپای نارده سەریان تا کار گەیشتە ئەو ڕادەیەی شێخ عبدالسلام بە ناچاری خۆی بە دەستەوە بدات[٢١]، هەروەها عەلائەدین سەجادی باس لە هۆکارێکی تر دەکات ئەویش پەنا دانی قایمقامی سەربازی بەناوی (سەفوەت بەگ) لە لایەن شێخ عبدالسلام ەوە کە بە کوشتنی محمود شەوکەت پاشا تۆمەتبار کرابوو، دوای هەڵاتنی لە موسل خۆی گەیاندبوە لای شیخ عبدالسلام،کە (سلیمان نەزیف) لە لایەن ئتحادیەکانەوە کرا بە والی موسل و هەموو جۆرە دەسەڵاتێکی پێدرا لە کوشتن و بڕین و حەپس کردن ئەمە وای لە نەزیف کرد کە داوای تەسلیم کردنەوەی سەفوەت بەگ لە شێخ عبدالسلام بکات شێخیش سەفوەت بەگی بەدەستەوە نەدا پاش ئەوەی سلیمان نەزیف هێرشی کردە سەر بارزان دوای شەڕو شۆڕێکی زۆر[٢٢]، شێخ عبدالسلام پاش دوو مانگ لە بەرگری ناچار بوو بارزان جێ بێڵێ و ڕوو بکاتە لای (مار شەمعون) لە (تیاری بەرێ) کە لەو کاتدا پەیوەندیەکی باش و دۆستایەتی لە نێوان بارزان و ئاشوریەکان پەیدا ببوو لە هەمان کاتدا لە لایەن تورکەکان گوندەکانی بارزان توشی سوتان و تالانکردن هاتن لەو ڕەشبگیریەشدا (مەلا مستەفا) کە تەمەنی سێ سالان بوو لەگەڵ دایکی لە لایەن هێزەکانی ئتحادیە تورکەکان بە دیل گیران و لە بەندیخانەی موسل حەپس کران شێخ عبدالسلام دوای ماوەیەك بە نهێنی گەڕایەوە بارزان هەندێ هێزی کۆ کردەوە و یەکەم هێرشی کردە سەر ئۆردوگای تورکەکان لە ناوچەی بارزان تەواوی ناوچەکەی پاکساز کرد و زیانێکی گەورەی بە سوپای تورکەکان گەیاند هەرچەندە بەهۆی

مۆرکردنی بەڵگەنامەیەکی ئاشتی لە نێوان دەوڵەت و شێخ عبدالسلام دا ئەمنیەت گەڕایەوە دۆخی ئاسایی گیراوەکان گەڕانەوە سەر ماڵ و حاڵی خۆیان خەسارەتیان دایەوە بە خەڵکەکە بەڵام ئەم بارودۆخە زۆر درێژەی نەکێشا لە ساڵی ١٩١٣ جارێکی تر سوپایەکی گەورە بە مەبەستی گرتنی شێخ عبدالسلام و دەست بەسەر داگرتنی بارزان ڕەوانە کرا شێخ ئەو جارەش خۆی بە دەستەوە نەدا و ڕووی لە کوردستانی ئێران کردو چوە (ڕاژان) بۆ لای (سەید تەهای شەمزینی) لە وێشەوە سەردانی سمکۆی کرد پێکەوە بۆ دیداری جێ نشینی قەیسەری رووسیا چوونە شاری تفلیس کار بەدەستانی تورك بە سەفەرەکەی زۆر تورە بوون خەلاتێکیان دیاریکرد بۆ ئەو کەسانەی بە زیندووی یان بە مردووی شێخ عبدالسلام یان ڕادەست بکات[٢٢]، لە گەڕانەوەیدا هەندێ کەس ڕێیان پێ گرت و بۆ ئەوەی بچێتە لایان و گوندەکەیان پیرۆز بکات گوایە لە لایەن (سۆفی عەولا فەنەك) ەوە نێردراون کە لە ڕوالەتدا خۆیان بە یەکێ لە دۆستەکانی شێخ ئەزانی شێخ گەڵێ بیانوی بۆ نەچون هێنایەوە بەڵام پیاوەکانی وازیان نەهێناو وتیان کاك عەولا وتویەتی ئەگەر شێخ نەیەت ماڵەکەم پیرۆز نەکا ماڵکەم ئەسوتێنم گوایە ئەم کاك عەولایەش سەرۆك هۆزێکی شکاك بووە لە خاکی تورکیادا شێخ دلیان ناشکێنێ و دەچێتە لایان کە شێخ بەناوی بانگهێشت و میوانیەوە دەچێ پاش دانیشتن عەولا پێی دەلێ من تۆم بۆ ئەوە هێناوەتە ئێرە تاوەکو بتگرم و بتدەم بە حکومەتی تورك هەرچەندە شێخ لەم ڕووەوە قسەی لەگەڵ کرد و ویستی لەو فکرەیەی پەشیمانی بکاتەوە سوودی نەبوو ناچار دەستە وەستان خۆی دەدا بە دەستەوە پیاوەکانی شێخ ویستیان دەست بکەنەوە شێخ نەیهێشت لەگەڵ ئەوەش دوو پیاویان هەر خۆیان نەگرت و چەند

کەسێکیان کوشت و ئەوانیش هەر لەوێ کوژران، شێخ گیراو برا درایە دەست حکومەت و لە وێوە بردیانە وان و لە وانەوە بۆ دیار بەکر و لە دیاربەکرەوە بۆ موسل سلێمان نەزیف بە ئاواتی خۆی گەیشت پاش دادگایەکی زارەکی حوکمی خنکاندن بەسەر ئەو و سێ لە هاورێکانی یەکێکیان (محمد ئاغای هیشتی) یان پێ دەگوت سەرۆکی عەشیرەتی رێکان بوو پیاوێکی پیر بوو ئەویتریان (عەبدی ئاغای مزوری) ئەویش چوبوە نێو تەمەنەوە ئەوەی سێ یەمیان (علی کوری حمدامین ئاغای مزوری) بوو کورێکی گەنجی لێهاتوو بوو لە مانگی کانونی دووەمی ١٩١٤ ئەم چوارکەسە لە سێدارە دران[٢٤] هەروەها مسعود بارزانیش لە کتێبەکەیدا بە هەمان شێوە ئاماژە بەهەمان رووداو دەکات[٢٥]، ئەوەی جێگای تێبینی و هەلوەستە لەسەر کردنە هاو نەتەوەیی و هاوزمانی و هاونیشتیمانی بوون نەبونەتە رایەلێکی گشتی لە نێوان هۆزو ناوچەکانی کوردستان بۆ ئەوەی لە خزمەتی خاك و نیشتیمان دابن و یەککگرتووی نێو خۆیان بپارێزن بەدەر لەمەش دەستیان چۆتە خوێنی یەکتر و لە بەرامبەر وەرگرتنی دیاری گران بەهاو پلەو پایەی تایبەتی خیانەتی گەورە گەورەیان ئەنجام داوە، هەروەك لەم رووداوە بە دیار دەکەوێت کە شێخ عبدالسلام لە لایەن کوردێکەوە بەناوی عەولا فەنەك دەستگیر دەکرێ و پاشان دەنێردرێتە لای کوردێکی تر لە موسل بەناوی سلێمان نەزیف و لە بەرژەوەندی خۆیان و مانەوەو سەرکەوتنی دەسەلاتەکەیان لە سێدارە دەدرێن و کۆتایی بە ژیانیان دێت، هەر لەم بارەیەوە و لەسەر نا تەبایی و خیانەتی کوردان کاوێس ئاغا لە حەیرانێکیدا زۆر راستی گوتوە کە دەڵێ کورد غەیانۆ!!؟؟

جولانەوەی یەکەمی شۆڕشی بارزان (١٩٣١ -١٩٣٢)

لە ڕاستیدا ئەم ماوەیەی شۆڕشی بارزان گرنگی و تایبەتمەندی خۆی هەیە بە هۆی ڕوداوەکانی وکاریگەرییان لەسەر کوردستان بە گشتی و ناوچەی شۆڕشەکە بەتایبەتی لە بەر بوونی ئەو هەلبەز و دابەزەی یا ئەو هەورازو نشێوەی بە خۆیەوە بینیەوە بەتایبەتی لە قۆناغی سێ یەمی شۆڕشەکە ١٩٤٣ – ١٩٤٥، لەبەر ئەوە لەم توێژینەوەیەدا هەول دەدەین بە شێوەیەکی بابەتیانە لایەنە دیارەکانی بزوتنەوەکە بخەینە ڕوو، بە شوەیەکی گشتی دەچینە سەر هۆکارەکان و ئەو کارو ئەنجامانەی شۆرش بە دەستی هێناون و بە خۆیەوە دیوە، وە ئەو تەحەدیانەی ڕوبەڕویان بۆتەوە باسیان لێوە دەکەین.

دوای مردنی شێخ محمد و لە سێدارەدانی شێخ عبدالسلام، شێخ احمد جێی ئەوانی گرتەوە، ئەو دەمەش هاوکاتی لێك هەلوەشانەوەی دەولەتی عوسمانی و سەرو بەندی دروست بوونی دەولەتی عێراقی بوو بە دەستی ئینگلیز، لەو بارودۆخەدا شێخ احمد سنوری ئیداری ناوچەی بارزانی تێکداو لە ئاکرێی جیا کردەوە و خستیە سەر رواندز تا مێرگەسوری خستە ژێر دەستی خۆی بێ ئەوەی گوێ بداتە ئینگلیز و دەولەتی تازە دامەزراوی عێراق تا سالّی ١٩٣٠ لەو مەلبەندە بەسەربەخۆیی دەژیا[٢٦]، پاش چەند لە یەك گیربونێك لەگەلّ هۆزەکانی دەوروبەرو ناوچەکە بەگشتی و بەتایبەتی برادۆست کە لە پێشەوە باسمان لێوەکردووە، حکومەتی عێراقی گەیشتە ئەو رایە کە بەتەواوی بچێتە مەیدانەوە، لەگەلّ ئەوەشدا نەشی دەتوانی راستەوخۆ و بەبێ هۆ سوپا بنێرێتە سەر ناوچەکە، لەبەر ئەوە کەوتە برو بیانوو گرتن لەو کاتەشدا (بزنانە) وەر ئەگیرا، سالانە ناوچەی بارزان لە گۆترە هەندێ پارەی ئەدا بە حکومەت لەجیاتی هەموو

ئەو بزن و مەڕو مالاتەی لە ناوچەکەدا هەبوو، بەلام حکومەت گوتی دەبێ سەرژمێری تەواوی ئەو بزنانەیە بکەم و بە پێی سەرژمێری پارەکە بدرێ، لەبەر ئەوە دەبێ بنکەی پۆلیس و دائیرەی حکومەت لە بارزان دروست بکرێ شێخ ئەحمەدیش گوتی ئەمە کارێك بووە تا ئێستا نەبووە چ لە دەوری تورکیا چ لە دەوری ئینگلیز ئەم ناوچەیە لەبەر گەرمیانی و کوێستانیەکەی دانیشتوانەکەی هەر بەچاوی کۆچەرایەتی سەیر کراون بەهەمان شێوەی کۆچەرەکانی تری عێراق، پێویست بە دروست کردنی بنکەی حکومەت ناکات و چیمان داوە ئەیدەین بە هیچ جۆرێك لە هیچ کاتێکدا نافەرمانی و سەرپێچی لە ئێمە روونادات، سەرۆك وەزیرانی ئەوکاتەی عێراقیش توفیق سویدی بوو حکومەت ئەم وەلامەی شێخ ئەحمەدی بە یاخی بوون دانا بۆیەش بە یاخیگەری دانا هەروەك لە پێشەوە باسکرا لە بیانوو دەگەرا، لەو کاتیشدا عێراق سەرقالی پەیمانی ١٩٣٠ بوو لە لایەکی تریشەوە بارودۆخی ١٩٣٠ سلێمانی و بزوتنەوەی شێخ مەحمود وای لە حکومەتی عێراقی کرد واز لە ناردنی هێز بهێنێ بۆ سەر بارزان تا کۆتایی ١٩٣١[٢٧]، لە راستیدا ئەم برو بیانوەی حکومەت بۆ لێدانی بارزان تەنها بەهانەیەکی پووچی لێدانەکە بوو، بەڵکو هۆکاری تری لە پشتەوەبوو کە لەلایەن ئینگلیزەکان پشتگیری دەکرا ئەویش دانانی (فەلەکان) بوو لە ناوچەکانی دەوروبەری بارزان، هەر چۆنێ بێ دوای خۆ رێکخستنەوەی هێزەکانی عێراق بۆی دەرکەوت کاتی ئەوە هاتووە هێرش بکاتە سەر بارزان و هەلی بۆ هەلکەوت کە دەستی خۆی بوەشێنێ بەم هۆیەوە لە تشرینی دووەمی ١٩٣١ ئەم بەیاننامەیەی دەرکرد:

((لەبەر ئەوەی شێخ ئەحمەدی بەرزانی پەلاماری هەندێ دێهاتی ئەو ناوەی

ـوە و لە تالانکردن و لە کوشتن هیچ درێغیەکی نەکردووە حکومەت بریاری دا
ـۆنەی لێ بکاتەوە، بەو بۆنەوە فەرمانی دا بە فەوجی ((بلە)) بچێتە سەریان و
ـەمبێیان بکات. لە پاش ئەوە کە لە رۆژی (٩) ی تشرین بەرەنگاری یەك بوون،
ـە هێزی حکومەت (١٣) سەرباز و ئەفسەرێك کوژرا و (٩) برینداریش هەر لە
ـەرباز و {پۆلیس} و پەیدا بووە لە هێزی شێخ ئەحمەد (٣٠) کەس بریندار بوو
ـ٢٠) کەسیش کوژرا. حکومەت هەر خەریکە بۆ لەناوبردنی ئەوانە وە بۆ
گێڕانەوەی ئاسایش لەو ناوەدا.))[٢٨].

ئەمە دەقی ئەو بەیاننامە رەسمیە بوو کە حکومەت بلاوی کردەوە لە واقعدا
حکومەت هیچ ریو شوێنێکی وەرنەگرتبوو تەنیا دوای چەند مانگێك لە پاش ئەو
ـووداوە ئەو فەوجەی کە لە بلێ دامەزرا بوو بەسەر لێشێواویەوە بەرەو ئاکرێ
ـشەکشەی کرد و کەرەستەکانیشی لە بلێ جێهێشت، هۆکاری ئەوە دەگەرێتەوە
ـە حکومەت بە مەسەلەی شێخ محمود سەرقال بوو کە لە (پیران) ەوە بە
ـەرستەی سلێمانی دەورپشتی هاتبوو[٢٩]، دوای دامرکاندنەوەی هەرای شێخ
محمود لە سلێمانی حکومەت جارێکی تر بە خۆی کەوتەوە بۆ ئەوەی بە دلنیایی
ـ بێ ترس ئاور لە پەلاماری بارزان بداتەوە لە نیسانی ١٩٣٢ هێزی پۆلیس و
سەرباز بە پشتیوانی هێزی هەوایی بەریتانی هەموو دەوروبەری بارزانیان
ـەیەوە[٣٠]، بەریتانیاش بۆ ئەم کارەی چەند بیانویەکی خۆی خستە روو کە
ـەمەی خوارەوە پوختەیەکی بەلاغی سەرکردایەتی فرۆکەوانی ئینگلیزیە کە لە
ـی ١٩٣٢ دەرچووەو رۆژنامە ناوخۆیەکان بلاویان کردۆتەوە:

لەبەر ئەوەی سوپای عێراق بۆ ماوەیەکی درێژ پێویستی بە رێکخستنی
سەربازی هەیە حکومەتی عێراقی داوای لە مەندوبی سامی بەریتانی کردووە بۆ

لەناو بردنی شۆرشگێران کە هێزی ئاسمانی پاشایەتی یارمەتی بدات، جا هێزی ئاسمانی بەریتانی بریاریداوە لە رۆژی ٢٦ نیسانی ١٩٣٢ لێیان بدات کە یەك رۆژ دوای جولانەوەی سەربازی بوو ئەم فرۆکانە بەیاننامەیان بەسەر گوندە بارزانیەکاندا بلأوکردۆتەوە داوایان لیّ دەکات بەشداری لەم جولانەوەیەدا نەکەن) پاش بۆمبارانکردنی ژن و مندال و بیّ تاوانەکانی ناو گوندەکانی دەوروبەری بارزان فرۆکەیەك لە لایەن بزتنەوەکە بە چالاکیەکی زیرەکانە لە رۆژی ١٩٣٢/٤/٢٩ تێکشکێنرا کاپتن و چاودێرەکەشیان بە دیل گرت پاش ئەوەی شێخ ئەحمەد جێگای حەسانەوەیان بۆ دابین دەکات هەوالّی نارد و داوای لە ئینگلیزەکان کرد کە دکتۆرێك و نەشتەرگەرێك رەوانە بکەن بۆ ئەوەی فریای بریندارەکە بکەون لە بەرامبەر ئەوەدا فرۆکەکان شەرەکەیان راگرت (هولت)ی سکرتێری بەشی رۆژهەلات لە بالوێزخانەی بەریتانیا لەگەلّ دکتۆرێك چوون بۆ بارزان و بون بە میوانی شێخ احمد دواتریش بوون بە ناوبژیوان دوای چەندیر دانیشتن و سوربونی حکومەتی عێراق لەسەر داواکارییەکانی خۆی لە چەك دانان و دورخستنەوەی شێخ و سەرۆکەکانی بارزان بۆ بغداو کردنەوەی بنکەی پۆلیس. هەر چۆنیّ بیّ گفتو گۆکان هیچ ئەنجامێکیان لیّ نەکەوتتەوە بە هەر هۆیەکیش بێت ئینگلیزەکان بۆ جارێکی تر لە ٢٥ مایسی ١٩٣٢ گوندەکانیان بۆمباران کردەوە بە دڕندانەترین شێوە گوندەکانیان سوتاند و خەلکی بیّ تاوانیان کوشت و سەدان کەس بریندار بوون و هەزاران کەسیش دەربەدەر بوون، لە ٩٣٢/٥/٢٧ هێرشی فرۆکەکان بە پلە یەك چربوەوە کە دانیشتوانی ناچار بوون پەنا ببەنە بەر ئەشکەوتەکان و خۆیان بشارنەوە هێرشی ئەم فرۆکانە بە سەختی و توند و تیژیەوە تا ٩ حوزەیرانی ١٩٣٢ بەردەوام بوو لەبەرامبەر ئەم سەر سەختیە

قوربانیە بیٚ تاوانیە، شێخ محمد صدیق ناچار بوو بۆ راگرتنی ئەم ئۆپەراسیۆنە سەربازییە داوای دەخالەت و راگرتنی شەر لە ئینگلیز بکات بەلام ئینگلیز بەمە رازی نەبوو وە حکومەتی عێراقیش دەخالەتی قبول نەکرد ئەم روداوە لەسەردەمی حکومەتەکەی نوری سعید بوو کە محمد امین زەکی وەزیری بەرگری و جمال بابان وەزیری ئەو کابینەیە بوون[٣١]، سەرکەوتنی حکومەتی عێراق لەو هێرشەیدا بۆ بەشداری بەربلاوی هێزی ئاسمانی بەریتانیا و بۆردومانی بێووچانی شوێنی بارزانیەکان دەگەرێتەوە، ئەم بارودۆخە شێخ احمد ناچار دەکات بە خۆی و ژمارەیەك چەکدارەوە خۆی تسلیم بە حکومەتی تورك بکات[٣٢]، هەروەها مسعود بارزانی بەم شێوەیە باس لە چوونی شێخ احمد و هاوکارانی دەکات بۆ تورکیا، لە ماوەی مانگی حوزەیران ئامادەکاری دەکرا بە ئاراستەی تورکیاو دورکەوتنەوە لە زەویەکانی عێراقی[٣٣]، لە ١٩٣٢/٦/١٠ کۆبونەوەی خێزانەکان لە دۆلی زین و گوندەکانی دەوروبەری ئامادە بوون بۆ چوونە ناو خاکی تورکیا دوای چەند گفتو و گۆ و بینینی شێخ احمد لەگەلٚ بەپرسەکانی بارزانی لەسەر چەند خالێك رێکەوتن کە ئەمانەی لە خۆ گرتبوو:

١. چوونی ژماریەك لە خێزانەکان بۆ تورکیا.

٢. گەرانەوەی ئەو خێزانانەی مەترسیان لەسەر نیە بۆ ژیانی ئاسایی خۆیان و پێدانەوەی چەکە کۆنەکان بە دەسەلاتدارانی عێراقی.

٣. ئەو خێزانانەی مەترسی ژیانیان هەیە تەنها بەرەو تورکیا بچن.

٤. مانەوەی ژمارەیەك لە جەنگاوەران لە دەوروبەری (٢٠٠-٣٠٠) کەس بە سەرکردایەتی خلیل خۆشەوی و احمد نادر و عبدالله کرکەموی و حسن محمدامین لە سەر سنور لە نێوان گوندەکانی گەردی، وە جێهێشتنی ئەو چەکە زیادانەو

شاردنەوەیان بۆ سوود وەرگرتن وکاتی پێویست.

شێخ احمد لە ١٩٣٢/٦/٢٠ چەند نوێنەرێکی بۆ تورکیا نارد کە پێکهاتبوون لە محمد صدیق بارزانی و حاجی تەها ئامێدی بۆ گوندی گرانە لە ناو تورکیا بۆ مەسەلەی رێکخستنی چوونی خێزانەکانیان حکومەتی تورکیا وەکو پەنابەر وەریگرتن بەو مەرجەی چەکەکانیان لە گرانە دابنێن، بەم جۆرە خێزانە بارزانیەکان لە سنور پەرینەوە چونە ناو گوندی گرانە(٣٤)، دوای چوونی بارزانیەکان بۆ ناو خاکی تورکیا بەماوەیەکی کەم مەلا مستەفا و خەلیل خۆشەوی گەرانەوە بۆ شەری پارتیزانی زیانێکی زۆریان لە هێزەکانی حکومەت دا ئینگلیز و حکومەتی عێراقی سکالایان لە حکومەتی تورکیا کرد، تورکیاش هەستا بە دورخستنەوەی بارزانیەکان بۆ ئەدەنە دوای ئەوەی دەسەلاتدارانی تورك لە رێگەی (وان)ەوە گواستیانەوە بۆ ئەرزرۆم و لە وێوە شێخ احمد و حاجی تەها ئامێدیان گواستەوە بۆ ئەنقەرە خێزانەکانیشیان گواستەوە بۆ ئەرزرۆم لە رێگادا خێزانەکانیان لە یەکتردەوە جیا کردەوە لە نێوانیان خێزانی شێخ احمد و محمد صدیق و بابۆ و مەلا مستەفاو براکانی و کورەکانی عبدالسلام ی برا گەورەیان لەگەلّ وەلی بەگ و خێزانی و دە لە خێزانەکانی تر لە ناویاندا خێزانی حاجی عبداللە ئامێدیان گواستەوە(٣٥).

جولانەوەی دووەمی بارزان لە لایەن خەلیل خۆشەوی(٣٦)

پاش رۆیشتنی شێخ احمد و دارو دەستەو بنەمالەی بارزان ئەو جارە حکومەت بە هەموو دلنیاییێکەوە ئەوەی ویستی لە ناوچەکانی مزوری بالا و بەرۆژو بارزان جیّ بەجێی کرد بە ئارەزووی خۆی لەشکرو قایمکاری خۆی تیا دانا بەلام ئەوەی تاسەر بۆی نەچووە سەر لەبەر ئەو پەیوەست بوونەی خەلکی

ناوچەکە بوو بە شێخان و ئەو زولم و زۆریەی حکومەت بەکاری دەهێنا، ئەمانە بوونە هۆی ڕاپەرینی پارتی زانی لە لایەن خلیل خۆشەوی کە ئەم بارەی پێ هەڵنەگیراو بە یادی شێخ ئەحمەد و مەلا مستەفا دەستی دایە تفەنگ و لە شوێنی ئەوانەوە کەوتە بەربەرەکانی کردن لەگەڵ حکومەتی عێراقی، بەرە بەرە خەلکی ناوچەکەش لە دەوری کۆ دەبونەوە و لە هەموو لاییەکەوە هێزی حکومەتیان شلەژاند، لەو ماوەیەی شێخ احمد و مەلا مستەفا ڕۆیشتبوون حکومەتی عێراقی تا سەردەمی خلیل خۆشەوی نۆ جار وەزارەت گۆرابوو ئەوکاتیش سەردەمی حکومەتەکەی یاسین هاشمی بوو ئەویش کەوتە خۆ ئامادەکردن و پەیوەندی بە تورکیاوە کرد بۆ گرتنی سنورەکان خۆشی بێجگە لەو هێزەی لەناوچەکەدا هەیبوو هێزێکی هەوایی و سەرزەوی بردە بارزان هەر بەمەش وازی نەهێنا لە ٥ ئابی ١٩٣٥ (اعلان احكام عورفی) باری تەنگەتاوی لەهەموو ناوچەی بارزان ڕاگەیاند و کەوتە بواری جێ بەجێ کردنەوە هەرکەسێك گومانیان لێ بکردبوایە ئەگیرا و حوکمی لەسەر ئەدرا بێ ئەوەی هیچیان لەسەر بدۆزنەوە بەم هۆیەوە لەسێدارە ئەدران، ئەحکامی عورفی نزیکەی سێ مانگ بەردەوام بوو، هێزەکانی پارتی زانی لە هەموو لایەکەوە، وە لە ناکاویدا پەلاماری هێزی حکومەتی ئەدا لەو کاتەدا حکومەتی عێراقی گەیشتە ئەو رایەی زانی بە خۆی چارەی ئەم کارەی پێ ناکرێ لەگەڵ تورکیا کەوتنە گفتوگۆ و هاوپەیمانی یەکتر لە ڕۆژی ١٩٣٦/٣/٧ بە دو قۆلی و هەردولا هێرشیان کردە سەر خەلیل خۆشەوی و هاورێکانی لە ناو ئەو دوو ئاگرەدا مانەوە لەگەڵ ئەمەشدا بەرگرییێکی توندیان کرد خۆیان بەدەستەوە نەدا ئەم شەرەی مردن و ژیانەیان درێژەی کێشا تا ڕۆژی ١٩٣٦/٣/١٣ تا خلیل خۆی و سلیم خۆشەوی و چەند کەسێکی تر

کوژران و تەرمەکانیان کەوتە دەست حکومەت، لێرە بە دواوە بۆ ماوەی چەند ساڵێك کۆتایی بە جولانەوەکانی کورد هات[٣٧].

ئەم شەڕانەی خەلیل خۆشەوی لەگەڵ هێزێکی زۆرو نا بەرامبەردا جێگای هەلوەستە و پرسیار کردنە چونکی لە ماوەکانی ڕابردوو شێخ ئەحمەد و بنەماڵەکەی لەبەر هێرشە زۆر و توندەکانی حکومەتی عێراق بۆ سەر ناوچەی بارزان نەیانتوانی خۆڕاگرن بەم هۆیەوە بەرەو تورکیا ملی ڕێیان گرت لەگەڵ ئەوەشدا ژمارەی چەکدارەکانی شێخ ئەحمەد زۆر زیاتر بووە لە چەکدارەکانی خەلیل خۆشەوی، هەڵبژاردنی ئەو جۆرە شەڕکردنەی خەلیل خۆشەوی دەکرێ بۆ سیاسەتی حکومەتی عێراق بگەڕێتەوە، ئەمەش لەو لێبوردنانەی لەو ماوەیەی کە دەری کردوون بە هیچ شێوەیەك خەلیل خۆشەوی نەگرتۆتەوە، هەروەك لە لێبوردنەکانیەوە بەدی دەکرێ، حکومەتی عێراق لە ١٩٣٢/١٢/١٨ بەلێنی دا هەموو ئەو کەسانەی بەشدارییان لە ڕاپەرینی شێخ ئەحمەد کردووە چاوپۆشیان لێبکرێت و سزا نەدرێن جگە لە خەلیل خۆشەوی دەبێ بەبێ مەرج ڕادەستی حکومەت بکرێتەوە، وە لە ١٩٣٣/١/١٧ حکوتی عێراق لێبوردنێکی بۆ بارزانیەکانی تورکیا دەرکرد جگە لە خەلیل خۆشەوی، هەروەها لە ٢٠ شوباتی ١٩٣٣ بە پێی نوسراوێکی وەزارەتی دەرەوە کە ئاراستەی وەزارەتی ناوخۆی کردووە تیایدا جەختی لەوە کردۆتەوە کە هەموو پەنابردووە بارزانیەکان بەر لێبوردنی گشتی دەکەون جگە لە خەلیل خۆشەوی، هەروەها لە ١ نیسانی ١٩٣٣ ئەنجومەنی وەزیران بە بڕیاری ژمارە (دوو) بە کارکردنیان لەسەر نوسراوی وەزارەتی ناوخۆ ژمارە (٤٧٣٣) لە بەرواری ١٩٣٣/٣/١٩ لێبوردنی گشتی بۆ بارزانیەکان دەرکرا تەنها خەلیل خۆشەوی نەبێت، ئەم مکور بونەی حکومەت

لەسەر خۆ بەدەستەوەدانی خەلیل خۆشەوی بۆ ئەو زیانە زۆرانەی کە بە هێزو دەسەلاتدارانی گەیاندبوو دەگەڕێتەوە کە لە بۆسەیەکی خەلیل خۆشەوی دا قائیمقام و بەڕێوەبەری پۆلیسی ئاکرێ کوژران، وە فشاری بەریتانیاش بۆ سەر عێراق لە داوا کردنی خەلیل دەوری سەرەکی بینی بەهۆی تێوەگلانی لە کوشتنی پۆلیسێکی مەسیحی(٣٨).

هەروەها بە هۆی هەندێ لە بەرژەوەندیەکانی ئینگلیز لە دانانی ئاشوریەکان لە سەر سنور و هەست کردن و نیگەرانی تورکیای لێ کەوتەوە ئەمە وای لە تورکیا کرد بنەماڵەی بارزانیەکان بە ئاراستەی سنور جولە پێ بکات، بەریتانیەکان کاتێ زانیان نیازی کارەکەیان بۆ ناچێتە سەر لەگەڵ تورکیاو عێراق رێکەوتنێکیان کرد بۆ تەسلیم کردنەوەی بارزانیەکان بە حکومەتی عێراق ئەوەبو پەیمانەکە مۆرکرا و بارزانیەکان رادەستی عێراق کرانەوە حکومەتیش لە جیاتی ئەوەی بیانباتەوە شوێنی خۆیان لە موصل نیشتەجێی کردن پاشان بردنی بۆ ناصریە و دواتر بۆ حلە و دیوانیە کەرکوك و پردێ چوار سالێك لەم ناوەدا مانەوە دواتر بۆ سلێمانی گواسترانەوە سلێمانی بوو بە شوێنی ژیانیان، لەوێ حەوت سالیان بەسەر برد.

جولانەوەی سێ یەمی شۆرشی بارزان ١٩٤٣ – ١٩٤٥

دەکرێ سەرەتای ئەم قۆناغە بۆ ئەوکاتە بگێرینەوە کە شێخ احمد و مەلا مستەفا و بنەماڵەکەیان گواسترانەوە بۆ سلێمانی کە لە پێشەوە باسی لێوە کرا، پاش ماوەیەك مانەوەی بارزانی لە سلێمانی، لە ناوەڕاستی جەنگی دوەمی جیهانی و حکومەتەکەی نوری سعید و شێخ مستەفا قەرەداغی پارێزگاری

سلێمانی لە ١٧/حوزەیرانی ١٩٤٢ مەلا مستەفا لەگەڵ مامەند شێروانی و شێخ مستەفا بە پرچەکی و بە نهێنی لە سلێمانی دەرچوون لە ڕێگەی (پێنجوێن، بانە، سەردەشت، پەسوێ، لاجان، ناودەشت، سیلکە، سرێشمە) بە ماوەی هەفتەیەك گەیشتنەوە بارزان، بەنەمانی مەلا مستەفا لە سلێمانی دەسەلاتدارانی سلێمانی و حکومەتەکەی نوری سعیدی هەژاند، ئەم ڕوداوە بوو بەهۆی گواستنەوەی شێخ احمد و بنەماڵەکەی لە سلێمانیەوە بۆ حیللە لە ترسی ئەوەی نەوەك ئەوانیش هەمان ڕێگای ئەو بگرنەبەر و بچنە لای مەلا مستەفا، پاش ئەوەی مەلا مستەفا گەیشتەوە ناوچەی خۆی و ماوەیەك پشودانی دواتر کەوتە گفتو و گۆو نامە نوسینی لەگەڵ حکومەت کردەوە، مەبەستی هەلاتنی خۆی لەو نامانەدا خستە ڕوو وای نیشاندا کە نیازی لەم هەلاتنە پیاو خراپی نیە بەلکو تەنها پیاو خراپی دەسەلاتدارانی حکومەت وایان لێ کردووە ئەم ڕێگایە بگرێتەبەر، ئێستا مەبەستی ئەوەیە کە لە ناوچەی خۆی لەناو خزم و کەس و کاریدا بە هێمنی و ئاسودەیی بژی بێجگە لەمە هیچ مەبەستێکی تری نیە، بەلام حکومەت ئەم قسانەی ئەوی بەهەند وەرنەگرت و فەرمانی بە هێزەکانی کرد کە مەلا مستەفا ڕاو بنێن و بیگرن بەلأم مەلا مستەفا خۆی بە دەستەوە نەدا و خۆشی لە شەڕ دەپاراست[٣٩].

چەند سەرنجێك لەبارەی بارودۆخی ئەوکاتەی کوردستان لە ڕووی ئابوری و باری کۆمەلأیەتیەوە

ئەوکاتە ڕەوشی ئەو بەشەی کوردستان زۆر مەترسیدار بوو گوندەکان چۆل و هۆل بوون کەسیان تێدا نەبوو هەندێ لەو گوندانە وێرانە بوون لە سەرتاسەری ناوچەکە شوێنەوارێکی کشتوکاڵی نەبوو کشتوکاڵی تێدا بکرێ برسیەتیێکی لە ڕادەبەدەر سەری هەلدا بوو، هەروەها گەندەلی کارمەندانی دەولەت لە دەست

دەرچووبوو پارێزگارانی هەولێر و موسل هەرگیز نەهاتبوونە ناوچەکە، لەڕووی ڕێگاوبانەوە شتێکی وا بەدی نەدەکرا کە باشتر وایە مالیاتە ڕێ بەو ڕێگایانە بگوترێ لەبەر ئەوەی زۆر خراپ بوون، کەمی قوتابخانە و خەستەخانە گرفتێکی تر بوو ئەوەی هەشبوو زۆربەیان وێران بوون و خزمەتێکی وایان نەبوو ئەم بارودۆخە تەنها تایبەت نەبوو بەو ناوچانەی کە پەیوەست بوون بە سیاسەتەوە، بەڵکو ڕەوشی پەروەردەو تەندروستی لەو ناوچانەی چ پەیوەندیەکیان بە سیاسەتیشەوە نەبوو یەکجار خراپ بوو بە پێی گوتەی کوردێك کە نەفی میسر کرابوو لە ساڵی ١٩٤٦ دەڵێ لە هەر هەموو ناوچەکانی کوردستان عێراق دا تەنیا شەست قوتابخانە هەبووە لەو شەستە تەنیا دوو قوتابخانەیان ناوەندی بوون سی قوتابخانە لەوانە دەرسی قۆناغی سەرەتاییان تێدا دەگوترایەوە ئەوانی تر باخچەی ساوایان بوون، ئەمە کورتەیەکی بارودۆخی لایەنی ئابوری و باری کۆمەلایەتی و ژیانی کۆمەڵگەی کوردەواری ئەو سەردەمەی کوردستان بوو.

هەر چۆنێ بێ لە مانگی ئەیلولی ١٩٤٣ سعید بیرۆخی کە یەکێك بوو لە کوردە یاخی بووەکان لە دژی تورکیا دێتە لای مەلا مستەفا بە هاتنی ئەو پیاوە جولانەوەکە بە هێز دەبێ، ئەمەش ئاماژەیەکە بە هەبوونی پەیوەندی لەگەڵ کوردەکانی کوردستانی تورکیا بەلام هۆی هاتن و پەیوەندی ئەم کەسایەتیە لە سەرچاوەکاندا باس نەکراوە، نازانرێ لەسەر چ بنەمایەك ئەم پەیوەندیە دروست بووە، پاش ماوەیەکی کەم لە ڕوداوێکی نادیارو ئالۆز بێ ئەوەی کەس بزانێ کێ یەکەم تەقەی کردووە، بارزانیەکان یاخود سەربازە عێراقیەکان، لەوە بەدواوە ڕوداوەکان بەخێرایی ڕوودەدەن و بارزانی سەربازە عێراقیەکانی نێوان سنوری تورکیاو عێراق ناچار دەکات مەخفەرەکانیان چۆل بکەن، پاشان لەسەرەتای

مانگی تشرینی یەکەمی ١٩٤٣ لە نزیکی مێرگە سور لە هێزێکی سەربازی ١٥٠ کەسی دەدات و ناچاریان دەکات پاشەکشە بکەن و زیانێکی گەورەیان لێ بدەن لە کۆتایی هەمان مانگدا حکومەتی عێراقی هێزێکی لە پیادە و سەرباز و زرێ پۆش و هێزی فرۆکەوانی دەنێرێتە شەڕی بارزانیەکان، مەلا مستەفا ئەوکاتە (٢٠٠) کەسی لەگەڵ دایە، بەم جۆرە لە ١٩٤٣/١١/٩ یەکەمین شەڕو پێکدادان لەو بەری مێرگەسۆر بە ئامادەبوونی جەنرال (**برۆمیلۆ**) سەرۆکی شاندی سەربازی بەریتانیا لە عێراق دا ڕوودەدات شەڕەکە تا ١٩٤٣/١١/١١ لە (**هینان**) هێزەکانی عێراقی دەشکێن و شەست کوژراو بریندار دەدەن، بەهۆی ئەم شکستەوە جەنەرال برۆمیلۆ محازەرەیەك لە بارەی بێ مەشقی هێزەکانی عێراقی دەدات و باس لە لایەنەکانی بێ هێزی سوپای عێراقی دەکات، مەلا مستەفا لەسەر جولانەوەکانی خۆی بەردەوام دەبێ، بەلام ئەو کاتەی سعید بیرۆخی بەدەستی تورکەکان دەکوژرێ، بێ ئومێدیەك توشی بارزانی دەبێ و پێشنیاری ئەوە دەکات کە خۆی بە دەستەوە بدات بە مەرجێ سەفیری بەریتانیا زامنی چۆنیەتی تسلیم بوونی ئەوبێ، کە لە ڕاستیدا هەول دەدات ئینگلیزەکان لە ڕوداو و مەسەلەکانەوە بگلێنێ، لە هەمان کاتیشدا ئینگلیزەکان تەنها ڕەچاوی بەرژەوەندیەکانی خۆیان دەکەن لەم سەرو بەندەشدا چەند نامەو نامە کاریەك لە نێوان مەلا مستەفاو (**کۆرنوالیس**) ی سەفیری بەریتانیا دروست دەبێ و بارزانی لەو نامانەدا تەنازولێکی لە ڕادەبەدەری بۆ دەکات تاکو ببێ بە ناوبژی نێوان بارزان و حکومەتی عێراقی، وەلامی بەریتانیا فشار خستنە سەر عێراق بوو کە لە ئەنجامدا بە فشاری بەریتانیا دانوستانی نێوان بارزانی و حکومەتی عێراقی لێ کەوتەوە بە نوێنەرایەتی **ماجد مستەفا**، بەم هۆیەوە نوری سعید بە فشاری

بەریتانیەکان لە ١٩٤٣/١٢/٢٥ لە هەمواركردنێكی وەزاریدا ماجد مستەفا كە لە پیاو ماقولانی سلێمانی بوو وەكو ڕاوێژكار لە كابینەی تازەدا دەمەزراند[٤٠]، هەروەها دەخالەتی بارزانی بۆ حكومەتی عێراقی دەرفەتێك بوو بۆی چونكە ترسی لە فراوانبونی جولانەوەكە هەبوو لەبەر ئەوە فەرمانی بە ماجد مستەفا كرد كە بچێتە باكور و چاوی بە مەلا مستەفا بارزانی بكەویٚ و هەوڵبدا كێشەو ئاستەنگەكان نەهێلیٚ، لە كەین و بەینی باسەكەدا ماجد مستەفا پێش ئەوەی سەردانی بارزان بكات دەستی بە خۆ نزیك كردنەوە كرد لە **"حزبی هیوای كوردی"** كە لە لایەن هەندیٚ لە قوتابیانی قوتابخانەكانەوە دامەزرا بوو ئەمەش بۆ ئەوە بوو كە تۆمەتی خیانەت كردن لە خۆی دور بخاتەوە لە ڕستیشدا توانی ئەم كارە بكات، هەروەها توانی پەیوەندی بە لاوانی كورد لە بەغدا بكات و بۆیان ڕوون بكاتەوە كە ئەو تەنیا بۆ خزمەتی كورد وەزارەتی قبول كردووە بەم هۆیەوە توانی زۆر لە لاوانی كورد بناسیٚ و دوای گفتووگۆ كردن لە گەڵیاندا ڕاپۆرتێكی دا بە وەزارەت لە ڕاپۆرتەكەدا داوای كردبوو هەندیٚ لە ئەفسەرانی كورد لەناو سوپادان بەناونیشانی ئەفسەرانی پەیوەندی لەسەر شێوازی ئەفسەرانی پەیوەندی ئینگلیز لە ناوچەی باكور دابمەزرێن، ئەوەبوو بڕیاردرا بە دانانی (عزەت عبدالعزیز، عزیز سید عبدالله، امین رواندزی) دواتر بەرەو بارزان بەرێكەوتن و لە مێرگەسور چاویان بە مەلا مستەفا كەوت پاش گفتوگۆ كردن لەگەڵیاندا مەلا مستەفا بەرامبەر چەك دانان هەندیٚ مەرجی دانا كە ئەمانەی خوارەوە بوون:

١. دەركردن یا گواستنەوەی ئەو فەرمانبەرانەی كە بە وەرگرتنی بەرتیل و خراپ بەكارهێنانی دەسەڵات ناوبانگیان هەیە.

٢. پێکهێنانی ولایەتێکی جیاوازی کورد لە شێوەی ڕژێم ئیلی رۆژهەلات لە بولگاریا کە لە لیواکانی (کەرکوك، سلێمانی، هەولێر، درنە، باجەلان، خانەقین و قەزا کوردیەکانی سەر بە موسل و دهۆك و زاخۆ و ئامێدی و ئاکرێ و شەنگار و شێخان پێك دێ بگرێتەوە.

٣. ناسینی زمانی کوردی بە زمانی رەسمی.

٤. دیاریکردنی وەزیرێکی کورد لە کابینەی وەزارەتدا کە بەرپرسی ولایەتی کوردستان بێت.

٥. دامەزراندنی بریکارێکی کورد بۆ وەزیرەکان لە هەموو وەزارەتەکانی دەولەتدا بەلاّم دەربارەی سوپاو دارایی ئەو حالەتە وەکو خۆی دەمێنێتەوە چونکە مەبەست لە دانانی ئەو مەرجانە پێکهێنانی بەڕێوەبەرایەتییێکی پاك و جیاوازە لە ناوچەی کوردستان.

دەکرێ سەرەتای هەستی تەواو پێگەیشتوی نەتەوەیی لێرەوە دەست پێ بکات لەبەر ئەوەی پەیوەندی نێوان چین و توێژە نەتەوەیەکان تێکەل بە یەك دەبن، ئەم داواکاریانەش لە ژێر ئەم هەستە نەتەوەیە بەرز کرانەوەو کاریان لەسەر کراو بونە دروشمی بزوتنەوەی رزگاریخوازی کورد، دوای چونەوەی ئەو نوێنەرانەی بە مەبەستی دانوستان چووبون، لەسەر کارو بنەمای ئەوان ماجد مستەفا لە ١٩٤٤/١/٧ سەردانی مێرگەسوری کرد و چاوی بە مەلا مستەفا کەوت بەم شێوەیە رێکەوتنێك بە ئەنجام گەیشت:

١. گێرانەوەی شێخ احمد لەگەلّ هەموو ئەو پیاو ئافرەت و مندالانەی لەگەلّی دایە.

٢. چوونی مەلا مستەفا بۆ بەغدا بی مەبەستی پیشاندانی گوێرایەلی و مل کەچی.

٣. سپاردنی کاروباری بەڕێوەبردن لە ناوچەی بارزان بەو فەرمانبەرانەی کە بەپاکی و خاوێنی ویژدان ناسراون.

٤. دەست کردن بە کردنەوەی قوتابخانەو خۆش کردنی ڕێگاو بنیاتنانی سەراکانی پۆلیس، هەروەها ڕیوشوێنی پێویستی تر بۆ جێ بەجێ کردنی سەقامگیری و ئاسایشی ناوچەکە(٤١).

دواتر ماجد مستەفا گەڕایەوە بەغدا لە ژێر ڕۆشنایی ڕاپۆرتی ئەفسەرە کوردەکان و ڕاپۆرتەکەی خۆی ڕاپۆرتێکی پێشکەش بەو لیژنەیە کرد کە لە لایەن حکومەتەوە بۆ کاروباری بارزان پێکهێنرا بوو، ڕاپۆرتەکەی ماجد مستەفا و لیژنە تایبەتەکە حکومەتی هێنایە سەر ئەو ڕایە کە لە ١٩٤٤/١/٢٥ چەند بڕیارێکی تایبەت بە کێشەکە دەربکات، دەربارەی بەروارەکە مەعروف چیاووك بە ١٩٤٤/٢/٧ داناوە، لەبەر ئەوەی دەڵێ لەو بەروارەی پێشتر سەرۆك وەزیران نوری سەعید بە سەردانێك لە فەلەستین بووە لە بەرواری دووەم هاتۆتەوە و بڕیارەکانی دەرکردووە، بەڵام دەکرێ لە بەرواری یەکەمیشدا ئامادەسازی لە لایەن کاربەدەستانی حکومەت کرابێ و کلێشەی بڕیارەکان ئامادە کرابن و کاتی هاتنەوەی سەرۆك وەزیران واژۆی لەسەر کردبێ، لەبەر ئەوە دەکرێ ئەو بەروارەش بەتەواو دابنرێت، بەهەر شێوەیەك بێت بڕیارنامەکەی حکومەت ئەم خاڵانەی لە خۆ گرتبوو:

١. ئیدارەیەکی تازە لە قەزاکانی زێبار، ڕواندز، ئامێدی و دەوروبەری مێرگەسور و [illegible]ێروان مەزن و بارزان دروست بکرێ و کاربەدەستانی باشی بۆ دابنرێ ئەگەر پێویستیش بوو بەناوی ئەفسەرانی پەیوەندی ئەفسەریان بۆ بنێرد،

٢. دروست کردنی بنکەی پۆلیس لە هەموو ئەو ناوچانەدا لە خەلیفان و دیانەو ڕیزان و کانی ڕەش.

٣. کردنەوەی ڕێگاو بان لە نێوان بنکەکانی پۆلیس و بەیەك گەیاندنیان.

٤. دورخستنەوەی مەلا مستەفا لە ناوچەی بارزان.

٥. گەراندنەوەی شێخ ئەحمەد و بارزانیەکان بۆ شوێنی خۆیان، هاتنی مەلا مستەفا بۆ بەغدا بۆ خۆ بەدەستەوەدان و مل کەچی نواندن، بەلاّم بڕیاردان لەسەر ئەم دووشتە لە دەستی وەزارەتی ناوخۆ و وەزیری بێ وەزارەت دا دەبێ هەرکاتێ ویستیان بڕیاری لەسەر ئەدەن.

٦. ئەو شت و کەل و پەلانەی مەلا مستەفا و هاوڕێکانی لە حکومەتی داگیر کردووە لەگەلّ چەکەکانی خۆیان بدەنەوە بە حکومەت.

٧. دەرکردنی لێبوردنێکی گشتی بۆ بارزانیەکان بێجگە لە چەك هەلّگرەکان و ئەو کار بەدەستانەی کە لە حکومەتدا بوون و چونەتە لای مەلا مستەفا کاتی لێبوردنەکەش حکومەت بەخۆی دیاری دەکات.

٨. وەزارەتە پەیوەندارەکان کارەکانی خۆیان جێ بەجێ دەکەن.

لە هەمان کاتدا ماجد مستەفا داوای لە حکومەت و حزبی هیوا کرد کە ئەفسەرانی پەیوەندی کەمن و دەبێ زیاد بکرێن هەمووشیان ئەبێ لە حزبی هیوا بن، ئینجا بە ڕەزامەندی هەرسێ لا واتە حکومەت و ماجد و حزبی هیوا چەند کەسێك هەلّبژێردران و نێردرانە ئەو شوێنانەی بۆیان دیاری کرابوو، کەسەکانیش لەمانە پێکهاتبوون: (فوئاد عارف، بۆ ناوچەی پشدەر، مەجید عەلی، بۆ ناوچەی ئامێدی، سەید عەزیز سەید عەبدوللا بۆ ناوچەی مێرگە سۆرو برادۆست، ئەمین ڕواندزی بۆ ڕواندزو بارزان، میرحاج ئەحمەد بۆ ئاکرێ، مستەفا خۆشناو بۆ

بارزان)، لە دوای گرتنە بەری ئەو ڕێو شوێنانە شێخ ئەحمەد و بنەماڵەکەی لە حللەوە بۆ بارزان گواسترانەوە مەلا مستەفاش لە گەڵ چەند کەسێك چووە بەغدا و لە هوتێلی شەتولعەرەب دابەزین بە مەبەستی پیشاندانی خۆبەدەستەوەدان و مل کەچی نواندن، چەند ڕۆژێك لە بەغدا مانەوە، ڕۆژنامەکان ئەوەیان بلاّکردەوە کە پیاوانی بارزانی بە چەکەوە لە شەقامەکاندا دەسورێنەوە و خەلکیان نیگەران کردووە ئەم هەوالەش بە کاربەدەستان گەیشت بیرو ڕایان لەسەر بارزانی ئاراستەیەکی تری وەرگرت خەریك بوو بارەکە بە ئاقارێکی تردا بگۆرێ و ژیانی مەلا مستەفا و پیاوەکانی بکەوێتە مەترسی، بەم هۆیەوە مەلا مستەفا گەڕایەوە بارزان، ئەم بارو دۆخ و گفتو و گۆیانەی نێوان حکومەت و بارزان زۆر درێژەی نەکێشا، لە روداوێکی کت و پڕیدا حکومەتەکەی نوری سەعید لە (٧/ نیسانی ١٩٤٤) کەوت و ڕوخا لەگەڵ ئەوەشدا بە وەکالەت لە حوکم دا مایەوە تاکو لە (٣ حوزەیرانی ١٩٤٤) حەمدی پاچەچی بۆ یەکەم جار وەزارەتی وەرگرت و ماجد مستەفاش لە وەزارەت دەرچوو هیچ پۆستێکی پێ نەدرا[٤٢].

لە سەرەتای وەرگرتنی وەزارەت و حکومەت لە لایەن حەمدی پاچە چیەوە هەلوێستێکی توندی بەرامبەر بارزانیەکان نیشاندا، پاش دوو مانگ دەسەلاّتداری لە (٨ ئابی ١٩٤٤) چەند بریارێکی دەرکرد و لەسەر زمانی بەڕێوەبەری گشتی پرو پاگەندە لە ڕادیۆوە خوێندرایەوە کە لەخۆ گرتبوو:

١. پاش سەرنج دان لە ناوەرۆکی ئەو ڕاپۆرتانە شلەژاوی و ئاسایش لە زێبارو دەوروپشتی ڕادەگەینێ.

٢. بە لەبەر چاو گرتنی ئەو کردەوە تاوانکاریانە و ئەو پێشێلکاریانە کە مەلا مستەفا بارزانی و دەست و پێوەندەکانی ئەنجامیان داوە تێکدانی ئاسایشی گشتیە.

٣. کاروبارەکان وا پێویست دەکەن کە دووبارە ئاسایش و رژێم بگەڕێتەوە و ڕێگا بە دوبارە بوونەوەی تاوان نەدرێ، بڕیاردرا کە ناوچەی بارزان بە هێرشی سەربازییانە داگیر بکرێ و تاوانبارانیش دەستگیر بکرێن و بدرێنە دادگا.

٤. دەسەڵات بەخشین بە وەزیر بۆ جێ بەجێ کردنی ئەم بڕیارانە.

لەسەر ئەو بنەمایە موتەسەریفی هەولێر سەعید قەزاز بەیانێکی بڵاو کردەوە کە تیایدا خەڵك و عەشیرەتەکانی هاندەدا تا لە بارزانیەکان دور بکەونەوە هەروەها گوتویەتی هەرکەسێك بە پێچەوانەی ئەمە بجولێتەوە بە توندی سزا دەدرێ، لە (١٩٤٤/٨/١٩) دەسەڵاتدارییەتی عورفی لە هەولێرو موسل ڕاگەیاند پاش ئەوە سەرکردەی هێزەکان وردەکارییەکانی ئەم بڕیارەی لەم قەزاییانەی خوارەوە خوێندەوە (ڕواندز، ئامێدی، دهۆك، ئاکرێ) ڕاگەیاند ئەمە لە بەرواری (١٩٤٤/٨/٢٨) بوو، هەروەها ئەنجومەنی عورفی ناوبراو لە (١٩٤٥/١٢/١) حوکمی لە سێدارەدانی بە شێوەیەکی غیابی بەسەر ٣٥ کەس لە شێخان و ئەفسەران و هەندێك لە فەرمانبەران دابڕی و ٧٠ پیاوی تریش بە حوکمی هەتا هەتایی و کاری سەخت دەرکرد.

ئەو هۆکارانەی بوونە مایەی جولانەوەی دووەمی بارزان ئەوا دەکرێن بە دوو بەشەوە:

أ. هۆکارە ڕاستەقینەکان:

١. ئارەزووی ئینگلیز بۆ لێدانی بارزانیەکان بۆ ئەوەی ناوچەکەیان پێ چۆل بکات و ئاشوریەکانی تێدا نیشتەجێ بکات.

٢. دەست تێ وەردانی بێ پەردەی ئینگلیز لە کێشەی بارزان لە سەر دەستی "کرنل مید، میجور مور،میجور ولسن، کاپتن ئوستوکس، جاکسن و ......هی تر"

هەرەشەی بەردەوامی ئەوان و مانۆڕەکانیان بۆ گەیشتن بە ئامانجەکانیان.

ب. هۆکارە دروست کراوەکان:

١. حکومەتی عێراقی داوای لە بارزانیەکان کرد دەست بەجێ (٥٠٠) تفەنگ تەسلیم بکەن.

٢. تەسلیم کردنەوەی ئەو ئەفسەرانەی کە پەنایان بۆ بارزان بردووە، لە بابەتی داهاتوودا باسی لێوە دەکەین.

٣. بیانوو گرتن بەوەی کە بارزانیەکان دژی حکومەت هاوپەیمانیەتیان لەگەڵ عەشیرەتەکاندا بەستووە و دەرکردنی فەرمانی گرتن بۆ هەر بارزانیەك کەوا سەردانی فەرمانگەکانی حکومەت بکات(٤٣).

هەر چۆنێ بێ بەهەر بیانویەك بێت لە بەرواری (٢٥ ئابی ١٩٤٥) شەڕ دەستی پێ کرد، شەرەکانیش بە چەند ناوێك و لە چەند قۆلێکەوە هەلگیرسا، یەکەم شەریش لە بادلیان بوو پاشان شەڕەکانی نەهلە و هاودیان و مەزنە و شەڕی هەڕنێ لە رۆژئاوا و شەڕی چیای پێرس کە کۆتا شەڕ بوو بە ناچاری لە بەرواری ١٩٤٥/١٠/١١ مەلا مستەفاو بنەمالەو هاوڕێکانی چونە ناو خاکی ئێران[٤٤]، لە دەر ئەنجامی شکستی شۆرشەکە دادگایەکی سەربازی لە هەولێر پێك هێنرا و چەند بڕیارێکی بەسەر بەشدار بوانی شۆرشەکەدا سەپاند کە حوکمی ئامادە نەبوو (غیابی) لە سێدارەدانی بۆ ٣٥ کەس دەرکرد لە ناویشیاندا مستەفا بارزانی و شێخ ئەحمەد بارزانی و حەوت ئەفسەرەکەی سوپای عێراق و چەندانی تریش هەروەها بریاری بەندکردنی ٨٠ کەسی بە ماوەی جیا جیا دەرکرد لەگەڵ قەدەغە کردنی هەموو رێکخراوە پێشکەوتنخوازەکانی کوردستان[٤٥]، بە شێوەیەکی گشتی بارزانیەکان و ئەو ئەفسەرە کوردانەی

پەیوەندیان پێوە کردبوون لە شەڕەکاندا سەرکەوتوو بوون و زیانێکی زۆریان لە هێزەکانی حکومەت دا بەڵام وەکو نەریتی هۆزایەتی خیانەتکردنی هەندێ لە کورد و سەرۆك هۆزەکان بە پاڵپشتی هێزەکانی حکومەت توانرا ئەو سەر کەوتن و دەسکەوتە سەرەتاییانە لەبار ببەن و بە سەریان دا زاڵ بن، وە لە ناوچەکانی خۆیان دەربکەن، دوای ڕۆشتنی بارزانیەکان هۆزە نەیارەکان لە ڕوانگەی هۆزایەتیەوە و خیانەتکارەکانیش لە ڕوانگەی هەستی نەتەوەییەوە یاخود تێکەل بوو بە یەکتر هێرشیان بردە سەر ئەو ناوچانە و تالانیان کردن، هۆزەکانیش لەمانە پێکهاتبوون "بەرواری، بەراش، شەرەفانی، دۆسکی، برادۆستی، سورچی، زیباری، و چەند هۆزێکی تر"، پاشان حکومەت بەیاننامەیەکی دەرکرد لە بارەی ڕەوتی جولانەوەکانی ئەو ماوەیە کە لە (١٩٤٥/٨/٨ تاکو ١٩٤٥/١٠/١٣) لە خۆ گرتبوو خوێندرایەوە، بەم شێوەیە کۆتایی بە جولانەوەکانی بارزان لە کوردستانی عێراق هات بێ ئەوەی هیچ دەستکەوتێکی لێ بکەوێتەوە.

جولانەوەی نەتەوەیی کورد و بزوتنەوەی بارزان

بارزان لە ناوچەیەکی هۆزایەتیەوە بۆ بزوتنەوەیەکی سۆفیگەریی دواتریش بۆ بزوتنەوەیەکی نەتەوەیی، بە شێوەیەکی گشتی لە سەرەتای ناو دەرکردنی بارزان وەك جولانەوە هیچ ئاماژەیەك لە سەرچاوە مێژویەکاندا نیە کە جموجۆلی نەتەوەییان هەبوبێ، بە پێی سەرچاوەکان ناکۆکی لە نێوان بارزان و نەهری دا هەبوە، تاکو سەردەمی شێخ عبدالسلام ی دووەم کە کاروباری بنەماڵەی بارزان دەگرێتە ئەستۆ لێرە بە دواوە بارزان هەم وەك ناوەندێکی ئاینی سۆفیگەری هەم وەك ناوەندێکی سەرەتای بزافی نەتەوەیی لە چوار چێوەی

یەکێتیەکی هۆزایەتی و ناوچەیی دەرکەوت، هەروەها پاش جەنگی یەکەمی جیهانی سێ ناوەندی گەورەی بزوتنەوەی نەتەوەیی هەبوو ناوەندی سلێمانی کە شێخ مەحمود سەرکردایەتی دەکرد، ناوەندی ورمێ کە سمکۆ سەرکردایەتی دەکرد ناوەندی کوردەکانی ئەستەمبول کە دەستەی هەواڵگری کورد سەرکردایەتی دەکرد، دوای ئەو ماوەیە خەباتی چەکداری لە بیستەکان بەردەوام بوو لە سیەکانیش ئەم جولانەوانە وردە وردە بەرەو کاڵ بونەوە لەناوچون دەچوو هەرچەندە لە سیەکانیش جولانەوەیەك لە لایەن شێخ مەحمود ەوە سەری هەلدا بەڵام هەزوو لەبار بردرا، دواتر بە هەر هۆیەك بێت جولانەوەی چەکداری ١٩٣١ بارزان هەڵگیرسا، ڕاپەرینەکان و جولانەوەی ١٩٣٢ ی بارزان چەند هەورازو نشێوی بەخۆیەوەدی کە لە پێشەوە باسکرا، تاکو ساڵی ١٩٤٣ مەلا مستەفا بەیارمەتی حزبی هیوا خۆی دەگەینێتەوە بارزان، گەڕانەوەی مەلا مستەفا بۆ بارزان هەناسەیەك دەبێ بۆ خۆی و هەستی خنکاوی ئەو هەموو ئەو کەس و ئەفسەرانەی کەوتبونە ژێر کاریگەری هەستی نەتەوەیی بەرامبەر ئەو سیاسەتەی حکومەتی عێراق بەرامبەر بە کورد پیادەی دەکرد حزبی هیواش زۆر بەگەرمی هەموو کۆمەکیەکی ماددی و مەعنەوی پێشکەش بە بزوتنەوەی بارزان کرد، لەم ڕووەوە کوردستان ڕەهەندێکی نەتەوەیی بەخۆیەوە دی لە جوغزی ناوچەیی هاتە دەرەوە و بوو بە جولێنەری هەستی نەتەوەیی، دوای زنجیرەیەك شەڕی پارتیزانی سەرکەوتوانە و جولانەوەکانی چینی خوێندەوارو ڕۆشنبیریەکانی کوردستان حکومەتی عێراق ناچار دەکات مل بۆ گفتوگۆ و داواکارییەکانی کورد بدات[٤٦]، کە خۆی لەو گفتو گۆیانەی نێوان مەلا مستەفاو ماجد مستەفا دەبینێتەوە کە لە ژێر کاریگەری حزبی هیوا کارەکانی دەجولاند.

حزبی هیوا دەورێكی كاریگەری بینی لە گرد بونەوەو پالپشتی جەماوەری فراوان بۆ ڕاپەرینی بارزان، بەدەست هێنانی سەركەوتنەكانیش بە كاریگەری هێزی هیواو هەموو نیشتیمان پەروەرەكانی كوردەوە بوو كە خۆی لە گەرم و گوڕی و ئازایەتیان دا دەبینیەوە، ئەندامەكانی هیوا هەلدەستان بە چالاكی بلاوكردنەوەی و دروشمەكان لە بەغدا و بەشێك لە شارەكانی تری عێراق كە بە دەستی ڕاپەریوەكان بەدەست دەهات هەروەها ئاشكرا كردنی ئەو ڕێگایانەی حكومەتی عێراق لە نیازە خراپەكانی لە دژی كورد و ناوچەی بارزان دەیگرتە بەر، پوختەی ئەو بلاوكراوانە ئاگاداریەك بوون بۆ هەردو حكومەتی بەریتانی و عێراقی كە هەستیان بە گۆرانكارییەكی نوێ و گرنگ كرد لە بزوتنەوەی نیشتیمانی كورد، وە دركیان بەو ڕوداوانە كرد كە ئەو ڕوداوانەی لە كوردستان دەكرێ هەلگەرانەوەیەكی هۆزایەتی و دیاریكراو نیە كە لە نێوان هەندێ لە چیایەكاندا دەكرێ و ناكرێ بە ئاسانی لە ناو بچێ، بەلكو ئەوەی ئەو جارەیان واتە (جولانەوەی دووەم) بزوتنەوەیەكی نەتەوەیی چەكدارە لە لایەن گەلی كورد پشتیوانی دەكرێ بۆ بەرجەستە كردنی مافەكانی گەلی كورد[٤٧].

بە هێز بوون و توند و تۆل بوونی پەیوەندی یاخود زیاتر یەكتر ناسینی ئەندامانی هیوا و مەلا مستەفا لە كاتی گواستنەوەی بنەمالەی بارزانی بۆ سلێمانی، گەشەی زیاتری بەخۆیەوە دی، ئەم بارو دۆخەی سلێمانی بۆ بارزانی هەلێكی زێرین بوو بۆ زیاتر خەملینی بیرو بۆچونە سیاسیەكانی چونكە كاتێك ئەو هاتە سلێمانی كۆمەلەو ڕێكخراوی سیاسی دەمێك بوو دروست ببون سەرقالی كاری سیاسی چالاكی نیشتیمان پەروەرەیان دەنواند و خاوەن بیری نەتەوەیی بوون، ئیدی بارزانی لە سلێمانی دەستی بە تێكەل بوون كرد لەگەل خەلكانی

نەتەوە پەروەردا، زنار سلوپی لەم بارەیەوە دەڵێ ئەو بارودۆخە رۆشنبیری و نەتەوایەتی و چالاکیە سیاسیەی کە لە سلێمانیدا بە گورو تین بووە، هەروو مەلا مستەفا لەگەڵیدا ئاوێتە بوو پاشان بوە پاڵنەرێك بۆ ئەوەی بە شێوەیەکی رێکخراو و فراوانتر درێژە بە خەباتی سیاسی و نەتەوەیی خۆی بدات تا ئەو رادەیەی کە لە سەرکردەی هۆز و شێخی ناوچەیەکەوە ببێ بە سەرکردەی گەلێکی چەوساوە و ماف خوراو، لە راستیدا بارزانی لە سلێمانی لەگەڵ ئەندامەکانی هیوادا کەمتر تێکەل بووە، وە ئەوانیش هێندە لەگەڵ رەوتی بیرکردنەوەی ئەودا گونجاو نەبوون هەرچەندە لەگەڵ خودی **رەفیق حلمی** سەرۆکی پارتی هیوا بەینیان خۆش بوو، جەلالی ئەمین لەم بارەیەوە دەلێت کاتێك مەلا مستەفا لە سلێمانی بوو لەگەڵ من و رەفیق حلمی دا پێکەوە لە مزگەوتی شێخ بابە علی دانیشتنمان دەکرد و باسی هەڵگیرساندنی شۆرشمان دەکرد(٤٨). لەگەڵ ئەو هەموو ناخۆشی و دەربەدەریەی مەلا مستەفا و بنەماڵەکەی بینی بویان، وە نیشتەجێ بونیان لە سلێمانی وایکرد هەموو جۆرە رێگایەك بگرێتە بەر بۆ دەرباز بوون لەو بارە سەختەی تێیدا دەژیان رەنگە ئەو خەباتە چەکداریەی هەلی بژارد رێگایەکی گونجاو بوبێ هەم بۆ رزگاری ژیانیان و هەم بۆ داواکاری و خۆبەرێوەبەر (ئۆتۆنۆمی) یەی کە دواتر لەگەڵ ئەو چینە خوێندەوارو ناسیۆنالیستەی داوایان دەکرد و کردیانە ئامانجی سەرەکی، هەرچۆنێ بێت روداوەکانی ئەم قۆناغەی کوردستان وایکردبوو سەرجەم کۆمەڵە و رێکخراو کەسایەتییە نەتەوەیەکان کەم تا زۆر لەیەك نزیك بکەونەوە، هەروەها مەلا مستەفا لە شەرەکانیدا بۆ دابین کردنی ئازوخە و چەك و تەقەمەنی و پارەو زانیاری و خەبەر و هەواڵەکان پشتی بە خەباتکارانی نەتەوەیی هیوا بەستبوو

بەڵام پەیوەندی دۆستایەتی نێوان ئەم دوو لایەنە زۆر ئاڵۆز بووە مەلا مستەفا بە پەیڕەوی ڕێبازی شێخ عبدالسلام ی برا گەورەی پەیوەندی دۆستایەتی لەگەڵ نوێنەرانی بەریتانیا دا هەبوو بۆ گەیشتن بە داخوازیەکانی بەڵام حزبی هیوا بە خراپە باسی ئیمپریالیزمی بەریتانیای دەکرد ئەگەر بە نیازی هاوکاری وەرگتنیش بوایە ئەوا پەنایان بۆ سۆڤیەت دەبرد[49]. لەسەرو بەندی ئەو بارو دۆخەشدا چەند نامەیەکی ئالوگۆڕکاری لە نێوان مەلا مستەفا و ئەندامانی حزبی هیوا دروست بووە تیایدا ڕا گۆڕینەوە و باس و خواسی ڕوداوەکانی ئەو کاتە کراوە و پەیوەندیەکانی نێوانیان گەشەی کردوە و بەرەو پێش چووە[50]. هەروەها دیڤد مەکداول یش لەبارەی پەیوەندی نێوان مەلا مستەفا و ناسیۆلیستەکان کە خۆی لە ئەندامانی هیوا دەبینیەوە دەڵێ: ((ئەوە مەلا مستەفا نەبوو ناسیۆنالیزمی کوردی هەلبژارد بەلکو ناسیۆنالیستەکانی کورد بوون ئەویان هەڵبژارد. هەلبژاردنی لە لایەن ناسیۆنالیستەکان بەهۆی شارەزایی یە تاکتیکی یەکانی و ئەو دژواریانەوە بوو کە بۆ حکومەتەکانی دەخولقاندن. ئەم هەلبژاردنە پاشان، سەردەمێ لە ئێران گەیشتە ناوبانگێکی ئەفسانەیی کە بارو پێگەی لە ناو هەموو کورد گۆڕی، بە باش زانرا. ئەو ببوە ڕێبەری (بلیمەت) و کاریزمایی) ی بزوتنەوەی نەتەوایەتی کورد)) [51]، هەرچەندە لێکۆلینەوەکەمان تایبەت نیە بە باس کردنی ئەو ڕێکخراوە کوردیانەی لەو سەردەمە بونیان هەبووە بەلام وەك بەرچاو ڕونیەك، وە بۆ باشتر ناسینی کاری سیاسی و نەتەوەییان بۆ رزگاری کورد و خەباتەکەیان، ئەگەر بە ئاماژەیەکی کورتیش بێت بە باشی دەزانین باسیان لێوە بکەین، بەم جۆرە بە شێوەیەکی گشتی ئەوکاتە لە کوردستان چوار ڕێکخراوەی کوردی هەبوون کە هەمویان بۆ سەربەخۆی

کوردستان هەولیان دەدا، بەڵام بەرهەمی خەبات و تێکۆشانیان جاروبار لە پێناو بەربەرەکانی شەخسی خۆیان بە فیڕۆ دەچوو، ڕێکخراوەکانیش ئەمانە بوون:

أ. کۆمەڵەی هیوا

سەرکردایەتیەکەی لە بەغدا بوو، لە شارەکانی کەرکوك، سلێمانی، هەولێر، چەند شارێکی تر لقی هەبوو، کۆمەلە ڕێکخراوێکی چەپ و لایەنگیری بیری کۆمۆنیستی بوو، ڕۆژنامەی ئازادی ئۆرگانی ئەو ڕێکخراوەیە بە ڕاشکاوی پشتی کۆمۆنیزمی نێو نەتەوەیی دەگرت دژی دەرەبەگایەتی و ئیمپریالیزم خەباتی دەکرد. لە خەبات و هەلسورانی خۆیدا زۆر پەیوەست نەبوو بە پرۆگرامەکەیەوە لە شێوە تێگەیشتنەکانی خەباتی ئەوکاتە بێزار بوو، مەلا مستەفای بە سەرۆکێکی هەلسوراوی بزوتنەوەی کورد دەناسی، بەلاٌم لە هەستی ئاینی و تاکرەوانەی ئەو بە گومان بوو تەنها دەیویست بۆ گەیشتن بە ئاواتی خود موختاری ئەو سود وەربگرێت.

ب. گروپی ئازادی

بە سەرۆکایەتی مەلا مستەفا لە بارزان پێك هاتبوو، هەموو ئەندامانی سەرکردایەتیەکەی جگە لە کەسێك نەبێ ئەوانی تر سەرۆك عەشیرەت، کاسبکار، دوکاندار، جوتیار و ئەندامانی پێشوی سوپای عێراق بوون، کە لەمانە پێکهاتبوون:

١. عزەت عبدالعزیز خەلکی ئامێدی ئەفسەری پێشووی سوپای عێراق.

٢. مستەفا خۆشناو ئەفسەری پێشووی سوپای عێراق

٣. عبدالحمید باقر خەلکی خانەقین ئەندامی عەشیرەت.

٤. محمد محمود قودسی خەلکی سلێمانی.

٥. شوکت نعمان خەلکی ئامێدی.

٦. خیفزولا اسماعیل خەلکی ئاکرێ.

ئەو گروپە دوای دەست نیشان کردن و پالاوتنی مەلا مستەفا لە لایەن کۆمەڵەی هیواوە سەرکردایەتی بزوتنەوەی رزگاریخوازی لە ئەستۆ گرت[٥٢].

ج. کۆمەڵەی خۆیبون

دوای شکستی شۆرشی شێخ سەعیدی پیران لە سالی ١٩٢٥ تورکە کەمالیەکان بە شێوازێکی زۆر توند و تیژ کەوتنە راوەدونان و ئەندامانی کۆمەلە و ئەندامانی رێکخراوە سیاسیە کوردیەکان بەتایبەتی سەرکردەکانی کۆمەلەی ئازاد کە سەرکردایەتی شۆرشی سالی ١٩٢٥ کردبوو، هەروەها ئەندامانی کۆمەڵەی تەعالی کوردستان، هەندێك لەو سەرکردانەیان دەستگیر کرد و لە رێگەی دادگای سەربەخۆییەوە فەرمانی لە سێدارەدانیان بەسەردا سەپاندن، ئەوانی تریش رویانکردە سوریا و عێراق لە پێناو رزگار بونیان لەو شالاوە رەشبگیرەی کەمالیەکان دەستیان پێ کردبوو، هەلاتوەکانیش کۆمەڵە کەسێکی بە تواناو نەتەوەیی بوون هەولی کۆکردنەوە و پەیوەندی نیوان ئەوکەسایەتیانە بوون کە بۆ دەرەوە رایان کردبوو، لە ئەنجامی هەولەکان توانرا لە (١٩٢٧/١٠/٥) کۆنگرەی دامەزراندنی خۆی لە سوریا ببەستێ، بە بەشداری سێزدە کەسایەتی و لێژنەیەکیان بۆ سەرکردایەتی پێکهێنا، لە دیارترین بەشداربوانی کۆنگرەکە (جەلادەت ئەمین عالی بەدرخان، مەمدوح سەلیم کە لە دامەزرێنەرانی کۆمەلەی تەعالی کوردستان بوو، لەگەل چەند سەرۆك خێلیکی وەك خێلی هەڤیرکی و برازان و رمان و هبسبان و چەند کەسێکی تر)[٥٣].

ح. کۆمەڵەی ژیانەوەی کوردستان (ژێکاف)

کۆمەڵـــەی ژیانـــەوەی کوردســـتان کورتکراوەکـــەی (ژ.ك،k,j)ە لـــە (١٦/ئابی/١٩٤٢) لەسەر داروپەردوی کۆمەڵەی ئازادیخوازی کوردستان دامەزرا. لە یەکەکەم کۆبونەوەیدا لە چەمی سابلاغ لە باغی حاجی داود بە ئامادە بوونی زیاتر لە دە کەسایەتی بەشداریان کردووە، ئەم کۆمەڵەیە لە چین و توێژە جیاوەزەکانی شاری مهاباد پێکهاتبوون کە تێکرا وردە بورجوازبوون و لەسەر بنەمایەکی نەتەوەیی، بە نهێنی دەستیان بەخەبات کرد، کۆبونەوەی دوەمیان لە مانگی نیسانی ١٩٤٣ بەست نزیکەی سەد ئەندام بەشدارییان تێدا کرد، کە وەك کۆنگرەی دامەزراندن ئاماژەی بۆ دەکرێت، لە میانەیدا بریار لەسەر هەڵبژاردنی ئەندامانی کۆمیتەی ناوەندی کۆمەڵە دراو حسێن فروهەر کرا بە لێپرسراوی کۆمیتەی کۆمەڵە و بە بەرپرسی لێژنەکان دانرا(٥٤).

کاری هاوبەش و پەیوەندی نێوان ئەم رێکخراو و کۆمەڵە کوردیانەی بە شێوەیەکی گشتی نزیکایەتێك لە ئامانج و ستراتیژ هەستی پێ دەکرێ کە خۆی لە بزاڤی رزگاریخوازی نەتەوەیی کورد دەبینێتەوە، پەیوەندی و خواستەکانی نێوان (خۆیبون و هیوا و ژ.ك) گەیشتە ئاستێك نوێنەری نەتەوەییەکانی هەموو پارچەکانی کوردستان لە مانگی ئابی ١٩٤٤ دا لە چیای (دالانپەر) کە دەکەوێتە نێوان سنوری ئێران – عێراق – تورکیا کۆبونەوە، لەم کۆبونەوەیەدا پەیمانێك بەناوی پەیمانی (سێ سنور) واژۆ دەکەن کە (١٢) خاڵ پێکهاتبوو، گرنگترینیان ئەوەبوو جگە لەمانەوەی لقەکانی ژ.ك لە هەریەك لەم پارچانەدا، سەرکردایەتیەکی یەکگرتوو بۆ هەموو کوردستان پێك بهێنرێت و ئاراستەی خەباتی نەتوایەتی کورد بکات روەو سەرکەوتن هەنگاو بنێ، بەشدار بوانی ئەم

پەیمانە بە پێی سەرچاوە جیاوەزەکان بریتی بوون لە (شێخ عەبدوللای زینوەو ووردێ و سەعید کانی مارانی و سەید عەزیز شەمزینی و هەمزە عەبدوللا لە باشوری کوردستان و قاسی قادری و رەحمانی ئیلخانی زادە لە ڕۆژهەلات و قازی مەلا وەهاب لە باکور و قەدری جەمیل پاشا زادە لە ڕۆژئاوا[٥٥].

دەرئەنجامەکان:

١. ناودار بونی گوندێکی بچوك و فراوانبونی بۆ ناوچەیەکی گەورە، لەسەر ئاستی کوردستان و عێراق، دواتریش لە جیهاندا.

٢. سەرهەلدانی بزوتنەوەیەکی نەتەوەیی لە ناوچەیەکی هەلقولاوی هۆزایەتی و تەریقەتی ئاینی.

٣. بەردەوامی جولانەوەکانی بارزان ئەگەر بە شێوەی پچڕ پچڕیش بوبێ ، بە تێکەلّ بوون لەگەلّ کوردە ناسیۆنالیستەکان کە لە ژێر کاریگەری بیری چەپی سۆڤیەتدا لە سلێمانی و بەغدا دەرکەوتن.

٤. دروست کردنی کاریگەری و فشارێکی زۆر بۆ سەر حکومەتە یەك لە دوا یەکەکانی عێراق بەڕادەیەك بۆ چەند جارێك داوای دانوستانیان لە کورد کردووە.

٥. فراوانبونی بزوتنەوەی چەکداری و گەشەکردنی رەوتی ڕۆشنبیری و کۆمەلایەتی لە چوار چێوەی حزبی و ڕێکخراوەیدا، کە خۆی لە حزب و کۆمەلّە و ڕێکخراوەکانی ئەو کاتە دەبینیەوە هەروەها چەندین گۆڤارو ڕۆژنامە بە زمانی کوردی دەرکەوتن.

٦. دۆزی کورد و کوردستان لە پرسێکی ناوخۆی بوە بە پرسێکی جیهانی و بونە جێی قسەو باس و بەرنامەی کاری ولاتە زلهێزەکانی ئەوکاتە کە بەریتانیاو

سۆڤیەت بوون.

٧. پەیوەستبوونی تاکی کورد بەو شۆرش و بزاڤانەی لەو سەردەمە هەلدەگیرسان، بێ ئەوەی ڕەچاوی بەرژەوەندی تایبەتی و مەترسی سەر ژیانی خۆیان بکەن.

٨. نەبوونی پالپشتی هەرێمی و نێودەولەتی بۆ جولانەوەکانی ئەوکاتە، وە دەوریشی هەبوو لەسەر شکست و بەردەوام نەبونی ئەو شۆرش و بزاڤانەی کە دەکران.

٩. ناهاوسەنگی لە نێوان هێزەکانی عێراق و کورد لەگەڵ ئەوەشدا کورد توانی زیانێکی گەورە لە سوپا و هێرشەکانی عێراق بدات، ئەگەر بە پالپشتی هێزی ئاسمانی و یارمەتیە سەربازیەکانی بەریتانیا نەبوایە نەدەتوانرا وا بە ئاسانی ئەو جولانەوانە لە ناو ببەن.

١٠. بەکار هێنانی هەموو شێوازێکی توند و تیژ لە دژی هەموو جولانەوە کوردیەکان بە ئامانجی لەناو بردن و قڕ کردن.

سەرچاوە و پەراوێزەکان:

١. بۆ زیاتر زانیاری بروانە عەلائەدین سەجادی، شۆرشەکانی کورد وە کورد وکۆماری عێراق، ئەتلەس چاپ،تاران،٢٠٠٥، ل١٤٥.

٢. مسعود بارزانی، البارزانی والحركة التحررية الكردية،مؤسسة كاوا الثقافية،ج١، الطبعة الثانية، لبنان، بیروت، ١٩٩٧ ، ص٢٤.

٣. عەلائەدین سەجادی، س.پ، ل١٤٥.

٤. مسعود بارزانی، م.س، ص٢٤.

٥. ناوی بارزان یا بەرزان لەڕوی گوتنی شێوەزارەوە لە ناوچەیەکەوە بۆ ناوچەیەکی تر دەگۆرێ، لەبەر ئەوەی ناوی بارزان لە لایەن خودی بنەماڵەی بارزانەوە هەر بە بارزان دەبردرێت ئێمەش لە سەر شێوەزاری وان هەروا ناوی دەبەین.

٦. عەلائەدین سەجادی، س.پ، ل١٤٦-١٤٧.

٧. مەعروف چیاووك، کارەساتی (بارزان)ی زولملێکراو، و:ئەبوبەکر سالح ئیسماعیل،دەزگای توێژینەوەو بلاوکردنەوەی موکریانی، چ خانی،دهوك،٢٠٠٨، ل٥٥.

٨. مسعود بارزانی، م.س، ص٢٣.

٩. عەلائەدین سەجادی، س.پ، ل١٤٥.

١٠. مسعود بارزانی، م.س، ل٢٤.

١١. د. صالح عمر عیسی، قەیران و خولقێنی زلهێزەکان لە کوردستانی عێراق، و: سلیمان تاشان، مەکتەبی پێگەیاندن و دیراساتی حزبی، چ ١، هەولێر، ٢٠٠٨، ل٤٤.

١٢. ئەبولحەسەن تەفرەشیان، بارزانیەکان، و: بەختیاری شەمەیی، چ٢، ٢٠٠٤، ئینتەرنێت، www.pasok.org، ل١٢.

١٣. مسعود بارزانی، م.س، ص٢٤.

١٤. ویلیام ایغلتون، القبائل الكردية، ت: د. احمد محمود خلیل، مطبعة وزارة تربية، ط١، اربيل، ٢٠٠٦، ص١٠٥.

١٥. عەلائەدین سەجادی، س.پ، ل١٤٦.

١٦. هـ.س، ل١٥١-١٥٢.

١٧. ئینسکلۆپیدیای هەولێر، د. عبدالله عەلیاوەیی و ئەوانی تر،چاپخانەی گرین گالۆری، چاپی یەکەم، لوبنان،٢٠٠٩، ل٤٢٨.

١٨. بۆ زیاتر زانیاری بروانە عەلائەدین سەجادی،س.پ، ل١٥٢، هەروەها ولیام ایغلتون، م.س، ص١٠٦.

١٩. د. عوسمان علی، چەند لێکۆلینەوەیەك لە بزاڤی هاوچەرخی کورد، و: کامەران بابان زادە، چاپخانەی ریی نویٚ، چ١،٢٠١٠، ل٢٨١.

٢٠. حسین مەدەنی ، کوردستان و ستراتیژی دەولەتان، ب١ چاپخانەی رۆژهەلات،چ١، هەولێر، ل٣٨٣.

٢١. مەعروف چیاووك، س.پ، ل٥٩،

٢٢. هـ.س، ل١٤٩-١٥٠.

٢٣. مسعود بارزانی، م.س،ص٢٧.

٢٤. عەلائەدین سەجادی، س.پ، ل١٤٩-١٥٠.

٢٥. هـ.س،ل٢٧.

٢٦. حسین مەدەنی، س.پ، ل٣٨٧.

٢٧. عەلائەدین سەجادی، س.پ،ل١٥٣.

٢٨. هـ.س، ل١٦١-١٦٢.

٢٩. مەعروف چیاووك، س.پ، ل١٥٤.

٣٠. عەلائەدین سەجادی، س.پ،ل ١٦٣.

٣١. مەعروف چیاووك، س.پ، ل١٥٨-١٦٠.

٣٢. کریس کۆچێرا، کورد لە سەدەی نۆزدەو بیستەمدا، و: حەمە کەریم عارف،بلاو کەرەوەی کتێب فرۆشی سۆران، چاپخانەی شڤان،چاپی سێیەم، سلیمانی، ٢٠٠٤، ل١٥٠.

٣٣. لەگەلٚ ئەوەی ناوچەی بارزان لە ناو سنوری کوردستان دایە بەلام مسعود بارزانی بە زەوی عێراقی ناوی بردووە، م.س، ص

٣٤. ن.م، ص٤٩-1.٥٠

٣٥. د. عوسمان علی، س.پ، ل٢٥١.

٣٦. خەلیل خۆشەوی لە هۆزی مزوری بالایە خەلکی گوندی سیلکیٚ یە باوڕپێکراوی شێخی بارزان بووە وەکو خزمایەتی هیچ خزمایەتێکی لەگەلٚ بارزان دا نەبووە لە دوای کوژرانی خەلیل براکەی ئەسعەد خۆشەوی شوێنی دەگرێتەوە لەسەردەمی ئەودا خزمایەتێك دروست دەبیٚ لەگەلٚ بنەمالەی

بارزان، کچەکەی خۆی (موعتەبەر) دەداتە نەوەی شێخ عبدالسلام ی دووەم بە ناوی (عبدالواحید ابراهیم).

٣٧. عەلائەدین سەجادی، س.پ،ل١٦٨-١٦٩.

٣٨. رۆژ عبداللە عادل ئەرگۆشی، ناوچەی بارزان لە نێوان سالانی ١٩٣١ – ١٩٤٦، نامەی ماستەر، کۆلیژی ئەدەبیات، زانکۆی صلاح الدین، بلأو نەکراوە، ٢٠٠٤،ل٥٨.

٣٩. کریس کۆچێرا، ل١٧٣-١٧٧.

٤٠. مەعروف چیاووک، س.پ، ل١٦٨-١٧٠.

٤١. عەلائەدین سەجادی، س.پ،ل١٧٧-١٧٩.

٤٢. معروف چیاووک، س.پ،ل١٩٦-١٩٧.

٤٣. هـ.س، ل٢٠٢.

٤٤. لازاریف، مێژووی کوردستان، و: وشیار عەبدوللا سەنگاوی، چاپخانەی رۆژهەلات، چ٢، هەولێر، ٢٠١٠، ل٢٩٣.

٤٥. راپەرینەکانی بارزان لە بەلگەنامە نهێنیەکانی هەردوو حکومەتی فەرەنساو بەریتانیادا ١٩٣١-١٩٤٥،وەرگێرانی لە فەرەنسیەوە: د. نەجاتی عبداللە، دەزگای ئاراس،ب١، چاپی یەکەم،هەولێر،٢٠١٠،ل٩-١٢.

٤٦. مسعود بارزانی، م.س، ص٩٦.

٤٧. د. ئاکۆ عبدالکریم شوانی، شاری سلیمانی (١٩٣٢-١٩٤٥) چاپخانەی تیشک، چ١، سلیمانی، ٢٠٠٨، ل٧٧-٧٩.

٤٨. کریس کۆچێرا، س.پ، ل١٨٨-١٨٩.

٤٩. بۆ زانینی ناوەرۆکی نامەکان بروانە مسعود بارزانی، م.س، ص١١١.

٥٠. دیڤد مەکداول، مێژووی هاوچەرخی کورد، و: ئەبوبەکر خۆشناو، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، چاپی دووەم، هەولێر، ٢٠٠٥، ل٤٨١.

٥١. حسن ئەرفەرع، کوردەکان، و: حامید گەوهەری، دەزگای وەرگێران،چاپخانەی منارە، چ١،هەولێر، ٢٠٠٧، ل١٩٠-١٩١.

٥٢. هیوا عزیز سعید، خۆیبون هیوا ژ.ک، چاپخانەی یاد، بێ ژمارەی چاپ، سلێمانی، ل١١-١٥.

٥٣. هـ.س، ل٦٨-٧١.

٥٤. هـ.س، ل٩٥-٩٦.

سەرچاوە بەکار هاتووەکان:

أ. کوردیەکان

١. ئاکۆ عبدالکریم شوانی، شاری سلیمانی (١٩٣٢-١٩٤٥) چاپخانەی تیشك، چ١، سلیمانی، ٢٠٠٨.
٢. ئەبولحەسەن تەفرەشیان، بارزانیەکان، و: بەختیاری شەمەیی، چ٢، ٢٠٠٤، ئینتەرنێت، www.pasok.org.
٣. ئینسکلۆپیدیای هەولێر، د. عبداللە عەلیاوەیی و ئەوانی تر، چاپخانەی گرین گالۆری، چاپی یەکەم، لوبنان،٢٠٠٩
٤. د. عوسمان علی، چەند لێکۆلینەوەیەك لە بزاڤی هاوچەرخی کورد، و: کامەران بابان زادە، چ ڕێی نوێ، چ٢٠١٠،١
٥. حسێن مەدەنی ، کوردستان و ستراتیژی دەولەتان، ب١ چاپخانەی ڕۆژهەلات،چ١، هەولێر.
٦. حسن ئەرفەرع، کوردەکان، و: حامید گەوهەری، دەزگای وەرگێران، چاپخانەی منارە، چ١، هەولێر، ٢٠٠٧.
٧. کریس کۆچێرا، کورد لە سەدەی نۆزدەو بیستەمدا، و: حەمە کەریم عارف، چاپخانەی شڤان، چاپی سێیەم، سلیمانی، ٢٠٠٤
٨. عەلائەدین سەجادی، شۆرشەکانی کورد وە کورد وە کۆماری عێراق، ئەتلەس چاپ، تاران،٢٠٠٥.
٩. د. صالح عمر عیسی، قەیران و خولقێنی زلهێزەکان لە کوردستانی عێراق، و: سلیمان تاشان، بێ شوێنی چاپ، چ ١، هەولێر، ٢٠٠٨.
١٠. دیڤد مەکداول، مێژووی هاوچەرخی کورد، و: ئەبوبەکر خۆشناو، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، چاپی دووەم، هەولێر، ٢٠٠٥.
١١. لازاریف، مێژووی کوردستان، و: وشیار عەبدوللا سەنگاوی، چاپخانەی ڕۆژهەلات، چ٢، هەولێر، ٢٠١٠.
١٢. مەعروف چیاووك، کارەساتی (بارزان)ی زولملێکراو، و:ئەبوبەکر سالح ئیسماعیل،دەزگای توێژینەوەو بلاوکردنەوەی موکریانی، چ خانی، دهوك،٢٠٠٨.
١٣. ڕاپەرینەکانی بارزان لە بەلگەنامە نهێنیەکانی هەردوو حکومەتی فەرەنساو بەریتانیادا ١٩٣١-١٩٤٥، وەرگێرانی لە فەرەنسیەوە: د. نەجاتی عبداللە، دەزگای ئاراس، ب١، چاپی یەکەم، هەولێر، ٢٠١٠.

14. هیوا عزیز سعید، خۆبیون هیوا ژ.ك، چاپخانەی یاد، بێ ژمارەی چاپ، سلێمانی، ٢٠٠٦.

ب. عەرەبییەکان

15. مسعود بارزانی، البارزانی والحركة التحررية الكردية،مؤسسة كاوا الثقافية،ج١، الطبعة الثانية، لبنان، بيروت، ١٩٩٧

16. ويليام ايغلتون، القبائل الكردية، ت: د. احمد محمود خليل، مطبعة وزارة تربية، ط١، اربيل، ٢٠٠٦.

ج. نامەی زانکۆیی

17. رۆژ عبدالله عادل ئەرگۆشی، ناوچەی بارزان لە نێوان سالانی ١٩٣١ – ١٩٤٦، نامەی ماستەر، کۆلیژی ئەدەبیات، زانکۆی صلاح الدین – هەولێر، بلاو نەکراوە، ٢٠٠٤.

سەرنجێکی گشتی لە پەیوەندییەکانی بەریتانیاو ئێران بەر لە کودەتای فێبرایەری ١٩٢١

ئامادەکردنی: ئاشنا علی

باسی یەکەم

پەیوەندییەکانی ئێران و بەریتانیا لە کۆتایی سەدەی نۆزدەهەمەوە هەتا کۆتایی جەنگی یەکەمی جیهانی

کەنداوی فارس و کەناری دەریای ئێران بۆ ئینگلیزەکان گرنگی بازرگانی خۆی هەبووە، فراوانی کارەکانی کۆمپانیای هندی ڕۆژهەڵات و هاتوچۆی ئینگلیز لە بواری بازرگانی بۆ ئێران بە پەیوەندییەکی دیبلۆماسی دەستی پێکرد[١].

لە کۆتایی سەدەی هەژدەهەمدا ڕوسیاو بەریتانیا بوونە دوو وڵاتی بەهێزی ڕۆژئاوایی لە ناوچەکەدا، خولێکی سەدو پەنجا ساڵەی خەبات و بەربەرەکانی ئەم دووانە، بە مەبەستی پێشڕەوی سیاسی و بازرگانی و هەروەها هەوڵی ئێران بە مەبەستی پاراستنی هەبوونی خۆی وەك وڵاتێکی سەربەخۆ، بە لێکڕاستکردنەوەی دوو ڕکابەرەکە دەستی پێکرد[٢].

مێژووی پەیوەندییەکانی ئێران و بەریتانیا لە سەردەمی (سرجان ملکم)*ەوە دەست پێدەکات کە بۆ یەکەمینجار پێی نایە ناو خاکی ئێرانەوە لە ساڵی ١٨٠٠ز، پەیوەندی ئەم دوو وڵاتە لەم سەدەیەدا بەسەر چوار لایەندا دابەش بووە، واتە: بەشێکی دیبلۆماسی، یاسایی، ئیداری، بازرگانی و دامەزراندنی

تەلەگراف، دروستکردنی تەلەگراف، زیاتر مەبەستێکی سیاسی لێکەوتەوەو بۆ ئەو مەبەستە بووە[3].

حکومەتی ئینگلیز لە سەردەمی سەفەوییەکانەوە بە ناردنی کۆمپانیای (براکانی شێرلی) بۆ ئێران، بۆ دۆزینەوەی شوێن پێ یەکی بەسوود لە ئێراندا. بەرەبەرە ئەم وڵاتە لە ململانێی لەگەڵ تەواوی دەوڵەتە داگیرکەرەکاندا، شوێنێکی گونجاوی بۆ خۆی بەدەستهێنا کە دواتر لە سەردەمی قاجارییەکاندا بەسەرنجدان لە بارودۆخی لاوازی شاکانیان بۆشاییەکی فراوان بۆ چوونە ناوەوەی دەوڵەتی ئینگلیز هەروەك ڕوسیا چووە پێشەوە[4].

کۆمپانیای هندی ڕۆژهەڵاتی ئینگلیز، بە مەبەستی پاراستنی پێگەی خۆی لە بەرامبەر ڕقی توندوتیژی هۆڵەندی و فەرەنسییەکاندا وردە وردە ناچار بوو ڕۆڵێکی سیاسی لە ئەستۆ بگرێ، ئەم کۆمپانیایە توانی تا کۆتایی سەردەمی سەفەوی جێگەو پێگەی خۆی لە ئێران دا بپارێزێت[5].

ئینگلیزەکان هێڵی تەلەگرافی (هند–ئەوروپا)یان دامەزراند، بەم شێوەیە:

١– هێڵی عوسمانی: کە هەوڵدرا هێڵێکی تەلەگراف بە خاکی عوسمانیدا لە ئەوروپاوە بگەیەنرێتە هندستان.

٢– هێڵی ئێران: دوای ئەوەی عوسمانییەکان زانیان هێڵی عوسمانی سەرکەوتوونابێ، وای لە بەریتانیاکرد کە لەگەڵ ئێراندا بکەوێتە گفتوگۆ تا لە ڕێگەی تارانەوە هێڵێك ببەن، ئەمەش لە لایەن بەشێك لە خەڵکی ئێرانەوە دژایەتی دەکراو پێیان وابوو، کە مەبەستێکی تری لە ناوەڕۆکدا هەیە، بەڵام دواتر لە ساڵی (١٨٦٣) گەڵاڵەنامەی هێڵی تەلەگراف لەگەڵ حکومەتی ئێراندا واژۆکرا. بڕیاریش درا کە هێڵەکە لە ڕێگای تارانەوە بگاتە بەریتانیا، بەڵام بە دەستی ئێرانیەکانەوە بێ، بەریتانیاش دەبێ بەرامبەرێك بدات لە بەرامبەر ناردنی هەر

پەیامێکدا کە دەی نێرێت. لە کۆتایی ساڵی ١٨٦٤ هێڵە نوێیەکە تەواوکرا، دواتر پەیمانێکی دیکەش بەسترا، پەیمانێکی تریش لە نۆڤمبەری ١٨٦٥ واژۆکرا. کە سودی زۆری بۆ ئێران هەبوو، چونکە هێڵی پێشتر ساڵانە سێ هەزار تمەنی بۆ ئێران دەست دەخست[٦].

سیاسەتی ئینگلیز لە ئێراندا دوو ئامانجی هەبوو:

یەکەمیان: ئەوەیە بەهۆی بایەخی ئەم داگیرکارییەوە، نیمچە کیشوەری هیند دەبێتە هۆی ڕێگری لە فراوانخوازیەکانی هەموو زلهێزەکان و داگیرکەرەکان لە سنوری ڕۆژئاوای ئێران.

دووەمیان: بەدەستهێنانی ئیمتیازاتی ئابوری بەتایبەتی نەوت و بەرژەوەندییە یەك لەدوای یەکەکانی لە ئێراندا بەلای خۆیدا ڕادەکێشێ[٧].

لە کۆتایی ڕۆژگاری سەفەویدا، هۆڵەندییەکان لە کەنداوی فارسدا بە قازانجی بەریتانیا بەرە بەرە جێیان پێ لێژ بوو، ئەوانیش (بەریتانیەکان) لە سەدەی نۆزدەهەمدا، توانیان چەتەی دەریایی لەناوبەرن و دەسەڵاتی بەریتانیایان چەسپاند[٨].

پێشتر ئاماژەمان کرد بەو تەلەگرافەی کە ئینگلیزەکان لە ئێراندا دایانمەزراندبوو، پێویستە ئەوە بوترێ کە ئەم تەلەگرافە پەیوەندی ئێرانی لەگەڵ ئەوروپادا دروست کرد، سەرەنجام ئێران بە پەیوەندییە جیهانیەکانەوە بەسترایەوە، پەیوەندییەکانی ئینگلیزو ئێران زۆر توندو تۆڵ بوو. تەنانەت بەریتانیەکان ئامادەی مەراسیمی شیعەکان دەبوون، کاریگەریەکی دیکەی ئەم تەلەگرافە ئەوەبوو کە پەیوەندییەکی دۆستانەی دروستکرد لە نێوان ئێرانیەکان و ئینگلیزەکان، تاکەکانی ئینگلیز لەگەڵ هەموو چین و توێژەکانی ئێران دا

تێکـەڵاویان دروسـتـــرد‌و لەگـەڵ گوندنـشینان دا بـاش بـوون و تەندروسـتیان دەکردن[٩].

هۆگری و سەرنجی لە ڕادەبەدەری بەریتانیا بۆ هندستان و ترسی لـە ڕوسـیا، ئیلهام بەخشی ئەو بیروباوەڕە سیاسیانەی بەریتانیا بوو کە بەردەوام لە خولیای پێکهێنـانی زنجیرەیـەك وڵات لـە سـنورەکانی بـاکوری هندسـتان تـا زەریـای ناوەڕاست دابوو، وە بتوانێ گەوهەری ئیمپراتۆریـەت لـە قـەڵای پتـەوی خـۆی دا بپارێزێ، مەترسییەك کە هەمیشە لە لایەن هێرش بـەرێکی نـەریتی، واتـە ڕوسـیا هەڕەشـەی لـە هندسـتان دەکـرد، لـە ڕوانگـەی بـەریتانیاوە، لاوازتـرین بازنـەی پەیوەندی وڵاتانی هندستان و هاوکـات گرنگترینیـان و سـەرەکی ترینیـان ئێـران بوو[١٠].

بەریتانیا لە ڕێگەی کۆمەکی دارایی بە دەسەڵاتدارانی ئێران، توانیان لە نێوان ساڵانی (١٨٠٩–١٨١٢) دوو پەیمان لەگەڵ ئێران ببەستن، لە پەیمانی دووەمدا کە لایەنی نیزامی هەبوو هاتووە:

((ئێـران لـە هەرچەشـنە پێکهاتنێـك لەگـەڵ وڵاتـە ئەوروپیـەکان، بـە دژی ئینگلستان خۆی دەپارێزێ، هەروەها شاش لە ئەستۆی دەگرێ، فـەرمانڕەوایانی خوارەزم و سیستان، بوخاراو سەمەرقەند بسپێرێ، ڕێ لە پێشڕەوی هەر هێزێـك بگـرێ، کـە مەبەسـتیان هێرشـکردن بێـت. سـنوری نێـوان ئێـران و ڕوسـیاش بـە هاوکاری ئێران و ڕوسیا و بەریتانیا ئەبێ)).

سـرگوراوزلی نوێنـەری بـەریتانیا لـە وتووێژێکـدا لەسـەر ڕێککەوتنەکـە نیـەتی بەریتانیا بەرامبەر بە ئێران دەردەخات:

((مـن بـە دڵنیاییـەوە لـەو بـاوەڕەدام، ئەگـەر مەبەسـتمان تـەنیا پاراسـتنی ئاسایشی سنورەکانی هیندمانە، باشـتروایە کـە ئێـران لـەو دۆخـەدا ڕابگـرین کـە

ئێستا تیایدایە، واتـە لـە کەنـەفتی و وەحشی گەریـدا بهێڵینـەوە، وە دوای هـیچ گەلاڵەیەکی تر کە پێچەوانەی ئەو تێزە بێ نەکەوین...))[11].

لەو پەیمانەدا هاتبوو کە هیچ وڵاتێکی ئەوروپی ڕێگـەی ڕۆشـتنی لـە ئێرانـەوە بۆ هندستان نییە، وڵاتی ئێران بەڵێنیدا کە پەیوەندییەکانی زیانی نەبێ بـۆ سـەر ئینگلستان، وڵاتی ئینگلستانیش پەیمانیدا چارەنوسی ئێران لـە کەنـداوی فـارس بپارێزێت[12].

لـۆرد جـۆرج کـرزن، جێگـری پاشـای هنـد، لـە بۆچـونێکدا کـە لـە درێـژەی نامەیەکیدایە کە لە ساڵی ١٨٩٩ ناردویەتی بۆ وەزارەتـی داگیرگـەکانی بـەریتانیا دەڵێت:

((خاڵی سەرەکی دەوڵەتی باڵا، بـەڕێز مەلیکـەی ئینگلیـز ئـەبێ ئـەوەبێ کـە ڕوخسـەت نـەدات، هـیچ دەسـەڵاتێکی ئـەوروپا، بەتایبـەتی، ڕوسـیا چـاوببڕێتە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و باشوری ئێران، وە لەم ڕێگایەوە دەستی بگاتـە کەنـداوی فارس، یاخود، تەنانـەت بـەبێ بـوونی پەیوەنـدی وشـکانی لـە کەنـداوی فارسـدا ئاسـانکاری دەریـایی بهێنرێتــەدی))، ئـەوەبوو پـاش سـاڵێك (ولیـام دارسـی)ی نوێنەری بەریتانیا بە هاوکاری سەفارەتخانەی ئینگلیزو میرزا عـالی ئەسـغەرخان، بـە پێـدانی بـەرتیل و فریـودانی سـەربازی، تـوانی ئیمتیـازاتی نـەوت لـە تـەواوی ئێراندا، بەتایبەتی پێنج ویلایەتی باکور بەدەسـت بهێنـێ، ئـەم بۆچـوونەی لـۆرد کرزن، بوە مایەی سەرنجدانی دەوڵەتی بەریتانیاو زەمینەی بۆ پەیوەست بـوونی ئێران بۆ ناوچـەکانی نفـوزی ئینگلیـز زیـادکرد[13]. ئەمـەش لـە کۆتـایی سـەدەی نۆزدەهەم و سەرەتای سەدەی بیـستەم بـوو، کـە نـەوت لـە ناوچـە سـنوریەکانی عوسمانی و ئێراندا دۆزرایەوە، وە ئەو ڕێکەوتنەی نێوان ولیام دارسی و دەوڵەتی قاجاری کە واژۆکرا، بۆ یەکەمجار بوو، نەوت لە ئێـران دەدۆزرایـەوە، بـۆ مـاوەی

شەست ساڵ جیاوکی دەرهێنان و وەبەرهێنانی نەوتی لە باشوری ئێران پێ سپێردرا[١٤]، ئەوەبوو ئەم کۆمپانیایەی ئینگلیز بەڵێنیدا بە حکومەتی ئێران بەپێدانی (٦٪)ی قازانجی نەوتی دەرهێنراو وەك وتمان بۆ ماوەی شەست ساڵ[١٥].

ئەو دەسەڵات و توانایەی کە ئینگلیزەکان لە باشوری ئێراندا هەیان بوو لە سەردەمی (فەتح عەلی شا)وە دەستی پێکردبوو، بەهۆی چەند هەنگاوێکی دۆستانەوە، بەرەوپێش چووبوو، پایەی ئینگلستان لە باشوری ئێراندا بە جۆرێك پتەوبووە کە توانیویەتی کاریگەری لەسەر سیاسەتی ناوەندو باشوری ئێراندا هەبێ[١٦].

هەرەشەی ئەڵمانی و پەرەسەندنی نفوزی ئەڵمانی لە ئەوروپاو ئاسیادا[١٧]، کێشەی سیاسەتی نێودەولەتی ئەوەی دەخواست بەریتانیاو ڕوسیا ململانێ کانیان بخەنە لاوەو ئامانجێکی دیاریکراو بگرنە بەر. ئەوەبوو ئەم کارە بە پشتگیری فەرەنسا، سەرەنجام لە ساڵی ١٩٠٧ بە ئیمزای ڕێکەوتنامەی (نیکۆڵ-سۆن-ئیزۆلنسکی)* شێوەی کاری دیاریکراو[١٨]. ئەم پەیمانە بە پەیمانی (ڕوس-ئینگلین) ناودەبرێت، کە ئێرانی دابەشکرد بەسەر سێ بەشدا، باشوری ئێران درا بە ئینگلیزو باکوریش درا بە ڕوسەکان، ناوەندی ئێرانیش وەك ناوچەیەکی بێ لایەن مایەوە، کاتێ ئەم بڕیارە بڵاوبویەوە، بووە هۆی نارەزایی ناوخۆ (عەلی شای قاجار) هەڵوێستێکی بەرگری کارانەی نەنواند، ئەمەش بووە هۆی داگیرکردنی ئێران لە لایەن وڵاتە داگیرکەرەکان و بە تاڵانبردنی[١٩]، چونکە ناوەرۆکی پەیمانەکە ڕێگای پێ دابوون خاکی ئێران بکەن بە شوێنی مانۆڕانی هێزەکانیان، وە لەم دابەشکردنەی ئێران لە نێوان (ئینگلیزو ڕوس) بەریتانیەکان

قازانجێکی زۆریان دەستکەوت، چونکە ناوچەکانی باشور لە ڕووی سامانی مارییەوە بەتایبەتی پەترۆڵ زۆر دەوڵەمەند بوو[٢٠].

ئەوەبوو لە ساڵی ١٩٠٩دا کۆمپانیای نەوتی (ئێران–ئینگلیز) پێکهات، بەم شێوەیە لە دوای دۆزینەوەو دەرهێنانی نەوت، ئێران لە گۆڕەپانی دەسەڵاتدارانی جیهانیدا، گرنگییەکی زیاتری پەیداکرد، بەتایبەتی کە بەریتانیا کەشتییەکانی هێزی دەریایی خۆی لە خەڵوزی بەدەوە بۆ نەوت گۆڕی بوو، نیازی دەستگرتن بەسەر کانگا نەوتیەکانی ئێران و ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست، سیاسەتی ڕەسمی بەریتانیای لەو مەڵبەندەدا دیاریکردبوو[٢١].

دەتوانین بڵێین ئێران لە سەدەی نۆزدەهەمدا بوبوو بە وڵاتێکی وابەستەو نیوە داگیرگەی ڕوس و ئینگلستان، باشترین بەڵگەش نوسراوەکانی ناسرەدین شایە:

((دەمەوێ سەفەوی باکوری وڵات بکەم، سەفیری ئینگلستان بە دەنگ دێ، دەمەوێ بچمە باشور، سەفیری ڕوسانم لێ ڕاست دەبێتەوە، خوا ئەو وڵاتە پاك بکاتەوە، شایەکەی بۆی نییە سەفەری باکورو باشوری وڵاتەکەی بکا..))[٢٢].

کەواتە لە سەردەمی قاجارییەکانەوە، ئینگلیزەکان توانیان بە چەند ڕێگایەکی جیاواز، لەوانە: دەستوەردان لە دەرباری قاجاریەکان بەتایبەتی لە کاتی سەرهەڵدانی شۆڕشی مەشروتە* هەروەها لە ڕێگای دروستکردنی ڕێکخستنە جۆراوجۆر و شاراوەکانی لە ئێراندا (سۆنەری)، ڕۆڵێکی کاریگەری لە بنیادنانی بڕیاردان لە ئێراندا بینی. لە لایەکەوە بە جوڵانەوەو دروستکردنی شۆڕشی ناوخۆیی و هەروەها هێنانی هێزێکی چەکدار لە باشور هەڵی بەدەستهێنا، بە شێوەیەك، کە لە سەردەمی قاجاریەکان دەوڵەتی بەریتانیا لەگەڵ ڕوسیادا یەکێك بووە لەو دوو زلهێزەی کە خاوەنی نفوزێکی زۆر بوون لە ئێراندا[٢٣].

باسکردنی پەیوەندییەکانی ئینگلیز لەگەڵ ئێرانیەکان، پەیوەندی بازرگانی یاخود دیبلۆماسی لە دەست پێکردنیەوە تا سەدەی بیستەم، بابەتی ئاشکراکردنی هەلومەرجی بەستنی هەندێك لە پەیمانەکان، لەوانە(١٩٠٧، ١٩١٩). بەو شێوەیە نێراوەکان پەیوەندی تەواویان بەم بابەتەوە هەیەو هەندێك لەوانە هاندەری تەواوی ئەم پەیماننامانە بوون[٢٤].

کاتێ ڕێکەوتنامەی(پتندان) لە ١٩/ئوت/١٩١١ لە نێوان قەیسەری ئەڵمانیاو ڕوسیا بەسترا، دەوڵەتی ئەڵمانیا، مافی ڕوسیای لەسەر باکوری ئێراندا بە ڕەسمی ناساند، بەو مەرجەی دەوڵەتی ڕوس ئیمتیازاتی ڕێگەی ئاسنی خانەقین، بەسرە، کوەیت بە ئەڵمانیا بدات. تا ئەڵمانەکان بتوانن ڕێگەی ئاسنی (بەرلین–ئەستانبول–بەغدا) بە کەنداوی فارسەوە پەیوەست بکەن و چەند بنکەیەك لەو ناوچانە دروست بکەن. دەوڵەتی بەریتانیا بەمە توشی شکستێکی گەورە بوویەوە، لەگەڵ فەرەنسادا بڕیاریاندا بە هەر ڕێگەیەك بێت دژی ئەم ڕێکەوتنە بوەستنەوەو ناڕەزایی لەسەر دەرببڕن، بە شێوەیەك کە ئەم ڕێکەوتنامەیە بووە هۆی ئەوەی کە پەیوەندییەکانی ڕێککەوتنامەی سێ لایەنە لاوازبێ، ڕوسەکان بە پاڵپشتی ئەڵمانیا سیاسەتێکی سنورلادەرانەو توندتر لە ئاسیادا بەتایبەتی لە ئێران دا بگرێتەبەر، لەوانە: گەڕانەوەی (محەمەد عەلی شا)ی لەسەر کار لابراو و دووبارە هێنانەوەی حکومەتێکی خۆسەپێن لە ئێراندا[٢٥].

لە کۆتایی ساڵی ١٩١١ هێزەکانی بەریتانیاو ڕوسیا هاتنە ناو شارەکانی باکور و باشوری ئێرانەوە[٢٦]. ئەم هاتنە ناوەوەیەیان بووە هۆی سەرهەڵدانی ئاڵۆزییەکی گەورە لە ئێراندا، یەحیا دەوڵەت ئابادی لە یادەوەرییەکانیدا نووسیویەتی:

((ڕۆژی حەوتەمی موحەڕەمی ١٣٣٤/١٩١١ز بوو بە یەکێك لە ڕۆژە مێژووییە گەورەکانی ئێران، ئەو ڕۆژە بووە ڕۆژی ململانێی سیاسی دەوڵەتی، گەنجی ئێران لە هەمبەر ڕوس و بەریتانیا و هاوپەیمانەکانی، کەلوپەلی دەرباری پاشایەتی بە مەبەستی گواستنەوە کۆکرابونەوە و لە لایەن شاوە تەلەگرافێك لەندەن و پترۆگرادکراو تیایدا هاتبوو: لەبەر ئەوەی ڕوس ڕێزی لە ئێران نەگرتووەو بەرەو پایتەخت کەوتۆتە ڕێ، بە پێویستم زانی پایتەخت بگۆڕم، لەم ڕۆژە بە دواوە ئێران لە بەرامبەر هیچ وڵاتێك بەرپرسیار نییە، ئەوەبوو ژمارەیەکی زۆر لە پیاوانی دەوڵەت و ئەندام پەرلەمانەکان تارانیان بەجێهێشت و شۆڕشێکی توند لە تاران دەستی پێکرد. شا ئەندامانی پەرلەمانی ئاگادارکردەوە کە بەرەو ئەسفەهان دەڕوات، باشتروایە ئەوانیش بەرەو ئەوێ بکەونەڕێ، دەنگۆ بڵاوبویەوە کە حکومەت دژی ڕوس و بەریتانیا ڕادەگەنێ، ژمارەیەك لە زانایان و نزیکەی دوو سەد کەس لە کەسایەتیە ناسراوەکان کە دژی سیاسەتی ڕوس و ئینگلیز بوون تارانیان بەجێهێشت و بەرەو قوم کەوتنەڕێ..))[٢٧].

بەریتانیا بۆ پاراستنی بەرژەوەندییەکانی خۆی لە باشوری ئێراندا (ناصر الملك قراگوزلو)ی دانا بە نائیب سەڵتەنە لە ساڵێ ١٩١١، بەهۆی ئەو سیاسەتەوە بوو ناوبراو تا ساڵی ١٩١٤ کە جەنگی جیهانی دەستی پێکرد، نوێنەری سیاسەتی لەندەن بوو لە ئێران، وە خۆی لە هەر هەوڵدانێك بۆ پاراستنی بەرژەوەندییەکانی بەریتانیا لانەئەدا[٢٨].

بەریتانیاو ڕوسیا تا ساڵی ١٩١٤ لەسەر دەست تێکەڵاوکردن لەگەڵ دەرباری قاجاری ململانێیان دەکرد، بەریتانیا کە لە نفوزی ڕوسیاو هەڕەشەی دەسەڵاتی خۆی لە هندستان و هەوڵ و کۆششی فەڕەنسا بە مەبەستی دابینکردنی هاوکاری

ئێران لە دژی ڕوسیا نیگەران بوو، چەندان شاندی سەربازی بۆ بەهێزکردنی بەرگری ئێران لە بەرامبەر ڕوسیا بۆ دەرباری ئێران نارد(٣٠).

ئەحمەد شای گەنج دەربارەی تێڕوانینی پەرلەمان لەسەر پێشکەوتنەکانی وڵات، بەربەرەکانێی ڕوسەکان و ئینگلیزەکان بە زەحمەت دەی توانی وێنەی خۆی بخاتەڕوو، ئەو کە ئارەزوویەکی زۆری لە پارە کۆکردنەوە هەبوو، لەو دیو بنەمای یاسای بنەڕەتییەوە سەنگەری گرتبوو، هیچ هەنگاوێکی بۆ جڵەوگرتنەوەی دارمانی وڵات دانەدەنا(٣١).

ئینگلیزەکان لە قسەکردن لە جوڵانەوە ئازادیخوازەکان لە باکوری ئێران بێزاربوو بوون، هەوڵیاندەدا کە ئەو بزوتنەوانە سەرکوت بکەن و نەهێڵن پریشکی ئەم بزوتنەوانە بگاتە ناوچەکانی دیکەی ئێران و بگاتە هندستان، بۆیە خۆیان بۆ داگیرکردنی ئێران ئامادەکردبوو(٣٢).

دوو هۆکاری ستراتیجی ئێرانی گۆڕان بۆ شوێنی نەخشەی جەنگی لای بەریتانیەکان:

یەکەم/ بەرگریکردن لە ئیمپراتۆریای هندو دروستکردنی شتێنەیەکی چاك بە نیازی پشتگیری لە ڕەخنەی عوسمانیەکان لە هندستان و دوورخستنەوەی ڕوسەکان لەو ناوچەیە.

دووەم/ بەرگری لە بەرهەمهێنانی نەوت لە سالّی ١٩١٢ کە کەشتییە گەورەکانی بەریتانیا لە خەڵوزەوە گۆڕابوون بۆ نەوت، کە ئەمەش بۆ ئینگلیزەکان گرنگییەکی گەورەی هەبوو(٣٣).

ئێران بەر لە جەنگ هێزێکی چەکداری نارێك و پێك و لاوازی هەبوو، خەزێنەکەی خالّی بوو، دەرباری قاجاری لەوپەڕی گەندەڵیدا بوو، هێزەکانی ڕوسیا لای سەرویان داگیرکردبوو، پاش چەند هەفتەیەك لە جەنگ هێزەکانی

بـەریتانیاش لای خواروویـان داگیرکـرد جگـە لـەوەی پێـشتریش هێزێکـی لـە ئەفغانـستان هـەبوو، شـوێنی جیۆپۆلـەتیکی* ئێـران وا هەکـەوتووە، لـە لای سـەرەوە هاوسـنوری ڕوسـی و لای ڕۆژئـاواش هاوسـنوری عوسمـانی، لـە لای ڕۆژهەڵاتیش هاوسنوری دەسەڵاتی بەریتانی بوو، واتە ئێران بە لایەنەکانی جەنگ دەورەدرابوو(٣٤).

دوای ماوەیەکی کەم لە بەرپابوونی جەنگی یەکەمی جیهانی حکومەتی ئێـران بە فەرمی بڕیاری بێ لایەنی خۆی لـە جـەنگ ڕاگەیاند(٣٥). بـەڵام هـیچ دەوڵـەتێك ڕێـزی ئـەم بـێ لایەنیـەی ئێرانـی نـەگرت، حکومـەتی ئێـران خۆشـی ئـەو هێـزە توانایەی نەبوو پارێزگاری لەخۆی بکاو بێ لایەنی خۆی ڕابگرێـت(٣٥). ئەمـە جگـە لەوەی دیبلۆماتەکانی ئەڵمانیاو ئینگلیزو ڕوس لە کاتی هەڵگیرسانی جەنگەکـەدا، چ خۆیان ڕاستەوخۆ، چ لە لایـەن دۆسـت و لایـەنگرە ئێرانیەکانیانـەوە هـەوڵێکی زۆریان دا کە ئێران لە شەڕەوە بگلێـنن(٣٦). هـەروەها بـارودۆخی نـاوخۆی ئێـران شپرزە بوو، خاوەنی هێزێکی نەتەوەیی و حکومەتێکی سەقامگیرو کارامـە نـەبوو کە توانای بەڕێوەبردنی وڵاتی هـەبێ، پیـاوانی نـاودارانی تـارانیش بـەبێ ئـەوەی هەستی وڵاتپارێزی بیان بزوێنێ، زیاتر بیریان لەوە دەکردەوە بۆ سـودی خۆیـان لەچی ڕێگایەکەوە پەیوەندی بە دەوڵەتە گەورەکانەوە بکەن، لە دۆخێکـی ئـاوادا شـتێکی ئاسـایی بـوو دەوڵەتـە سوێندخۆرەکان هـەرگیز ڕێزیـان بـۆ بـێ لایـەنی مانەوەی ئێران دانەدەنا(٣٧). وە بڕیـاری بـێ لایـەنی ئێـران وەك مەرەکـەبی سـەر کاغـەز مایـەوە، زەمینـی ئـەم وڵاتـە بـوە مەیـدانی ململانـێی سـەختی وڵاتـە شەڕکەرەکان، بە جۆرێك کردارە سەربازییەکانی سەر خاکی ئێران تەنها ڕووداوی لابـەلاو هـەروەها بـۆ مەبەسـتی سـەربازی نـەبوون، بـەڵکو ئـەم کردارانـە لـە چوارچـێوەی هـەوڵ و کۆشـشی فـراوانترەوە دەهـاتن و پەیوەسـت بـوون بـە

گرنگیدانی لایەنە شەڕکەرەکان بە بایەخی ستراتیجی ئەو وڵاتە بۆ مەبەستەکانی جەنگ و پێگەی لە نەخشەو پلانەکانی دوارۆژ[٣٨]. شەڕکەران بە ئارەزووی خۆیان، دەستیان دەگرت بەسەر ئەملاو ئەولای ئێراندا، کە دواتر ئەوە سەلمێنرا کە یەکەم گوللەی جەنگی جیهانی لە ڕۆژهەلاتی دوور لە ئێران بووە نەك لە دەریای ڕەش، هێزەکانی ڕوسیاو بەریتانیا و تەنانەت ئەڵمانیاش دەستیان کرد بە ناردنی سیخوڕەکانیان بۆ هەموو شوێنێك کە هاتووچۆیان دەکرد[٣٩]. وە لە ماوەی جەنگی یەکەمی جیهانیدا، هێزە بەریتانیەکان چوار ناوچەی ئێرانیان بەدەستەوە بوو، کە لە ڕۆژهەلات لە کەنداوی فارسەوە تا مەشهەد لە ڕۆژئاواشەوە لە بەغداد تا کرمانشان و کەناری دەریای قەزوین. باشوری ڕۆژهەلات و باشوری ڕۆژئاواش بەدەست هێزەکانی پۆلیسی باشورەوە بوو[٤٠].

لە ساڵی ١٩١٥ هێزەکانی عوسمانی هێرشیان کردە سەر ناوچەکانی ڕۆژئاوا، دەست و پێوەندەکانی ئەڵمانەکانیش چەك و پارەتیان دەگەیاندە کۆچەرییەکانی باشور، بە وتەی وەزیری بەریتانیا: ((حکومەتی مەرکەزی لە دەرەوەی پایتەخت بوونی نەماوە..))[٤١].

لە ئەنجامی ئەو بارودۆخە خراپەی لە ئێرانی تێکەوتبوو، خەڵکی لە برسێتی و گرانی دا دەژیان، تەنانەت حکومەت نەی ئەتوانی موچەی مانگانە بدات، ڕێژەی هاوردە کەمبویەوە بۆ سێ یەك، هەر بۆیە حکومەتی قاجاری پەنای بردە بەر دەوڵەتی بەریتانیا، لە جەنگی یەکەمی جیهانیدا، قەرزەکانی گەیشتە حەوت ملیۆن جونەیهی ئیستەرلینی لەگەڵ ملیۆنێك سوری قەرزەکە، حکومەتی ئێران بەلێنیدا بە تەرخانکردنی چارەکێك لە خەزێنەکەی بە چەند قیستێك بۆ قەرزەکانی لەندەن، حکومەتی بەریتانی بەرتیلی بەکارهێنا بۆ ڕوخانی

وازەرەتەکە و دانانی وەزارەتێکی نوێ لە ئێران دا کە زیاتر خزمەت بە بەرژەوەندییەکانی بکات[٤٢].

دەسەڵاتی حکومەتی ناوەندی هێزە لاوازبوو بوو لە بچوکترین کاروباری دەوڵەتدا لە لایەن وڵاتە بیانیەکانەوە بەڕێوەدەچوو موشیر دەولە دوو مانگ سەرۆك وەزیران بوو، بەڵام شوێنەکەی خۆی دا بە عەین دەولە، ئەویش زیاتر لە سێ مانگ بەردەوام نەبوو، دەستی لە کار کێشایەوەو مستەوفی مەمالیك دەسەڵاتی گرتەدەست، لە نێو ئەو حکومەتە لەرزۆکانەیەدا ڕوس و بەریتانیا لە لایەك، عوسمانی و ئەڵمانیا لە لایەکی دیکەوە بەشێکی ئێرانیان داگیرکردبوو[٤٣].

لە نۆڤمبەری/١٩١٥، مستەوفی مەمالیك ویستی ئەحمەد شا لە تاران بباتە دەرەوە، کە هەڕەشەی هێزی ڕوسی لەسەر بوو، بەڵام بەهۆی دەستوەردان و فشاری هێزی ڕوس و ئینگلیز، ئەم کارە سەری نەگرت. لەم ڕێگەیەوە چەند دەوڵەتێك هاتنە سەرکار، کە لایەنگری سیاسەتی ئینگلیز بوون، هەر لەم کاتەدابوو کە ڕێکەوتنامەیەکی نهێنی لە(سانیترسپۆرك) لە نێوان ڕوس و ئینگلیزدا بەسترا، کە ناوچەی بێ لایەنی ئێران خرایە سەر ناوچەی نفوزی ئینگلیز، لە بەرامبەردا ئینگلیزەکان بەڵێنیان دا هەر بەشێك لە خاکی عوسمانی کە دەسەڵاتدارانی ڕووس کۆنترۆڵیان کردووە بیخەنە سەر خاکی خۆیان. بەواژووی ئەم پەیماننامەیە بە ڕێژەی (٣/٢)ی خاکی ئێران کەوتە ژێر دەسەڵاتی ئینگلیزەکان، وە توانیان بە هاوکاری کۆمەڵێك لە سەرۆك وەزیرەکان لەوانە فرمان فرماو وسوقولدەولە و پۆلیسی باشورەوە هەوڵیاندا بۆ پاککردنەوەی ویلایەتەکانی خۆرهەڵات و باشوری ئێران لە پاشماوەکانی ئەڵمانیاو ئەوانەی دژایەتیان دەکردن[٤٤].

مستەوفی مەمالیك بە سەرنجدان لە پەیمانەکانی (١٩٠٧، ١٩١٥)و لـە حاڵـەتی سەرکەوتنی ڕوس و بەریتانیادا، بەشبونی ئێرانی بە کارێکی مسۆگەر دەزانی، لـە لایەکی ترەوە نقوم بوونی یـەك لـە دوای یـەکی کەشـتیە بەریتانیـەکان لـە لایـەن فرۆکە ئەڵمانیەکانەوە وای دەردەخست کە ئەڵمانیا بـراوەی جـەنگ بـێ، خـەڵکی ئێـرانیش بـە گـشتی لـە ڕوس و ئینگلیـز نـاڕازی بـوون و ئـارەزووی چـونەپاڵ ئەڵمانیایان دەکرد، ئەمە وای کرد مستەوفی مەمالیك بڕیار بدات پـەیمانی (ئێـران و ئەڵمانیا) کە چەند مانگێ لەوەو پێش بە نهێنی بەسترابوو، ئیمزای بکا، کە بوە هۆی نیگەرانی بەریتانیا. لە ڕاپۆرتێکی کۆلۆنیل (پات)یش کە بـۆ هەڵـسەنگاندنی بارودۆخی ئێران هاتبوە تاران لـە ڕۆژنامـەی تـایمز لـە (١٠/سـێپتمبەری/١٩١٥)دا بڵاوکرابووەوە، کۆلۆنیل پات ڕاپۆرتێکی ئاراستەی پەلەمانی بەریتانیاکردبوو کـە تیایدا هاتبوو:

((بـە گـوێرەی وێنـای ئێمـە وڵاتـی ئێـران بـێ لایەنـە، بـەڵام لـە ڕاسـتیدا لـە سەرانـسەری وڵات لـە لایـەن گروپـە چـەکداریەکانی ئـەڵمانیاوە داگیرکـراوە، کـە ئێرانیەکان بە مەبەستی تیرۆری بەریتانیەکان ئامادە دەکەن..))[٤٥].

ڕوودانی شۆڕشی ئۆکتۆبەری ١٩١٧ لە ڕوسیا، دەبێتە هۆی کشانەوەی ڕوسیا لە بەرەکانی جەنگ، ڕژێمی بەلشەفیك، بڕیاریدا هێزەکانی خۆی لە ئێران دەربکاو ڕێز لە بێ لایەنی و سەروەری ئێران بگرێ[٤٦]، بەڵام شۆڕش دەرفەتی لـەباری بـۆ جێبـەجێکردنی سیاسـەتە ئیمپریالیـستەکانی بـەریتانیا ڕەخـساند بـەریتانیا لـەو باوەڕەدا بوو کە ئێـران دەبـێ بـە تـەواوەتی لـەژێر دەسـەڵات و هـەژمونی خـۆی دابێت، ئەگەر بتوانێت ئێران بخاتـە ژێـر دەسـەڵاتی خۆیـەوە ئـەوا ئیمپراتۆریـای بەریتانیای مـەزن دوو هێنـدە پـارێزراوتر دەبـێ و بەرژەوەندییـەکانی بـەو پـەڕی باشی دەستەبەرو پارێزراو دەبێ[٤٧].

بە ڕوودانی شۆڕشی ئۆکتۆبەر، ئێران بە یەکێك لە ئاواتە مێژووییەکانی خۆی گەشت، لە لایەك چاوی تەماعی ڕوسەکانی لەسەر هەڵگیرا، لە لایەکی تریشەوە، بەستنی پەیمانێکی دوو قۆڵی لەگەڵ سۆڤیەتدا، پەیمانی دوو قۆڵی (ڕوس-ئینگلیزی) لەسەر هەڵوەشایەوە، بە هەردوولا بەرەی دژی ئینگلیزیان پێکهێنا[٤٨].

لەم کاتەدا دەوڵەتی بەریتانیا براوەی سەرەکی جەنگی جیهانی و بەهێزترین ئیمپراتۆریای دنیا بوو، بە لەناوچوونی ڕوسیای تزاری کە گەورەترین ڕکابەری بەریتانیا بوو، ئیتر هێزێکی دیکە نەبوو بتوانێ لە بەرامبەر خواستەکانی ئەم دەوڵەتەدا بەرگری بکا[٤٩].

چۆلکردنی ئێران لە لایەن سوپای ڕوسیاوە، دوای ئەویش شکستی ئەڵمانیا لە ١٩١٨، ڕێگایدا بە بەریتانیا کە سەرانسەری ئێران بخاتە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە، تەنانەت لەشکرکێشی بکاتە سەر قەفقاسیاو تورکمانستان، چۆلکردنی سەربازەکانی ڕوس لە پایزی ١٩١٧ دەستی پێکردبوو، لە کۆتایی ١٩١٨ بەواژۆی ڕێکەوتنامەی (برست-لینۆڤسك)* کۆتایی پێهات، ئینگلیزەکان بە ڕوودانی ڕووداوەکان و دروست بوونی پاشاگەردانی لە باکوری ئێران لە لایەکەوە خۆشحاڵ بوون، لە لایەکی تریشەوە توشی شڵەژان بوون، بۆیە چەند هەنگاوێکیان نا لەوانە:

١- ئەو دوو سەد هەزار تمەنەی کە هاوکاری بوو بۆ لەشکری قۆزاق*، بە هاوبەشی هەردوو دەوڵەتی ڕوسیاو ئینگلیز، ئینگلیز یەکلایەنە گرتیە خۆی.

٢- پێگەی سەرەکی بەهێزی باکوری ئێرانی گواستەوە بۆ قەزوین.

٣- وسو قولدەولەی کردە سەرۆك وەزیران[٥٠]، لەبەر ئەوەی بەریتانیا بەهۆی کشانەوەی ڕوسیاوە نەی ئەتوانی ڕێکەوتنی (١٩٠٧ و ١٩١٥) دەربارەی

دابەشکردنی ئێران جێبەجێ بکا، ئەی ویست ڕێکەوتنێکی تر بەسەر ئێراندا بسەپێنێ و بەکردەوە بیخاتە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە[٥١].

پێشڕەوی و سوقولدەولە لە نێوان مانگی حوزەیرانی ١٩١٦ هەتا ئایاری ١٩١٧ یەکەم کابینەی خۆی پێکهێنا بوو، هۆگرییە سیاسیەکانی خۆی بۆ پاراستنی پەیوەندییە دۆستانەکان و هاوکاری لەگەڵ بەریتانیادا نیشان دابوو، لە ١٩١٨ لە دوای ڕوخانی کابینەکەی (عەلائوسولتەنە) سەر لەنوێ ئەرکی کابینەی لە لایەن بەریتانیاوە پێ سپێردرایەوە، دەوڵەتی بەریتانیا، بۆ پشتگیری لە وسوقولدەولە، بەڵێنی پێدابوو یارمەتیەکی پانزە هەزار تمەنی مانگانە بدات بە دەوڵەتی ئێران، بەو مەرجەی کابینەکە پێکبهێنی[٥٢].

لەم کاتەدا لۆرد کرزن کە گەشتبوە پلەی وەزیری دەرەوەی بەریتانیا، هەلێکی زێرینی بەدەستهێنا بۆ ئەوەی خەونەکانی دەوڵەتی بەریتانیا لە بارەی ئێران، قەفقاسیا، تورکمانستان، بخەنە قالبی جێبەجێکردنەوەو دروستکردنی کۆمارە سێ لایەنەکەی ئازەربایجان و ئەرمەنستان و گورجستان، بە هاوکاری مادی و نیزامی ئینگلیزەکان بوو کە بەشێك بوو لەو پلانەی دانرابوو، وە بەشێکی تریان ناردنی هێزێکی ناوەندی ئێران بوو بۆ تورکمانستان و ئاسیای ناوەند بۆ ئەوەی ئەو ناوچانەی کە هێزی ڕوسیای تزاری چۆلیان کردبوو بەبێ هیچ کێشمە کێشمێك داگیری بکات[٥٣].

لە هاوینی ١٩١٨ ئینگلیزەکان توانیان پێگەی ڕوسیا لە دەریای قەزوین کۆنترۆڵ بکەن، بە وتەی خۆیان بۆ ئەوەی بتوانن بە وێرانکردنی ناوچە ستراتیجییەکانی ڕوسیا پشتێنێکی تەندروست لە بەرامبەر مەترسی بڵاوبونەوەی کۆمۆنیست دروست بکەن[٥٤]، لە نیوەی ساڵی ١٩١٨ هەموو خاکی ئێران لەژێر چاودێری ئینگلیزەکان دابوو[٥٥].

باسی دووەم

پەیوەندییەکانی ئێران و بەریتانیا لە کۆتایی هاتنی جەنگەوە تا کودەتای فێبرایەری ١٩٢١

سەرەڕای ڕاگەیاندنی بێ لایەنی خۆی لە جەنگدا، بەڵام زەویەکانی دەوڵەتی ئێران بووبوونە ناوچەی جەنگ، بە درێژایی ساڵانی جەنگ، هەر بۆیە کاتێ لە جەنگ هاتە دەرەوە، بێ هێزو بێ دەسەڵات و بێ چەك بوو، لە ئەنجامی جەنگدا گۆڕانکاری کرا لە تەرازووی هێز لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاست دا بەتایبەتی بەشە ڕۆژهەڵاتیەکەی، ئەوەبوو ئیمپراتۆریەتی عوسمانی ڕووخاو ئەڵمانیا شکستی هێناو کۆتایی بە ڕوسیای قەیسەر هات، ئەمە وایکرد دەرگاکانی ناوچەکە زیاتر بە ڕووی بەریتانیادا بکرێتەوە، بەهۆی سیاسەتە فێڵبازەکەیەوە، توانی چەند سودێکی دەست بکەوێت بەتایبەتی لە کەنداوی فارس وە نەوتی ئێران ڕۆڵێکی گەورەی ئەبینی لە گرەنتی سەرکەوتن بۆ ئینگلیز، بەریتانیا زیاتر پێویستی بە سەرچاوەکانی وزە هەبووەو بەشێکی گرنگ بووە لە ناوچەکانی کەنداوی فارس لە باشور[٥٦]، بۆیە دەبینین لە پاش دەرچوونی لە جەنگدا وڵاتێکی پارچە پارچە کراو بوو، تارانی لێ دەرچێ سەرتاپای خاکی ئەم وڵاتە داگیرکرابوو[٥٧].

لە دوای جەنگ هەلومەرجێکی نوێی نێودەوڵەتی دروست بوو، بەهۆی بایەخی ستراتیجی ئێران لە گۆشەنیگای بەرژەوەندییەکانی بەریتانیاوە، بەم پێیە ئەم وڵاتە لە ڕووی شوێنگەی جوگرافیەوە، ئەڵقەی بەیەکگەیشتنی نێوان یەکێتی سۆڤیەت و کەنداوی فارسی و هندستانی پێکدەهێنا، ئەمەش وای لە بەرپرسانی بەریتانیا کرد هەوڵی ئەوەبدەن ئێران بکەنە بەربەستێك لە ڕووی ڕوسیای سۆڤیەتی کە جێگای نیگەرانی بوو بۆ بەریتانیا، چونکە بەریتانیا دەمێك بوو، بەرژەوەندی ئابووری لە ئێراندا هەبوو، بەتایبەتی بەرژەوەندییە

نەوتییەکانی، لە ئەنجامی هەموو ئەمانەدا، پاراستنی یەکێتی خاکی ئێران و کارکردن بۆ ڕزگارکردنی لەو هەلومەرجەدا تەپیوەو سەپاندنی ڕژێم و ئاسایش تیایدا، چەند خاڵێکی گرنگیان لە سیاسەتی بەریتانیا لە هەمبەر ناوچەکە پێکدەهێنا[٥٨].

ئێران دوای تەواوبوونی شەڕ زۆر پشتی بە یەکێتی سۆڤیەت ئەستور بوو چونکە دەیزانی بەریتانیا لە ترسی زیاتر نزیك بوونەوەی ئێران لە سۆڤیەت ناوێرێ وەك ڕابردوو گوشاری زیاتری بخاتە سەر[٥٩].

لە کانوونی دووەمی ١٩١٩دا کۆنفرانسی ئاشتی پاریس لە کۆشکی ڤێرسای پێکهێنراو دەوڵەتی ئێران بڕیاریدا نوێنەرایەتی خۆی بنێرێت و خواستەکانی خۆیان لە دەوڵەتە ڕزگارکەرەکانی ئاشتی بگەیەنن، هەر بۆیە نوێنەرایەتیەك لە ئێرانەوە بۆ فەرەنسا ڕۆیشت بە مەبەستی بەشداری لە کۆنفرانسی ئاشتیدا بە سەرۆکایەتی (مشاور ئەلمەمالیك ئەنساری) وەزیری دەرەوەو دیبلۆماتی خاوەن ئەزموون. وە بە ئەندامێتی(محەمەد عەلی فەروغی) سەرۆکی دیوانی باڵای وڵات و (حسێن موعین ئەلوەزارە)ی وەزیری پێشوو، بەڵام دەوڵەتی بەریتانیا داوای لێبوردنی لە قبوڵکردنی نوێنەرانی ئێران کردو وەبیری هێنانەوە کە کۆنفرانسەکە تایبەتە بە وڵاتە ناکۆکەکان، ئێران بە ڕەسمی لە جەنگی جیهانیدا بێ لایەن بووە، هەرچەندە ئێران بە درێژایی جەنگەکە شوێنی هێزە ناکۆکەکان بووەو دوچاری زیانێکی زۆری دارایی و گیانی هاتووە کە بەسەریدا سەپێنراوە[٦٠]. بەریتانیا نەی هێشت ئێران لە کۆنفرانسی ئاشتیدا بەشداربێ، لە ڕاستیدا بەریتانیا دەی ویست ئێران دووربخاتەوە لە هەموو جۆرە هاوبەشییەك لە کاروباری باسکردنی پاشەڕۆژی سیاسی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست[٦١].

نوێنەرایەتی ئێران کە بێ هیوا بوون لە بەشداری کردنیان لە کۆنفرانسدا، بۆیە داواکارییەکانی خۆیان لە دوو توێی چەند بەشێکدا بڵاوکردەوە، بۆ چەند دەستەیەك لە نوێنەرانی ناو کۆنفرانسەکەیان نارد، ڕەتکردنەوەی توندی ئینگلیز بۆ لەسەر کارلادانی (مشاور ئەلمەمالیك) لە لایەن وەزارەتی کاروباری دەرەوەو بەهۆی پشتگیری وسوق دەولەوە بووە هۆی ئەوەی کە کارەکە توشی شکست بێت[٦٢].

وسوق ئەلدەولە لە ئەنجومەن پشتیوانی لێ نەکراو بە ڕوشکاوی گەڕانەوە بۆ تاران[٦٣]. هەرچەندە نوێنەرایەتی نێراوی ئێران بۆ کۆنگرەی ئاشتی* لە پاریس یادداشتێکیان پێشکەش کرد، کە تیایدا داوای کۆبونەوەو خستنەپاڵی هەریەك لە هەرێمەکانی ئەریڤان و ئەغجەوان و ناوچەکانی دیکەی موسوڵمان نیشینیان دەکرد بۆ ئێران، بەڵام بەریتانیا هۆشداری دایە فەرمانڕەوایانی ئێران بە لەبیرکردنی ئەو کارە[٦٤].

ئێران لەگەڵ بوونی سەرپێچی بەریتانیادا پێداگری لەسەر بیروباوەڕی خۆی کردو پێشوازی کرد لە دروستبوونی کۆمەڵەی گەلان وەك ئەندامێکی ئەو کۆمەڵەیە هەوڵیدەدا، لە پرۆسەی کۆتایی پێهێنان بە جەنگ و سەقامگیرکردنی ئاشتی ڕۆڵی کارا بگێڕێ، ئەوەبوو لەگەڵ پێکهێنانی کۆمەڵەی گەلان بە ڕەسمی داوا لە ئێران کرا، بەشداری لە کۆبوونەوەکانی کۆمەڵەدا بکا، (عەلی قولی خان نەبیلۆلدەولە)ی بەرپرسی ئێران لە واشنتۆن وەك نوێنەری ئێران لە دوو کۆبونەوەی یەکەمدا بەشداری کرد، ئێران تەنها وڵاتی موسڵمان بوو کە لە کۆمەڵەی گەلان دا ئامادەیی هەبوو، لە کۆبونەوەکاندا، مەسەلە گرنگەکانی ئەو کاتەی ئێرانی خستەڕوو (شکاتی لە یەکیەتی سۆڤیەت و مەسەلەی بەحرەین و..هتد)[٦٥].

ئێران لەو هەلومەرجەدا تەوەقوعاتی چوو بووە سەر دەیویست بە ڕازیکردنی ئینگلیز سنوری خۆی بەرفراوان بکاتەوە، لە ڕۆژهەلات دا بیگەیەنێتە سەر چەمی

جەیحون و لانکی شارستانیەتی ئێرانی سەدەی (٩، ١٠)ش لە سەمەرقەندو بوخارا زیندوو بکاتەوە ! لە رۆژئاواش دا دیاریەکرو موسڵ و فورات وەبەرخۆی بدات و بیگەیەنێتەوە بۆ سەردەمی ئیمپراتۆریەتی ساسانی، ئەم بانگەشانەی ئێران هێنابویە گۆڕێ وڵاتە سوێندخۆرەکانی سەرسوڕماو کرد(٦٦).

دوای ئەوەی وسوق ئەلدەولە دەسەڵاتی گرتبووە دەست دانوستانەکان بۆ ئیمزاکردنی ڕێکەوتننامەیەك لە نێوان ئێران و بەریتانیا دەستی پێکرد، لە میانەی ئەو گفتوگۆیانەدا دوو کەس لە وەزیرانی کابینە واتە (نوسرەت ئەلدەولە) کە وەزیری داد بوو دواتر بووە وەزیری دەرەوە، ئەکبەر میرزا (سارم ئەلدەولە)ی وەزیری داراییش تیایدا بەشدار بوو، ڕەشوەیەکیش لە لایەن بەریتانیاوە درا بەو دوو وەزیرەی کابینەکەی وسوق ئەلدەولە. چونکە پێشبینی دەکرا ئیمزاکردنی ڕێکەوتنامەیەکی لەو جۆرە مەترسی بۆ گفتوگۆکارەکانی دروست بکات، لەبەر ئەوە ئەو وەزیرانەی کە ڕێکەوتنامەی ١٩١٩یان ئیمزاکرد، هەق دەستێکی کاش (نقد)یان وەرگرت. وسوق دەولە و سارم دەولەو نوسرەت دەولە لە ئەنجامی کارەکەی خۆیان دەترسان کە بەر لە پەسەندکردنی ڕێککەوتنامەکە لە پەرلەمان دا لە ئێراندا شۆڕشێك ڕووبدات و دەسەڵات بکەوێتە مەترسییەوە گەر بکەوێتە دەستی دیموکراتەکان و ملیۆنەها توندڕەو کە لەو حاڵەتەدا چارەنووسی هەر سێکیان دیاربوو چی لێ دێ، هەر بۆیە بۆ پاراستنی داهاتووی خۆیان داوای دوو ئیمتیازیان لە بەریتانیا کرد:

١- بەڵێننامەیەکی نوسراو لە لایەن حکومەتی بەریتانیاوە سەبارەت بەوەی ئەگەر لە ئەنجامی ئیمزاکردنی ڕێکەوتنامەکە لە ئێراندا شۆڕشێك ڕووبدات و ڕووخانی حکومەتەکەی وسوق دەولەی لێ بکەوێتەوە. حکومەتی بەریتانیا،

هەرسێکیان وەك پەنابەری سیاسی پەسەند بکا لە یەکێ لەو وڵاتانەی لەژێر دەسەڵاتی دایە.

٢ موچەیەکی یەکسان لەگەڵ ئەو پارەیەی لە ئێران دا بۆیان لە ماوەی دوورخرانەوەیان پەنابەرێتیان لە لایەن بەریتانیا دەدرێ بە هەر سێ وەزیرەکە[٦٧].

ئەم پەیمانە کەرەسەی کاری لۆردکرزن بوو لەگەڵ حکومەتەکەی وسوق دەولەدا، وە حکومەتی ئینگلیز سیاسەتی خۆی لە وتارێکی ڕادیۆییدا بەم شێوەیە شی کردبوویەوە:

((سیاسەتی ئینگلیز لەسەر ئێران دامەزراندنی پەیوەندی دۆستانەیە، سیاسەتی ئینگلیز لەسەر ئێران لە ڕووی نیەت پاکییەوەیە، واتە بەرژەوەندیمان لەوەدایە کە ئێران سەربەخۆیی پارێزراوبێت، ئاسایشی تیادا بەرقەرار بێت، چونکە ئێران جگە لەوەی کە دەروازەی هندستانە، دەروازەی هەموو (ئاسیا)شە، سەربەخۆ نەمانەوەو ئاڵۆزی لەو شوێنەدا نەك هەر زەرەری ئێمەیە، بەڵکو زۆریش ترسناکە، ئەمە سیاسەتی دەوڵەتی ئینگلیزە بەرامبەر بە ئێران، کەواتە دەوڵەتی ئینگلیز ئەوەندەی بۆی بکرێ دەست لە کاروباری ناوخۆی ئێران وەرنادات))[٦٨].

برسی کۆکس وەزیری دەسەڵاتداری بەریتانیا لە تاران ئیمزاکەری ڕێکەوتنامەکە لە نامەیەکی ڕەسمیدا بۆ وسوق دەولەو دوو وەزیری ناوبرا، پشتگیری دەوڵەتی بەریتانیای پێ ڕاگەیاندن ئەو نامانە بە تەواوەتی بە شێوەیەکی نهێنی نێردرابوون بۆ ئەو سێ وەزیرە، دەقی ناوەکە بەم شێوەیە بوو:

بەڕێز:

گەلێك خۆشحاڵم بەوەی بە ئاگاداری جەنابی خاوەن شکۆتان بگەیەنم کە دەوڵەتی خاوەن شکۆ (پاشای بەریتانیا) ڕێگەی بەمن داوە پێتان ڕابگەیەنم کە

بەرەچاوکردنی ئەو ڕێکەوتنامەیەی (٩/ی حوزەیرانی/١٩١٩) لە نێوان دەوڵەتی پاشایەتی مەزن و دەوڵەتی ئێراندا ئیمزاکرا، دەوڵەتی بەریتانیا ئامادەیە ئەوپەڕی پشتگیری و خۆش خزمەتی خۆی بخاتە خزمەت جەنابی خاوەن شکۆ و لە داهاتووشدا بە مەرجێك پێویست بێ، پەنابەرێتی سیاسی لە ئیمپراتۆریای بەریتانیادا بدات بە جەنابی خاوەن شکۆ.

لەگەڵ ڕێزمدا

برسی کۆکس

بەڵام سەبارەت بەو داوایەیان کە لە ماوەی پەنابەرێتییەکەیاندا موچەیەکی یەکسان کە لەگەڵ داهاتی موڵك و ماڵەکانیان لە تاران، ئەسفەهان، هەمەدان پێیان بدرێ بە ڕاشکاوی ڕەتکرایەوە[٦٩].

ئەوەبوو لە ٩/حوزەیرانی/١٩١٩ بە هاوپشتی فەرەنسا و بەریتانیا ڕێکەوتنامەکە لە نێوان وسوق دەولەو بەرپرسانی بەریتانیادا واژۆ کرا[٧٠]. بەریتانیا لەم ڕێکەوتنامەیەدا هەوڵی داوە چەشنە سیستەمێکی ڕاوێژکاری لە ئێران دروست بکاو ئێران بە شێوەیەکی ناڕاستەوخۆ بخاتە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە[٧١].

خاڵەکانی ئەم ڕێککەوتنامەیە، بەم شێوەیەی لای خوارەوەبوو:

١- دەوڵەتی بەریتانیا زۆر ڕاشکاوانەتر بەڵێنەکانی پێشووی خۆی سەبارەت بە ڕێزگرتن لە سەربەخۆیی و یەکپارچەیی خاکی ئێران دووپات دەکاتەوە.

٢- بەریتانیا ئامادەیە چەند ڕاوێژکارێکی پسپۆڕ کە بۆ پێویستی دامەزراندنی ئەوان لە ئیدارە جۆراوجۆرەکاندا، لە نێوان هەردوو وڵاتدا ڕێکەوتنیان لەسەر کرابێ و لە ئەستۆی ئێران دەستەبەریان دەکا، وە ئەو ڕاوێژکارانە بەپێی گرێ

بەست بەکرێ دەگیرێن و دەسەلاتی پێویستیان پێ دەدرێ، چۆنیەتی ئەو دەسەلاتە دەگەڕێتەوە بۆ نێوان ئێران و ڕاوێژکارەکان.

٣- دەوڵەتی بەریتانیا کاربەدەستان و ژێرخان و پێویستییەکانی ڕژێمی تازە بۆ پێکهێنانی هێزێکی یەکپارچە کە دەوڵەتی ئێران بە نیازە بۆ پاراستنی ئاسایشی ناوخۆ و سەرسنورەکان دروستی بکات، لەسەر خەرجی ئێران دەستەبەری دەکا. ژمارەو بڕی پێویستی کارەبەدەستان و چەك و چۆلەکان لە لایەن لێژنەیەکەوە کە لە پسپۆڕانی بەریتانیاو ئێرانی پێکدێ بۆ دیاریکردنی پێویستییەکانی وڵات بۆ پێکهێنانی ئەو هێزە دیاری دەکرێ.

٤- بۆ دەستەبەرکردنی ئەو پێویستی و کەلوپەلانەی بۆ چاکسازیەکان لە ماددەی (٢، ٣)ی ئەم ڕێکەوتنەدا ئامـاژەی پـێ کـراوە، دەوڵەتی بەریتانیا ئامادەیە قەرزێکی گونجاو بۆ دەوڵەتی ئێران ئامادەبکا یاخود هەلی ئەنجامدانەکەی برەخسێنێ، گرەنتی ئەو قەرزەش لەسەر ڕێکەوتنی هەردوو وڵات لەسەر گومرگ یان هەر شتێکی تر کە لە دەسەلاتی دەوڵەتی ئێران دابێ، دیاری دەکرێ.

٥- بەریتانیا بە دانپیانانی تەواو بە پێویستیيە خێراکانی دەوڵەتی ئێران بۆ پێشکەوتنی کەرەستەکانی گواستنەوە کە دەبێتە هۆی گەشەسەندنی بازرگانی و ڕێگرتن لە قات و قڕی لە وڵاتدا، ئامادەیە لەگەڵ دەوڵەتی ئێران ڕێکبکەوێ و هانیان بدات بۆ هەنگاوی هاوبەشی ئێران و بەریتانیا بۆ دامەزراندنی هێڵی ئاسنی یاخود جۆرەکانی تری کەرەستەکانی گواستنەوە.

٦- هەردوو دەوڵەت ڕێکدەکەون لەسەر دیاریکردنی پسپۆڕان بۆ پێکهێنانی لێژنەیەك کە چاو بەسەر داهاتە گومرگیەکان دا بخشێنێتەوە بۆ ئەوەی لەگەڵ

بەرژەوەندییە یاساییەکانی ولاّتدا، هەروەها پێویستیەکانی گەشەسەندنی ولاّت زیاتر بگونجێ، ئەمەش بە هاوکاری هەردوولا ئەنجامدەدرێ[72].

ئەم ڕێکەوتنامەیە بۆ ئەوەی ببێتە ڕێکەوتنامەیەکی یاسایی، پێویست بوو لە لایەن پەرلەمانی تارانەوە، پەسەند بکرێ، بەریتانیەکان دەیانزانی ڕای گشتی ئێران نارەزایی لەسەر دەردەبڕن، بڕیاریاندا بەر لەوەی بگاتە پەرلەمان، ڕێکەوتنامەکە ئیمزا بکەن و زۆر بە خێرایی کاریان لەسەر جێگیرکردنی ڕژێمی چاودێری کرد، کە لەگەڵ وسوق دەولەو دوو هاوکارە سەرەکیەکەی لەسەری ڕێکەوتبوون[73].

ڕێکەوتنامەی ناوبراو زۆر هاوشێوەی ئەوەبوو کە ئێران بکەوێتە ژێر دەسەلاّتی بەریتانیا، بەهۆی ئەم تیۆریانەوە ئینگلیز دەستیگرت بەسەر تەواوی ڕێکخستنە سەربازی و داراییەکانی ئێران و وە کەوتە ژێر دەسەلاّتی ڕاوێژکارو ئەفسەرانی ئینگلیز، لە بەرامبەردا ئینگلیز بەڵێنیدا بە پێدانی دوو ملیۆن لیرە بە قەرز بە ئێران، هەروەها بژاردنی ئەو وێرانکاریەی کە لە ئێراندا لە ساڵانی جەنگدا دروست بوو بوو وە لە بنیاتنانی ڕێگەی ئاسن و ڕادەربڕین لە بارەی دروستکردنی گومرگ دا هەنگاوی باشی نا[74].

سەربەخۆیی کلتوری و پەروەردەیی ئێرانیش لە دوای ڕەسمی بوونی ڕێکەوتنامەی ١٩١٩ لە ناوچوو، ئێرانیەکان ناچاردەبوون سیاسەتی زانستی و کلتوری خۆیان بەو شێوەیە کە بەریتانیا دەیویست نەك لەو جۆرەی لە قازانجی خۆیان بوو دارێژن و ڕێکی بخەن، دامەزراندنی مامۆستاو پسپۆڕە زانستیەکان ئەگەر لە لایەن بەریتانیاوە دانیان پیادا نەنرابایە تەنانەت لەو حاڵەتەشدا کە ئەو وڵاتە لە ڕووی زانستی و ژیاری و کلتوریشەوە لە بەریتانیا سەرتر بوایە، ڕێگەی پێ نەدەدرا، بە کورتی مەبەستی بەریتانیا لە پەیمانی ١٩١٩ دروستکردنی

ئێرانێك بوو كە خاوەن دەسەڵاتێكی ناوەندی بەهێزو لە لایەكی ترەوە گوێ ڕایەڵی بەریتانیا بێ، سوپایەكی گەورەی هەبێ بۆ ئەوەی ئاسایش و سەقامگیری لە وڵاتدا، بەدی بهێنێ و لە هەمان كاتدا، ئەو وڵاتە نەك تەنها پەیوەندییەكی نزیك و دۆستانەی لەگەڵ بەریتانیادا هەبێ، بەڵكو دەست نیشانكراوی خۆی بێت، بۆ ئەوەی بەریتانیا بتوانێ بەبێ كەڵك لە بەرژەوەندیەكانی خۆی دەستەبەر بكاو بیكاتە پێگەیەك بۆ بەرگری لە هندستان(٧٥).

ڕاستەوخۆ پاش ئەوەی ڕێكەوتنامەكە واژۆكرا بەر لەوەی بخرێتە بەردەم كۆنگرە، دەوڵەتی بەریتانیا ڕاستەوخۆ دەستی بە جێبەجێكردنی كرد. لۆردكرزن لەم بارەیەوە وتارێكی بۆ هاوكارەكانی لە كابینەی ئینگلیزدا ووت كە ئەمە دەقەكەیەتی:

((ئێمە لە ڕێكەوتنێكدا لەگەڵ ئێراندا ڕێكەوتوین لەسەر بنەمای ئەوەی كە لە ئایندەدا، بەرژەوەندییەكانی بەریتانیا لەم بەشەی جیهاندا لە بەرامبەر ئەو كەوتن و وێرانكاریەی دواییدا، بپارێزێت و هەروەها دەوڵەتی ئێران بە شێوەی چارەسەر وەنەگری لاوازو بێ هێز لەسەر پێی خۆی ڕاوەستێ و پشتگیری دەكرێ، تا ئەم وڵاتە بتوانێ پێگەی خۆی لە نێوان دەوڵەتانی دەسەڵاتداردا بپارێزێت...))(٧٦).

یەكێكی تر لەو پلانانەی لە پاش دەستگرتن بەسەر لایەنە دارایی و سەربازی و سیاسییەكانی ئێران، لەناوبردنی ناوەندگەرایی سیاسی لە ئێران و دابەشكردنی خاكی وڵات بوو بەسەر چەند ناوچەیەكی (بەشیوازو مۆدێلی وڵاتانی ڕاجەنشینی هند) بوو، بە جێبەجێكردنی ئەم پەیمانە، خۆزستان دەبووە وڵاتێكی نیوە سەربەخۆ لەژێر دەسەڵاتی (شێخ خەزعەل* و كوڕەكەی) وە ئەو ڕێككەوتنامەیەش كە خودی بەریتانیا لە ڕابردوودا لەگەڵ شێخ خەزعەل و

بەختیارییەکان دا موری کردبوو، بە ڕەسمی دەناسرا، بەم شێوەیە پارێزگاری خۆزستان کە یەکێ لە دەوڵەمەندترین سەرچاوەکانی داهاتی وڵات بوو، هەروەها پەتکە دەماری ئابوری ئێرانی لەو کاتەدا پێکدەهێنا، بۆ هەمیشە لە دەست دەچوو و دەبووە شێخ نشینێکی وەك ئیمارات و کوەیت، بەشێکی تر لە ویلایەتە گرنگەکانی وەك: لوڕستان، فارس، سیستان، بلوجستان، بڕیاربوو لە لایەن ئەمیرە خۆجێییەکانەوە بەڕێوەبچێ، بەڵام لە خاکی ئێران جیانەکرێتەوە[٧٧].

پاش ئەوەی هەواڵی ئەم ڕێککەوتنامەیە بڵاوبویەوە لە ڕۆژنامەکانی ئەمەریکاو فەڕەنسا، زریانێك لە ڕق و کینە لە ئێران دا سەریهەڵدا، دەوڵەتانی ئەمریکاو فەڕەنساش کە لە پلانە خۆویستەکانی لۆردکرزن ناڕازی بوون، ئەوان چواردە بەندە پێشنیارکراوەکەی وڵسن* لە بارەی کۆمەڵەی نەتەوەکانەوە بە بەرژەوەندی خۆیان کە لە دژی ئەم ڕێککەوتنامەیە بوەستنە (لانسینگ) وەزیری دەرەوەی ئەمریکا لە وەڵامێکدا بۆ لۆردکرزن کە هاوکاری ئەمەریکای ویستبوو بۆ پاراستنی بەرژەوەندییەکانی بەریتانیا لە ئێران ((بەبێ هیچ دوودڵەیەك وەڵامی نیەو هەوڵدەدا ئەو گومانە ناڕازی بوونەی کە لە نێوان ئێرانیەکان بەرامبەر ئەمریکا دروست بووە، نەهێڵێ))[٧٨].

بالیۆزی ئەمەریکا لەو ڕووەوە بەیانێکی بڵاوکردەوە کە تیایدا هاتبوو: ((ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا لای سەیر بووە، لە هەواڵی بەستنی پەیماننامەیەکی نوێ لە نێوان ئێران و ئینگلیزدا)) ئەمریکا هانی هەندێ لە چینە نەیارەکانی ئێرانیدا بۆ توندکردنەوەی هەڵوێستیان لە بەرامبەر حکومەتی وسوق دەولە، ڕۆژنامە بەریتانیەکان لەو ڕۆژگارەدا بەستنی ئەم پەیماننامەیەیان بە ئاسانی لە قەڵەمدا، وایان دادەنا کە کاریگەری لەسەر هیچ دەوڵەتێکی بێگانە نابێ، هەروەها لۆردکرزن هەڵوێستی توندی واشنتنی کەمکردەوە لە بەرامبەر پەیمانەکەداو ڕوونی کردەوە کە ئەمریکا ئاگاداربووە لە گفتوگۆی بەریتانیا لەگەڵ ئێران[٧٩].

لەو بانگەوازەی کە ئەمریکا لە ١٩/سیبتامبەری/١٩١٩دا بڵاویکردەوە تیایدا هاتبوو نارەزایی دەربڕیوە بەوەی کە ئینگلیزەکان لە دژی دەستەی نوێنەرانی ئێران لە کۆنفرانسی ڤێرسایدا، هۆکارەکەی بۆ ئەوە گێڕایەوە کە ئێرانی دەخستە چوارچێوەی ئەو دەوڵەتانەی کە ڕاپەڕینیان تیادایە و دەسەڵاتیان لاوازە، بڵاوکراوەکانی فەرەنساش هێرشێکی توندیان کردە سەر ڕێکەوتنامەکەی ئێران و ئینگلیز وسیاسەتی داگیرکارانەی لۆردکرزن، هەروەها پشتگیری ئێرانیان کرد[٨٠]، کەواتە دوای بڵاوبونەوەی ڕێکەوتنامەکە چ لە ئێران و چ لە ئەوروپا ژمارەیەك وتاری زۆر لە دژی ڕێککەوتنامەکە نوسراوە، تەنانەت لە ئێران چەندین کتێب لەو بارەیەوە نوسراوە، کە هەموویان ڕەخنە بوون لەسەر ئەو ڕێکەوتنە، وسوق دەولە بۆ ئەوەی چەند ملیۆنێك لیرە بە قەرز وەربگرێت و دەسەڵاتەکەی خۆی پێ تۆکمە بکا، ئامادەبوو بەبێ ئەوەی پەرلەمان قسەی لەسەر بکات، هەروەها بە پێچەوانەی یاسای بنەڕەتی ڕێکەوتننامەیەك لەگەڵ بەریتانیا واژو بکا کە واتای تەسلیم کردنی وڵاتەکەی بووە بە بێگانە[٨١].

ساڵی ١٩١٩ ئەوەندەی نەمابوو کە ئێران بفرۆشرێت بە ئینگلیز، ئینگلیز هەمیشە لە هەوڵی ئەوەدابوو کە پارێزگاری لە ناوچەکانی هندو کۆمپانیای نەوتیەکانی بکا لە ئێراندا، پاشانیش دەست بەسەراگرتنی وڵاتانێکی پڕ لە سامان و دێرینی وەك ئێران بەدیبهێنێ[٨٢].

هەڵوێستی خەڵکی ئێران زۆر قوڵ و بە تەوژم بوو، دژی ڕێکەوتنامەکە بوون، و سوق دەولە لە پاش چەند مانگێ بەسەر ئیمزاکردنی ڕێکەوتنامەکەدا ڕاگەیەنراوێکی بڵاوکردەوە لەگەڵ باسێکی تێروتەسەل سەبارەت بە بارودۆخی وڵات نووسی: کە ئێستا مانگێ بەسەر ئیمزاکردنی ڕێککەوتنامەکەدا تێپەڕیوەو لەو مانگەدا هەموو جۆرە دەرفەتێك بۆ دەربڕینی بۆچونەکانی خۆیان خراوەتە

بەردەستی خەڵك، وسوق دەولە بانگەشەی ئەوەی دەکرد کە زۆرینەی خەڵکی ئێران، هاودەنگن لەگەڵ ئەو رێککەوتنامەیە، تەنها ژمارەیەکی کەم نەبێ کە دژی منن و بە ئەنقەست لە دژی رێککەوتنامەکە دەجوڵێنەوە، دوای ڕاگەیاندنی بڵاوکراوەکە وسوق دەولە هاتوچۆی لە تاران قەدەغەکردو ژمارەیەکی زۆری دەستگیرکردو دوری خستنەوە، بەڵام بەهۆی زیادبوونی بەردەوامی ناڕەزاییەکان فشارێکی قورسی لە ڕێگەی ئینگلیزەکانەوە خستە سەر هەموو لایەن و ڕێسا کۆمەڵایەتیەکانی ئێران، هەموو خاڵە ستراتیجییەکان کەوتنە دەست سوپای بەریتانیا، کە بنکەیەکی سەربازی گرنگیان لە قەزوین دروست کردو کۆمیتەیەکی سەرکەوتیان بە ناوی کۆمیتەی ئاسنین پێکهێنا. کە بە هێزی تەواوەوە لە دژی نەیارەکانی کردەوەکانی وڵات وەستایەوە، هەموو ڕۆژنامە نەیارەکانی لە ڕێگەی ئەنجومەنی وەزیرانەوە داخست و ئەوانەش کە بە دەگمەن لە تاران بڵاودەبوونەوە، ناچاربوون کە ئەو هەواڵانە بڵاوبکەنەوە کە لە لایەن ئاژانسی ڕۆیتەرسی بەریتانیاوە دەنێردران(٨٣).

بە خراپ شکانەوەی پەیمانی ١٩١٩ لە لای ڕای گشتی و خراپی بارودۆخ و پێشکەوتنی بەلشەفیەکان لە گەیلان و مازندەران، بەجۆرێك متمانەی سیاسی لە وسوق دەولە کەم کردبویەوە، کە ڕۆژی ٢٥/پوشپەر چووە لای ئەحمەد شا و دەست لە کارکێشانەوەی خۆی ڕادەستی کرد، ئەحمەد شاش داوای لێکرد چەند ڕۆژێ ئارام بگرێ، تاکو سەرۆك وەزیرانی نوێ ڕادەگەیەنێت، نورمەن وەزیری دەست ڕۆیشتووی ئینگلیز باسی ئەم دۆخە دەکات لە تەلەگرافی ژمارە(٤١٥) ئاماژە دەکات بەوەی کە پاشا پێی وتوە دەبێ ڕاوێژم لەگەڵ بکەی سەبارەت بە دانانی سەرۆك وەزیران، ئەمیش پێی وتووە: دەبێ سەرۆك وەزیرانی نوێ کەسێك بێت بە وەفادارییەوە پەیمانی نێوان ئێران و بەریتانیا جێبەجێ بکا،

چونکە ئەم پەیمانە بنەمای سیاسەتەکانی پاشایە، بە بڕوای من موشیر دەولە بۆ ئەو کارە گوجاوە، پێشنیارم کرد کە وەزیری دەرەوەی ئێستا لە پۆستەکەیدا بمێنێتەوە، پاشاش ڕازی بوو. خاوەن شکۆ موشیر دەولە بانگ دەکات و فەرمانی ڕاگەیاندن و پێکهێنانی کابینەی پێدەدا. ئەم تەلەگرافە لە لایەن نورمەنەوە نێردراوە بۆ کرزن لە ٢٣/ژوئینی/١٩٢٠[٨٤]. ئەوەبوو کرزن لە پەیوەندییەکی تەلەفۆنیدا لەگەڵ نورمەن، هۆشداری دایە کە دەبێ گۆڕانێکی پێچەوانە لە سیاسەتی ئێراندا بەرپابکرێ، چونکە لە ماوەی هەفتەیەکدا دەسەلاتی بەریتانیا لەگەڵ ئێران، لەگەڵ ئەوەی توشی هەندێك هەڕەشەو توندوتیژی بونەوە، نورمەن وەزارەی دەرەوەی بەریتانیای دروست کردبوو، ڕای گەیاند: ((سەرکەوتنی سیاسەتی بەریتانیا لە ئێران لە سەرۆك وەزیری موشیر دەولەدایە)) وە کرزن هۆشداری دایە نورمەن و ڕای گەیاند ((پێویستە تۆ و ژەنەڕاڵ ئایرونساید* بڕیارێکی نوێ سەبارەت بە سیاسەتی نوێ نیشان بدەن و هێڵێکی نوێی بەرپرسیایێتی گرنگ لەخۆ دەگرێ و سەرکەوتن بەدەست دەهێنرێت))[٨٥].

ڕۆژی ٤/پوشپەر/١٩٢٠ نورمەن تەلەگرافێکی دیکەی نارد بۆ لەندەن کە ئەمە دەقەکەیەتی:

زۆر بە پەلە:

دوێنێ شا دەست لەکارکێشانەوەی وسوق دەولەی پەسەندکردو سەر لە بەیانی ئەمڕۆ موشیر دەولەی بانگ کردووە.

تەلەگرافی نورمەن بۆ کرزن

٢٥/ژویەنی/١٩٢٠[٨٦].

ئـەوبوو وسـوق دەولـەی سـەرۆك وەزیـران پـاش چـەند ڕۆژێ لـە گەڕانـەوەی ئەحمەد شا لـە ٢٤/ژوئیـەنی/١٩٢٠ لابـرا، لـە جێگـەی ئـەو موشـیر دەولـە کـرا بـە سـەرۆك وەزیـران، کـە شـارەزای سیاسـەتی نێودەوڵـەتی بـوو[٨٧]. ئـەوەبوو وەزارەتێکـی نـوێ بـە سـەرۆکایەتی موشـیر و کەسـایەتی زیـاتر هاوسـۆز لەگـەڵ بـەریتانیادا دروسـتکرا، یەکـەم کـاری ئـەم وەزارەتـە نوێیـە هەوڵـدان بـوو بـۆ نەهێشتنی ئەو تورەییەی کە لە ناو گـەل دا هـەبوو، بـە دانوسـتان کـردن لەگـەڵ بەریتانیادا بۆ وەستاندنی کارکردن بە پەیماننامەی ١٩١٩ بـە شـێوەیەکی کـاتی، ئەمەش بۆ دڵنیابوون لە نیاز پاکی وەزارەتە نوێیەکە، هەروەها ڕەخساندنی هەلی گفتوگـۆکردنی سـەرەتایی لەگـەڵ یـەکێتی سـۆڤیەت، بـە مەبەسـتی کـشانەوەی هێزەکانی لە بەندەری (ئانزلی). هەروەها ئەم وەزارەتە نوێیە، هەوڵی کوژانەوەی جوڵانەوەی نەتەوەییدا، بەڵام بـێ سـودبوو، خۆپـشاندان روتارەکـان لـە دژی لـە ڕۆژنامـەکان دا لـە دژی بـەردەوام بـوون، ئەمـە لـە کاتێکـدا کـە شـای ئێـران جێنشینەکەی هەوڵی ڕاکردنیاندا بۆ ئەوروپا. بەڵام بالیۆزی بەریتانیا ڕازی نـەبوو بە هەڵهاتنیان[٨٨].

ئەوەبوو سەرۆك وەزیرانی نوێ بەبێ وەستان و ڕاستەوخۆ لـە بڵاوکراوەیەکـدا جێبـەجێکردنی پەیماننامەکـەی هـەتا جێبـەجێکردنی کارەکـانی لـە ڕێگـەی ئەنجوومەنی شورای نەتەوەییەوە وەستاند[٨٩].

وەزیری دەرەوەی بەریتانیا بە بۆنەی دژایەتی ڕێکەوتننامـەی ١٩١٩، هـەرگیز موشیر دەولەی نەبوری، تەنانەت دوای سـێ مـانگ واتـە ١٧/نۆڤمبـەری/١٩٢٠ لـە وتارێکدا بە ئەنجومەنی بەریتانیای وت:

((وسوق دەولە کـە ڕێکخـەرو نوسـەری پەیماننامەکـە بـوو، یـەکی کـەوتووەو کابینەی نوێ بە سەرۆکایەتی کەسێك بە ناوی موشیر دەولە پێکهاتووە، ئـەو کـە

هاتۆتە سەرکار سیاسەتەکەی لەگەڵ ئەوانی پێشوودا ناکۆکە. موشیر دەولە دەڵێ: پەسەندکردنی پەیماننامەکە تا پێکهێنانی پەرلەمان دوادەکەوێ، لەو بڕوایەدام ئەوە سیاسەتێکی پووچ و گەمژانەیە کە دەوڵەتی ئێران گرتویەتیەبەر))[90].

بەریتانیەکان بەو هیوایەبوون پاش هەڵوەشانەوەی ڕێکەوتننامەی ١٩١٩، ڕێگا چارەسەرێکی گونجاو بۆ کێشەی ئێران بدۆزنەوە، ئامانجی سەرەکی بەریتانیا ئەوەبوو، دەوڵەتێکی پتەو و جێگیر بەهێزی سەربازییەوە لە ئێران دروست بکا، تا بەهۆیەوە، بەر لە نفوزی بەلشەفیەکان بگرن لە ڕۆژهەلاتی ناوەڕاستدا، جەنەراڵ ئایرونسایدو نورمەن بالیۆزی بەریتانیا لە تاران لە میانەی چەند گفتوگۆیەکدا لەگەڵ شا جەختیان کردەوە لەسەر ئەوەی کە ئەفسەرە ئینگلیزەکان جێگای ئەفسەرە ڕوسەکان بگرنەوە، هەروەها ئەوەشیان خستەڕوو ئەگەر شای ئێران پێشنیارەکەی پەسەند نەکا ئەوا هەموو یارمەتیە داراییەکان لە هێزی قۆزاق دەبڕن، ئەم هەوڵەی بەریتانیا بۆ ئەوەبوو کە نەهێڵن هێزەکانی قۆزاق بێنە ناو تارانەوە. چونکە دەیانزانی گەر بگەنە تاران دەرکردنیان ئەستەمە، هەر ئەمەش دەیتوانی کاریگەری خراپی هەبێ لەسەر هەردوولا(بەریتانیا–ئێران) ئەوەبوو شای ئێران داواکارییەکەی پەسەندکرد بە لەبەرچاوگرتنی بەرژەوەندییەکانی ئێران، بەڵام موشیر دەولە لە دژایەتی کردن، لەبەر ئەوە لە پۆستەکەی دەستی کێشایەوە[91].

ئەوەبوو ئەم وەزارەتە نوێیەش شکستی هێنا لە بەدەستهێنانی ڕەزامەندی پەرلەمانی بەریتانی، بۆیە ناچاربوو دەست لە کارکێشانەوەی خۆی پێشکەش بە شا کرد، ئەویش ڕاستەوخۆ پەسەندی کرد[92]. دواتر سپاهدان وەزارەتێکی نوێی دروستکرد[93]. کە لە دامەزراندنی وەزارەتەکەیدا ترومانی بالیۆزی بەریتانیا لە

تاران بەشداری کرد لە دیاریکردنی وەزیرەکان دا، وەزیری دەرەوەی ئێران نوسرەت دەولە پێشنیاری کرد بۆ بالیۆزی بەریتانیا کە پەیماننامەکە بگۆڕن بۆ دانەیەکی تر کە زیاتر سودی بۆ وڵاتەکەی هەبێ، یاخود لێژنەیەکی فارس-بەریتانی دروست بکەن بۆ ئامادەکردنی ڕونکردنەوەیەك سەبارەت بە دۆخەکە، بەڵام بالیۆزی بەریتانیا بڕیاردانی خۆی لەسەر ئەم پێشنیارە دواخست بۆ ئەوەی هەوڵی کێشکردنی ئێرانیەکان بدات، بەڵام بێ هودە بوو، ئەوەبوو ئەم وەزارەتەش وەك وەزارەتەکانی پێش خۆی شکستی خوارد لە باوەڕهێنانی پەرلەمان لەسەر پەیماننامەی بەریتانی-فارسی[٩٤]، لە لایەن نوێنەرانی ئەنجومەنەوە بەوە تاوانبارکرا کە لە هەموو حکومەتەکانی تر زیاتر لایەنگری ئینگلیزەکانە[٩٥].

بە هەڵوەشانەوەی ڕێکەوتننامەی ١٩١٩ بەرژەوەندییەکانی بەریتانیا کەوتە مەترسییەوە، حکومەتی لەندەن بۆ پاراستنی بەرژەوەندییەکانی خۆی لە ئێران و دورخستنەوەی مەترسییەکانی سۆڤیەت لە ناوچەکە بیری لە دۆزینەوەی ڕێگاچارەیەك کرد، ئەوان بۆ بەرژەوەندی سیاسی و ئابوریان دوو ڕێگاچارەیان لە پێش بوو:

یەکەم/ دەبوو هەوڵبدەن گۆڕانێکی ڕیشەیی و بنەڕەتی لە ئێران بهێننە کایەوە، بۆ دروستکردنی حکومەتێکی نوێ کە لایەنگری خۆیان بێ، بەم پێیە جگە لە وەستاندنی پێشڕەوی سۆڤیەت بەرەو باشوری ئێران، بەرژەوەندییەکانشیان پارێزراو دەبێ.

دووەم/ یاخود دابڕینی ناوچەکانی باشوری ئێران، بەتایبەتی خۆزستان لە ئێران. لەو کاتەدا زەمینەی کارێکی لەم چەشنە فەراهەم بوو، بەم جۆرەش سەرچاوە نەوتیەکانی باشور دەکەوێتە ژێر کۆنترۆڵی ئینگیزەوە[٩٦].

دەتوانین بڵێین ئامانجەکانی بەریتانیا لە ئێران بەر لە کودەتای فێبرایەری ١٩٢١و جەنگی یەکەمی جیهانی ئەمانەن:

– پارێزگاری کردن لە سنورەکانی نیمچە کیشوەری هند کە لەو سەردەمەدا بە بایەخترین داگیرگەی ئینگلیز دەژمێردرا، بۆ ئەم مەبەستەش پێویست بوو ئینگلیز نفوزی خۆی لە ئێراندا فراوان بکا لە دژی نفوزی ڕکابەرەکانی خۆی لەوانە ڕوسیاو دواتر فەرەنساو ئەڵمانیا بوەستێتەوە، وە ئاسایش لە سنورەکانی ئەم ناوچەیە بپارێزێ.

– لە بەرامبەر فراوانخوازییەکانی ئیمپراتۆریەتی ڕوسیا بوەستێتەوە، بە مەبەستی پارێزگاریکردن لە بەرژەوەندییە نەوتیەکانی لە هندو کەنداوی فارس.

– پارێزگاریکردن لە بەرژەوەندییەکانی ئێران، کە لە کۆتایی ئەو سەردەمەدا گرنگیەکی بۆ بەریتانیا دەرکەوتبوو[٩٧].

– ئەو بەرژوەندییانەی بەریتانیا لە هندستان هەی بوو وایکردووە کە نەتوانێ دەستبەرداری ئێران بێ، لۆردکرزن لە ساڵی ١٩٠٢ وتویەتی:

((وڵاتی هند گیانی ئیمپراتۆریەتی ئینگلیزە، لەسەر بەریتانیا پێویستە کە هندو ڕێگاکانی لە تەنگ و چەڵەمەکانی بێگانە دوربخاتەوە، وە ئەو کۆسپانەی کە کەوتونەتە نێوان ڕوس و بەریتانیا، چارەسەری بکەن، بۆ ئەوەی کە ڕوس ڕێگای پەلاماردانی عێراق–ئێران–ئەفغانی نەمێنێ)). کەواتە بەریتانیا هەوڵی داوە ڕێ لە نفوزی ڕوس یان هەر بێگانەیەك بگرێ لە ناوچەکە[٩٨].

پەراوێزەکان

١- د.مريم ميراحجي: پژوهشى در تاريخ معاصر ايران. برخورد شرق وغرب در ايران(١٩٥٠-١٩٠٠)، انتشارات استان قدس رضوى، ١٣٦٦، ص٢٨.

٢- راجر ستيڤرى: ئێرانى سەردەمى سەفەوى، وەرگێڕ: سەلاحەدين ئاشتى، چاپخانەى شڤان، سلێمانى، ٢٠٠٦، ل١٩٩.

* ميرزا ملكم خان ناظم الدوله: خەڵكى جلفاى ئەسفەهانە، لە ساڵى ١٩٢٠-١٩٢٧ باليۆزى ئێران بووە لە بەريتانيا و هەروەها ماوەيەكيش باليۆزى ئێران بووە لە ئيتاڵيا. دامەزرێنەرى هێڵى تەلەگراف بوو لە ئێران و يەكێك لەوانە بووە كە گەلاڵەنامەى هێڵى ئاسنينيان دارشت، سەرنوسەرى رۆژنامەى قانون و نوسەرى چەندين كتێبى گرنگى وەكو (احلول ادميت، نامەى غيبى) بوو، بيرو بۆچوونى ملكم لە ژێر كاريگەرى (اگوست كنت) بوو كە فەيلەسوفێكى فەرەنسى بوو، ملكم بە رێبەرى رەوتى بورژوا-ليبراڵ لە ناو روناكبيرى ئيرانى دەژمێردرێ، بروانە: هاشم كەريمى: ئاين و دەسەلات لە پرۆسەى مێژووى رۆحانيەتى شيعەدا، چاپى يەكەم، چاپخانەى قانع، سلێمانى، ٢٠٠٥، ل١٦٨.

٣- جورج ناتانيل كرزن: ايران و قضيه و ايران، ترجمه: غلا معلى وحيدر مازندرانى، جلد دوم، تهران، ١٣٨٠، ص٧٢١.

٤- د.منوچهر محمدى: مرورى سياست خارجى ايران دوران پهلوى يا تعميم گيرى در نظام تحت سلطه، چاپ اول، نشر دادگسترى، تهران ١٢٧٧، ص٢٢.

٥- راجر ستيڤرى: س.پ، ل١٩٩.

٦- جۆرج ناتانيل كرزن: س.پ، ل٧٣٢، ٧٣٣.

٧- د.منوچهر محمدى: س.پ، ل٢٢.

٨- راجر ستيڤرى: س.پ، ل٢٠٠.

٩- جۆرج ناتانيل كرزن: س.پ، ل٧٣٣.

١٠- د.على رضا امينى، حبيب الله ابوالحسن شيرازى: تحولات سياسى-اجتماعى ايران از قاجاريه تارخاشا، چاپ دوم، نشر قومس، ١٣٨٥، ص٢٣٥.

١١- حوسێنى مەدەنى: كوردستان و ئيستراتيژى دەوڵەتان، بەرگى دووەم، چاپى يەكەم، چاپخانەى وەزارەتى رۆشنبيرى، هەولێر، ٢٠٠١، ل٨، ٩.

١٢- د.مريم ميراحمدى: س.پ، ل٢٩.

١٣- د.منوچهر محمدى: س.پ، ل٢٩.

١٤- نازناز محمد عەبدولقادر: س.پ، ل٢٧.

١٥- د.امال السبكي: تاريخ ايران السياسي بين ثورتين(١٩٠٦-١٩٧٩)، ترجمە: أحمد ستاری العدواني، كويت، ١٩٩٩، ص١٦.

١٦- جورج ناتانیل کرزن: س.پ، ل٧٤٢.

١٧- نەوشیروان مستەفا ئەمین: کوردو عەجەم (مێژووی سیاسی کوردەکانی ئێران)، سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی کوردستان، چاپی سێیەم، سلێمانی، ٢٠٠٧، ل٢٥٨.

* لە ٣١/ئاب/١٩٠٧ وەزیری کاروباری دەرەوەی ڕوسی، ئەلیکسەندەر ئیزۆلسکی و سەفیری بەریتانی لە (پیتەربۆرك)، سێرئارتور نیکسۆن. پەیمانی دوو قۆڵیان بەست، کە پێکهاتن لەسەر ئەوەی ئێران دابەش بکرێ بە سەر ناوچەی نفوزی ئینگلیزی و ڕوسی و مەڵبەندێکی بێ لایەن لە بەینی هەردوو ناوچەکەدا، لە ساڵی ١٩١١دا بەپێی ئەم ڕێکەوتنە ڕوس و ئینگلیز چوونە ناو خاکی ئێرانەوە، کاتێ جەنگیش هەڵگیرسا، سوپاکانی ڕوس و ئینگلیز، بەبێ ئەوەی ڕێزی سەربەخۆیی و بێ لایەنی ئێران بگرن داگیریان کرد: بڕوانە: نەوشیروان مستەفا ئەمین: هـ.س، ل٢٥٨.

١٨- د.منوچهر محمدی: س.پ، ل٢٩.

١٩- علی رضا اوسطی: ایران درسه قرن گزشته، جلد دوم، چاپ اول، چاپخانه برادران علمی، تهران، ١٣٨٢، ص٥١٤.

٢٠- د.امال السبكي: س.پ، ل٣٣، ٣٤.

٢١- حوسێنی مەدەنی: س.پ، ل٣٣، ٣٤.

٢٢- هـ.س، ل١٨.

* شۆڕشی مەشروتەخوازی(١٩٠٥-١٩١١) بە گرنگترین ڕووداوی مێژوویی ئێران دادەنرێت، خواستی ئەم بزافە جەماوەرییە دانانی سنورێك بوو بۆ دەسەڵاتی ڕەهای شاکانی قاجاری و ڕیفۆرم لە بوارە جیاجیاکان دا (ئابوری و سیاسی و کۆمەڵایەتی) و پێکهێنانی حکومەتی نیشتمانی و وەستان لەبەردەم دەستێوەردانەکانی وڵاتە بیانیەکان لە کاروباری ناوخۆ و دەرەوەی ئێران، بڕوانە: یاسین سەردەشتی: گەلی کوردو بزافی مەشروتە خوازی لە ئێران(١٩٠٥-١٩١١)، چاپخانەی هاوار، سلێمانی، ٢٠٠١، ل٨.

٢٣- د.منوچهر محمدی: س.پ، ل٢٢.

٢٤- د.مریم میراحمدی: س.پ، ل٢٧.

٢٥- د.منوچهر محمدی: س.پ، ل٣٠.

٢٦- پرواند ابراهامیان: ایران بین دو انقلاب از مشروطه تا انقلاب اسلامی، ترجمه: کاظم فیروزمند، حسن شمس اوری، محسن مدیر شانەچی، چاپ هشتم، تهران، ١٣٨٣، ل٩٣.

٢٧- رضا نیازمند: رضا ـ ر تولد تا سلطنت، چاپ اول، جامعه ایرانیان، ١٣٨١، ص٢٢١-٢٢٢.

٢٨- د.منوچهر محمدی: س.پ، ل٣١.

٢٩- دیڤید مەکداول: مێژووی هاوچەرخی کورد، وەرگێڕ: ئەبوبەکر خۆشناو، چاپی دووەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠٥، ل١٢٢.

٣٠- ژان پیردیگارت، برنارد هودکار، یان ریشار: ایران در قرن بیستم بررسی اوچاع سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی در یکهد سال اخیر، ترجمە: عبدالرزاق (هوشنگ)مهدوی، چاپ اول، چاپخانە اسمان، تهران، ١٣٧٧، ص٥١.

٣١- علی رضا امینی، حبیب الله ابوالحسن شیرازی: س.پ، ل٢٣٢.

٣٢- ژان پیر دیگارت، برنارد هودکار، یان ریشار: س.پ، ل٥٥.

* جیۆپۆلەتیك: واتە جوگرافیای سیاسی، ئەو سیاسەتەی کە جۆری زەوییەکەی کاریگەری بەسەریەوە هەیە. ئێران بجگە لە کەڵك وەرگرتن لە کەنداوی فارس سنورێکی درێژی هەبوو لە باکوری وڵات، بەسەر گەورەترین دەریای جیهانی دا واتە خەزەر(قەزوین) کە ئەویش پێگەیەك بوو بۆ ئێران کە لە ڕێگای قەفقازی ئەو بەر سنوری خەزەر دەگەیشتە زەریای ڕەش. بڕوانە: نازناز محەمەد عەبدولقادر: سیاسەتی ئێران بەرامبەر بزوتنەوەی ڕزگاری خوازی نەتەوەیی کورد لە کوردستانی عێراقدا(١٩٦١-١٩٧٥)، چاپی یەکەم، هەولێر، ٢٠٠٨، ل١٩، ٢٢.

٣٣- نەوشیروان مستەفا ئەمین: کوردو عەجەم، ل٢٤٣.

٣٤- د.سەعدی عوسمان هەروتی: بزاڤی ڕزگاریخوازی نیشتمانی لە کوردستانی ڕۆژهەڵاتدا(١٨٨٠-١٩٣٩)، چاپخانەی دەزگای ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٧، ل٤٢.

٣٥- نەوشیروان مستەفا ئەمین: کوردو عەجەم، ل٢٤٣.

٣٦- هەمان سەرچاوە، ل٢٤٣.

٣٧- حوسێنی مەدەنی، س.پ، ل٥٦، ٥٧.

٣٨- د.سەعدی عوسمان هەروتی: س.پ، ل٤٢، ٤٣.

٣٩- د.امال السبکی: س.پ، ل٤٢.

٤٠- پرواند ابراهامیان: س.پ، ل٢٣٥.

٤١- پرواند ابراهامیان: س.پ، ل٩٣.

٤٢- د.امال السبکی: س.پ، ل٤٣.

٤٣- رضا نیازمند: س.پ، ل٢١٧.

٤٤- د.منوچهر محمدی: س.پ، ل٣١.

٤٥- رضا نیازمند: س.پ، ل٢١٨، ٢١٩.

٤٦- ژان پیردیگارت، برنارد هودکار، یان ریشار: س.پ، ل٥٤.

٤٧- علی رچا امینی، حبیب الله ابوالحسن شیرازی: س.پ، ل٢٢٥.

٤٨- حوسێنی مەدەنی: س.پ، ل٥٨.

٤٩- علی رضا امینی: حبیب الله ابوالحسن شیرازی: س.پ، ل٢٣١.

* پەیمانی(برست-لینۆڤسك): لە نێوان سۆڤیەت و ئێران دا بەسترا کە هەردوولا لەسەر ئەوە رێکەوتن، کە هەر دەوڵەتێك بیەوێ دەسەلاتی داگیرکارانەی خۆی بەسەر ئێران دا بسەپێنێ، یان لە خاکی ئێرانەوە هێرش بکاتە سەر روسیا، یان گەر هاتوو سنوری دەوڵەتی (کۆماری یەکێتی سۆڤیەت) بکەوێتە مەترسییەوەو ئێران توانای چارەسەری نەبێ، ئەوا دەوڵەتی سۆڤیەت بۆی هەیە هێزی خۆی بنێرێتە خاکی ئێرانەوە بۆ بەرگریکردن لە خۆی، دوای نەمانی مەترسی هێزەکانی خۆی لە ئێران دەکشێنێتەوە: بروانە: حوسێنی مەدەنی: س.پ، ل٥٧، ٥٨.

* تەنها قوتابخانەیەکی عەسکەری کە لە ئێراندا هەبووە ناوی قۆزاقخانە بووە کە هەتا کودەتای سەربازی ١٩٢١ تاکە خوێندنگەی سەربازی بووە، هیچ رێسایەکی یاسایی نەبووە کە بتوانێ ناوی بنێ ئەمە کۆلێژی سەربازییە، لەم قوتابخانەیەدا بە زمانی روسی وانەی تیادا دەگوترا، ئەم زمانە روسیە شێوەیەك یان داردەستەیەك بوو بۆ روسەکانی ناو ئێران کە رۆژ بەرۆژ لە زیادبوندا بوون، بروانە: نجعقلی پسیان، خسرو معتضد: در عهدو پهلوی، چاپ اول، چاپخانه میرری، ١٣٧٧، ص٣٤.

٥٠- د.منوچهر محمدی: س.پ، ل٣٢.

٥١- ئەوشیروان مستەفا ئەمین: کوردو عەجەم، ل٤٠٢.

٥٢- علی رضا امینی: حبیب الله ابوالحسن شیرازی: س.پ، ل٢٣٧.

٥٣- د.منوچهر محمدی: س.پ، ل٣٢.

٥٤- هـ.س.

٥٥- علی رضا امینی: حبیب الله أبوالحسن شیرازی: س.پ، ل٢٣٧.

٥٦- عبدالهادی کریم سلیمان: ایران في سنوات الحرب العالمیة الثانیة، منشورات مرکز دراسات الخلیج العرب بجامعة البصرة، ١٩٨٦، ص٧.

٥٧- جهاد صالح العمر، اسعد محمد زیدان الجوادی: ایران فی عهد رضا شاه پلهوی(١٩٢٥-١٩٤١)، مطابع التعلیم العالي، ١٩٩٠، ص١٠.

٥٨- د.سەعدی عوسمان هەروتی: س.پ، ل٤٢، ٤٣.

٥٩- حوسێنی مەدەنی: س.پ، ل٥٨.

٦٠- د.نیلوفەر کەسری: ئێران و کۆمەڵەی گەلان، دۆسیێی ئێران، ژمارە(٦)، سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی کوردستان، سلێمانی، مایسی ٢٠٠٧، ل٧٤.

٦١- نەوشیروان مستەفا ئەمین: کوردو عەجەم، ل٢٧٨.

٦٢- د.منوچهر محمدی: س.پ، ل٣٢، ٣٣.

٦٣- هوشنگ صباحی: سیاست انگلس و پادشاهی رچا شاه، ترجمه: پروانه ستاری، چاپ اول، نشر گفتار، تهران، ٢٠٠٠، ص٢.

* دوای کۆتایی هاتنی جەنگی یەکەمی جیهانی، نوێنەرایەتی (٣٢) دەوڵەتی جیهانی لە ١٨/کانونی دووەمی/١٩١٩ لە پاریس کۆبونەوە بۆ بەرقەراربوونی سیستەمێکی نێودەوڵەتی. لە ٩/حوزەیران، کۆمیتەیەك پێکهێنرا، بە مەبەستی دامەزراندنی کۆمەڵەی گەلان. ئەوەبوو ئەم کۆمیتەیە بڕیاری دروست بوونی کۆمەڵەی گەلانی ڕاگەیاند، هۆی ئەم کۆبونەوەیە چارەسەرکردنی کێشەی وڵاتان بوو لە دوا جەنگی یەکەمی جیهانی، نەخشە داڕێژەرو پلان بۆ دانانی کۆمەڵەی گەلان لە لایەن ولسن ئامادەکرابوو، ئەم کۆمەڵەیە تا ساڵی ١٩٤٦ مایەوە کە دواتر نەتەوە یەکگرتووەکان جێگای گرتەوە، بڕوانە: نیلوفەر کەسری: س.پ، ل٧٣. محمد رەسول هاوار: کوردو باکوری کوردستان لە دوای شەڕی یەکەمی جیهانی تا دوای شۆڕشی شێخ سەعیدی پیران، بەرگی دووەم، چاپی دووەم، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری، سلێمانی، ٢٠٠٦، ل١٠.

٦٤- نزار ایوب حسن الطوي: علاقات ایرانیة-السوفیتیة(١٩٣٩-١٩٤١)، رسالة ماجستیر تقدم لكلیة الاداب في جامعة الموصل، غیر منشورة، موصل، ٢٠٠٥، ص٣٠، ٣١.

٦٥- د.نیلوفەر کەسری: س.پ، ل٧٤.

٦٦- حوسێنی مەدەنی: س.پ، ل٥٨.

٦٧- علی رضا امینی، حبیب الله ابوالحسن شیرازی: س.پ، ل٢٣٧.

٦٨- حوسینی مەدەنی: س.پ، ل٥٩، ٦٠.

٦٩- علی رضا امینی، حبیب الله ابوالحسن شیرازی: س.پ، ل٢٣٨.

٧٠- ژان پیردیگارت، برنارد هودکار، یان ریشار: س.پ، ل٤٧.

٧١- د.نیلوفەر کەسری: س.پ، ل٧٤.

٧٢- ژان پیردیگارت، برنارد هودکار، یان ریشار: س.پ، ل٤٨.

٧٣- ژان پیردیگارت، برنارد هودکار، یان ریشار: س.پ، ل٤٧، ٤٨.

٧٤- منوچهر محمدی: س.پ، ل٣٣.

٧٥- علی رضا امینی، حبیب الله ابوالحسن شیرازی: س.پ، ل٢٣٦.

٧٦- منوچهر محمدی: .پ، ل٢٣.

* شێخ خەزعەل کوڕی حاجی صابرخانی نوسرەت مولکە، لە ساڵی ١٢٨٠ لەدایك بووە لە هۆزی عەرەبی (بەنی کەعب) کە عەرەبی خۆزستانە، پیاوی بەریتانیا بوو، خاوەنی زەوی و زارێکی زۆر بوو، لە ساڵی ١٩٠٩ دەوڵەتی ئینگلیز ڕێککەوتنامەیەکی لەگەڵ دا مۆرکردبوو، لەسەر بنەمای ئەوەی بەرگری لە دامەزراوەکانی نەوتی کۆمپانیای ئینگلیز بکا لە باشوری خۆزستان، لە بەرامبەردا دەوڵەتی ئینگلیز مافی بەڕێوەبردنی شێخ خەزعەل و جێ نشینەکانی لەسەر (حزم شهر) دابین بکات، جێگری ساڵانەش بۆ خەزعەل دابنێ، ئەم ڕێکەوتنامەیە لە دواییدا بەهۆی ئینگلیزەوە پشتگیری لێکرا، بەشێوەیەك کە خەزعەل چەندین ساڵ بە تەواوەتی حاکمی خۆزستان بوو بە تایبەتی ناوچەی باشور، بڕوانە: رضا نیازمند: س.پ، ل٥٩٦.

٧٧- علی رضا امینی: حبیب الله ابوالحسن شیرازی: س.پ، ل١٣٦.

* ودرۆ وڵسن(١٨٥٦-١٩٢٤) سەرۆکی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا بووە، لە فەرجینا لەدایك بووە، لەسەر لیستی دیموکراتەکان هەڵبژێرا بە سەرۆکی ئەمریکا. لە ساڵی ١٩١٢ لە بواری کاروباری ناوخۆدا بایەخی داوە بە دانانی سیستەمی بانکی نیشتمانی و سیاسەتی بێ لایەنی گرتەبەر لە جەنگی یەکەمی جیهانی، لە ساڵی ١٩١٦ هەڵبژێردرایەوە و لە ساڵی ١٩١٨ چواردە بەندەکەی ڕاگەیاند وەك بنەمایەك بۆ ئاشتی جیهان، بەشداری کرد لە کۆنگرەی ئاشتی لە پاریس، کە چواردە بەندەکەی بوونە جێگەی وتوێژ لە نێوان وڵاتانی بەشداربووی ئەو کۆبونەوەیەدا کە وڵسن خۆی وەك کەسایەتیەك ڕۆڵی گەورەی گێڕا لەو کۆبونەوەیەدا. بڕوانە: الان بالمر: موسوعة التاريخ الحديث(١٧٨٩-١٩٤٥)، ترجمة: سوسن فيصل يوسف محمدامين، جزء الثاني، طبع الاولى، دار المأمون للطباعة والنشر، بغداد، ١٩٩٢، ص٢٩٢-٢٩٣.

٧٨- منوچهر محمدی: س.پ، ل٣٣.

٧٩- كمال مظهر أحمد: دراسات في التاريخ ايران الحديث والمعاصر، مطبعة اركان، بغداد، ١٩٨٥، ص١٢٧.

٨٠- منوچهر محمدی: س.پ، ل٣٣.

٨١- علی رضا أمینی، حبیب الله ابوالحسن شیرازی: س.پ، ل٢٣٨.

٨٢- ژان پیردیگارت، برنارد هودکار، یان ریشار: س.پ، ل٧٧.

٨٣- علی رضا امینی: حبیب الله ابوالحسن شیرازی: س.پ، ل٢٤٠.

٨٤- رضا نیازمند: س.پ، ل٢٢٣-٢٢٤.

* ئایرونساید لە ١٨٨٠ لەدایك بووە، چەند زمانێکی دەزانی و کەمێکیش لە فارسی فێربوو بوو لە کارەکانی دا هەمیشە سەرکەوتو بووە، لەبەر ئەم سەرکەوتنانەی نەجمەی وەرگرتبوو، بەشێوازێك لە هاورێکانی تازە سەرگەرم بووبوون کەچی ئەو گەشتبوە سەر تیپی سێیەم، لە کاتی جەنگی جیهانی یەکەمدا کاری سیخوری زۆری لە ئەڵمانیاو ئەو شوێنانەی کە ئەڵمانی لێ بوو کردبوو، بە گەنجترین سەرکردەی بەریتانیا دادەنرا، بەهۆی بەتواناییەوە کاری زۆری پێ سپێراوە یەکێ لەوانە کاری بوو لە ئێران بروانە: رچا نیازمند: هـ.س، ل٢٣٢.

٨٥- د.علی اصغر زرگر: تاریخ روابگ سیاسی ایران و انگلس دردوره رچا شاه، ترجمه: کاوه بیات، چاپ اول، تهران، ١٣٧٢، ص٦٧.

٨٦- رضا نیازمند: س.پ، ل٢٢٣.

٨٧- د.منوچهر: س.پ، ل٢٢٣.

٨٨- د.امال السبکی: س.پ، ل٤٨-٤٩.

٨٩- منوچهر محمدی: س.پ، ل٣٤.

٩٠- رضا نیازمند: س.پ، ل٢٣١.

٩١- د.علی اصغر زرگر: س.پ، ل٦٤.

٩٢- د.امال سبکی: س.پ، ل٤٨، ٤٩.

٩٣- د.جماد صالح العمر، اسعد محمد زیدان الجوادی: س.پ، ل١١.

٩٤- د.امال السبکی: س.پ، ل٤٩.

٩٥- د.جماد صالح العمر، أسعد محمد زیدان الجوادی: س.پ، ل١١.

٩٦- محمود طلوعي: پدروپسر ناگفتها از زندگی و روزگار پهلوی ها، چاپ ششم، ١٣٧٦، ص٤٣١.

٩٧- منوچهر محمدی: س.پ، ل٣٥.

٩٨- محەمەد ئەمین مەنگوری: بە سەرهاتی سیاسی کورد لە ١٩١٤ وە هەتا ١٩٥٨، بەشی یەکەم، چاپی دووەم، سلێمانی، ٢٠٠٠، ل١٠.

گوندی چەرمووی نزیك چم چماڵ وەك كۆنترین گوندی كشتوكاڵی لەرۆژهەلاتی ناوەراست

أومید خطاب وهاب

دەروازە

بێگومان لەراستیدا كوردستان بەگشتی و ناوچەی چەمچەماڵ بەتایبەتی لانكەی شارستانی ژیان و ئاوەدانی بووە(*)، لەسەردەمەكانی پێش پەیدابونی مێژووەوە، لەروی كارگێرییەوە جگە لەمەركەزی چەمچەماڵ هەردوو ناحیەكانی ئاغجەلەرو سەنگاو سەر بەشارۆچكەی چەمچەماڵن، كە دەكەوێتە نێوان هەردوو شاری كەركوك و سلێمانیەوە، نزیكەی چل و نۆ كیلۆمەتر لەشاری كەركوكەوە دوورە، بەلاّم شەست و پێنج كیلۆمەتر لەشاری سلێمانییەوە دوورە، ناوچەیەكی فراوان و بەپیتی هەیە بۆ كشتوكاڵكردن، جگە لەوەی ناوچەیەكی زۆر دەوڵەمەندە لەروی سامانی سروشتییەوە بەتایبەتی نەوت (1) تەنها لەسنوری مەركەزی چەمچەماڵ ژمارەیەكی زۆر شوێنەوار هەیە كە هەندێكیان تۆماكراون لە بەرێوەبەرایەتی گشتی شوێنەواری عێراق، وەك (گردی سور) لەگوندی گورگەیی كاكەعەبدولاّ ، (گردی بانەبۆر) لە گوندی سەیدانی خواروو، (پرجۆگا) لەگوندی مارۆڵە، (گردی بنگرد كۆن) لەگوندی بنگرد، (گۆرستانی چراغەرووتە)، (سەرباخ) لەگوندی نورە، (سەرگەردان) لەگوندی سەیدانی سەروو، (قبە شێخ حەسەن) لەگوندی سۆفی حەسەن، (گردی كەریم شایەر) لەگوندی تەژگا،

(ئەشکەوتی کەریم شایەر) هەرلەگوندی تەژگا،(گردی کلێسە) لەگوندی گورگـەیی سەرخاسە، گۆرستانی گورگـەیی چاوسـوور، (گـردی کـۆنی عوسمـان غـەزان) لـە گوندی عوسمان غەزان، (دارقەلاّ) لەگوندی قوولە [٢].

لەراستیدا شارۆچکەی چەمچەماڵ بۆ رۆژگاری ئەمرۆ بـەهۆی فراوانبوونییـەوە بـە تایبـەتی لـەلای رۆژئاوایـەوە گەیـشتووەتە بـانی مـەقان، دووری لەشـاری کەرکوکەوە تەنا سی و پێنج کیلۆمەترە بەلام لەشاری سلێمانییەوە پەنجاو پێنج کیلۆمەترە.

یەکەم - قۆناغەکانی چاخی بەردین:

لەراسـتیدا پـێش ئـەوەی راسـتەوخۆ باسـی نـاوەرۆکی بابەتەکـەمان بکـەین چاکتروایە ئاماژەیەکی کورت بەقۆناغەکانی چاخی بەردین بکەین ئەوانیش:

١- چاخی بەردینی کۆن (العصر الحجری القدیم) کۆکردنەوەی خواردن (pake lithic) کە دابەشدەبێت بۆ سیێ بەش وەك:

أ- چاخی بەردینی خوارەوە ١٠٠,٠٠٠ پ.ز بەردەبەلکە

ب- چاخی بەردینی ناوەراست ٥٠,٠٠٠ پ.ز شانیدەر

ج- چاخی بەردینی سەرەوە ٤٥,٠٠٠ پ.ز شانیدەر-هەزار مێرد.

٢- چاخی بەردینی ناوەراست (mcasolittic)(العصر الحجری الوسیط)، ئەم چـاخە ١٢,٠٠٠-٣٠٠٠ پ.ز، خایانـد وەك زاوی چـەمی زەرزی مـرۆڤ لـەم چـاخەدا توانی

أ- ئاژەڵ ماڵی بکات

ب- کشتوکاڵ بکات [٣]

ماوەی ئـەم قۆناغـە روداوەکـانی (پلاسـیۆنی) دەگرێتـەوە، بـەهۆی پاشمـاوە وردەکانیشییەوە بەچاخی (مـایکرۆلیکیش) ناسـراوە، چـونکە ئـەو ئاسـەوارانەی ئادەمیزاد لـەو سـەردەمەدا لەبـەردو ئێسقان دروسـتی کـردوون، پێشکەوتنێکی ئاشـکرای پێوەدیـارە لـەرووی لێفـەوتان و بایەخپێدانـەوە جگـە لـەزاوی چـەمی زەرزی،کـەریم شـایەر، کـە پانایییەکـەی نزیکـەی چـوار هـەزار مـەتر چوارگۆشـە دەبێت، دەتوانین دابینێین بە بنکەیەکی نیوە کۆچەری[٤].

٢- چاخی بەردینی نوێ (Neolithic) (العصر الحجری الحدیث)

ئەم چاخە لەلایەن توێژەرانەوە ناسراوە بە (عصر انتـاج القـوت) لەبەرئـەوەی لەم چاخەدا بژێوی رۆژانەیان لەرێگەی کشتوکاڵ و بەخێوکردنی ئاژەڵـەوە بـووە، کـە گرنگییـەکی گـەورەی هـەبووە لـە ژیـانی رۆژانـەی مرۆڤـدا [٥] لـەگرنگترین هۆکارەکـانی پێشکەوتنی مـرۆڤ لـەم چـاخەدا ئـەوە بـووە دانەوێڵـەی چـاندووە، زانایان کۆکن لەسەر ئەوەی کە کشتوکاڵکردن بووە هۆی ئەوەی مرۆڤ نیشتەجێ بێت لەرۆژهەلاتی نزیك و لەکوردستانی عێراق و میسردا[٦].

دووەم- واتـای گوندی چەرمووقەلاکەی و شوێنی جوگرافیەکەی:

واتاکـەی لـەزمانی کوردیـدا بـە چـەرموو لێکدەدرێتـەوە کـە بـەپیاوێکی بەساڵاچـوی ریش سـپی دەوترێـت کـە لـەدوا قۆنـاغی تەمەنیدایـە، دیـارە ئـەم لێکدانەوەیەش دێرینی شوێنەوارەکە دەردەخات[٧]، جگـە لـەوەی یەکـەم گونـدی کشتوڵییە لەرۆژهەلاتی ناوەراستداو یازدە کیلۆمەتر لەشارۆچکەی چەمچەماڵەوە دوورەو لەسـەر زەوییـەکی (١٢,٠٠٠-١٦,٠٠٠) مـەتر دوجـا بـووە[٨]، واتـە رووبەرەکەی ٩٠ بە ١٤٠ مەتر و دوو هەزارو پێنج سەد پێ لەئاستی روی دەریـاوە بەرزە[٩]، بەلام قەلای چـەرموو شـوێنەوارێکە دەکەوێتـە خۆرهـەلاتی شارۆچـکەی

چەمچەماڵ لەساڵی ١٩٤٨ نێردراوێکی سەر زانستگای خۆرهەڵاتی سەر بەزانکۆی شیکاگۆ بۆ کاروباری خۆرهەڵاتناسی بەسەرۆکایەتی (رۆبەرت.ج.برەوید) دەستی بە کنەو پشکنین تیایدا کردووەو تا ساڵی ١٩٥٥ بەردەوام بووە، کۆنترین گوندی کشتوکاڵی چاخی بەردینی نوێ ی دۆزییەوە کە سەردەمەکەی بۆ هەزارەی حەوتەمی پێش زایین دەگەڕایەوە (١٠).

سێیەم- کورتەیەك دەربارەی گوندی چەرموو:

لەراستیدا بەپێی کنەوپشکنینەکان ئەو پەرەسەندنەی بەهۆی گۆڕانی گەورە لەژینگە بەتایبەت کشانەوەی بەستەڵەکی باکور رویداوە، مرۆڤ وردە وردە لە ئەشکەوتەکانەوە هاتووەتە دەرەوە بەرەو دۆڵ و دەشتاییەکان شۆڕبۆتەوە، هەوڵێکی سەرەتایی بۆ پەروەردەکردنی ئاژەڵ و دانەوێڵە دراوە وەك لە زاوی چەمی و پاڵی گەورە، بۆیە ئەم ئاواییە سەرەتاییانە بۆ چاخێکی روونتر کە رێخۆشکەر بوون وە بەشۆڕشی کشتوکاڵ ناسراوە، کە مرۆڤ لەگوندی جێگیر گیرساوەتەوە، چاندن و ئاژاڵداری ئەنجامداوە، وەك کەریم شایەر، پاڵی گەورە، چەرمۆ،لە خۆرهەڵاتی چەمچەماڵ و مەشارە لەباشوری کەرکوك(١١)، جگە لەوەی مرۆڤە سەرەتاییەکان نزیکەی حەوت ملیۆن ساڵ بەرلەئێستا ناسراون لەشێوەی مرۆڤی ئێستا، ئەوان جەستەیەکی بچوك و شێوەیەکی مەیمون ئاساییان هەبوو. بەگشتی لەچاخی بەردین لەسەر گۆی زەوی سێ جۆرە مرۆڤ بوونی هەبووە ئەوانیش مرۆڤی (جاوە، پەکین،نیاندەرتاڵ) بەڵام سەبارەت بەبونی جۆری ئەو مرۆڤەی کە لەچەرموو ژیاوە لەسەردەمانی کۆن روون نیە(١٢) زانیاری کەمە تارادەیەك، بەڵام دەتوانین بگەینە ئەو راستییەی کە ناوچەی چەمچەماڵ ناوچەیەکی ئاوەدانبووەو مرۆڤی تیادا ژیاوە، ئەوەی سەرنج رادەکێشێت لەم

ناوچـەیەدا مـرۆڤ خـۆی خـواردنی بەدەست هێنـاوە، بۆیـە لەسـەرەتادا شـێوەی ژیانێکی کارگێری و بەڕێوەبردنی نەبووە تاکو بتوانێـت لەسـەر هێڵێکـی ڕێکوپێـك پێویـستییە کارگێرییـەکانی بەڕێوەبـەرێت، سـەرهەڵدانی چـەرموو وەکـو گونـدێك لەسـەردەمی بـەردینی نوێـدا پێویـستییان هـەبووە بـەکاروبارە کارگێرییـەکان هەرچەند بەشـێوەیەکی سـادەبوبێت بەیـەکتری کۆیـانی کردوەتـەوە وایکـردووە ژیـانی خێزانـی لەچوارچـێوەی ناوچـەکەدا گەشـەبکات، پێویـستی کـردووە بـیر لەڕێکوپێککردنی ژیانیان بکەنەوەو بتوانن کاروبارەکانی ڕۆژانـەیان بەڕێوەبـەرن، هەوڵبدەن لێکگونجاندن بکەن لەبەڕێوەبەردن و هاوسەنگکردنی ژیانی کۆچەری و ژیانی کشتوکاڵیدا، چونکە گۆڕانی ژیـانی کۆچـەری لەشـێوەی ژیـانی هەڵەشـەی تاکتیکیـدا پێویـستی بەماوەیـەك هـەبووە بـۆ خۆسـازدان لەگـەڵ ژیـانی گونـدە کشتوکاڵییەکاندا(١٣).

سەرەتای جێگیربوون لەگوندی چەرموو دەگەڕێتـەوە بـۆ حـەوت هـەزار سـاڵ پـێش زایـین، ژمـارەی خانووەکـانی ئـەم گونـدی نزیکـەی(٣٠-٤٠)خـانوو (مـاڵ) بوونە، ژمارەی دانیشتوانی ئەم گوندە(١٥٠-٢٠٠)کـەس بوونـە(١٤)، خانوەکـامی ئەم گوندە لەخشتی قوڕ دروسـتکراون و سەربانەکانیـشیان بـە قامیـشو و زەل و دار گرتووەو بەقوور سواخدراون(١٥).

چوارەم- کشتوکاڵکردن لەچەرمووودا

چاخی بەردینی نویێ لە دە هەزار ساڵ بەرلە زایین تاکو چاخی مـەفرەق نزیـك ٢٥٠٠ سـاڵ بـەر لـەزایین درێـژەی بـووە، بـەو شـێوەیە بـە قۆنـاغێکی نـوێ لەجۆراوجۆری بوونەوەرانی مرۆڤ دیاردەکرێـت، لەسـەردەمی چـاخە سـەهۆڵەکان توانەوەوپلەی گەرمی زەوی بەرزبووەوە، پاش ئـەو جۆراوجـۆری گیـای خـۆراکی

زۆر زیادی کرد گەرمتربونی کەشوهەوا لەهەمان کاتدا بەواتای پێداویستی کەمتر بەگۆشت بوو کە چەوری کالۆری زۆری هەیە، بەلاّم کاتێك کە سەرما نەما خەلّك توانییان گیاو دەنکی زیاتر بخۆن، لەکۆکردنەوەی خۆراك تا چاندن و دروێنە لەراستیدا سەرەتای کشتوکالّ لەتایبەتمەندییەکانی سەردەمی چاخی بەردینی نوێیە[١٦]، بەگشتی کشتوکالّ لەپەرەسەندندا بووە، بەلاّم بەشێوەیەکی لەسەرخۆ و بەوردی تا لەچەرموودا خەملّی، دواتر بەهۆی بارودۆخی سروشتی وەك وشکەسالّی و پەرەسەندنی ئامێرە کشتوکالّییەکان بەتایبەت پاش گواستنەوەی کشتوکالّ لەبەرزاییەکانەوە بۆ لێواری روبارەکان و کۆبونەوەی دانیشتوان بەشیوەیەکی چڕتر لەپێشوو بووەتە هۆی بەیدابونی شارەکان و ناوچەی زوورگ و لیتەی و دەشت[١٧]، کنەو پشکنینەکان لەم گوندە ئەوەیان دەرخست کە جوتیاری چاخی بەردینی نویّ بەرهەمی گرنگی هەبووەو چاندوێتی لەچەرمۆدا وەك گەنم، جۆ،نیسك[١٨]، لەپێناوی وزەی چەوریشدا (بستە)یان چاندووە هەروەها بەرووشیان چنیووە، لەپێشدا جۆرە گەنمێکی بەژی (بری)یان تۆوکردووە، پاشان جۆرێکی باشیان بەرهەم هێناوە کە بە (ئیمە رۆیت) ناسراوە، گولّە گەنمەکەیان لەو جۆرە بووە کە تۆوەکەی دوو ریز بووە کەزیاتر لەگەنمی بەژی نزیك بووە، هەروەها جۆرە جۆیەکیان بەرهەم هێناوە کە بە (هەلیدتۆ) ناسراوە وە دوو جۆرە جۆیان بەرهەم هێناوە یاخود تۆو کردووە گولّەکەی دوو ریز بووە ئەویش شەش ریز بووە[١٩]، کارو پیشەی دانیشتونی گوندی چەرموو بەرەو ئەوە چووە کە سالاّنە کشتوکالّی خۆیان دووجار بکەن و بەرهەمی بهێنن، بەشێوەیەکی گشتی لەگوندی چەرموودا دوو جۆرە دانەوێلّە بەرهەم هاتووە:

١- دانەوێلّەی خۆراك: ئەو بەروبومە سەرەکیانەی وەکو گەنم لەجۆری EMMER و جۆ لەجۆری Enkom کە مرۆڤی چەرموو بۆ ژیانی رۆژنەی

بـەكاری هێنـاوە، لەهــەمان كاتــدا كاوكۆتەڵەكـەی داوە بـە ئاژەڵـەكان، ئــەم بەروبومەش رۆژانە پێویستیان بە تیشكی خۆر هەیە، لەزەوییەكیشدا دەچێنرێت كـە دەوڵەمەنـدبێت بـە كەرەسـتەی كـانزایی جۆراوجـۆر كـەزەوی چەمـچەماڵ بەناوبانگە پێی، هەروەها پێویستی بەئاوی زۆر لە بەفروباران و تەرزەیە، رێـژەی بارانبارینی شارۆچـكەی چەمـچەماڵ لـەنێوان(٤٠٠-١٠٠٠ملم) باراندایـە، ئەمـەش بەسە بۆ پێگەیشتنی ئەو جۆرە دانەوێڵانە.

٢- بەروبومە پاقلەمەنییـەكان: زیـاتر نیـسك و نـۆك دەگرێتـەوە كەلەچـینەكانی سەرەوەی چەرموودا دۆزراونەتەوەو مرۆڤ بـۆ خـۆراك بـەكاری هێنـاون، هـەروەها لاسكەكانی وەكو ئالیك بەئاژەڵەكانی داوە[٢٠].

پێنجەم- ئاژەڵ بەخێوكردن لە گوندی چەرموودا

بێگومـان لـەم گونـدەدا بۆیەكـەمجار ئـاژەڵ مـاڵیكراوە وەك مـەرو بـزن و و بـەراز[٢١]، لـە ٩٥٪ ئـەو ئێـسكانەن لەگونـدی چـەرموودا دۆزراونەتـەوە ئێـسكی گیانلەبەری ماڵی بوون وەك(مەڕ، بزن، سەگ، بەراز، مانگا) ئەو ئێسكە ئاژەڵانەن لەگونـدی چـەموو دۆزراونەتـەوە دوای راگرتنـی سـەگ بزنیـان بـەخێو كـردووەو خواردنی سەرەكی دانیشتوانی گوندی چەرموو بوونە، هەروەها پاشمـاوەی زۆری بەراز دۆزراوەتەوە كە بەراوردبكرێت لەگـەڵ پاشماوەكـانی تـردا لەوانـە لەئاسـتی پاشماوەی مەڕ بێت هەرچەندە هیچ بەڵگەیەك لەبەردەسـت نیـە كەتیایـدا ئامـاژە بەماڵیكردنیان بدات تەنها ئەو ددانە بچكۆلانانە نەبێت كەلەچـینەكانی سـەرەوەی چەرموودا دۆزراونەتەوە، دەتوانین بڵێن كە چەرموو ناوچەیەكی راووشكاربووە بۆ مــرۆڤ، چــونكە دەوروبــەرە گژوگیاییەكــەی و دارســتان و زنجــیرە چــیاكانی دەوروبەری وایانكردووە كە شوێنی راوی مانگـای كێـوی و ئاسـك و شـێر و ورچ و

بەرازی کێوی و گورگ و ڕێوی بیت، هەرچەندە ئێستا بەشێك لەم ئاژەلانە نەماون[22].

برەیدوود دەلێت لەسەر ڕووەکەکان ژیاون ئێستاش بەهۆی نەمانی درەخت و روتەنی ناوچەکەوە لەناوچوون، هەروەها هەتاکو ئێستاش بەرازی کێوی و گورگ و ڕێوی لەناوچەکەدا ماون، لەگەل ئەوەشدا هەروەکو بزنەکێوی ئاسك و مەر زۆر راویان لەسەرە[23].

شەشەم - تیۆرییە سەرەتاییەکان دەربارەی سەرهەلدانی کشتوکال و ئاژەلداری لەخۆرهەلاتی نزیکدا

١- تیۆری oasistheoy **گوردن چایلد:**

تاسالی ١٩٥١، گوردن چایلد لەپەرتوکەکەی خۆیدا بەناوی "مرۆڤ خۆی بنیات دەنێ" دەستی دایە لێکدانەوەی تیۆرییە نوێیەکەی خۆی، ئەو رونکردنەوانەی دەربارەی سەرهەلدانی کشتوکال و ئاژەلداری لەئارادابوو پشتیان بە بەلگەوتاقیکردنەوە نەبەستبوو، تیۆرییەکەی گۆلدن چایلد دەلێ لەکۆتایی سەردەمی بەردینی کۆندا ئاوو هەوا گۆراو بووە هۆی وشکبوونەوەی دەشتاییەکانی خۆرهەلاتی نزیك و بێ ئاوی، ئەمەش بووە هۆی کۆبوونەوەی کۆمەلە مرۆڤەکان و گیان لەبەرەکان لەدەوروبەری روبارو سەرچاوە کانی و ئاوییەکان، لەئەنجامی تێکەلی و ناسینی تەواوی گیان لەبەران و گژوگیادا لەبەر پێداویستی زیاتری مرۆڤ بۆ سەرچاوە خۆراکییەکان مرۆڤ هاتە سەر ئەوەی لەرێگای کۆنترۆلکردنی زاوزێ ی هەندێ لەگیان لەبەران و مالیکردنی مەرو بزن و چاندن و پەروەردەکردنی دانەوێلەی وەکو گەنم و جۆ تا سەرچاوەی سەرەکی خۆراکی خۆی پەیدا بکات.

گۆڵدن چایلد لەم بۆچونەیدا چەند بابەتێکی هێناوەتە ئاراوە بەبێ ئەوەی بەڵگەیەکی بەدەستەوەبێ وەك بابەتێکی حاشاهەڵنەگر خستوویەتییەروو،دەڵێت لە دە هەزار ساڵ پێش ئێستاوە لە خۆرهەڵاتی نزیکدا باسی کەشوهەوا دەکات جگە لەماڵیکردنی گیان لەبەران و چاندنی گژوگیا لەشوێنە نزم و نشێوەکاندا، ئەم تیۆریەی گۆڵد چایلد زۆربەزوویی نەك تەنها جێی رەزامەندی زۆربەی زانایانی بواری کۆمەڵناسی بوو، بەڵکو بەهۆی ئەوەوە کە لەو جۆرە تیۆرانە بوو کە تاقیکردنەوەیان لەسەر بکرێت دەستکرا بە زنجیرەیەك تاقیکردنەوە لەسەری دواتر بوونە سەرچاوەی رەوشی نوێی زانستی کۆمەڵناسی(٢٤).

٢- تیۆری بریدوود:

یەکەم زانانی بواری کۆمەڵ ناسییە کە تیۆریەکەی گۆردن چایلدی خستە ژێر تاقیکردنەوەوە، (روبرت بریدوود) گرنگترین رەخنەی لەسەر تیۆری چایلد بۆ گۆرانی ئاووهەوا روکردنە کشتوکاڵ و ئاژەڵداری بەهۆی ئەو گۆرانەوە رۆڵێکی سەرەکی داناوە، بریدوود ئاشکرایکرد لەکۆنەوە تائێستا سێ سەردەمی سەهۆڵبەندان روویداوە کەلەنێوان هەرکام لەوانە ماوەیەکی گەرمای دوورو درێژ بووە، بریدوود ریبازی بابەتەکەی باس دەکات دەڵێت ئەو شۆرش و گۆرانەی لەبواری خۆراکدا هاتە کایەوە لەئەنجامی پەرەسەندن و پەلهاویشتنی کەلتورو روکردنە تایبەتمەندی رۆژ بەرۆژ لەزیادبوی کۆمەڵگای مرۆڤایەتی دەورووبەری هەشت هەزار ساڵ پێش زایین، دانیشتوانی بنارو دەشتاییەکانی (کەوانەی بەپیت) شارەزاییەکی تەواویان پەیداکرد لەژینگەی خۆیاندا ئەمەش بووە هۆی ماڵیکردنی هەندێ لەگیانلەبەران و کە تا ئەو کاتەش تەنها راودەکراو

کۆدەکرانەوە، بەبۆچوونی برەیدوود ئەو شوێنانە چەند شوێنێك بووە کە تیایدا بزن و مەرو گەنم و جۆ بەشێوەیەکی خۆرسکی دەستکەوتووە[٢٥].

٣- بۆچونی هاوسەنگی :

لەنێوان ساڵەکانی ١٩٦٠-١٩٧٠ بۆچونەکانی برەیدوودیش نەیتوانی خۆی رابگرێ بەرامبەر ئەو بەڵگە نوێیانەی بواری کۆنناسی کە زانا (بینفۆرد)ی مامۆستای شیکاگۆ هێنایە ئاراوە، بینفۆرد لەوتارێکدا لەژێر ناونیشانی "خۆگونجاندنی دوای سەردەمی پلایستوسین"لەسەر بنەمای زانستی چەند بەڵگەنامەی کۆنناسی و مرۆڤناسی بابەتێکی نوێی خستەروو لەگەڵ بۆچوون و لێکدانەوەی "فلداندی" کە لەرۆژگاری ئەمرۆدا بەنرخترین و برەودارترین بۆچونێکە دەربارەی هۆی روکردنی مرۆڤ بۆ ژیانی کشتوکاڵی و ئاژەڵداری بەگوێرەی بۆچونەکەی بینفۆرد کۆمەڵگای راوچی پێش مێژوو، پاش ئەوەی بەتەواوی گونجان لەگەڵ ژیانی ژینگەی خۆیان، گەیشتە بارودۆخێکی تارادەیەک ئارام لەلایەنی دانیشتوانی ئەو کۆمەڵگایانەوە، لەسەر بنەمای بۆچوونی بینفۆرد ژمارەی دانیشتوانی ئەم کۆمەڵگایانە لە پلەیەکدا رائەگیران کە تێپەراندنی ئەم پلەیە دەبووە هۆی تێکچوونی باری کۆمەڵایەتی ئەو ژینگەیەی کەتیایدا نیشتەجێبوون، بینفۆرد دەڵێت ئەم سیستەمی خۆگونجاندنە کاتێك تێکچوو کەهاوسەنگی دانیشتوانی ئەو کۆمەڵگایانە توانای دابینکردنی خۆراک لەژینگەکەدا لاسەنگی پەیدابووە کە خۆی لەدوو خاڵدا دەبینییەوە وەك:

أ- گۆرانی ژینگەو ئاووهەوا دەبێتە هۆی کەمبونەوەی بری ئەو خۆراکەی کەئەم کۆمەڵگایانە سودی لێوەردەگرن.

ب- گۆرانی ژمارەی دانیشتوان دەیتوانی ببێتە هۆی ئەوەی رادەیان زیاتر بکات لەرادەی توانای هەولْدان بۆ کۆکردنەوەی خۆراك لەو ژینگانەدا.

٤- بۆچوونی کنت فلاندی:

کنت فلاندی مامۆستا لەزانکۆی مێشیگان و ئەندامی دەرکەوتوو و دیاری تیمەکەی "برەیدوود" و "فرانك هوك" لەسەر بنەمای بەلْگەیەکی نوێ بۆچونێکی تریان خستەروو کەهەرچەند بەگشتی وەك بۆچونەکانی بینفۆرد وان، بەلاْم چەند تایبەتمەندییەکیان تێدایە کە زیاتر یارمەتی دەدەن بۆ تێگەیشتن لەو دیاردە چارەنوسسازە، فلاندی لەگەلْ ئەوەدا کەبۆچوونەکانی "بیردسلْ" و بینفۆرد"ی بەکارهێناوە بۆ رونکردنەوەی روکردنە سیستەمی کشتوکالْی کۆمەلْگا فاکتەرێکی تری لەبەرچاوگرتووە وەك گۆرانکاری لەژیانی مرۆڤدا، جگە لە دلْنیانەبوون لەرێژەی بەرهەمهێنان و گۆرانی کەشوهەوا(٢٦).

حەوتەم - هاوسەردەمەکانی چەرموو

دیارە گەرانەوە بۆ سالْی ١٩٤٨ قۆناغی حەسونە، ئەم ناونیشانەش دەگەرێتەوە بۆئەوەی لەو سالْەدا شوێنەواری گردی حەسونە نزیك پارێزگای موسلْ دۆزرایەوە کەسەرەتاکانی گوندی کشتوکالْی لەعێراقدا دەرخست، شەش چینی خوارەوەی ئەم گردە تایبەتمەندی ئەوەیان هەیە کەوا خانوی بەقور دروستکراویان تیادایە، بەشێوەیەکی باش دروستکراون، ژمارەیەکی باش گۆزەو تەنوور و ئاگردان دۆزراونەتەوە، جگە لەوەی هەرسێ شوێنەوارەکە گردەلاْنن وەك قەلاْی چەرموو، حەسونە، شمشارە کەدەکەوێتە دەشتی رانیە باشوری رۆژهەلاْتی سەیرانگای دوکان کە شانزە چینی نیشتەجێبوون تیایدا دەرکەوتووە،

بەلاّم سێ چینەکەی ژێرەوەی هیچ پاشماوەیەکی سوالّەی تیا نەدۆزراوەتەوە[٢٧]، جیاوازی نمونەی TYPOLOICCAL نێوان چەرموو و حەسونە رەنگە بەپێی جیاوازی ناوچەیی بێت لەرووی تیۆرییەوە، رەنگە چەرموو کۆسپێکی سەردەمی خۆی بووبێت لەناوچە بەرزاییەکاندا بۆ فەرهەنگ و شارستانێتی حەلفاییەکان لەپێدەشتدا، دیاریکردن بەکاربۆن دوانزە تیشکدەر لەبەردەستدایە بۆ چەرموو کە لەنێوان(٩٢٨٠-٣٠٠ پێش زایین بۆ ٢٣١٠-٤٥٠ی پ.ز) دەگرێتەوە، بەپێی گریمانەی برەیدوود(٦٧٥٠پ.ز)پێدەچێت بەگشتی مێژوویەکی راست بێت بۆ چەرموو، بەو پێوەرەی کەوا قۆناغی چەرموو لەپێش قۆناغی حەسونەدایە، ئەمەش پێکهاتووە لەدیاریکردنێك تەنها لەحەسونە پێنجدا بۆ(٥٦١٠-٢٥٠پ.ز)، بەپێی بۆچوونی برەیدوود هۆ زنجیرەی کۆرنۆلۆژی بەهۆی کاربۆنی تیشکەرەوە دیاریکراوە لە چینە یەك لەدوایەکەکانی گردی شمشمارەدا پیشەسازی دەمە ئامێری سیرامیك لەچەشنی ئەوەی چەرموو لەچینەکانی حەسونەی سامەرادا بەجێ ماوە[٢٨]، بۆیە دەتوانین بلّێن چەند ناوچەیەك ئاوەدان بووە لەسەردەمی چاخی بەردینی نوێ بەواتای هاوسەردەمی چەرموون وەك (گردی قادشی گەورەو قادشی بچوك)، کە بریتی بوونە لەچەند گردێکی دەوروبەری (گتسورو نوزیێ)، هەروەها دۆزینەوەی گردی مەتارە لەنزیك شارۆچکەی تازەخورماتوو، کە دەگەرێتەوە بۆ سەردەمە ئاوەدانەکانی (حەسونە)و (سامەرا) و(عوبێد) لەدەوروبەری(٥٠٠٠-٤٠٠٠ پ.ز) کە پاشماوەکانیشی لەگەلّ حەسونە زیاتر لەیەك دەچن[٢٩].

هەشتەم- کنەو پشکنینەکان لە چەرموودا

یەکەم ئاماژە بۆ شوێنەواری چەرموو لەلایەن (ناسر نەقشبەندی)یەوە بووە، کەسەرپەرشتیاری گشتی شوێنەوار بووە لەچوارچێوەی گەرانە مەیدانییەکانیدا بۆ دۆزینەوەی شوێنەوار لەشارۆچکەی چەمچەماڵ ئاماژەی بەم شوێنەوارەداوە[٣٠].

دوای پشکنینی شوێنی چەرموو لەلایەن بەرێوەبەرایەتی شوێنەوارەوە لەچلەکانی سەدەی رابردوودا، دەستەیەکی شوێنەوارناسی سەر بە پەیمانگای رۆژهەلاّتناسی زانکۆی شیکاگۆ دەستیان بە کنەوپشکنین کرد لەبەهاری ١٩٤٨ بۆ ساڵی ١٩٥٥ بەسەرۆکایەتی (رۆبەرت .جەی.برەیدوود)، توانییان شانزە چینی شوێنەواری تیادا بدۆزنەوە، بەلاّم تەنها پێنج چنی سەرەوەی تایبەتمەندێتی گلێنەی تیایدابووە بەلام چینەکانی خوارەوەی تایبەتمەندێتی گلێنەی تیادا نەبووە، بۆیە زانایانی شوێنەوار چینەکانی یانزەی خوارەوەی ناودەنێن بە قۆناغی پێش گلێنەسازی (عصور ماقبل الفخار)، ئەم قۆناغەش بەدیکراوە لەهەندێك بەڵگە شوێنەوارییەکانی رۆژهەلاّتی ناوەراست وەك(اریحا) لەفەلەستین و (جتل هیوك) لە تورکیا[٣١]، بەلاّم لەیازدە چینەکەی تری چەموودا هەندیك قاپ و قاچاخ دۆزراونەتەوە کە لەبەرد دروستکراون[٣٢].

نۆیەم- بازرگانی لە گوندی چەرموودا

دەتوانین لەوە بگەین کە بونی پەیوەندی بازرگانی یان نەبونی بەهۆی ئەو کەرەستەو ئامێرە بەردینانەوەخۆی نیشانداوە یاخود دروستبووە کەلەشوێنەوارەکەدا دۆزراوەتەوە، خودی شوێنەوارەکە خۆی ئەو کەرەستەو ئامێرانەی نەبووە ئەمەش بەڵگەوی ئەوەمان بۆ دەستنیشان دەکات کە چەرموو

پەیوەندی بازرگانی لەگەڵ ناوچە دوورەکانی دیکەدا هەبووە، شێوەی ئەو بازرگانییەش هەموو ئەو بەردە ئەستیٚ چاککراوانەو دەمە چەقۆو دەمەداس و ئامێری قەبارە بچوکی دروستکراو لەبەردی شوشەی رەش چاککراو کە لەناوچەی (گۆلاو)ی شاری وانی باکوری کوردستان هێنراون(٣٣).

جگە لەوەی کەرەستەی تایبەتیتر وەکو جلوبەرگ و کەرەستەی خۆرازاندنەوە وەك ملوانکەو موررووی لەبەردو قور دروستکراوو بازنگی مەرمەر و موستیلەو ئامێری هارینی رەنگەکان و قاپ و قاچاخی ناو ماڵ و کەوچك و دەرزی دروماں دروستکراو لەئێسقان و سەرەتەشی دروستکراو لەبەردەئەستێش لەم شوێنەوارە دۆزراوەتەوە، کە باری پێشکەوتوی دانیشتوانی چەرموو دەردەخات(٣٤).

زۆربەی سەرچاوەکان ئەوە دەگەیەنن کە جۆ لەگوندی چەرموو، مەتارە، گوێزراوەتەوە بۆ باشوری عێراق، کە ئەمەش سەرەتاییەکی بازرگانی ناوخۆیی سەردەماکانی پێش مێژوو بووە بەرەو باشوری عێراق، چونکە نرخی هەرزانتربووە لەگەنم جگە لەوەی پێش گەنج دێتە بەرهەم و دەدورێتەوە(٣٥).

دەیەم- باری کۆمەڵایەتی لەگوندی چەرموودا

بێگومان لەراستیدا دەتوانین بڵێین زانیاری زۆر ورد بەرچاو ناکەون دەربارەی ژیانی کۆمەڵایەتی لەم گوندەدا، تەنها ئەو ئەنجامانە نەبێت یاخود دۆزینەوەکان نەبێت کە هێماو ئاماژەن بۆ چۆنێتی ژیانی کۆمەڵایەتی لەم گوندەدا. لەبەرئەوەی ژیانیان لەسەر کشتوکاڵ و ئاژەڵ بەخێوکردن بووە، گوندەکەش لەچەند خێزانێك پێکهاتوە لەوەش دەچێت هەموو ئەندامێکی ئەم کۆمەڵگایە مرۆیەك بووبێت ئەو کارانەی سەرشانی کەپێی سپێردراوە لەقۆناغەکانی ژیانید

واتە لەدایکبوونییەوە هەتا مردنی جێبەجێی کردووە، بۆئەنجامدانی هەموو کات پەنای بردووەتە بەر سروشت و ملکەچی بووە، دەشێت لەو سەردەمەدا گوندی چەرموو جۆرە دیموکراسیەتێکی تیادا بووبێت بەجۆرێك یەکێتیە کۆمەڵایەتییەگان کە پێوە پەیوەست بووە، یەکێتیەکی وابووبێت لەسەر بنەمای خزمایەتی هاتبێتە کایەوە، لەشێوەی خێزانی باوکایەتیدا رێکیان خستبێت، بە پێوانەی بەڵگەی رەگەزی هەموو کەسێك لەناو کۆمەڵگەدا لەو سەردەمەدا بۆی هەبووە موڵکایەتی تایبەتی خۆی هەبووبێت[٣٦].

دۆزینەوەی یەکەمین پەیکەری خوداوەندی دایکیش لەم گوندەدا نیشانەی ئەوەیە کە خەڵکی چەرموولەکۆندا رێزی زۆریان لە ژن گرتووە[٣٧]، جگە لەوەی بەواتا بەپیت و فەری زەوی و هێنانە بەرهەمی بەروبووم دەکات کە بە خودای دایك ناسراوە، دانیشتوانی چەرموو بایەخێکی تەواویان بەئاژەڵە نێرینە داوە بەتایبەت لەو ژمارە زۆرانەی دەردەکەون کەلە کنەو پشکنینەکاندا دۆزراونەتەوەو بەجوانی دروستکراون[٣٨].

سەرچاوەکان:

*-خوینەری بەریز ئەم بابەتەی بەردەستت بەشیکە لەو تویژینەوەیەی کە لە داهاتودا لەسەر بەشیك لە شوینەوارەکانی ناوچەی چم چماڵ بلاودەبیتەوە.

١- بۆ زانیاری زیاتر بروانە السید عبدالرزاق الحسنی، العراق القدیما وحدیثا،مطبعة العرفان،١٩٥٨،ص٢٢٦.

٢- بێگومان ژمارەیەکی زۆر شوێنەوار بونی هەیە لەسنوری ناوەندی چەمچەماڵ کەئێمە نەماتوانیوە ئاماژە بەهەمووی بکەین، بۆ زانیاری زیاتر بروانە مدیریة الاثار عامة، مواقع الاثریة العراق،نشرة مطبعة فی مطبعة حکومة، بغداد،١٩٧٠،ص ١٩٩ ومابعدها.

٣-وانەکانی دکتورە رافیدە عەبدولا، زانکۆی سلێمانی،بەشی مێژوو، قۆناغی یەکەم، ساڵی ٢٠٠٣.
تەها باقر و اخرون، تاریخ العراق القدیم، الجزء الاول،مطبعة جامعة صلاحدین،اربیل،١٩٨٧،ص٧٣ ومابعدها.

٤-سمکۆ بەهرۆز (ئەژی)، گۆرانە ئابورییەکانی کەرکوك لەروانگەی سەردەمە مێژووییەکانەوە،چاپی یەکەم،دەزگای چاپ و پەخشی حەمدی،سلێمانی،٢٠٠٩،ل١٤.

٥-طة باقر واخرون،تاريخ العراق القديم،جزء الاول، المصدر السابق،ص ٧٩.

٦-پەخشان عەبدولا محمد، جرمو من مستوطنات الاولى فى کوردستان، گۆڤاری هەزارمێرد،ژمارە ٩ی ساڵی سێیەم ئەیلولی ١٩٩٩،ص١٧٠.

٧-ئومێد خەتاب، چەمچەماڵ کانگایەك لەشوێنەواری زێرین ،رۆژنامەی چەرموو، ژمارە ٢٧ی ساڵی سێیەم ٢٠٠٩/٩/١٢، ل ٦.

٨- یاسین صابر صالح،ئینسکلۆپیدیای گشتی، چاپی یەکەم، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم،سلێمانی، ٢٠٠٥،ل ٤٠٤ .

٩- دکتور جمال رشید ئەحمەد و دکتور فوزی رشید، تاريخ الكرد القديم، **مطبعةجامعة** صلاحدين،اربيل، ١٩٩٠،ص ٢٨.

١٠- زەردەشت کەمال، شوێنەواری قەڵای چەرموو چاخی بەردینی نوێ لەرووی ئابوری و کۆمەڵایەتییەوە، گۆڤاری هەزارمێرد،ژمارە ٢٧ی ساڵی دووەمی ئازاری ١٩٩٩،ل٦.

١١- کامەران کوێخا جەلال-مێژووی کۆنی کەرکوك لەبەردەم رۆشنایی دەقەکانی نوزیدا-چاپی یەکەم-چاپخانەی خانی-هەولێر ٢٠٠٨-ل ٦٦.

١٢- پاتر یسیاد نێسلی، کامیل نەجاری، چاخی بەردین،چاپی یەکەم، چاپخانەی رۆژهەلات، هەولێر بەبێ ساڵی ساڵی چاپ ل ل ٣٣-٤٧وە دواتری.

١٣- سمکۆ بەهرۆز محەمەد (ئەژی)،مێژووی سەردەمی کارگێری و بەرێوەبەرایتییەکانی پارێزگای کەرکوك، چاپی یەکەم،چاپخانەی شەهید ئازاد هەورامی، کەرکوك، ٢٠٠٥، ل٢٠١.

١٤- ط باقر واخرون، المصدر السابق، ص ٨٢.

١٥-سەروەر ئەحمەد کەری، چەمچەماڵ بەر لەمەملەکەتی ئاشور تا حکومەتی هەرێم، چاپخانەی وەزارەتی رۆشنبیری، سلێمانی، ٢٠٠٣ ل٢٨.

١٦- پاتر یشیاد.تتسلی، چاخی بەردین ، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٠٣.

١٧- کەمەران کوێخا جەلال، مێژووی کۆنی کەرکوك،سەرچاوەی پێشوو، ل ١٢٧.

١٨-ط باقر واخرون،تاريخ العراق القديم،جزء الاول، المصدر السابق، ص٨٢.

١٩- سمكـۆ بـەهرۆز مـەحموود (ئـەژی)، گۆرانـە ئابوورییـەكانی كـەركوك لەروانگـەی سـەردەمە مێژووییەكانەوە، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٧.

٢٠- زەردەشـت كـەمال، شـوێنەواری قـەلای چـەرموو چـاخی بـەردینی نـوێ لـەرووی ئـابوری و كۆمەلایەتییەوە،سەرچاوەی پێشوو، ل٦.

٢١- دكتور جمال رشيد ئەحمەد و دكتور فەوزی رشيد، المصدر السابق .ص ٢٨.

٢٢- سمكـۆ بـەهرۆز مـەحموود (ئـەژی)، گۆرانـە ئابوورییـەكانی كـەركوك لەروانگـەی سـەردەمە مێژووییەكانەوە، سەرچاوەی پێشوو، ل ل١٦-١٧.

٢٣- سەروەر ئەحمەد كەريم، چەمچەماڵ بەر لەمەملەكەتی ئاشور تا حكومەتی هـەرێم، سەرچـاوەی پێشوو، ل ٢٨.

٢٤- عەباس عەلی زادە، سەرهەڵدانی كشتوكاڵ و ئاژەڵداری لەخۆرهەلاتی نزيكدا لەروانگـەی زانـستی نوێی كۆنناسييەوە، و:حەسەن عەبدولكـەريم،گۆڤاری هـەزارمێرد- ژمـارە ١٠-سـالی سـێيەم كـانونی يەكەم ١٩٩٩.ل ل ٨-٩.

٢٥- هەمان سەرچاوەی پێشوو ل ل ٩-١٠.

٢٦- هەمان سەرچاوەە ل ١٦.

٢٧- ئومێد خەتاب-چەمچەماڵ كانگايەك لەشوێنەواری زێرين، سەرچاوەی پێشوو، ل٦.

٢٨-پێدەر مۆر يەنسن، چەردەيەك دەربارەی كۆرنۆلۆژيای كۆمەلگا بەراييەكان لە گوندی كشتوكاڵی لەباكوری عێراقدا، گۆڤاری هەزارمێرد، ژمارەی ٩ی سالّی سێيەم،ئەيلوولی ١٩٩٩،ل ١٤٤.

٢٩- سمكـۆ بـەهرۆز مـەحموود (ئـەژی)، گۆرانـە ئابوورییـەكانی كـەركوك لەروانگـەی سـەردەمە مێژووییەكانەوە، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٩.

٣٠- پەخشان عەبدولا محەمەد، جرمو مىن مستوطنات اولى فی كردستان، المصدر السابق ، ص ١٧٠.

* روبەرت.جەی.بريدوود بەناوبانگترين زانـای شوێنەوارناسـی ئەمريكيـەو مامۆسـتای رەگەزناسـی و جيهـانی شوێنەوارناسـييە لـەزانكۆی شـيكاگۆ، ناوبـانگی كارەكـانی لەكوردسـتاندا پەيـداكردووەو كنەوپشكنينی زانستی لەيەكـەم گونـدی كـشتوكالّيدا ئەنجامـداوە لـەنێوان سـالانی ١٩٤٨-١٩٥٥ز، كەمال نوری مەعروف، تيرۆژە تيشكێك بۆسەر شوێنەواری بەردە بەلەك، گۆڤاری هەزارمێرد، ژمارەی ٧ی سالّی دووەم، ئازاری ١٩٩٩، ل ٤٣.

٣١- دكتور جمال رشيد ئەحمەد و دكتور فەوزی رەشيد- المصدر السابق،ص٢٨.

٣٢- زەردەشـت كەمال،شـوێنەواری قـەلای چـەرموو چـاخی بـەردینی نـوێ لـەرووی ئـاوبوری و كۆمەلایەتییەوە، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٢.

٣٣- هەمان سەرچاوە ل

٣٤- سەروەر ئەحمەد کەریم، سەرچاوەی پێشوو،ل ل ٢٨-٢٩.

٣٥- سمکۆ بەهرۆز مەحموود (ئەژی)، گۆرانە ئابوورییەکانی کەرکوك لەروانگەی سەردەمە مێژووییەکانەوە، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٠.

٣٦- زەردەشت کەماڵ، شوێنەواری قەڵای چەرموو چاخی بەردینی نوێ لەرووی ئاوبوری و کۆمەڵایەتییەوە، سەرچاوەی پێشوو،ل ١٢.

٣٧- سەروەر ئەحمەد کەریم، سەرچاوەی پێشوو،ل ٢٩.

٣٨- ط باقر واخرون، تاریخ العراق القدیم، جزء الاول-المصدر السابق، ص ٨٤، زەردەشت کەماڵ، شوێنەواری قەڵای چەرموو چاخی بەردینی نوێ لەرووی ئابوری و کۆمەڵایەتییەوە، سەرچاوەی پێشوو، ل ١١.

دەیسەمی کوڕی ئیبراهیمی کوردی فەرمانڕەوای ئازەربیجان(٣١٥ ـ ٣٤٦ك/ ٩٢٦ ـ ٩٥٦ز)

نوزاد خالد رؤوف

ئەم توێژینەوەیە بریتیە لە خستنەڕوی ئەو ڕوداو و پێشهاتانەی لە سەردەمی دەسەلاتی سەرکردەیەکی کورد بەناوی (دەیسەمی کوڕی ئیبراهیمی کوردی) ڕویانداوە کە بۆ ماوەیەك فەرمانڕەوایەتی هەرێمی ئازەربیجانی کردووە ، ناوبراو وەك کوردێك ڕۆڵی کارای لەو ئالۆگۆڕە سیاسی و سەربازیانە بینیوە لە نێوان سالآنی (٣١٥ـ ٣٤٦ك/ ٩٢٦ـ ٩٥٦ز) لە هەرێمی ئازەربیجان و توانیویەتی بۆ ماوەیەك فەرمانڕەوایەتی ئەو هەرێمە بکات، توێژینەوەکەمان بەسەر دوو بەشدا دابەش کردووە، هەریەك لە بەشەکانیش لە دوو تەوەرە پێك دێت.

بەشی یەکەم: بەهێزبوونی پێگەو دەسەلاتی دەیسەم لە ئازەربیجان

تەوەری یەکەم: دەیسەم و گرتنەدەستی دەسەلات لە ئازەربیجان[١]

دەیسەم کوڕی ئیبراهیمی کوردیە ، سەبارەت بەناوی باوکی دەیسەم بیروڕای جیاواز هەیە لە نێوان مێژوو نوسان و سەرچاوەکانی نزیك لە ماوەی حوکمی دەیسەم ، ئیبن حەوقەل بە(دیسم بن شاذلویة) ناوی هێناوە [٢]، بەلام هەریەکە لە مسکویە وابن الاثیر و بەناوی (دیسم بن ابراهیم الکردی) ناویان هێناوە [٣] ، باوکی دەسیەم یەکیك بووە لە هاوکارانی هارون شاری[٤] کاتێك

هارون کوژرا ئەو ڕای کرد بۆ ئازەربیجان و لەگەڵ کچی سەرکردەیەکی کوردی ئەویێ هاوسەرگیری کردو لەدەرئەنجامی ئەم هاوسەرگیریە دەیسەم لەدایك بوو[٥]. لەسەرچاوەکاندا ئاماژە بە ناوی ئەو سەرکردە کوردە نەکراوە کە باوکی دەیسەم هاوسەرگیری لەگەڵ کچەکەی کردووە

دەیسەم لە ئازەربیجان گەورە بوو و پەیوەندی کرد بە فەرمانڕەوای ئازەربیجان کەناوی یوسف بن ابی ساج بوو لەلای ئەویش پلە کانی سوپای بڕی و تاکو بوە جێگری والی، لەکاتی سەرقاڵبوونی بە شەڕەکانەوە کاروباری والی ئەنجام دەدا، ابن ابی ساج لە ساڵی(٣١٥ك/٩٢٧ز)لەشەڕێکدا لەگەڵ قەرامیتەکان بەدیل گیراو دواترکوشتیان ، لەدوای ئەو دەیسم بوو بە والی ئازەربیجان [٦] لێکۆڵەرێك پێی وایە ساڵی ٣١٥ك کە ساڵی کوژرانی یوسف بن ابی ساج د بەسەرەتای فەرمانڕەوایەتی دەیسەم دادەنرێت لە ئازەربیجان[٧] بەڵام سەبارەت بە چۆنیەتی گرتنەدەستی دەسەڵات لەلایەن دەیسەمەوە سەرچاوەکان ئاماژەیەکی ڕون نادەن بەدەستەوە ، نەك هەر لەو ماوەیەدا باسی گرتنەدەستی دەسەڵات لەلایەن دەیسەمەوە ناکەن،بەڵکو ناوی دەیسەم ١٠ ساڵ دواتر دەردەکەوێت لەسەرچاوەکاندا لەکاتی هێرشەکەی لەشکری بۆسەر ناوچەی ئازەربیجان ، لەتەوەری دووەمدا باسی دەکەین.

تەوەری دووەم: ڕووبەڕووبوونەوەی نێوان دەیسەم و لەشکری

لەساڵی(٣٢٦ك / ٩٣٨ز) لەشکری کوری مردی کە جێگری وەشمگیری فەرمانڕەوای دەوروبەری ڕەی بوو بۆ کاروباری چیا ، ویستی دەست بەسەر ئازەربیجاندا بگرێت ،بۆ ئەو مەبەستە هەڵسا بە کۆکردنەوەی خۆراك و سوپا و

بەرە و ئازەربیجان کەوتەڕێ ، لەو کاتەدا دەیسەمی کوڕی ئیبراهیمی کوردی فەرمانڕەوای ئازەربیجان بوو ، ئەویش هەڵسا بە کۆکردنەوەو پێکهێنانی سوپایەك لە کورد و چەند ڕەگەزێکی تر بۆ ڕوبەڕو بوونەوەی لەشکری[٨] .

لە ئەنجامی شەڕی نێوان هەردوولا کە ماوەی دوو مانگی خایاند سوپاکەی دەیسەم تێکشکا ، بۆجاری دووەم دەیسم سوپاکەی کۆکردەوە بەلاّم ئەم جارەش سوپاکەی تێکشکایەوە، لەشکری توانی دەست بەسەر ئازەربیجاندا بگرێت و تەنها شاری ئەردەبیل[٩]بەهۆی بەهێزی قەلاّکەی و خۆڕاگری خەڵکەکەی توانی لەبەردەم شالاّوی ئەو خۆڕابگرێت ، لەشکری گەمارۆی شارەکەیدا و بۆ ماوەیەکی درێژ گەمارۆکە بەردەوام بوو ، لەوماوەیەداسوپای لەشکری توانیان سەرکەونە سەر قەلاّکە و لە چەند لایەکەوە کونی بکەن و دەستیان بەسەر شارەکەداگرت ، خەڵکی شارەکە لە لەشکری هەڵگەڕانەوە توانیان شورای قەلاّکە چاکبکەنەوە ، پاشان دەیسەمیان لەو بارودۆخە ئاگادارکردەوە و داوای بەهاناوەچونیان لێکرد ، لەکاتێکدا خەڵکی شارەکە ڕوبەڕوی لەشکری دەبوونەوە ، دەیسەم بە خۆی سوپایەکەیەوە لە دواوە هێرشی کرد و توانی زۆر بە خراپی تێکی بشکێنێت و ژمارەیەکی زۆریشی لێکوشتن[١٠] .

لەشکری لەئەردەبیل هەلاّت و ڕۆیشت بۆلای ابن دولە لە موقان ، ئەویش زۆربەباشی پێشوازی لێکرد و یارمەتی لەشکریدا بۆ ڕوبەڕوبونەوەی دەیسەم ، لەشکری جارێکی تر توانی دەست بەسەر شارەکەدا بگرێتەوە و دەیسەم هەلاّت بۆ ڕوباری الرس[١١] ، لەشکری دەستەیەك لە سوپاکەی بۆ نارد و لەوێش دەیسەمیان تێکشکاند، دەیسەم بە ناچاری ڕوی کردە لای وەشمگیر کە

فەرمانڕەوای شاری ڕەی بوو و داوای یارمەتی پێدانی سوپای لێکرد بۆ ئەوەی دژی لەشکری بوەستێتەوە ، ئە ویش ڕازی بوو بەوە ، بۆیە دە هەزار سەربازی لە کوردو دەیلەم خڕکردەوە بۆی لەبەرامبەردا دەیسم بڕیاریدا خواردنی ئەو سوپایە دابین بکات و لە مینبەرەکانی ئازەربیجان ناوی وەشمگیر بخوێنرێتەوە و سالآنەش ٦٠ هەزار دیناری بداتێ، هەرکاتێکیش لەشکری تێکشکاند سوپاکەی بۆ بگەڕێنێتەوە، کاتێك لەشکری هەواڵی هاتنی دەیسەمی بیست ناوچەکەی جێهێشت و ڕۆیشت بۆ ئەرمینیا و لەڕێگاش دەستی گرت بەسەر شاری موصل وهەرشارێك بکەوتایەتە سەر ڕێی تالآنی دەکرد ، کاتێکیش گەیشتە ئەرمینیا خەڵکەکەی ئاگایان لێنەبوو ئەویش دەستی کرد بەتالآنکرن و بەکۆیلەکردنیان . بەڵام لە کۆتایدا ئەرمەنیەکان بۆسەیەکیان بۆنایەوە و توانیان لەشکری بکوژن زۆربەی سوپاکەشی لەناوچوو ، دوای ئەوە دەیسم توانی بەتەواوی دەست بەسەر ئازەربیجاندا بگرێتەوە [١٢].

بەشی دووەم : قۆناغی لاوازبوونی دەیسەم و لەدەستدانی دەسەلآت

تەوەری یەکەم: داگیرکردنی ئازەربیجان لەلایەن دەیلەمیەکانەوە

هەرچەندە زۆربەی سوپاکەی دەیسم لە کوردەکان پێك هاتبوو بەڵام دوای ئەوەی بەیارمەتی سوپای وەشمگیر توانی دەست بگرێتەوە بەسەر ئازەربیجاندا! ژمارەیەك لەسەربازانی دەیلەمی لەگەڵ سوپای دەیسەم مانەوە و لە ناوسوپاکەیدا پلەیان بەرزبۆوە ، ئەمەش تارادەیەك نیگەرانی لای سەرکردە کوردەکان دروست کردبوو ، چونکە دەیسەم زۆرپشتی پێدەبەستن لە کاروباری بەڕێوەبردندا ، لەوکاتەشدا وەزیرەکەی دەیسەم کەناوی ابوالقاسم علی کوڕی

جعفر بوو و کاتبێکی ئازەربیجانی بوو پەیوەندی لەگەڵ دەیسم تێکچو و ڕای کرد بۆ طرم و پەیوەندی کرد بە محمدی کوڕی مسافیری سەرکردەی دەیلەمیەکان و لەهەمانکاتدا دوژمنی دەیەسم بوو ، لەوکاتەدا ناکۆکی کەوتبووە نێوان محمد و وەهسوزان[١٣] و مەرزەبانی[١٤] کوڕی و مەرزەبان توانی دەست بەسەر زۆربەی قەڵاکانی باوکیدا بگرێت ، بۆیە علی کوڕی جعفر چووە پاڵ مەرزەبان و باسی دەوڵەمەندی و زۆری ماڵ و سامان و ئەو پێگە گرنگەی ئازەربیجانی بۆ مەرزەبان کرد و هەردووکیان لەو بارەیەوە ڕێککەوتن ، علی لەسەر مەزهەبی باتنی شیعی بوو بۆیە مەرزەبان ڕێگەی پێدا بەئازادی بانگەشە بۆ مەزهەبەکەی خۆی بکا[١٥].

علی کوڕی جعفر دەیزانی کێ لە دەیسم ڕازیە و کێ لێی نارازیە جا چ لەسیاسەتی بێت یان لە مەزهەبی دەیسم ، چونکە دەیسەم و باوکیشی لەسەر مەزهەبی الشراة (مەزهەبێکی خەواریجی بوو) بوون ، بۆیە توانی لایەنگری دەیلەمیەکانی ناو سوپای دەیسم بۆلای خۆی ڕابکێشێت ، پاش ئەوەی مەرزەبان لەوە دڵنیابوو بە سوپایەکەوە لە(٣٣٠ك /٩٤٢ز)بەرەو ئازەربیجان کەوتەڕێ و لەگەڵ دەیسەم کەوتەشەڕکردن ، لەوکاتەدا دەیلەمیەکان و هەندێ لە کوردەکانیش ڕیزەکانی سوپای دەیسەمیان جێهێشت و چوونەپاڵ سوپای مەرزەبان ، ئەمەش کاریگەری هەبوو لەسەر تێکشکانی سوپای دەیسەم و بەخۆی و ئەو سەربازانەی لەگەڵی بوون ڕای کرد بۆ ئەرمینیا و زۆربەی ناوچەکانی ئازەربیجان کەوتنە ژێردەستی مەرزەبان[١٦].

دوای ئەوەی علی کوڕی جعفر چوو بۆ تەبرێز[١٧] ، پاش ئەوەی دەوڵە ... ی و بەهێزی شوراکانی شارەکەی بۆ دەرکەوت، بۆ هێنانەدی

خواستەکانی خۆی ویستی دەست بەسەر شارەکەدا بگرێت و لە مەرزەبان هەڵبگەڕێتەوە ، بۆ ئەو مەبەستەش نامەی بۆ دەیسەم نارد و بانگهێشتی کرد ، بەڵێنی پێدا کە لەگەڵیدا لەدژی دەیلەمیەکان بجەنگێ ، لەوەڵامدا دەیسەم پێی وت تاکو ئەو کاتەی شەڕلەگەڵ دەیلەمیەکان نەکەیت بڕوات پێناکەم ، بۆیە لەوکاتەدا خەڵکی تەبریز لەدەسەلاتی دەیلەمیەکان هەڵگەڕانەوە و ژمارەیەکیان لێکوشتن و لەشارەکە وەدەریان نان ، داوایان لەدەیسەم کرد کەبێتەوە و یارمەتیان بدات، دەیسەم لەگەڵ ئەو سەربازانەی کەلەگەڵی مابوون هاتەوە تەبریز ، لەهەمان کاتیشدا کاتێك کوردەکانی لای مەرزەبان کەهەواڵی هاتنەوەی دەیسەمیان بیست ئەویان جێهێشت و چوونەوە لای دەیسەم ، دەیسەم کەوتەوە جەنگان دژی دەیلەمیەکان ، بەڵام دوبارە دەیلەمیەکان سەرکەوتنەوە بەسەریدا و گەمارۆی تەبریزیشیان دایەوە ، جارێکی تر علی کوڕی جعفر خیانەتی لە دەیسەم کردەوە و لەگەڵ مەرزەبان ڕێککەوتنەوە و ئامادەیی خۆشی بۆ تەسلیم بون دەربڕی ، ئەمەش دەیسەمی ناچار کرد تەبریز جێبهێڵێت و بچێت بۆ ئەردەبیل ، مەرزەبان یەکسەر بەشێك لە سوپاکەی ناردو گەمارۆی شاری ئەردەبیلی دا[١٨].

دەیسەم لە ئەردەبیل خۆی ڕێکخستەوە ودوو بارە کەسێکی تری غەیرە کوردی بەناوی ابا عبدالله محمد بن احمدی النعیمی کردە وەزیر و ڕاوێژکاری خۆی لە جێگای علی بن جعفر، ئاماژە بەوە دەکرێت کە ئەم وەزیرە لەلایەن مەرزەبانەوە نێردراوە بۆ ئەوەی ببێتە وەزیری دەیسەم [١٩]، لەدیاری کردنی ئەم وەزیرە و وەزیرەکانی تریش ئاماژە بەو بنەمایانە نەکراوە کە دەیسەم بۆ هەڵبژاردنی وەزیرەکان ڕەچاوی کردوون ، بۆیە دەبینین وەزیرەکانی لەدواوە

گورزی کوشندەی لێدەدەن و دەبنە هۆکاری سەرەکی لە شکستەکانی.

نعیمی هەر لەسەرەتاوە مەبەستی فێڵکردنی لە دەیسەم هەبوو بۆ ئەو مەبەستەش داوای لە دەیسەم کرد کە لەگەڵ مەرزەبان ڕێکبکەوێت و ملکەچی خۆی بۆ دەربڕێت ، بۆیە پێی ڕاگەیاند ئەگەر گەمارۆکە درێژە بکێشێت ئەوا خەڵکی شارەکە بێزاردەبن و دەرگای شارەکە بۆ مەرزەبان دەکەنەوە، دواجار دەیسەم بە ڕێککەوتن لەگەڵ مەرزەبان ڕازی بوو و کۆمەڵێك لە کەسە دیار و پیاوماقوڵانی شارەکەی نارد بۆ لای بەمەبەستی ڕێککەوتن و وەرگرتنی ئەمان ، لەو کاتەدا النعیمی وەزیری ئەم پەیامەی بۆ مەرزەبان نارد (ئەو سەرکردانە دەستگیربکە و مەیان نێرەوە شارەکە تاوەکو ئەو کاتەی دەیسەم دێت بۆلات بۆئەوەی هەڵویستی ئەو نەگۆڕێ و هەروەها ئەگەر خەڵکی شارەکە ببینن سەرکردەو کەسایەتیەدیارەکانیان گیراوە کۆدەبنەوە و هیچ کاتی پێنادەن و... بێجگە لە دەرچوونی ئەو لە زوترین و خێراترین کات بە هیچ شتێکی دیکە ڕازی نابن)[٢٠].

مەرزەبانیش ئەو پلانەی جێبەجێ کرد، خەڵکی شارەکەش دەیسەمیان ناچارکرد بچێت بۆ لای مەرزەبان و ئەویش ڕێزی لێناو پاشان سەرکردەکانی شارەکەی بەردا و دەستی بەسەر شارەکەشداگرت ، بەم شێوەیە مەرزەبان توانی دەست بەسەر هەموو ئازەربیجاندا بگرێت و لەسەر مینبەرەکانیش ناوی دەهێنرا، دواتر ڕێگەی بەدەیسەم دا کەلەگەڵ خزم و کەسوکارەکەی لە قەڵای طرم[٢١] نیشتەجێبن لە بەرانبەر دا دەبوو ساڵانە ٣٠ هەزار دینار و هەندێك ئازوخە بدەن بە مەرزەبان[٢٢].

تەوەری دووەم: دەستگرتنەوەی دەیسەم بەسەر ئازەربیجاندا

لەساڵی(۳۳۷ك/۹٤۹ز) بەهۆی فراوانبونی دەسەلاتی مەرزەبان و خواستی فراوانخوازی ئەو و ترسی رکن الدولە[۲۳]ی بوەیهی لێی پەیوەندیەکانی نێوان هەردولا تێکچوو و لەشەڕێکدا کە لەنێوان هەردوو لادا ڕویدا مەرزەبان گیراو لە قەلای سمیرم[۲٤] بەند کرا ، رکن الدولەکەسێکی بەناوی محمد عبدالرزاق ی بۆ بەڕێوەبردنی کاروباری ئازەربیجان لە جێگای مەرزەبان دیاری کرد [۲٥].

گیرانی مەرزەبان و ئەو پێشهاتانەی لەو ماوەیەدا ڕویاندا ڕێخۆشەر بوون بۆ ئەوەی جارێکی تر دەیسەم دەست بگرێتەوە بەسەر ئازەربیجاندا ، لەو کاتەدا دەیلەمیەکان بەسەرۆکایەتی وەهسوزانی برای مەرزەبان بۆ ڕوبەڕوبوونەوەی سوپاکەی ڕوکن الدولە ناچاربوون دەیسەم لە قەلاکە (طرم)ئازاد بکەن چونکە(ئەو سەرکردەیەکی کۆنی ئازەربیجان بوو و کوردەکانیش گوێڕایەڵی بوون)[۲٦] پاشان دەیسەم بەپاڵپشتی کورد و دەیلەمیەکان توانی محمد بن عبدالرزاق تێکبشکێنێ و تەواوی ئازەربیجان بخاتە ژێردەستی خۆیەوە [۲۷] .

بالادەستی دەیسەم بەسەر ئازەربیجاندا زۆری نەخایاند ، مەرزەبان توانی فەرماندەی قەلای سمیرم بکوژێت و خۆی ڕزگار بکات، پاشان سوپایەکی گەورەی لە دەیلەمی و لایەنگرانی خۆی کۆکردەوە نامەشی نارد بۆلای دەیلەمیەکانی لای دەیسەم و بەرەو ئەردەبیل ڕۆی ، لەوکاتەدا دەیسەم هەواڵی هاتنی مەرزەبانی بیست و بۆ ڕوبەڕوبونەوەی ئەو ڕۆیی ، لەو کاتەدا دەیلەمیەکان لێی هەڵگەڕانەوە و سوپاکەی تێك شکا و مەرزەبان دەستی گرت بەسەر ئەردەبیلدا[۲۸] .

دەیسەم بەناچاری لە ئەرمینیاوە ڕۆیشت بۆ بەغداد و لە لایەن معزالدولە[۲۹]

ڕێزێکی زۆری لێگیراو ژیانێکی خۆشیشی بۆ دابینکرا ، داواشی له معزالدولەکرد سوپای پێبدات ، بەڵام ئەو داواکاریەی ڕەت کردەوە چونکە مەرزەبان لەگەڵ ركن الدولەی برای ئاشت ببۆوە و ئەو نەیدەتوانی لە دژی براکەی بجولێتەوە، پاشان دەیسەم لە (٣٤٣ك/٩٥٤ز)بەغدای جێهێشت و چوو بۆ موصل و پاشان بۆ شام [٣٠].

دوای ئەوەی هەندێ لە کوردەکان داوایان لێکرد بگەڕێتەوە بۆ ئازەربیجان ، دەیسم لە شامەوە گەڕایەوە بۆ شاری سەڵماس [٣١]، لەوکاتەدا مەرزەبات سەرکردەیەکی خۆی بۆ ڕوبەڕوبوونەوەی نارد بەڵام بە تێکشکاوی گەڕایەوە ، بۆیە پاشان بۆ خۆی بەرەو شاری سەڵماس ڕۆیی[٣٢].

لەو کاتەدا دەیسەم شارەکەی جێهێشت و چوو بۆ لای ابن دیرانی[٣٣] لە ئەرمینیا ، مەرزەبان نوسراوێکی نارد بۆلای ابن دیرانی و فەرمانی پێکرد دەیسەم دەستگیربکات ، سەرەتا ڕەتی کردەوە بەڵام دواتر لەترسی مەرزەبان دەستگیری کرد و پاشان تەسلیمی مەزەبانی کرد ، ئەویش چاوی کوێرکردوو بەندی کرد، پاش مردنی مەرزەبان لەساڵی (٣٤٦ك/٩٥٧ز) شوێنکەوتوانی دەیسەمیان کوشت [٣٤].

جێگەی ئاماژەپێدانە وادیارە دەیسەم بەتەواوی سەربەخۆ بووە بەبەڵگەی ئەوەی بەناوی خۆیەوە سکەی لێداوە و تائێستاش چەندانەیەك لە دراوەکانی ماون و پارێزراون [٣٥].

سەرچاوە و پەراوێزەکان

---

(١) ئازەربیجان : ناوچەیەکی فراوانە دەکەوێتە نێوان کوهستان و ئاران ، چەندین شار و گوند و شاخ و ڕوبار دەکەونە سنوری ئەو هەرێمەوە . القزويني، اثار البلاد واخبار العباد ،دار صادر ، بيروت ، ص ٢٨٤ "هەروەها بڕوانە پاشکۆی ژمارە(١).

(٢) ابن حوقل ، صورة الارض ، مطبعة دار مكتبة الحياة للطباعة والنشر ، بيروت، ١٩٩٢،،ص ٢٨٧.

(٣) مسكويه، تجارب الامم و تعاقب الهمم ، تحقيق : سيد كسروى حسين ، ط١، دار الكتب العلمية، بيروت ، ٢٠٠٣ ،،ج٥ ،ص٢٤٩" ابن الاثير ، الكامل فى التاريخ ، ، راجعه و صححه : د. محمد يوسف الدقاق ، ط١، دارالكتب العلمية ، بيروت ، ١٩٨٧، ج٧، ص١٤٠،

(٤) هارون الشاری : سەرکردەیەکی خەواریجی بوو ، چەندین جار لەگەڵ سوپای عەباسیەکان جەنگاوە سنوری چالاکیەکانی ئەو لەدەوروبەری موصل و تکریت بووە ، لە هەندێ لەشەڕەکاندا توانیویەتی سەربکەویت و دەست بەسەر شاری موسڵدا بگرێت ، بەڵام لە ساڵی(٢٨٣ك /٨٩٦ز)لەسەردەمی خەلافەتی موعتەزەد (٢٧٩ـ ٢٨٩ك/ ٨٩٢ ــ ٩٠٢ز))لەشەڕێکدا تێکدەشکێت و دەستگیر دەکرێت، پاشان دەکوژرێت. ابن الاثير، الكامل ،ج٦،ص٢٨٤–٢٨٥.

(٥) مسكويه ، تجارب الامم،ج٥ ص٢٥٠ " قادر محمد حسن ، الامارات الكردية في العهد البويهي ، ط١ ، مطبعة روزهةلات ، اربيل ، ٢٠١١ ص٢٣.

(٦) ابن الجوزي ، منتظم في تاريخ الملوك والأمم، ،دراسة وتحقيق :محمد عبدالقادر عطاو مصطفى عبدالقادر عطا، ط١،دار الكتب العلمية ، بيروت ،١٩٩٢،ج١٣ ، ص ٢٦٥" زرار صديق تۆفيق ، كوردو كوردستان لە ڕۆژگاری خیلافەی ئیسلامیدا، چ٢ ، چاپخانەی ڕۆژهەلات ، هەولێر،٢٠١٢،ل ١١٦–١٧" ابن الاثير ، الكامل ، ج٧ ،ص ١٦٤.

(٧) زرار صديق توفيق ، الكرد في العصر العباسي حتى مجيء البويهين (١٣٢–٣٣٤هـ/٧٤٩–٩٤٦م) اطروحة ماجستير غير منشورة مقدمة الى كلية الاداب بجامعة صلاح الدين (اربيل :١٩٩٤) ص ١٥٧.

(٨) ابن الاثير ، الكامل ، ج٧ ، ص١٤٠" ابن خلدون ، تاريخ ابن خلدون ، تحقيق: خليل شحادة ، دارالفكر للطباعة والنشر، لبنان ،٢٠٠٠، ج٣،ص ٥٠٤.

(٩) ئەردەبیل : بەناوبانگترین و گەورەترین شاری ئازەربیجانە ، بە شورا دەورە دراوە ، خاکێکی بەپیت و ئاوداری هەیە ابن حوقل ،،صورة الارض ، ص ٢٨٧ " یاقوت الحموي ، معجم البلدان، تحقیق : عمر عبدالسلام تدمیری، دارصادر ، بیروت ، ١٩٧٧، ج١ ص ١٤٥" القزویني ، اثار البلاد ، ص٢٩١.

(١٠) مسکویه ، تجارب الامم، ج٥ ص ٢٢١ " ابن الاثیر ، الکامل ، ص١٤٠- ١٤١ " احمد عبدالعزیز محمود ، الامارة الهذبانیة الکردیة في اذربیجان و اربیل والجزیرة الفراتیة ، مطبعة وزارة التربیة ، اربیل ، ٢٠٠٦، ص٨٠.

(١١) ڕوباری الرس : ئەم ڕوبارە لە ناوخاکی ئەرمینیاوە هەڵدەقوڵێت و بەسنوری ئازەربیجاندا تێپەڕدەبێت ، ڕوبارێکی گەورەیە و ئاوێکی تیژ ڕەوی هەیە ، صورة الارض ص ٢٩٦" القزویني ، اثار البلاد ، ص٢٨٥.

(١٢) مسکویه ، تجارب الامم ، ج٥ ، ص ٢٢١-٢٢٤"ابن الاثیر ، الکامل ، ج٧ ص١٤١-١٤٢ " .زرار صدیق تۆفیق ، الکوردفي العصر العباسي، ص ١٥٨-١٥٩.

(١٣) وەهسوزان : کوڕی محمدی کوڕی مسافیری دەیلەمیە ، کەسایەتیەکی خراپ بووە ، ئەمەش وای کردووە لەگەڵ باوکیدا نێوانیان تێکبچێت و دژایەتی یەکتری بکەن ، پاشان لەگەڵ مەرزەبانی برای توانیان دەسەلأت لەژێردەستی باوکیان دەربهێنن بۆخۆیان دەسەلأت بگرنەدەست ، دوای گیرانی مەرزەبان لەلایەن رکن الدولەوە(٣٣٧ك/٩٤٨ن) بۆ خۆی سەرکردایەتی دەیلەمیەکانیکردووە، مسکویه ، تجارب الامم، ج٥ ،ص ٢٤٩ ، ٢٥٠،٣٠٩.

(١٤) مەرزەبان : کوڕی محمد ی موسافیر و برای وەهسوزان بوو.

(١٥) ابن خلدون ، تاریخ ابن خلدون ، ج٣ ص٥١٣-٥١٤" مسکویه ، تجارب الامم،ج٥ ص٢٤٩ -٢٥٠:" زرار صدیق تۆفیق ، الکوردفي العصر العباسي، ص١٦١.

(١٦) مسکویه ، تجارب الامم ، ج٥ ص ٢٥٠ " ابن الاثیر ، الکامل ، ج٧ ، ص١٦٥.

(١٧) تەبرێز : شارێکە لە ئازەربیجان ، لەنێوان شاری داخرقان و سەڵماسدایە . ابن حوقل ، صورة الارض ، ص ٢٨٦، ٢٨٩" هەروەها بڕوانە پاشکۆی ژمارە(١).

(١٨) مسکویه ، تجارب الامم، ج٥ ، ص ٢٥١.

(١٩) مسکویه ، تجارب الامم، ج٥ ، ص ٢٥٢.

(٢٠) مسكويه ، تجارب الامم، ج٥ ، ص ٢٥٢ .

(٢١) قەڵای طرم : قەڵایەکە لە لەسنوری کرمان لە وڵاتی فارس ، یاقوت الحموي ، معجم البلدان ، ج٤ ، ص٣٢.

(٢٢) مسكويه ، تجارب الامم، ج٥ ، ص ٢٥٢– ٢٥٣ : ابن خلدون ، تاريخ ابن خلدون:، ج٣ ص٥١٤: احمد عبدالعزيز محمود ، الامارة الهذبانية ، ص٨٢: زرارصديق توفيق ، الكورد في العصر العباسي ، ص١٦٤–١٦٥.

(٢٣) روكن الدەولە: ناوی ئەبوعەلی حەسەن کوڕی بوەیەیە ، نازناوی رکن الدولەیە ، فەرمانڕەوای ئەسفەهان و ڕەی و هەمەدان و عێراقی عەجەم بوو. ابن خلكان ، وفيات الاعيان و أنباء ابناء الزمان ، تحقيق ، احسان عباس، مطابع دارصادر ، بيروت ،١٩٧٢،ج٢ ص ١١٨.

(٢٤) قەڵای سمیرم : ئەم قەڵایە دەکەوێت نێوان اصفهان و شيراز. القزويني ، اثار البلاد ، ص٣٩١.

(٢٥) ابن الاثير ، الكامل ،ج٧ ص ٢٢٨ : زرار ، الكورد في العصر العباسي ، ص ٨٣ .

(٢٦) مسكويه ، تجارب الامم ، ج٥ ، ص ٣٠١: قادرمحمد حسن ، الامارات الكردية ، ص ٢٨.

(٢٧) مسكويه ، تجارب الامم ، ج٥ ، ص ٣٠٨.

(٢٨) مسكويه ، تجارب الامم ، ج٥ ، ص٣٠٩.

(٢٩) معزالدولە: ناوی ئەبو حسێن ئەحمەد کوڕی ئەبو شجاع بوەیەیە، نازناوەکەی معزالدولەیە، فەرمانڕەوای عێراق و ئەهواز و کرمان بوو ، ابن خلكان ، وفيات الاعيان ،ج١ ، ص ١٧٤–١٧٥.

(٣٠) ابن الاثير ج٧ ص ٢٤٤–٢٤٥: مسكويه ، تجارب الامم ، ج٥ ، ص ٣٠٩.

(٣١) سەڵماس : شارێکی هەرێمی ئازەربیجانە ، دەکەوێتە نێوان تەبرێز و ئورمیە، القزويني، اثار البلاد ، ص ٣٩١

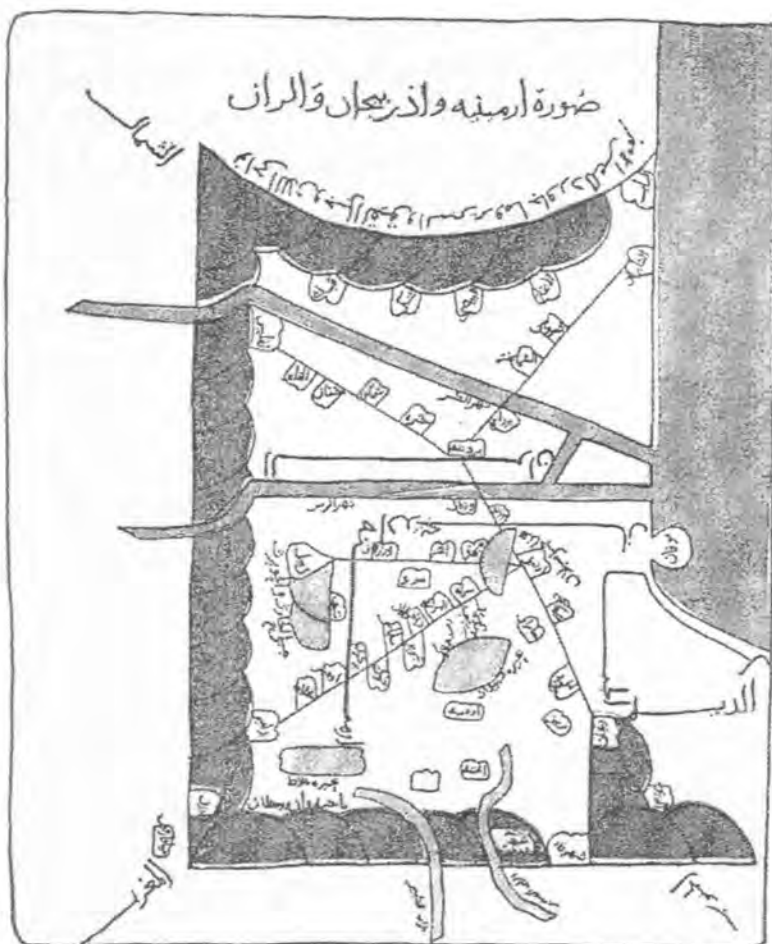
(٣٢) ابن الاثير ، الكامل ،ج٧ ص٢٤٥.

(٣٣) حاجيق ابن الديراني : لەسەرچاوە ئەرمەنیەکاندا بە (غغيف الظالم) ناسراوە فەرمانڕەوای ناوچەیەکی بچوکی ئەرمینیابوو لەو ماوەیەدا، دەسەڵاتەکەی زەویەکانی وان و سلطان تا ناوچەکانی نەخجوانی دەگرتەوە ، بۆ ماوەی ٢٩

ســـاڵ حـــوکمی کـــردووە . قـــادر محمـــد حـــسن ، الامـــارات الكرديـــه ، ص ۲۷ ، انظـــر هامش رقم ٤٩.

(٣٤) مسكويه ، تجارب الامم ، ج٥ ، ص٣١٠: ابن الاثير ، الكامل ،ج٧ ص٢٥٨.

(٣٥) زرار صديق تۆفيق ، كوردو كوردستان ، ل ١١٧.

پاشکۆکان

نەخشەی ئەرمینیا و ئازەربیجان و ئاران

سەرچاوە : ابن حوقل ، صورة الارض ، ص٢٨٦.

ڕۆژهەڵاتناسی و ئامانجەکانی

ئامادەکردنی قوتابی: ئیسماعیل ئیبراهیم ئیسماعیل
قۆناغی سێیەمی مێژووی گشتی لە کۆلیژی ئەدەبیات

پێشەکی

ڕۆژهەڵاتناسی بووەتە بوارێکی مەعریفی دیارو بەرچاو و بنەماو چوارچێوەو قوتابخانە گەلی خۆی هەیە کە شایەنی لێوردبوونەوەو کارلێکردنن، هەروەها هەندێك لەو لایەنانەی بایەخیان پێدەدات، بوونەتە سەنتەری زانستی و ڕۆشنبیری کە بە شێوەیەکی دەستەجەمعی توێژینەوەیان لە بارەوە دێتە ئەنجامدان. بزوتنەوەی ڕۆژهەڵاتناسی لە کاتی پەیدابوونییەوە کاری لەسەر شتێکی نەگۆڕ و دیاریکراوەوە کردووە، بۆ ئەوەش بە ئەنجامی خۆی بگات هەموو ڕێگایەکی بەکارهێناوە جا ڕێگەکە هەرچی تێچوبێت بەلایەوە گرینگ نەبووە بەڵکو گرینگ لای شتە بەرهەمهاتووەکە بووە کە کاری لەسەر کردووە، بێگومانیش ئایینی ئیسلام و موسڵمانان و خاکەکەیان ئەو شتە بووە کەوا ڕۆژهەڵاتناسی کردبوویانە ئامانج و کاریان لەسەر کردووە لە کاتی دروستبوونیەوە تاکو ئێستاش کە گۆڕان بەسەر ناوەکەشی داهاتووە. بەڵام هەر نوسراوێك یان وێنەیەك یان لێکۆڵینەوەیەك یان هەرشتێکیان لە بارەی ڕۆژهەڵات نوسیبێت جا بۆ هەر مەبەستێك بێت بۆ میللەتانی ڕۆژهەڵات گرینگی خۆی هەیە و جێگای چاوتێبڕین و لێکۆڵینەوە لەسەر کردنن چونکە بە سەرچاوەی گرینگی ئەو میللەتە دادەندرێت کە خۆیان گرنگیان بە مێژووی خۆیان نەداوە. بۆیە

دەتوانین بڵێین رۆژهەلاتناسەکان هەم لایەنی باش و هەم لایەنی خراپیشیان هەبووەو هەیە. بۆیە بابەتی لەم شێوەیە گرینگی خۆی هەیە بۆ روونکردنەوەی هۆکارو ئامانجی رۆژهەلاتناسان بۆ ئەوەی بەتەواوی لێیان تێبگەین و بۆمان روون بێتەوە کە چ مەبەستێکیان هەیە. بۆ ئەم راپۆرتەشم هەولم داوە کۆمەڵێك سەرچاوەی گرینگ بەکاربهێنم، وە لە ناوەرۆکیشەوە لە دوو تەوەرە پێکهاتووە لە تەوەرەی یەکەم باس لە پێناسە و مێژووی رۆژهەلاتناسی دەکەم، لە تەوەرەی دووەمیش باسی ئامانجەکانی رۆژهەلاتناسی دەکەم کە خۆی لە کۆمەڵێك ئامانج گرتووە کە بە روونی باسم لێوەکردوون.

تەوەرەی یەکەم

یەکەم/ پێناسەکانی رۆژهەلاتناسی:

بۆ ناساندنی زاراوەی رۆژهەلاتناسی (Orentalism) چەند پێناسەیەك هەیە هەندێکیان دەخەینەروو، سەرەتا با پێناسەیەکی گشتی بکەین، دەکرێ بڵێین شێوازێکی هزری رۆژئاوایە واتا دیتنی شتەکان و هەڵسوکەوت و مامەڵە لەگەڵ کردنیان بەدیدی رۆژئاوایی[١].

رۆژهەلاتناسی تەوژمێکی فیکرییە لەو لێکۆڵینەوەو دیراسە هەمەچەشنانەدا رەنگی داوەتەوە، کە دەربارەی رۆژهەلات و گەلانی موسڵمان نوسراون و تێیدا رۆژئاواییەکان لە ئاین و زمان و ئەدەب و شارستانییەت و کلتووری رۆژهەلاتیان کۆڵیوەتەوە.

ئەم تەوژمە رۆڵێکی گەورەی لە صیاغەی دیدو تیروانینی غەربییەکاندا لەسەر جیهانی ئیسلامی هەبووەو گوزارشتی لە پاشینەی فیکری ی ململانێی شارستانێتی ی نێوانیشیان دەکات[٢].

هەندێ ڕۆژئاوایی تر ڕۆژهەڵاتناسانیان ناساندووە، لەوانە ڕۆژهەڵاتناس (رودی بارت) کە دەڵێت: "ڕۆژهەڵاتناسی زانستێکە تایبەتە بە فقهی زمانی تایبەت نزیکترین شت لێی ئەوەیە بیر لەو ناوەی لێنراوە بکەینەوە، وشەی ڕۆژهەڵاتناسی لە وشەی (ڕۆژهەڵات) وەرگیراوە، وشەی ڕۆژهەڵاتیش واتا ڕۆشنایی ڕۆژ، بە گوێرەی ئەمە ڕۆژهەڵاتناسی بریتییە لە زانستی ڕۆژهەڵات یان زانستی جیانی ڕۆژڵاهەتی)). ڕۆژهەڵاتناسی ئینگلیزی (ئاربرت) پشت بە پێناسەی ئۆکسفۆرد دەبەستێت کەوا پێناسەی ڕۆژهەڵاتناس دەکات بەوەی ((هەرکەسێ لە زمانەکانی ڕۆژهەڵات و دابو نەریتەکانی قوڵبێتەوە))[٣].

ئەگەر بچینە لای عەرەب و موسڵمانان ئەوانەی باسی ئەم زاراوەیان کردووە، ئەوە دەبینین (ئیدوارد سەعید) چەند پێناسەیەکی بۆ ڕۆژڵاتناسی کردووە لەوانە: ((شێوازێکە لە بیرکردنەوەی لەسەر جیاکاری بنیادنراوە کەوا پەیوەستدارە بەبوونی مەعریفە لە نێوان ڕۆژهەڵات و نێوان ڕۆژئاوا)). ئیدوارد سەعید ئەوەشی دەخاتەسەر کە ڕۆژهەڵاتناسی((تەنها بابەتێکی سیاسی نییە یان کایەیێکی لێکۆڵینەوە بێت بە شێوەیەکی نەرێنی ڕەنگبداتەوە بە جیاوازی کەلتورەکان و لێکۆڵینەوەکان یان دامەزراوەکان، هەروەها کەڵەکەبونێك نییە بۆ کۆمەڵێکی گەورە لە دەقەکان لە بارەی ڕۆژهەڵاتەوە... پاشان دابەشبوونی ئاگایی جوگرافی بۆ دەقەکانی جوانی و زانستی و ئابوری و کۆمەڵایەتی و فقهی زمانەوە)) لە بابەتێکی تر سەعید پێناسەی ڕۆژهەڵاتناسی دەکات بەوەی "کایەیێکی مەعریفەیە یان زانستییە کەوا بەهۆیەوە لە ڕۆژهەڵات دەگەیشترێت بە شێوەیەکی ڕێك وەك بابەتێك بۆ فێربوون و دۆزینەوەو جێبەجێکردن" لە شوێنێکی تر دەڵێت: ڕۆژهەڵاتناسی جۆرێکە لە باڕینی ڕۆژئاوا بەسەر ڕۆژهەڵات هەروەها بەڕێوەبردنی ڕۆژئاوایە بۆ ڕۆژهەڵات[٤]. دەکرێت بڵێین ڕۆژهەڵاتناسی

بریتیە لە هەر هەوڵێکی لێدوان و نوسینی جیهانی رۆژئاوا لەسەر رۆژهەڵات بە هەولی تاکە کەسییان بێت یان دەستەو کۆمەڵ بن، وەسفکردن بێت یان دژایەتی[٥].

رۆژهەڵاتناسی واتا ئەو دیسیپلینانەی کە ئامانجیان لێکۆڵینەوەی شارستانیەتەکانی رۆژهەڵاتە، زاراوەی رۆژهەڵاتناسی کە بە عەرەبی (استشراق)و بە فارسی(خاورشناسی)و بە فەرەنسی (Orientalisme)ی پێدەگوترێت. لە وڵاتانی رۆژهەڵاتدا بۆ یەکەم جار نووسەرە عەرەبە لوبنانیەکان لە کۆتایی سەدەی (١٩) لە جیاتی زاراوەی (Orientalisme) بەکاریان هێنا بۆ دیاریکردنی ئەو زانستەی، کە نووسەرە رۆژئاواییەکان لە ئاکامی گەشتەکانی خۆیان بەرەو رۆژهەڵات خۆیان پێوە خەریك کردبوو بۆ لێکۆڵینەوە لە میللەتانی رۆژهەڵات[٦].

دووەم/ مێژووی رۆژهەڵاتناسی:

رایەکان لە بارەی سەرەتای رۆژهەڵاتناسی جیاوازن، هیچ سەرەتایەکی دیارو روونی بۆ پەیدابونی رۆژهەڵاتناسی بوونی نییە، بەشێوەیەك لێکۆڵەری ئەم بوارە بتوانێت مێژوویەکی بۆ دابنێت، کە تیایدا گرینگیدانی رۆژهەڵاتناسی بە زانستی نەتەوەکانی تر و کلتوور و بیروباوەڕو خورەوش و داب و نەریتەکانی کە لە رۆژهەڵات هەیە دەستی پێکردبێت. رایەکان دەربارەی سەرەتاکانی رۆژهەڵاتناسی زۆربووە تا گەیشتۆتە یانزە را، هەندێکیان مێژوویێکی دیاریکراو بە دەستەوە دەدەن، هەندێکی تر کات یان سەردەمێك لە سەردەمەکان کەوا رۆژهەڵات یان جیهان پێیدا رۆیشتووە بەدەستەوە دەدەن، سێیەمیان کاتێك نادەن بە دەستەوە بەڵکو پشت بە رووداوگەلێك یان مەبەستگەلێك کە

ڕۆژهەلاتناسی ویستوویەتی پێی بگات بەدەستەوە دەدەن، ئەمەشیان کردووتە سەرەتاکانی ڕۆژهەلاتناسی(٧). وەك هەندێك بۆ سەرەتای فتوحاتی ئیسلامی دەگەڕێننەوە، بەتایبەتی بۆ یەکەم بە یەککەیشتنی موسڵمانەکان لەگەڵ ڕۆمە بیزەنتیەکان لە هەردوو جەنگی (مونتە)و (تەبوك)(٨). بڵاوبوونەوەی شارستانیەتی ئاینی ئیسلام بۆ ماوەیەکی دیاریکراو بۆ گشت لایەنەکانی جیهان پەلی هاویشت، کاریگەری هەبووە لەسەر گشت نەتەوەکانی ڕۆژهەلات و ئەفریقیا و ئیسپانیا ودوای فەرەنسا، ئەمەش دوای گەیشتنی سوپای ئیسلام بە سەرکردایەتی (عبدالرحمن الغافقی) لە جەنگی (بلاط الشهداء)(٩).

یان بۆچونێکی تر هەیە کە ڕۆژهەلاتناسی بۆ بڕیارەکانی سەرکردەی کەنیسەی مەسیحی کە نەخشەی سیاسەتی ئەوروپای بەدەستەوە بووە لە سەدەکانی ناوەڕاست، کە لە ساڵی ١٣١٢ز. ئەنجومەنی کەنیسەی ڤیەننا بڕیاری خوێندن و دراسەکانی زمانەکانی ڕۆژهەلاتی عەرەبی و عیبری و سریانی یۆنانی دەرکرد، بەپێی ئەم بڕیارەش دەستیان کرد بە وتنەوەی ئەو زمانە ڕۆژهەلاتیانە لە زانکۆ سەرەکیەکانی (پاریس، پۆلۆنیا، ئۆکسفۆرد، سلامینکا)(١٠).

هەندێکی تریان بۆ ڕۆژانی دەوڵەتانی ئومەوی لە سەدەی دووەمی کۆچی دەیگێڕنەوە، لە شام چالاکبوو بەهۆی راهیب یوحنای دیمەشق کە دوو پەرتووکی بڵاوکردەوە، ئەوانیش یەکەمیان (ژیانی محەمەد)و دووەمیان(گفتوگۆ لە نێوان گاور و موسڵمانێکدا). ئامانجیشی ڕابەرایەتی گاوران بکا لە مشتومڕیان لەگەڵ موسڵمانەکاندا(١١).

بۆچونێکی تر وا سەیری پەیدبونی ڕۆژهەلاتناسی دەکاتی کە پەیوەندییەکی ڕاستە ، و جددی بە ماوەیەك هەیە کە بە ماوەی چاکسازی ئایینی لە سەدەی شازدەهەمی زاینی ناسراوە لە ئەوروپا، ئەمەش سەرەتای سەردەمی

هێرشکردنە بۆ سەر جیهانی عەرەبی و ئیسلامی، یەکەم زانای رۆژئاوایی کە لە کاری رۆژهەلاتناسی بە دیارکەوت رۆژهەلاتناس(ولیم باستیل) بوو کەوا زۆر دلسۆز بوو بۆ کەنیسە[١٢].

یان وەك پاپای فەرەنسی (ئوربانی دووەم) لە شارۆچکەی (کلیرمۆنت) دەکەوێتە باشوری فەرەنسا لە سالی (١٠٩٥ز) بانگەوازی هەلمەتی سەربازی کرد بۆ ئەنجامدانی جەنگی پیرۆز لە دژی موسلمانان، لە تێروانینی ئەوان (کافرەکان) کە لە مێژوودا بە جەنگی (خاچ درووشمەکان) ناسراوە لەبەر ئەوەی نیشانەی خاچیان بە رەنگی سور لەسەر سینگیان بەستبوو، توانیان چەند ناوچەیەکی رۆژهەلات وەك کەنارەکانی شام و فەلەستین داگیربکەن. بەلام سەرکردەی کوردی موسلمان (سەلاحەددین ئەیوبی) لە سالی ١١٨٧و توانی رووبەروویان بوەستێت و بەرپەرچیان بداتەوە، لە ئاکام سوپای رۆژئاوایی مەسیحی بەرامبەر بە سوپای رۆژهەلاتی موسلمان شکستی هێنا. دەوترێ کە سەرەتای سەرهەلدانی بۆ هاوارەکەی (لویسی نۆیەم) دەگەرێتەوە، کە لە ٨ی ئایاری سالێ ١٢٥٠ز پاش ئەوەی لە بەرامبەر سوپای موسلمانان شکان وتی: (با بە ووشە شەڕ دەست پێبکەین بە تەنیا ئەمە لە توانای دا هەیە موسلمانان شکست پێبهێنێ)، لەمەوە دەردەکەوێ کە مێژووی رۆژهەلاتناسی بۆ سەدەی شازدەهەم دەگەرێتەوە[١٣]. وە هەر لە فەرەنسا لە سەرەتای سەدەی شازدەهەمدا بوو بە شێوەیەکی رەسمی چەسپا، ئەوەبوو لە سالی ١٥٣٠ز لە پاریس کۆلیژی شاهانە (College Royal) لە سەردەمی فرانسوای یەکەمدا کرایەوەو لەو کۆلیژەدا دەرسی زمانی یۆنانی و عیبری دەگوترایەوە. هەر لە هەمان سەردەمدا لە ئەنجامی پێشکەوتنی بازرگانی نێوان رۆژهەلات و رۆژئاوا[١٤].

پەیوەندی دیبلۆماسی و سیاسی نێوان فەرەنساو وڵاتانی رۆژهەڵات پەرەی سەند. لە سەردەمی ١٦م بەولاوە فەرەنسا بالوێزخانەی خۆی لە پایتەختی دەوڵەتی عوسمانی و سەفەویی ئێراندا کردەوە ئەمە کارێکی باشی کردە سەر پێشکەوتنی پەیوەندی کەلتوری نێوان ئەوروپاو رۆژهەڵات، هێندەی پێنەچوو لەبەر بایەخی زانستەکە لە ساڵی ١٨٧٣دا یەکەمین کۆنگرەی نێو نەتەوەییانەی رۆژهەڵاتناسی بەسترا بە ناوی (المؤتمر الدولي الأول للاستشراق)[١٥].

زۆرن ئەوانەی لەسەر پەیدابوونی رۆژهەڵاتناسیان نوسیوە زۆربەیان کە لە(ئیدوارد سەعید، نزیر حمدان، زقزوق، عدنان وزان، نجیب العقیقی، هتد) پێکدێن پێیان وایە بە شێوەیەکی زانستی رۆژهەڵاتناسی بۆ ساڵی (٧١٢ك-١٣١٢ز) دەگەڕێتەوە، لەو کاتەی کۆنگرەی ڤیەنای کەنیسە بەسترا بانگەشەی دروستکردنی کۆرسی لە زمانەکانی عەرەبی و عیبری و یۆنانی و سریانی کرد لە چوار زانکۆی سەرەکی ئەوروپا، پاشان زانکۆی پێنجەم لە بلات باوت. وا دیارە ئەم بۆچونە لە راستی نزیکترە، چونکە مێژوویەکی دیارو روون و کردەیەکی دیاری کراو بە کات و شوێن و ئەنجامەکانەوە بە دەستەوە دەدات، لەبەر ئەوە زۆرێك لە لێکۆڵەران بۆی چوون و وەریان گرت، بەوەی لە بۆچونەکانی پێشوو زۆر ئەکادیمی ترە[١٦].

تەوەرەی دووەم

ئامانجی ڕۆژهەڵاتناسی

یەکەم/ ئامانجی ئایینی:

ئەگەر ئێمە باوەڕمان هێنا بەو گوتەیەی کە ڕۆژهەڵاتناسی سەرەتا بە هاندانی کەنیسەو پیاوانی ئاینی دەستیپێکردووە، ئەوە گرینگیدان بە ئاین بە ڕەهایی بە گرینگترین و یەکەمین ئامانجی ڕۆژهەڵاتناسی دادەندرێت، ئەو کاتەی گاورەکان بەتایبەتی پیاوانی ئایینی لە ناویاندا بینییان ئیسلام ناوچەی گاورەکانی ڕامالّیی و زۆرێکیش لە گاورەکان ئاینی ئیسلامیان قبولّ کرد(بونە ئیسلام) نەك تەنها لەبەر میهرەبانیەکەی و بەس بەلّکو لەبەر ئەوەش لە بیروباوەڕو سێگۆشەی باوەڕی گاوری دوورە، چونکە ئیسلام سیستەمێکی کاملّە بۆ ژیان. هەروەك پیاوانی ئاینی گاورەکان لە شوێن و پلە کۆمەلّایەتی و سیاسیەکەیان دەترسان، دەبوایە لە ڕووی ئیسلام وەستابان، چونکە لە ئیسلامدا چینی پیاوانی ئایینی یان(اكليروس) بوونی نییە هەروەك لە ناو گاوردا هەیە.

ئامانجی ئایینەکە لە ناسینی ئیسلام تا لەگەلّی بجەنگێن و وێنەی بشێوێنن و گاورەکان (ئەوانەی ببوونە ئیسلام) و لە ئیسلام دوریان بخەنەوە، گاورەکان ناسینی ئیسلامیان وەك ئامرازێك بەکاردەهێنا بۆ کردەیی بە گاورکردن کەوا بۆ سەر ولّاتانی ئیسلامی دەستی پێکرد(١٧).

لە ئامانجەکانیاندا:

١- گومانکردن لە ڕاستییەتی پەیامی پێغەمبەر(ص)و، فەرموودەی پێغەمبەر(ص)یان وا پیشاندا کە بریتییە لە کرداری موسلّمانەکان لە ماوەی سێ سەدەی یەکەمدا. ئامانجی پیسیش لە دواوەی بریتییە لە جەنگکردن لەگەلّ

سوننەت بە مەبەستی لەناوبردنی، تا موسڵمانەکان وێنەی پراکتیکی ڕاستەقینەی ئەحکامەکانی ئیسلام و ژیانی پێغەمبەر(ص) لەبیربکەن، بەمەش ئیسلام گەورەترین ڕەگەزی بەهێزی لەدەست دەچێت.

٢- گومانکردن لە ڕاستییەتی قورئان و تانە لێدانی، تا موسڵمانەکان خۆیان کە لەسەر یەك ئامانج و سەرچاوەی هێز کۆدەبنەوە دووربخەنەوە.

٣- بێ نرخکردنی فیقهی ئیسلامی بەوەی لە فیقهی ڕۆمانی وەرگیراوە.

٤- سڕینەوەی زمانی عەرەبی و دورخستنەوەی تواناکەی لە هەڵکردن لەگەڵ کاروانی پێشکەوتندا، بەوەی لێکۆڵینەوە لە شێوەزارەکان بکرێت تا شوێنی عەرەبی (فصحی) بگرێتەوە تا پردی بەستراوەیی بە تێگەیشتن لە ئەحکامەکانی قورئان و سوننەت بڕوخێنن، (بوونی دەق بەبێ توانا لەسەر تێگەیشتن لە زمانەکانی دەبێتە هۆی وازلێهێنان و گۆڕینی بە یەکێکی تر)، ئەمەش ئەو شتەیە کەوا ئەمانە بۆی هەوڵدەدەن[١٨].

٥- ناردنی فەرمانبەران بۆ چەند دەزگایەکی پاشکۆی خۆیان لە ڕۆژهەڵاتدا، بەتایبەتیش بۆ کەنیسە و دێر و پەرسگا نەسرانیەکان[١٩].

٦- دورخستنەوەی موسڵمانان لە ئاینی خۆیان (واتە ئیسلام)، یان پاشگەزکردنەوەیان. لەم بارەیەوە(لۆرانس براون) دەڵێت: "ئەگەر موسڵمانان لە یەك ئیمپراتۆریەتدا یەك بگرن، ئەوا بە ئاسانی دەست بەسەر جیهاندا دەگرن، لەوانەیە ببنە هۆی نەفرەت و مەترسی بۆ خەڵکی جیهانی، یان لەوانەشە ببنە نیعمەت و مایەی خێرو خۆشی بۆیان، بەڵام ئەگەر پەرتەوازەو لەیەك دابڕاوبن، ئەوا بەبێ هێزو کاریگەری دەمێننەوە"[٢٠].

٧- شێواندنی ڕاستیەکان و وەسفکردنی موسڵمانان بە خوێنڕێژ و دڕ و جەردەو ئارەزووباز[٢١٠].

٨- بۆ ئەوەی خەڵکی رۆژهەڵات بڕوای بە بیروباوەڕەکەی و کێشەکەی نەمێنێ، دەستیان کرد بە بڵاوکردنەوەو دانانی چەند پەرتوك و نوسراوێکی چەواشەکار دەربارەی قورئان و رێبازی ئیسلام و پێغەمبەر(ص)[٢٢].

٩- پشت بەستن بە فەرمووده لاوازەکان (الاحاديث الضعيفة)و بەداستانە دانراو و دەست هەڵبەستەکان، لە پێناوی سەرخستنی بیروڕاکانیان و بەهێزکردنی تیۆر و فکرەی خۆیاندا[٢٣].

١٠- موژدەدەرانی مەسیحی یان لێکۆڵەران کار لەسەر دژایەتی کردنی ئیسلام کردوە، وە بانگەشەی دەکرد بۆ لەناوبردنی بزوتنەوە ئیسلامیەکان، هەر بۆ خۆی کاری موژدەدەران جۆرێك بووە لە جۆرەکانی داگیرکاری. هەروەها کاری دەکرد لەسەر دەرخستنی رۆژئاوایی مەسیحی بە روخساری خۆشەویستی و ئاشتی هەروەها زانست و رووناکی، وە تۆمەتبارکردنی ئیسلام و مێژوەکەی بە شەڕ و شۆڕ و تاریکی و نەزانی[٢٤].

دووەم/ ئامانجی سیاسی و داگیرکاری:

رۆژهەڵاتناسی خزمەتی ئامانجە سیاسییە داگیرکارییەکانی وڵاتانی رۆژئاوای کردووە، رۆژهەڵاتناسەکان لەگەڵ کاروانی داگیرکاریدا بوون، هەروەك مامۆستا محمود شاکر(رەحمەتی خوای لێ بێت)، ناوی ناون بە(هەڵگری خەمەکانی باکوری مەسیحی) زانیاریەکی فراوان و زۆریان دەربارەی ئەو وڵاتانە پێشکەش دەکرد کەوا وڵاتانی رۆژئاوایی ئارەزوی داگیرکردن و دەستگرتن بەسەر سامان و خێراتەکانیان هەبوو، لە ماوەیەك لە ماوەکان کارەکە لە نێوان داگیرکەرو رۆژهەڵاتناس تێکەڵبوو، چونکە زۆرێك لە فەرمانبەری داگیرکەر شارەزاییەکی تەواویان لە رۆژهەڵات لە لایەنی زمان و مێژوو و سیاسەت و ئابووری هەبوو، هیچ

فەرمانبەرێکی داگیرکەر کاری لە بەڕێوەبەرایەتی داگیرکاری دەست نەدەکەوت ئەگەر شارەزاییەکی تەواوی نەبوایە لە ناوچەکە کە کاری تێدا دەکرد[٢٥].

ڕۆژهەڵاتناسی هۆڵەندی (سنۆك هێر گرۆنگ) گرینگی ڕۆژهەڵاتناسی بۆ ئیمپرالیزم دووپات دەکاتەوەو دەڵێت: "شەریعەتی ئیسلامی بابەتێکی گرینگە بۆ توێژینەوەکانی ڕۆژهەڵاتناسی، ئەویش تەنها لەبەر ئەوە نیە کەناڵێکی مەعریفی تیۆریە لە بارەی مێژوو و یاسا و شارستانێتی و ئایین بەڵکو بۆ ئامانجەکانی زانستیە، هەرکاتێك پەیوەندی ڕۆژهەڵاتی ئیسلامی توندوتۆڵ بوو لەگەڵ ئەوروپا ئەوە ژمارەی ئەو وڵاتە ئیسلامیانەی دەکەونە ڕکێفی ئەوروپا زیاتر دەبێت بەتایبەتی ئەمەش ئەو کاتە دەبێ ئێمەی ئەوروپی زیاتر شارەزاییمان لە بارەی فیکر و شەریعەت و بۆچوونی ئیسلامی هەبن[٢٦].

ئەو ڕۆژهەڵاتناسەی خزمەتی زۆریان پێشکەش بە داگیرکەرەکان کردووە، زۆرن بەتایبەتی چەندین ڕۆژهەڵاتناسیان کارگێڕ و کارمەندی چالاکی دەزگاکانی موخابەراتی ڕۆژئاوا بوون وەك: (لۆرانس، فلیب، ماسیبون، مس بل، کلوب، مارجلیۆت، هینری لامنس، کولدزیهەر هتد...)[٢٧].

لە ئامانجەکانیاندا:

١- بێ هێزکردنی گیانی خۆشەویستی و برایەتی نێوان موسڵمانان و خولقاندنی ناکۆکی و دووبەرەکی و پاشان پەرتەوازەکردنیان و دواتریش توندکردنی ڕکێفی خۆیان لەسەر موسڵمانان. لەم ڕووەوە(قەشە کالهۆن سیمۆن) دەڵێت: "یەکێتی و وەحدەتی ئیسلامی هەموو هیواو ئاواتێکی گەلە ڕەش پێستەکانیش گەش دەکاتەوەو هانیان دەدات خۆیان لەژێر نیری ئیمپریالیزمی ئەوروپی ڕزگار بکەن، هەر بۆیەش ئێمە پرۆسەی (تەبشیری) بە فاکتەرێکی گرینگ دەبینین، بۆ

شکاندنی هێزی بزاڤە ئیسلامیەکان، چونکە ئەم پرۆسەیەمان ئەوروپیەکان لە ڕووخساری ڕوناکیەکی نوێی سەرنج ڕاکێشدا پیشان دەدات و هەموو ئۆرگانێکی هێزبەخش لە بزاڤی ئیسلامی دادەندرێت".

٢- بایەخ دان بەهۆز و تیرەو زمان وداب و نەریتی میللی یان توێژینەوەی عاداتی خەڵکی و بیروباوەڕە کۆنەکانیان و دۆزینەوەی ئاراستەی سیاسی بۆیان.

٣- هەوڵدان بۆ لێکدابڕینی هەردوو کەرتی ڕۆژهەڵات بە ئالیەتێکی دینی، یاخود زیندوکردنەوەی ڕێچکەو ڕێبازەکانی وەك (باطني) و (بهائی) و (مانەوی).

٤- هەوڵی دۆزینەوەی ئەلتەرناتیف (بدیل)ێك بۆ ئیدارەیەکی نێو خۆیی، لە جیاتی داگیرکردنی سەربازی، و هێشتنەوەی ئەو جۆرە ئیدارەیە لەژێر سەرپەرشتی ڕاستەوخۆی زلهێزەکاندا، لەم ڕووەشەوە هەوڵ بۆ پێگەیاندنی چەند عاقڵەکی ڕۆژهەڵاتی دراوە، تاکو بانگەشە بۆ بە ڕۆژئاوایی کردنی وڵاتەکانیان بکەن[٢٨].

سێیەم/ ئامانجی ئابووری و بازرگانی:

لە دوای داگیرکردنی ڕۆژهەڵات لە لایەن ڕۆژئاواوە بووە هۆی بەدەستهێنانی سامانێکی گەورەی بازرگانی، ئەمەش دوای هەوڵەکانی ڕۆژهەڵاتناسی سەریگرت، بەمە ئەو ناوچانەی کەوتنە ژێر دەسەڵاتی دەوڵەتە ئیمپرالیزمەکان بەتایبەتی بە هەبوونی بەرژەوەندیەکان لە ڕۆژهەڵات وەك کۆمپانیای هیندی-بەریتانی[٢٩]. ئەو کاتەی ئەوروپا بوژانەوەی زانستی و پیشەسازی و شارستانییەتی دەستپێکرد، پێویستی بە کەرستەی سەرەتایی خاو هەبوو بۆ بەکارخستنی کارگەکان، هەروەك پێویستیان بە بازاڕی بازرگانی هەبوو بۆ سەرفکردنی کاڵاکانیان، دەبوو وڵاتێك بناسن و شارەزای بن و کە خاوەنی کەرستەی سروشتی بێت و بتوانێت

ببێتە بازاڕێکی کراوە بۆ بەرهەمەکانیان. رۆژهەلاَتی ئیسلامی و ولاَتانی ئەفریقی و ئاسیایی ئەو ولاَتە بوون کەوا (کەرستەی خاویان هەبوو و بازاڕێکی باشیشبون بۆ بەرهەمەکانیان) لەبەر ئەوە ئەوروپا لە دۆزینەوەی جوگرافی و لێکۆلَینەوە کۆمەلاَیەتی و زمانەوانی و کەلتوری و هتد... چالاك بون لەم بوارە. ئامانجی ئابوری لە سەرەتای رۆژهەلاَتناسییەوە تا ئێستا هەر بەردەوامەو یەکێکە لە گرینگترین ئەو ئامانجەی وایکردووە لێکۆلَینەوەکانی رۆژهەلاَتناسان هەر بەردەوام بێت[٣٠].

کارگەکانیان ئێستا بەرهەم زیاتر بەرهەم دێنێت لە پێویستی خۆیان زیاترە(لەبەر ئەوە پێویستیان بە بازاڕ هەیە) هەروەها تا ئێستا پێویستیان بە کەرەستەی خاویشە کە لە جیهانی ئیسلامیدا زۆر هەیە. لەبەر ئەوە هەندێ لە بەناوبانگترین بانکەکانی رۆژئاوا بۆ نمونە (لوید و بانکی سویسرا) راپۆرتگەلی مانگانە دەردەکەن لە رواڵەتی ئابوریانە بەلاَم لە راستیدا لێکۆلَینەوە گەلێکی رۆژهەلاَتناسی تەواون، بە شێوەیەك راپۆرتەکە زانیاری دەربارەی بارودۆخی ئاینی و کۆمەلاَیەتی و سیاسی و رۆشنبیری ولاَتانی عەرەبی ئیسلامی پێشکەش دەکات تا سەرانی ئابوری و سیاسی شارەزای چۆنییەتی مامەلَەکردن بن لەگەلَ جیهانی ئیسلامیدا[٣١].

چوارەم/ ئامانجی زانستی:

هەندێ لە رۆژهەلاَتناسەکان ویست و ئارەزوویان هەبووە بۆ زانین و زانیاری رۆژهەلاَت، کۆمەلێك لە رۆژهەلاَتناسان شاگەشکە بوبون بە شارستانێتی رۆژهەلاَت دەیان ویست لە نزیکەوە شارەزا بن، بۆیە توێژنەوەو دراسەیان شێوازێکی زانستی ئەکادیمی پێوە دیاربووە، وەك گواستنەوەی زانیاری و

زانستەکان بە ئەمانەوە بەتایبەتی دەستنوسەکان(المخطوطات) کە گرینگی زۆریان پێدەدا، جا هەر چۆنێك بێت بەمە کارێکی زۆر چاکیان دەکرد، چونکە ئەگەر دراسەی ئەوان نەبوایە بەشێکی زۆری دەستنوسەکان لەناودەچون. ئەم توێژەی رۆژھەلاتناسان ژمارەیان کەمتر بووە بە بەراورد لەگەڵ ئەوانی تر کە پاڵنەری ئیمپریالیزمی و ئابوری و زایۆنی هاندەریان بووە. هەندێکیان تاڕادەیەك ئینصافیان هەبووە بەتایبەتی لە بارەی ئایینی ئیسلام، بگرە رۆڵێکی گرینگیان گێڕاوە بۆ ڕاستکردنەوەی هەڵەکانی رۆژھەلاتناسەکانی تر، هەروەها بەرگریشیان لە ڕاستیەکان کردووە، وەك رۆژھەلاتناسی فەرەنسی هونەرمەند (دینیە) کە بە بەها پیرۆزەکانی ئاینی ئیسلام مەندەهۆش دەبێ و دوایی لە جەزائیر نیشتەجێ دەبێ و موسڵمان بوونی ڕادەگەیەنێ، ناوی خۆی دەگۆڕێ بۆ (ناصرالدين دينيه). چەندەها بەرهەمی بەپێز لە بارەی ئیسلام و پێغەمبەری مەزن(ص) پێشکەش دەکات بە کتێبێك لە بارەی ژیاننامەی پێغەمبەر(ص) بە هاوکاری لەگەڵ زانایەکی جەزائیری دەنوسێ بە ناوی (اشعه خاصه بنور الاسلام) کە باسی هەڵەو هەڵبەستراوەکانی وڵاتەکەی دژی ئیسلام و پەیامبەرەکەی دەکات، دوایی لە فەرەنسا کۆچی دوایی دەکات و لەسەر وەسیەتی خۆی تەرمەکەی بۆ جەزائیر دەگوازرێتەوەو لەوێ دەنێژرێ[٣٢].

ئەم چینەی کە تەنیا بۆ مەبەستی لێکۆڵینەوەی زانستی و ئەکادیمی لەسەر رۆژھەلات هیچ یارمەتی و پاڵپشتیەکیان لێ ناکرێ لە چاو ئەوانەی کە سەر بە دەزگاکانی هەواڵگری ئیمپرالیزمی کەنیسەو دەوڵەتن، دەدرێنە بەرتوانج و ڕەخنە و تاوانبارکردنیان بە لادان لە مەنهەجی زانستی و یان ئەوان بەدوای عاتیفە کەوتون و مجامەلە لەگەڵ خەڵکی ناوچەکان دەکەن و دەیاندەوێ خۆیان لێیان

نزیك بكەنەوە، وەك ئەوەی لە دژی ڕۆژهەڵاتناس(تۆماس ئەرنۆڵد) ئەنجامیاندا بەتایبەت بە پەرتوكە بەناوبانگەكەی(الدعوة إلی الاسلام)[٣٣].

جا ئەوانەی لەوانەیە توشی هەڵە ببن، جا یان بەهۆی چاك نەزانینی زمانی ناوچەكە، یاخود زانیاری تەواویان دەربارەی بارودۆخی مێژووی ئیسلام نیە، بەڵام هەر كاتێ هەستیان بەمە دەكرد ئەوا ڕاستەوخۆ پاشگەزدەبنەوە. بەڵام بەشێكی زۆر لە ڕۆژهەڵاتناسان كە سەر بە دەزگاكانی هەواڵگری و زایۆنی و ئیمپریالیزمن، ئەوان بۆ بەرژەوەندی دیار كاردەكەن، دوژمنایەتی زۆری ڕاستیەكان دەكەن (دەربارەی ئیسلام) ئامادەن كە ڕاستیەكان بشێوێنن و هەڵبەستراوو تێكستی نابەجێ بەكار دەهێنن بۆ بەجێهێنانی مەرامەكانیان، كە ئەمەش بە هەموو شێوەیەك دوورە لە لێكۆڵینەوەی زانستی، ئەمانە پاڵپشتی ماددی و دەروونی زۆریان لێدەكرێ كە زۆربەیان پلەوپایەكی دەوڵەتی مەزن وەردەگرن بەتایبەتی ئەوانەی سەر بە مخابەرات و داگیركەرانن، هەروەك ڕۆژهەڵاتناس (ماكدۆناڵد) و (ماسینۆن) لەسەر ئاستێكی بەرز ڕاوێژیان پێ دەكرا، وەك دوو پسپۆڕی شارەزا بە كێشەكانی ئیسلام لە ئیدارەی داگیركاری لە باشوری ئەفریقیا تا پاكستان[٣٤].

پێنجەم/ ئامانجی ڕۆشنبیری:

لە دیارترین ئامانجی ڕۆژهەڵاتناسی بریتیە لە بڵاوكردنەوەی ڕۆشنبیری ڕۆژئاوایی كەوا لە دیدگایەكی خۆ بە گەورە زانینەوە پێی سەیری گەلانی تر دەكات. لە گرینگترین بوارەكانی ڕۆشنبیری بڵاوكردنەوەی زمانە ئەورووپیەكان و جەنگكردنە لەگەڵ زمانی عەرەبی و بۆیە كردنی وڵاتانی عەرەبی ئیسلامییە بە سروشتێكی ڕۆشنبیری ڕۆژئاواییەوە.

ڕۆژهەلاتناسی لەم بوارەدا زۆر چالاکە، پەیمانگەی زانستی و بە گاورکردن لە هەموو جیهانی ئیسلامیدا دامەزراند و هەولی بلاوکردنەوەی ڕۆشنبیرییەکەی و فیکرەکەی لە ڕێگای قوتابیانی ئەم پەیمانگایانە دەدات(٣٥).

شەشەم/ ئامانجی مێژوویی:

پەیوەندی لە نێوان ڕۆژهەلات و ڕۆژئاوا هەر لە کۆنەوە ئاراستەی جیاوازی هەبووە لە نێوان ڕق و خۆشەویستی و هێرش و دوژمنایەتی تێکدان و دروستکردنەوە، هەر کاتێ لە مێژوو قولبیتەوە بۆت دەردەکەوێ هەمیشە ڕۆژئاوا هێرشی هێناوە بۆ ڕۆژهەلات چاوی تێبڕیوە ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ پێکهاتەو فەلسەفەی دەروونی و تێڕوانینیان بۆ ژیان. پەیوەندیەکانی نێوان ڕۆژهەلات و ڕۆژئاوا بە درێژایی مێژوو کێشەو ئاژاوە بووە. لە نێوان هەلپەو هێمنی و بەهێزی و لاوازی ئەمە زیاتر زیاتر پەرەی سەند کاتێ ئیسلام بەدەرکەوت موسلمانەکان بەهێزبوون و ئیسلام پێگەی خۆی لە مێژوودا چەسپاندو کاریگەریەکی مەزنی لە ڕووداوەکان دروستکرد، لەم ڕوانگەوە زانایانی ڕۆژئاوایی بە دیراسەکردن و لێکۆلینەوە هەموو ئەوانەی پەیوەندیان بە ئیسلام و ڕووکەشەکان هەیە ببێتە مادەیەکی بەردەوام بۆ دیراسەکردن. ئەمە گەیشتە ئەو ڕادەیەی تاوای لەم زانایانە کردووە پرسیار بکەن بلێن ئەمە کێیە لە دەرگای مێژوو دەدات؟ لە کوێوە هاتووە؟ بۆچی؟ چی دەوێت؟ چی ئەنجام داوە؟ لەبەر ئەوەی دەستی گرت بەسەر مێژوودا دەبێت دیراسەی بکەین و لە هەموو ڕووێکەوە کە پەیوەندی بە شارستانێتی و ئاداب و فەلسەفەو ئایین و ...تد(٣٦).

لەوانە هەندێ لە دەروونی ڕۆژئاواییەکان هەستیان بە تالی ژێردەستەو هەژمونی ڕۆژهەلات کردبێت (ئەو ئاینە نوێیەی لە دەرگایدا) ئیسلام، بۆ ئەوەی

پەردەپۆشی بکەن و لە سەنگی کەم بکەنەوەو گرینگی و بەرزکردنەوەی شارستانیەتی یۆنانی و ڕۆمان لە بەرامبەریدا بکەنە بەربەست. مێژووی کێشەکانی ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا بۆ ئەو کاتە دەگەڕێتەوە بۆ چەند سەدەیەك کاتێ ڕۆژهەڵات توانی بەسەر ڕۆژئاوادا زاڵبێت، ئەوانیش هەستیان بە ژێردەستەیی و شکستکرد، هۆیەکی بۆ ژێردەستەیی ئیسلامەوە بووە بۆیە هەموو هەوڵیان بۆ ئەوە بووە لە گرینگی شارستانێتی ئیسلام کەمبکەنەوە. ئەمەشیان بۆ دەمارگیری ئەو مێژوونوسانە دەگەڕێتەوە کە تەنها چاکەی یۆنان و ڕۆمانیان لەبەرچاوە و بە گرینگی دەزانن ئەوانی تر ڕەتدەکەنەوە. زۆر لە هەوڵی ئەوەدانە شارستانێتی ئیسلام بەتایبەتی عەرەبی بە کەم بزانن و وەك کۆمەڵێ لە ڕۆژهەڵاتناسان هەنە کە زۆر دەمارگیر و ڕق لە دڵن وەك(رینان–نکلسون) لەم هۆکارە مەترسی زیاتر بەدەردەکەوێ کاتێ موسڵمانەکان بۆ ماوەی کەمتر لە سەدەیەك توانیان ئیمپراتۆریەتی بەرفراوان و ناودار لە سەدەکانی ناوەڕاست دابمەزرێنن وەك فەتحکردنی ئەندەلوس و ڕێگرتن لە مەغۆلەکان و فەتحکردنی قوستنتینە و ڕێگرتن لە بازرگانە ئەوروپیەکان بۆ ڕۆژهەڵات. دواتر دەوڵەتە ئەوروپیەکان لە نێو خۆیان بووە کێشە بۆ دەست بەسەرداگرتنی ئاسیاو ئەفریقیاو دوورخستنەوەی دانیشتوانەکەی دواتر هێرشی ناپلیۆن ڕق و کێشەی ڕۆژئاوا دیاری دەکات کە چەند بە پەرۆش بوون بۆ لەناوبردنی ئیسلام(٣٧).

لیستی سەرچاوەکان

١- أحمد عبدالحميد غراب، رؤية اسلامية للأستشراق، منتدى الإسلامي، لندن، ١٤١١ه.

٢- العبيدي: أ.د.رشيد، الحركة الاستشراقية مرامها وأغراضها، بغداد، ٢٠٠٣.

٣- حسين يوسف وفاس عزيز المدريس، مدخل إلى الاستشراق الدلالة التاريخ المنهج، الطبعة الأولي، دار إبن الاثير، موصل، ٢٠١١.

٤- عبدالحميد صالح حمدان، رۆژهەلاتناسان بەدرێژایی سەدەکان، وەرگێرانی: عماد جلال حبيب الله، چاپی یەکەم، چاپخانەی دار الفكر، بيروت، لبنان، ٢٠٠٩.

٥- عبدالقهار داود عبدالله العاني، الاستشراق والدراسات الإسلامية، طبعة الاولى، دار الفرقان، (الأردن: ٢٠٠٠).

٦- فەرهاد پیربال، سەرچاوەکانی کوردناسی، سلێمانی، ١٩٩٨، لە بلاوکراوەکانی بنکەی ئەدەبی و روناکبیری گەلاوێژ.

٧- کاوە مستەفا محمد-هاوراز، رۆژهەلاتناسی لە نێوان ستراتیجی داگیرکاری و ئایدیۆلۆژیای ستەمدا، چاپی یەکەم، چاپخانەی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠٣.

٨- کۆمەلێك نوسەر، رۆژهەلاتناسی و ئیسلام، وەرگێرانی: هونەر مولود حسین، چاپی یەکەم، چاپخانەی رۆژهەلات، ٢٠١٢.

٩- مصطفى السباعي، الاستشراق ملهم وماعليهم، مكتبة دار البيان، سوريا، ١٩٦٨م.

١٠- محمد عبدالله الشرقاوي، الاستشراق، دراسات تحليلية تقويمية، دار فكر العربي، (القاهرة: د.س).

گۆڤار:

١١- کەلسومە جەمیل، مێژووی رۆژهەلاتناسی و پالنەرو هۆکارەکانی، گۆڤاری ستاندەر، ژمارە(٢١)، کانونی یەکەم، ٢٠٠٧.

پەراوێزەکان:

١- أحمد عبدالحميد غراب، رؤية اسلامية للأستشراق، منتدى الإسلامي، لندن، (٥١٤١١)، ل٧.

٢- کاوە مصطفى محمد-هاوڕاز، ڕۆژهەڵاتناسی لە نێوان ستراتیجی داگیرکاری و ئایدیۆلۆژیای ستەمدا، چاپی یەکەم، چاپخانەی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠٣، ل٨.

٣- کۆمەڵێك نوسەر، ڕۆژهەڵاتناسی و ئیسلام، وەرگێڕانی: هونەر مولود حسین، چاپی یەکەم، چاپخانەی ڕۆژهەڵات، ٢٠١٢، ل٦.

٤- سەرچاوەی پێشوو، ل٧.

٥- عبدالحميد صالح حمدان، ڕۆژهەڵاتناسان بەدرێژایی سەدەکان، وەرگێڕانی: عماد جلال حبيب الله، چاپی یەکەم، چاپخانەی دار الفكر، بيروت-لبنان، ٢٠٠٩، ل٤.

٦- فەرهاد پیرباڵ سەرچاوەکانی کوردناسی، سلێمانی، ١٩٩٨، لە بڵاوکراوەکانی بنکەی ئەدەبی و ڕوناکبیری گەلاوێژ، ل١١.

٧- کۆمەڵێك نوسەر، ڕۆژهەڵاتناسی و ئیسلام، ل٩.

٨- محمد عبدالله الشرقاوي، الإستشراق، دراسات تحليلية تقويمية، دار فكر العربي، (القاهرة، د.س)، ل٢٦.

٩- العبيدي: أ.د.رشيد، الحركة الاستشراقية مرامها وأغراضها، (بغداد، ٢٠٠٣)، ل١٣.

١٠- أحمد عبدالحميد غراب، رؤية اسلامية للأستشراق، ل٢٦.

١١- کۆمەڵێك نوسەر، ڕۆژهەڵاتناسی و ئیسلام، ل٩-١٠.

١٢- هەمان سەرچاوە، ل١٠.

١٣- کەلسومە جەمیل، مێژووی ڕۆژهەڵاتناسی و پاڵنەرو هۆکارەکانی، گۆڤاری ستاندەر، ژمارە(٢١)، کانونی یەکەم، ٢٠٠٧، ل٤١.

١٤- فەرهاد پیرباڵ، سەرچاوەکانی کوردناسی، ل١١.

١٥- سەرچاوەی پێشوو، ل١١.

١٦- کۆمەڵێك نوسەر، ڕۆژهەڵاتناسی و ئیسلام، ل١٠.

١٧- کۆمەڵێك نوسەر، ڕۆژهەڵاتناسی و ئیسلام، ل١٠.

١٨- سەرچاوەی پێشوو، ل١١.

١٩- کاوة مصطفى محمد-هاوڕاز، ڕۆژهەڵاتناسی لە نێوان ستراتیجی داگیرکاری و ئایدیۆلۆژیای ستەمدا، ل١٠٢.

٢٠- سەرچاوەی پێشوو، ل١٠٣.

٢١- کەلسومە جەمیل، مێژووی ڕۆژهەڵاتناسی و پاڵنەر و هۆکارەکانی، ل٤٢.

٢٢- العبيدي: أ.د.رشيد، الحركة الاستشراقية مرامها وأغراضها، ل٣٢.

٢٣- کاوە مصطفی محمد-هاوڕاز، ڕۆژهەڵاتناسی لە نێوان ستراتیجی داگیرکاری و ئایدیۆلۆژیای ستەمدا، ل١٠٣.

٢٤- عبدالقهار داود عبدالله العاني، الاستشراق والدراسات الاسلامية، طبعة الأولى، دار الفرقان، (الأردن: ٢٠٠٠)، ص٢٩.

٢٥- کۆمەڵێك نوسەر، ڕۆژهەڵاتناسی و ئیسلام، ل١٣.

٢٦- أحمد عبدالحميد غراب، رؤية اسلامية للأستشراق، ل٤٤.

٢٧- کاوە مصطفی محمد-هاوڕاز، ڕۆژهەڵاتناسی لە نێوان ستراتیجی داگیرکاری و ئایدیۆلۆژیای ستەمدا، ل١٥.

٢٨- العبيدي: أ.د.رشيد، الحركة الاستشراقية مرامها وأغراضها، ل٢٨.

٢٩- سەرچاوەی پێشوو، ل٣٣.

٣٠- کۆمەڵێك نوسەر، ڕۆژهەڵاتناسی و ئیسلام، ل١٢.

٣١- سەرچاوەی پێشوو، ل١٢-١٣.

٣٢- مصطفى السباعي، الإستشراق ملهم وماعليهم، مكتبة دار البيان، سوريا: ١٩٦٨م، ل٢٧.

٣٣- سەرچاوەی پێشوو، ل٢٧.

٣٤- کەلسومە جەمیل، مێژووی ڕۆژهەتناسی و پاڵنەر و هۆکارەکانی، ل٤٣.

٣٥- کۆمەڵێك نوسەر، ڕۆژهەڵاتناسی و ئیسلام، ل١٤.

٣٦- حسين يوسف و فاس عزيز المدريس، مدخل إلى الاستشراق الدلالة -التاريخ- المنهج، الطبعة الأولى، دار إبن الأثير، موصل، ٢٠١١، ص١٧٣.

٣٧- سەرچاوەی پێشوو، ل١٧٤.

القسم العربي

كردستان العراق والدروس المستفادة من التجربة اليابانية في التحديث

ا.م.د. أحمد عبدالعزيز محمود
كلية الآداب ـ جامعة صلاح الدين-أربيل

المقدمة

نحن ندخل قرناً سيشهد المزيد من العولمة، سواء أردنا ذلك أم لا انها حقيقة، فالحواجز تسقط وتتكاثر كل أنواع التبادلات السياسية والاقتصادية والثقافية والاجتماعية والبشرية، لم يعد الناس في كردستان العراق يرغبون في البقاء ضمن جميع مغلق، انهم يريدون اجراء التبادلات، ورؤية الاشياء، والسفر، والاستفادة من تجارب الآخرين كالتجربة اليابانية في التحديث، انهم يريدون اعتبار العالم كله بمثابة ميدانهم، وليس فقط بلدهم أو مدينتهم أو قريتهم، وسوف يحدث ذلك على نحو أسرع وأسرع، كل ماعليك فعله في كردستان العراق هو مراقبه الجيل الشاب، الذي يكشف عن خصائص دولية في اهتماماته ومواقفه أكثر مما فعل الجيل الذي سبقه. لكن بالاضافة إلى هذا ينبغي الانفتاح على العولمة، هناك ايضاً رغبة لدى الأشخاص في الحفاظ على إحساس بالهوية الوطنية، وهذه الرغبة تفرض وجودها في كل مكان، أرى أنه من الضروري أن تتماشى العولمة مع احترام الهوية الوطنية، وهويتك تشمل بلدك الأصلي وثقافتك الأصلية وتاريخها ولغتها.

فاليابانية استطاعت ان تقدم انموذجاً فريداً نال ومازال ينال اعجاب العالم، فحتى الغربيين والأمريكيين عدوا ماحصل في اليابان نتاجاً للتأثير الغربي،

لم يخفوا اعجابهم بالذهنية والثقافة اليابانية، فالكرد حاول المزاوجة بين التقاليد والحداثة حققت نجاحات مهمة في مجتمع شرقي، فاقت في بعض معظم جوانبها الانموذج الأقليمي والعربي ووفقاً لذلك، على المثقفين العراقيين من جيل الشباب أن يعيدوا قراءة التجربة اليابانية من منظور عراقي، فالمثقف والمفكر العراقي يمكن أن يفهم هذه التجربة أكثر من غيره، وربما يستلهم منها دروساً في قوة الانتماء للوطن، والتفاني بكل غالي ونفيس من أجل ترابه.

فلايختلف العراقيون عرباً وكرداً وتركماناً وآشوراً في بناء وطنهم، وان يكون وطناً للجميع والجميع يرنو لوطن ديمقراطي فدرالي موحد متطور وشعب واعي ومثقف ومندفع للعمل والبناء، ونبذ الطائفية والعنصرية، وفي كل ذلك هناك دروس من الانموذج الياباني والشخصية اليابانية.

وهكذا أصبح من الطبيعي أن تستأثر تجربة مشرقية ناجحة في التحديث، باهتمام الشرق والعالم النامي، ومن هنا كان السؤال الأساسي: ماهي الدروس التي ينطوي عليها النجاح المذهل لليابان، هذه الدولة غير الغربية بالنسبة إلى البلدان النامية.

والواقع ان اليابان وحدها بين كل الأمم غير الغربية، تمكنت ولو بثمن باهظ من تحقيق أهدافها في التحديث والنمو بنفسها، ومن دون تمزيق المؤسسات والتقاليد خلال عملية التحديث هذه.

في المجال السياسي:

يمر الكرد بمرحلة صعبة، بل أنها تعد الأصعب والأخطر في تاريخ العراق، فمستقبله مستقبل أبنائه مرتبطان بمشكلات العراق المعقدة، لاسيما بعد الاحتلال الامريكي للعراق في (٩نيسان عام ٢٠٠٣)، ومانتج عنه من التداعيات التي أججت

الكثير من القضايا الخلافية، التي كانت نائمة منذ قرون والتي أوقعت الكتل والاحزاب السياسية والطوائف الدينية والقوميات والأقليات في صراعات دامية.

غير ان إقليم كردستان العراق قد اجتاز هذه المرحلة في عقد التسعينات من القرن الماضي، بعدما حدث من انقسام واحتراب واقتتال بين الاحزاب السياسية على الساحة الكردستانية، تلك الأمور السلبية التي أدت إلى تقسيم الاقليم الى دارتين مستقلتين عن بعضها بل متنازعتين فيما بينها، وقد لعبت قوى الشر التي كانت تعمل في الخفاء في تأجيج هذا الصراع لاسيما الدول الاقليمية.

ان هذه الاوضاع قد أثرت على مسيرة إقليم كردستان سلباً، ولكن القيادة السياسية للكرد قد أدركت مخاطر هذه السلبيات وكانت واعية بمستوى المسؤولية، وتمكنت من اجتياز هذه المرحلة بعد أن شكلت حكومة انبثقت من انتخابات جرت لأول مرة في الاقليم بشكل ديمقراطي حرّ عام (١٩٩٢م)، هذه التجربة الفتية التي ظهرت في الاقليم في اعقاب حرب الخليج الثانية قد أثرت على دول الجوار والمنطقة فلم ترق لها أن تنظر إليها بعين الاعجاب والتبريك، بل حاولت بشتى الوسائل القذرة وأدها وهي في المهد، الا ان تضامن وتكاتف الشعب الكردي مع القيادة السياسية الكردية تمكنا من انجاح هذه التجربة الفريدة في الشرق الأوسط، وتم دعمها من قبل الغرب والدول المتقدمة والدول التي لها مصلحة مع الشعب الكردي، هذا ولاننسى ان القيادة الكردية بدعم من المثقفين والنخبة الواعية من الشعب استفادت كثيراً في هذا المجال من التجربة اليابانية والكورية، ومن جراء ذلك وقبيل احتلال العراق ولدت في كردستان مؤسسات تشريعية وتنفيذية وقضائية مع ظهور دور فعال للفرد وعلاقته بالدولة وشعوره بالمواطنه بمفهومها الصحيح الصادق، مع مراعاة ظروف العشائر الكردية والعلاقات معها من قبل حكومة الاقليم، فضلاً عن مراجعة عملية الاصلاح السياسي والتعليمي وغيرها من المشكلات التي

كان يعاني منها المجتمع الكردي قبل حرب الخليج الثانية واحتلال العراق من قبل الأمريكان.

فالدراسة التاريخية المقارنة للشعوب التي تعرضت للاحتلال في التاريخ المعاصر، ضرورية للنخب السياسية والاقتصادية والثقافية في كردستان العراق وللخروج من بعض المشكلات المستعصية ينبغي الاستفادة من تجارب شعوب أخرى في هذا المضمار.

وعلى المؤرخ الكردي المعاصر المزاوجة بين اختصاصه الأكاديمي من الدقيق ودوره الوطني والقومي وواجبه تجاه بلده الذي يعد جزءاً من العراق، لايجاد حلول منطقية وعملية تلائم ظروف ومستجدات الأقاليم، وبذلك يكون دور المؤسسات الأكاديمية بنّاءةً وفعالاً، وليس بعيداً عن مشكلات المجتمع الكردي.

لقد قبلت القيادة السياسية الكردية وتفهمت ماطرحت وتطرحه النخب الأكاديمية من تجارب الشعوب التي خضعت للاحتلال وكيف اجتازت هذه الحقبة التاريخية المرّة المتمثلة بالاحتلال والاستعمار، واستطاعت هذه القيادة الحكيمة بناء تجربة ديمقراطية تتمتع بقسط وافر من الازدهار السياسي والاقتصادي والعمراني والثقافي، ومع ان الاقليم يعد نفسه جزءاً من العراق، إلاّ أنه سبق العراق في تحولات سريعة ومدهشة على جميع الأصعدة، لذا يجب على النخب العراقية الاستفادة من تجربة كردستان ونقلها إلى العراق والاقتداء بها.

وليس غريباً أن نقول إنه لم تسنح فرصة لأي شعب من الشعوب، لكي يشهد هذا التطور المفاجيء الذي يشهده الشعب الكردي، عندما انتقل فجأة من حالة الفقر والاضطهاد القومي من قبل الحكومات العراقية التي حكمت العراق منذ عام (١٩٢١م) إلى الاحتلال الأمريكي عام(٢٠٠٣م)، كما لايمكن شعب من الشعوب تغيير السمات المتأصلة في نفوس أبنائه مالم يتخل هذا الشعب عن القيم البالية والأفكار

الهدامة مع احتفاظه بحضارته الأصلية رغم تنبيه الحداثة الغربية وتجربة الشعوب التي تعرضت للاحتلال كاليابان وكوريا.

هذا وان الأرضية التي وقفنا عليها كانت هشة لدراسة البحث، لولا دراسات قدمها باحثون عراقيون وعرب وآخرون عن تجربة التحديث اليابانية، التي أصبحت أساساً منهجياً لدراسة الكرد ونموذجاً لتوظيفها خدمة لواقع المجتمع الكردي الحالي، الذي يتطلب تظافر الجهود المضنية للنخب السياسية والفكرية والأكاديمية للاستفادة من تجارب الشعوب الحية كالشعب الياباني لتطبيقها على واقع اقليم كردستان وبما ينسجم مع الروح والسجايا الكردية.

هذا ولايمكن التغافل عن الاشارة إلى ان أية أمة تنبع بما في داخلها، وان الاصلاح يجب أن يبدأ به، يمكن فيما بعد تطبيق التجارب المستوردة لتحقيق النهضة التي تريدها هذه الأمة أو تلك.

فإن التجربة الكردية خليط من تقاليدها ومن الحداثة الغربية، وان المؤثرات الخارجية يمكن ان تكون عاملاً فعالاً في تحديث أية أمة، وينبغي هنا الاشارة إلى ان المجتمع الكردي كان منغلقاً قبل حرب الخليج الثانية مع محيطها العربي والاقليمي والدولي، لكونه كان جزءاً من العراق المنزوي على نفسه بسبب الهيمنة الفردية المنغلقة، فلم تر الحداثة النور في كردستان كما لم تر في العراق، أما بعد حرب الخليج الثانية فإنه أصبح هناك نوع من الاستقرار السياسي في الاقاليم منذ عام(١٩٩٢م)، ولحد الآن وذلك بفعل ممارسة العملية الديمقراطية، مع تمتع الاحزاب السياسية في الساحة الكردستانية بالحرية للمشاركة في الانتخابات العامة والمحلية ومع اتخاذ القرارات التي تخص الاقليم.

هذا ويتجه الاقليم شيئاً فشيئاً نحو الاستقرار والأمان بصورة أدق وأضبط، فقد صدر الدستور الخاص به، وقد شجع هذا النوع من الاستقرار والأمان بعض الدول

العربية والأقليمية والدولية لاستغلال الفرصة لفتح بعض قنصلياتها في كردستان، كايران وتركيا ومصر والأردن والسويد وبريطانيا... ونأمل في القريب العاجل أن تحذو اليابان خدو هذه الدول في فتح قنصليتها أو سفارتها في الأقليم ليعود ذلك بالنفع والخير للطرفين في المجالات الاقتصادية والثقافية والسياسية...

في مجال الثقافي والاعلامي:

فيتمتع الاقليم بازدهار ثقافي واسع ويمكن لأي زائر أن يحسّ بذلك، من خلال رؤيته صدور أكثر من (٦٦٠)صحيفة ومجلة في عموم الاقليم، فضلاً عن وجود أكثر من (١٥) قناة فضائية تمثل مختلف الأطياف في كردستان منها الكردية والاشورية والتركمانية، وتجب الاشارة إلى ان هناك مراكز وأندية خاصة بهذه الأطياف تمارس نشاطاتها بحرية تامة ومثبتة في الدستور، وكذلك وجود عشرات المطابع والمؤسسات الحكومية والأهلية دون وجود رقابة اعلامية على المطبوعات، وهناك نقابة الصحفيين في كردستان تمارس عملها بنوع من الحرية، كما يجب أن لاننسى وجود مراكز ثقافية واجتماعية تجاوزت المئات، إلى جانب أجهزة الحاسوب وشبكة الانترنيت إلى كل مؤسسات الدولة، بل وحتى الى المقاهي والأندية، مما جعل الشباب الكردي يتقاطر على هذه المراكز بغية الاستفادة منها، هذا ولقد بادرت بعض النخب الثقافية إلى فتح دورات لتعليم اللغات الأجنبية ولاسيما الانجليزية والفرنسية من أجل تعليم ابناء الشعب الكردي هذه اللغات الحية.

أما في المجال الاجتماعي، فقبل حرب الخليج الاولى والثانية وحتى احتلال العراق، فنرى أن الرجل كان هو صاحب العمل في كردستان، بينما كان مجال عمل المرأة محصوراً في دوائر معينة مع مهنة التعليم، أما الآن فقد بدأ الوضع الاجتماعي يتغير بسرعة فائقة وعلى نحو بينْ، فقلت الفجوة بين الرجل والمرأة وكذلك بين

المجتمعات الحضرية والريفية، هذا وأصبحت لمشاركة المرأة دور فعال في تحقيق التغيير الاجتماعي في مختلف جوانب الحياة لدى الشعب الكردي، وهذا التغيير بدأ، عندما بدأت المرأة تشارك الرجل في الوظائف العامة في حكومة كردستان في الوزارات ومجلس النواب وفي القنصليات والمعاهد والكليات، كما دخلت في سلك الشرطة لاسيما في المرور والجوازات والمطارات، وان حكومة كردستان والاحزاب والكتل السياسية قد طبقت المعايير الدولية في مشاركة المرأة في تبوأ المناصب الادارية والمواقع البرلمانية أي بنسبة ٢٥٪.

كما ونلاحظ بصور واضحة ازدياد اعداد اللاتي يقدن السيارات منهن بحسب احصائيات دوائر المرور تفوق اعدادهن اعداد الرجل، فضلاً عن تخصيص بعض المتنزهات والمسابح والأماكن الرياضية بهن سواء كانت حكومية أو أهلية، كانت المرأة محرومة منها قبل حرب الخليج الثانية والاحتلال الأمريكي للعراق.

هذا ولابد من ذكر ان المرأة الكردية كانت تحرم من السفر إلى الخارج، إلاّ مع مرافق لها، في حين ان دستور الاقليم يسمح لها الآن السفر متى ماتريد، لذا فقد أقبلن على محاولة الحصول على جوازات السفر بكثرة كما وازدادت السفرات العائلية عن طريق شركات سياحية، بفضل ازدياد دخلهن الأسري وانفتاحهن على المجتمع العربي والاقليمي والدولي.

كما وشهد الاقليم تطوراً سريعاً في مجال خدمة المرأة والتخفيف عن كاهلها عن طريق فتح دور حضانة ورياض الأطفال ولاسيما الأهلية منها، وازدادت النسبة ٦٠٪ عما كان عليه في التسعينات.

هذا ولاننسى عن زيادة نسبة الزواج بين الشباب بين الجنسين وقد تغيرت اساليب الزواج كثيراً وتجاوزت القيم التي كانت سائدة قبل عام (١٩٩٠م)، فكان الزواج وفقاً لظروف اجتماعية خاصة وعادات وتقاليد قديمة، بيد انه قبل وبعد

الاحتلال قد كسر القيود الاجتماعية، وفقاً لاختيار ورغبات طرفي الزواج بين طلاب المعاهد والجامعات وموظفي دوائر الدولة، ويجب أن نقر ونعترف لاتخلو هذه الحرية والانفتاح في الزواج من بروز وخلق بعض مشكلات اجتماعية هنا وهناك بين ظهراني الكرد لعدم استيعابهم هذه الأمور المستحدثة في مسألة الزواج والتي أرهقت هذه الظاهرة المجتمع الكردي وأوجب عليه أن يدفع ضريبتها متمثلة بكثرة ظاهرة الطلاق بين تلك الزيجات، هذا وان المرأة الكردستانية وبدءاً بمرحلة بداية التسعينات قد لعبت دوراً متميزاً في مطالبتها بحقوقها الاجتماعية والاقتصادية والثقافية الرياضية، مما أدى إلى حصولها على حظ في كل من هذه المجالات فنرى أن حكومة إقليم كردستان قد فتحت مركزاً تحت عنوان (بيت خانزاد) لايواء المشردات المهددات بالقتل أو استخدام القوة ضدهن، وكذلك مركز (مـهم و زين) للأغراض نفسها إلى غير ذلك من المراكز والمجالات والنشاطات الاجتماعية والثقافية والتعليمية التي جعلت المرأة الكردستانية تضاهي قريناتها من نساء العالم من الدول المتقدمة في عصر العولمة والتكنولوجيا والمعلومات وإلى آخرها...

في مجال العمراني:

فقد أهتمت بذلك حكومة كردستان اهتماماً استثنائياً وذلك عن طريق تخصيص برامج وحملات كثيرة من أجل بناء وتنظيم المجتمع، وسارت باتجاه معاكس وبفارق كبير مع ماكانت عليه الامور قبل وبعد الاحتلال الأمريكي للعراق، فعلى سبيل المثال خصصت الحكومة قسطاً كافياً من الأموال لبناء الشقق والدور السكنية للشهداء والشباب وذوي الدخول المنخفضة وذلك بطريقة أقساط شهرية مريحة جداً. فضلاً عن ظهور مكاتب أهلية استشارية بدعم من الدولة تمنح الراغبين قطع أراضٍ سكنية لبناء مساكن لهم مقابل أقساط معقولة ومقبولة من قبل الناس.

ونتيجة لذلك فقد شهدت منطقة كردستان حركة عمرانية غير مسبوقة في شتى ومختلف المجالات ومقتضيات الحياة الجديدة منها بناء عمارات سكنية وفنادق وأسواق ومبان خاصة بالوزارات ودوائر الدولة، فضلاً عن بناء معارض خاصة للسيارات، مع انشاء بعض المعامل الانتاجية الأهلية والحكومية كمعامل المشروبات الغازية ومعامل الالمنيوم، مع استحداث مبانٍ خاصة لشركات تجارية، كانت معدومة قبل حرب الخليج الثانية واحتلال العراق، وهذه الحركة العمرانية شملت حتى القصبات والأقضية في اقليم كردستان، ولاننسى ان حكومة اقليم قد أولت رعاية خاصة بتوسيع الشوارع وتبليطها مع تحديث شبكات الماء وايصال الكهرباء إلى جميع المناطق النائية والقريبة، فضلاً عن اقامة بعض القناطر والجسور في داخل المدن وخارجها، والقيام بحملة تشجير الطرق والمناطق بعد أن طالت إليها أيادي التخريب والتجريف خلال الحرب العراقية الايرانية من قبل الجيش العراقي وجعلها مناطق محرمة مع تهجير سكانها واسكانها في مجمعات قسرية.

في مجال التربية والتعليم العالي:

فلقد سبقت وزارتا التربية والتعليم العالي في حكومة كردستان زميلتيها في الحكومة العراقية من خلال تجديد وتطوير المناهج التعليمية والغاء بعض ترسبات الماضي من التوجيهات القومية ونزعة العروبة، والافكار الشوفينية والتي تؤدي إلى زرع الفتنة واشعال نار الطائفية بين افراد المجتمع الكردي والعراقي، وعلى اثر ذلك ازداد معدل الدخول للمدارس والمعاهد أكثر من(٦٠٪) لو قارناه بعقد الثمانينات من القرن الماضي، وخير دليل على ذلك كانت هناك جامعة واحدة في كل الأقليم في عام(١٩٩٠م)، وهي جامعة صلاح الدين والآن توجد أكثر من (١٦)جامعة مع عشرات المعاهد الادارية والفنية والتقنية والطبية ودور المعلمين والمعلمات والسياحة ...الخ

وكان عدد التدريسيين في الجامعة المذكورة لايتجاوز (٢٩٠)تدريسياً والآن يتجاوز عددهم(٤٥٠٠) تدريسي، كما وجرى فتح معاهد وكليات حتى في قصبات المدن، فضلاً عن ارسال اعداد غير قليلة من الطلاب والطالبات إلى خارج العراق لأغراض الدراسة في مختلف الاختصاصات ولاسيما الطب والهندسة، إلى دول أمريكا وبريطانيا فرنسا وروسيا وأوكرانيا والهند وماليزيا ومصر الأردن وتركيا... هذا وقد خصصت حكومة الاقليم ميزانية كبيرة لوزارة التعليم العالي لبناء المختبرات العلمية مع استحداث أقسام اللغات الفرنسية والفارسية والتركية، حبذا لو تبادر اليابان أن تفتح قسم اللغة اليابانية في كلية اللغات جامعة صلاح الدين، وكذلك بناء دور سكنية لاساتذة المعاهد والكليات في معظم جامعات كردستان مقابل أسعار معقولة جداً.

في مجال التسامح السياسي والمصالحة الوطنية في اقليم كردستان:

بادرت الجبهة الكردستانية التي كانت تقود العملية السياسية في كردستان في أعقاب حرب الخليج الثانية إلى إصدار عفو شامل عن جميع الافراد من العشائر الكردية والعاملين في صفوف الحكومة المركزية في جميع دوائر الدولة، لممارسة عملهم ضمن دوائرهم إذا كانوا موظفين لأنخراطهم في العملية السياسية ودّ هؤلاء الذين عملوا مع الحكومة الكردستانية أو مع حزب البعث لترك صفوفهم، وهكذا استطاعت القيادة الكردية الحكيمة أن تتخلص من عمليات الانتقام والثأر بين فئات الشعب الكردي.

وتككرت التجربة ثانية عندما أعلن السيد مسعود البارزاني في اجتماع المعارضة العراقية في شهر شباط عام(٢٠٠٣) في لندن عن منح عفو عام وشامل لجميع العراقيين الذين لم يرتكبوا جرائم واستفاد أفراد كثيرون من الشعب الكردي

أيضاً من هذه البادرة الجيدة فالتحقوا وانخرطوا في العملية السياسية بعد الاحتلال، ولم يحدث أي انتقام وعملية ثأر بين صفوف الشعب الكردي، بعكس الحالة التي حصلت عند العراقيين خارج اقليم كردستان، حيث بدأت الاحزاب السياسية بتصفية عناصر لدى الاحزاب الأخرى، أو تصفية عناصر كانوا في صفوف حزب البعث أو ضباط في الجيش العراقي، ولم تقف الأمور عند هذه الحدود بل، بدأت الحرب الطائفية بين السنة والشيعة في جميع أنحاء العراق ماعدا كردستان، وبدأت أيضاً عمليات تهجير بين الأطراق، فقبل الاحتلال الأمريكي لم يكن الشعب العراقي يصرف هذه الطائفية المقيتة، وحدث ماحدث في العراق لم يكن بالحسبان في عمليات الانتقام والثأر بالقتل والخطف والحرق في اعوام (٢٠٠٦ و ٢٠٠٧)، حيث هاجرت الآلاف العوائل من منازلها، ولم تستفد الاحزاب والكتل السياسية العراقية من تجربة كردستان العراق واليابان، من قرار العفو والمصالحة الشاملة بين العناصر التي عملت مع الحكومة قبل الاحتلال، وساد روح الثأر بدلاً من روح التسامح والمصالحة بين العراقيين أنفسهم دون التدخل الأقليمي والأمريكي في هذا المجال.

ومن الملاحظ ان حكومة كردستان وقيادتها السياسية لم تطبق قرار بول بريمر الحاكم المدني الأمريكي في العراق فيما يخص اجتثاث البعثين وحل الأجهزة العسكرية، هذا القرار شمل أكثر من (١٠٠)ألف شخص، وبذلك تجنب اقليم كردستان المشكلات المرتبة من هذا القرار، ولم تظهر مقاومة مسلحة في الأقليم، بينما ظهرت في العراق، فضلاً عن تنامي الشعور القومي العنصري العربي بعد الاحتلال، وجرت تغذية هذا الشعور من قبل بعض دول المنطقة، هذا فضلاً عن ظهور تنظيمات القاعدة الارهابية في العراق، وكذلك تدخل دول الجوار للعراق في شؤونه.

ولهذا نجد ان الاقليم شهد بدلاً من حدوث الانفجارات وسقوط الصواريخ، عقد المؤتمرات والاجتماعات السياسية، مع اقامة معارض للشركات العالمية وكذلك معارض للكتب الدولية. فضلاً عن اقامة ندوات وتدريبات رياضية، وكذلك احتضان الآلاف العوائل العربية الذين سكنوا في الاقليم بل تعينوا وحصلوا على وظائف كثيرة شأنهم شأن اخوانهم في كردستان، لاسيما في مجال الصحة والجامعة والتربية، مع فتح عيادات خاصة لهم، وهذا كله جرى بفعل قرار العفو عن نشر القيادة السياسية روح المصالحة الوطنية والقومية ومحاولة نسيان ماحدث بين افراد الشعب، كما ونجد ان هذا التطور والعمران والتطور الكردية، بينما لم تستطع الاحزاب السياسية والكتل الموجودة في الساحة العراقية استيعاب وتقبل روح المصالحة ونبذ روح الانتقام والثأر، مثلما حصل في اليابان وكوريا، حيث تجاوزوا عمليات الانتقام واجتازوا هذه المرحلة بأمان بروح المصالحة وبنوا جميعاً اليابان التي ينعم جميع أبنائها وكذلك أبناء الكرة الأرضية بفضلهم بخيراتها وتقدمها.

أما في مجال الهوية الوطنية والقومية في كردستان العراق:

فإن المتتبع لتطور تجربة كردستان مع الولايات المتحدة الأمريكية والغرب بين اعوام(١٩٩١-٢٠١٠م)، يلاحظ ان الاجراءات التي اتخذتها القيادة السياسية الكردية وحكومتها المتعاقبة منذ عام(١٩٩٢م)، قد سايرت تطلعات وتوجهات الغرب من النواحي السياسية والاقتصادية والثقافية، مع مراعاة الضغوطات التي تمارس من الداخل والخارج لاجبار الامريكيين في العدول عن تنفيذ بعض مشاريعها والانصياع لرغبات العراقيين والكرد لاسيما في اتخاذ القرارات التي لاتنسجم ولاتتماشى مع عادات وتقاليد العراقيين عموماً والكرد خصوصاً.

فقد غدا الاحتلال الأمريكي يحرك اجندته هنا وهناك في اثارة بعض المشكلات بين المكونات العراقية من سنة وشيعة والكرد، ويعيشون في دوامة العنف ولم يتم اتفاقهم على الهوية الوطنية فيما بينهم، وعليه فان القراءات المتكررة والمتأنية من قبل النخب السياسية والأكاديمية للتجربة اليابانية من قبل العراقيين تدفعهم إلى مزيد من الدراسات المقارنة بين هذه التجربة والانبهار بسيرورة النجاحات اليابانية المستمرة لبناء هوية وطنية جماعية موحدة، ومحاولة فهم جاد من قبل الكرد والعراقيين معرفة الأسباب والدوافع التي أدت إلى هذه النجاحات مع الأمريكان، بعكس التجربة العراقية مع الاحتلال الأمريكي في هذا المجال، هل الخلل يكمن بين العراقيين أم يعزى إلى التدخل الأمريكي، لذا على الجميع استنباط حلول ناجحة لها يمكن تحقيقها من خلال فهم أعمق لتاريخ العراق قديماً ووسيطاً وحديثاً، مع فهم مواقف المجاميع الثلاثة المتحكمة بالساحة العراقية الشيعة والسنة والكرد في وقتنا الحاضر.

عندما نخوض في غمار التاريخ العراقي نكتشف وجود ثلاث مجتمعات متواصلة مع بعضها البعض ولو بشكل واهن ولاسيما بعد الاحتلال الأمريكي، ولكل منها ذاكرته وطموحاته وتوجهاته الجماعية وتصوره الخاص بهويته التي تكونت وتبلورت بتأثير عوامل ذاتية وموضوعية ومحلية واقليمية، وهذه المجاميع تتصادم فيما بينها ومن ثم مع الدولة نفسها، فضلاً عن ولاء بعض الساسة العراقيين للسفارة الأمريكية والغرب وبعض الدول الاقليمية، أكثر من ولائهم لوطنهم العراق.

يشير المؤرخ الأكاديمي الأمريكي اريك دافيس ان ثورتي (١٩٢٠ و ١٩٥٨م) مكنتنا من تقديم وتوحيد الهوية الوطنية للعراقيين جميعاً دون التمييز، وكان المواطن العراقي ولاؤه للوطن بدلاً من الولاءات الطائفية والعرقية والمذهبية الموجودة حالياً في العراق بعد الاحتلال الأمريكي.

وهنا لابد من الاشارة إلى ان المجتمع الكردي قد اتخذ الهوية الوطنية الكردستانية من خلال توحيد جميع مكونات المجتمع الكردستاني كرداً وتركماناً واشوراً وآخرين دون التمييز بينهم أو تهميش جهة معينة في الحقوق والمشاركة في السلطة السياسية وجميع مرافق حكومة كردستان، ورجوع الأخيرة إلى رأي هذه المكونات دون التفريط بهم، لذا ولدت لدى المكونات الكردستانية الهوية الوطنية التي يعتز بها كل مواطن يسكن كردستان، وعليه يمكن القول ان حكومة كردستان قد استفادت من التجربة اليابانية في هذا المجال.

الاستنتاجات

من الصعب تفسير التجربة اليابانية بشكل قاطع ونهائي، الا ان هناك عوامل سر وراء نجاح هذه التجربة يمكن تحديدها وأهمها:

١- الموقع الجغرافي الذي وفر لها الحماية ضد الغزو الخارجي وضد الاستعمار الغربي، وسهل لها بعد الثورة مواصلة سياسة الانعزال النسبي، فضلاً عن قيام عملية التحديث جاءت بمبادرة ذاتية وباستقلال تام عن أية سلطة خارجية أجنبية.

٢- ولاننسى عن وجود التجانس الأثني والثقافي للمجتمع الياباني وانعدامه في المجتمع العراقي قبل وبعد الاحتلال الأمريكي له.

٣- هذا وتجب الاشارة إلى ان امتداد سلام شامل في اليابان على مدى (٢٥٠) سنة قبل قيام(المايجي) مما أدى إلى تكوين نظام بيروقراطي في عهد(توكوغاوا) السابق للثورة، يندر أن يكون له مثيل في العالم، بينما العراق لم يشهد استقراراً سياسياً منذ ان شكلت الحكومة عام (١٩٢١م)، فضلاً عن دخولها حروب عدة منها مع ايران والكويت والتحالف الغربي بقيادة الولايات المتحدة الامريكية، ناهيك عن الاقتتال الداخلي مع الشعب الكردي لمدة أكثر من نصف قرن.

٤- ليس من قبيل المبالغة القول بان سادت الوحدة الوطنية والاستقرار الاجتماعي، اللذان يغذيان الاعتماد الذاتي والاساليب العملية في التعامل السياسي والاقتصادي واضعفات النزعات العقائدية والفلسفية الدينية بين اليابانيين، بينما غابت روح الوحدة الوطنية هذه عند العراقيين لاسيما بعد الاحتلال الأمريكي.

٥- ان الولايات المتحدة الأمريكية في العراق واقليم كردستان، لم تخصص جهداً وقسطاً كافياً للبنية والمشاريع العمرانية والمعامل والصناعات والكهرباء، لكي يصبح العراق دولة مستهلكة تعتمد على الأمريكان والدول الغربية في هذه المجالات.

الخلاصة

ينبغي ان الهدف من هذه الدراسة لايعني أبداً الرغبة في التقليد أو الدعوة إليه، وانما يعني توصل مناهج الفلسفة والعلوم الانسانية تقنيات البحث الأكاديمي، لدراسة النموذج الياباني، ووضع النتائج المتأتية عن الدراسات والبحوث في متناول صانعي القرار السياسي والثقافي والاقتصادي والاجتماعي والتربوي والتعليمي في العراق واقليم كردستان.

وتجدر الاشارة هنا إلى أنه يستوجب عملياً اخضاع النموذج الياباني للدراسة النقدية من قبل باحثين واكاديميين عراقيين وكرد، وازالة نزعة الهالة القدسية عنه وكشف أسباب نجاحه ومكامن فشله ووعي منطقه الداخلي من حيث مؤالفته بين الخصوصية والعصرنة ومايمر به العراق وكردستان حالياً. وستتيح هذه الدراسة تحديد مستوى محاكاة النموذج الياباني، ونوعيتها وكيفية توظيف تقنياته وخبراته في سبيل مستقبل تنموي شامل وفعال في المجتمع العراقي والكردي معاً.

وهكذا لم يعد الاقتداء بالنموذج الياباني، وهو هاجس يعود إلى زمن النهضة العصري، مقتصراً على كشف محاسن التجربة اليابانية، بل يفترض التوغل في

العمق لكشف قوانين جدلية الاصالة والعصرنة وجدلية الخصوصية التي تجعل من النموذج الياباني فريداً ومتفرداً.

المـــراجع

١- ناغاي ميتشيو، ميغال أوروتشيا: نهضة اليابان (ثورة المايجي إيشين)، اشرف على الطبعة العربية، انطوان بطرس، تقديم: هشام شرابي، شركة المطبوعات للتوزيع والنشر، (لبنان: ١٩٩٣م).

٢- د.محمود عبدالواحد محمود: التجربة اليابانية رؤية عراقية، بيت الحكمة العراقي، (بغداد: ٢٠١٠م).

٣- ليورا لوكيتز: العراق والبحث عن الهوية الوطنية، ترجمة: دلشاد ميران، دار ئاراس للنشر، (أربيل: ٢٠٠٤م).

٤- اريك دافيس: مذكرات دولة السياسة والتاريخ والهوية الجماعية في العراق الحديث، ترجمة: حاتم عبدالهادي، المؤسسة العربية للدراسات والنشر، (بيروت: ٢٠٠٨م).

٥- جاريث ستانسيلد: الانتقال إلى الديمقراطية، الارث التاريخي والهويات الصاعدة والميول الرجعية، في المجتمع العراقي حفريات سوسيولوجية في الاثنيات والطوائف، الفرات للنشر والتوزيع، (بغداد: ٢٠٠٦م).

٦- سليم مطر: جدل الهويات، عرب، أكراد، تركمان، سريان، يزيدية صراع الانتاءات في العراق والشرق الأوسط، المؤسسة العربية للدراسات والنشر، (بيروت: ٢٠٠٣م).

٧- علي الوردي: لمحات اجتماعية من تاريخ العراق الحديث، ط٣، دار الرائد، (بيروت: ٢٠٠٥م).

٨- كيكوساكاي: العراق واليابان تاريخ وعلاقات، ترجمة وتقديم: د.محمود عبدالواحد محمود، د.علي حسين حسون، (بغداد: ٢٠٠٩م).

٩- ادوين رايشاور: اليابانيون، ترجمة: ليلى الجبالي، عالم المعرفة، (الكويت: ١٩٨٩م).

١٠- فوزي درويش: اليابان، الدولة الحديثة والدور الأمريكي، (طنطا: ١٩٩٤م).

١١- نجم الثاقب خان: دروس من اليابان للشرق الأوسط، مركز الأهرام للترجمة والنشر، (القاهرة: ١٩٩٤م).

١٢- نعمان عبدالرزاق السامرائي: في أعماق التجربة اليابانية، دار الحكمة، (بغداد: ٢٠٠٠م).

١٣- خليل درويش: الدبلوماسية اليابانية مابعد الحرب الباردة، مركز الدراسات الأسيوية، (القاهرة: ١٩٩٩م).

١٤- حسين شريف: التحدي الياباني في التسعينات، مكتبة مدبولي، (القاهرة: ٢٠١٠م).

١٥– مسعو ظاهر: النهضة اليابانية المعاصرة الدروس المستفادة عربياً، مركز دراسات الوحدة العربية، (بيروت: ٢٠٠٢م).

١٦– تمت الاستفادة من البيانات الصادرة من حكومة اقليم كردستان بما فيها وزارة الثقافة والتربية والتعليم العالي والاعمار والاشغال والنقل والمواصلات فضلاً عن دوائر أخرى كالمرور العامة والجوازات والرعاية الاجتماعية وكذلك الصحف والمجلات والقنوات الفضائية في اعداد هذا البحث.

عن الاعلام الحديث ولغته وخطابه

د.هوشيار مظفر علي امين

الاعلام الجديد نمط معرفي في الذات والصفات وهو النمط الذي يؤثر اليوم كل التاثير

في الحياة

السياسية

الاجتماعية

الاقتصادية

الثقافية

على حد سواء في ذلك كله

واليوم فان الاعلام الجديد مرتبط بين

الخبر

القصة

الواقعة الحدثية

نمط الصياغة

ولقد زاد تاثر القصص في بناء الاعلام الجديد بين

الصحافة التقليدية

الصحافة الالكترونية

مواقع التواصل الاجتماعي

الاعلاميين الجدد

حتى تحولت القصة في الاعلام الجديد الى

بناء منظومي للمنظومة الاعلامية نفسها

فالقصة في مراكز الصحافة والاعلام ومؤسسات الصحافة والاعلام هي

المكون الرئيسي للحدث نفسه

ونلاحظ مثلا ان نمو الرواية ونمو القصة صار بديلا عن الخبر الجامد

وهكذا فان الرواية والقصة في الاعلام الجديد تكون الراي العام نفسه

فرواية واحدة يمكن لها ان تغير الوعي العام باكثر مما يغيره الكتاب التاريخي او الاجتماعي او السياسي لان القصة طريق الدخول الى القلب اكثر من الكلمة الجافة

وعلى سبيل المثال فان ما احدثته قصة السلطانة حرم التي تحولت روايتها الى مسلسل تركي بعدة مواسم عرف باسم

حريم السلطان

كان تغيرا للرؤية نحو مجتمعات السلاطين العثمانيين وحريمهم رغم ان ما قالته القصة والرواية موجود في كتب التاريخ نفسها ولكن الناس مولعة بالقصة والرواية وغير مائلة في الاعم الاغلب لكتاب جاف ولعل ذلك يفسر تدخل رئيس الوزراء رجب طيب اردوغان في منع اخراج موسم جديد من القصة والرواية لانه وجدها مع مسلسلها صاغت الراي العام نحو ما يراه هو تغيرا في النظرة الثقافية للتاريخ العثماني

ان الذي نراه اليوم في مواقع الصحف مثل نيويورك تايمز وواشنطن بوست وفي

تويتر

فيس بوك

وما يتم اخراجه على

يوتيوب

انما هو نمط جديد للاعلام وجدت في تحليلي له انه يمكن ان يكون

اعلام القصة المبني على الحكاية المؤثرة

وتلك بعض ما وجدتها من رؤى في هذا الجانب

على ما اوصلني اليه اجتهادي

تحقيق المخطوطات العلمية

أ.د.عماد عبدالسلام رؤوف
كلية الآداب ـ جامعة صلاح الدين

بسم الله الرحمن الرحيم

إن الكتب المؤلفة في علم تحقيق المخطوطات استمدت قواعدها، في الغالب، من تجارب مؤلفيها في عالم التحقيق، فإذا كانت هذه التجارب تختص بالمخطوطات الأدبية، جاءت تلك القواعد لتعالج طرق تحقيق هذا النوع من المخطوطات، وهكذا الحال فيما يتعلق بالمخطوطات الباحثة في حقول المعرفة الأخرى.

صحيح أن ثمة عواقد ثابتة تعد قواسم مشتركة للتحقيق، على اختلاف ضروب الكتب المحققة، من قبيل جمع النسخ المخطوطة، وتحديد النسخة الأم من بينها، ومقابلتها على غيرها، وما إلى ذلك، إلا أن تطبيقات تلك القواعد تختلف —إلى حد ليس بالقليل— بين ضرب وآخر. ومن الملاحظ أن جميع ما ألف في قواعد التحقيق، جاء —إلى حد الآن— ليلبي حاجة المحققين في العلوم الأدبية، واللغوية، والتاريخية، والفقهية، وماهو داخل في نطاقها بوجه عام، بيد أن ثمة ضروباً من العلم لما تزل بحاجة إلى قواعد تراعي خصوصيتها، وتستجيب للاختلافات، وإن كانت يسيرة أحياناً، بينها وبين غيرها من العلوم، وبخاصة العلوم البحتة، مثل الكيمياء، والطبيعة، والحساب، والهندسة، والفلك، والطب، والصيدلة، وعلم الأرض، والحيل(الميكانيك)، والعلوم العسكرية وغيرها. وتبتدئ هذه الاختلافات من مرحلة انتقاء المخطوط، مشروع التحقيق، وحتى آخر مراحل إخراجه للقراء.

وسنحاول فيما يلي أن نأتي –بسرعة– على بيان بعض مايختص به عمل المحقق لمثل هذه العلوم، وذلك على النحو الآتي:

١– ثمة مخطوطات كثيرة جداً في كل مجال من مجالات العلم، فلابد من تحديد معيار واضح يجري على أسسه أختيار المخطوطات الذي سيعني به المحقق، فإن لم يجد مثل هذا التحديد، ضاعت جهود كبرى في أعمال ضئيلة القيمة، وتبدد وقتٌ طويل فيما لا طائل تحته، ونعتقد أن أسس هذا المعيار في الاختيار هي:

أ– أن يقدم المخطوط إضافة جديدة للمعرفة، كأن يتضمن فكرة أو أفكار لم يسبق أن تناولها مؤلف من قبل، أو ألمح إليها عالم في المجال الذي تبحث فيه.

ولا يعني هذا أن تكون كل أفكار الكتاب جديدة، أو رائدة في بابها، فأمر كهذا بعيد عن التصور، ولايتوفر إلا في النادر من الكتب، ولكن قد يضم الكتاب فكرة واحدة تستحق، لجدتها، أن يبذل الجهد في تحقيقه كله، فكتاب (شرح تشريح القانون) لابن النفيس(المتوفي سنة ٦٨٧هـ/١٢٨٨م) يتألف من خمسة بحوث، لم تلق من اهتمام الأطباء المسلمين مالقيته مؤلفات طبية أخرى، إلا أن بضعة نصوص منه اثارت اهتمام الاطباء المحدثين إلى الحد الذي جعل اسم ابن النفيس يفرض نفسه على أوساط العلماء في كل مكان، وهذه النصوص هي التي وصف فيها الدورة الدموية في الرئة، وتقريره بأن عضلات القلب تتغذى من الأوعية المبثوثة في داخلها لا من الدم الموجود في أجوافه، فهذه النصوص على قصرها النسبي جعلت من الكتاب واحداً من أبرز المؤلفات الطبية في العالم.

وكتاب (منافع الأحجار) لعطارد الحاسب البغدادي(المتوفى سنة ٢٤٣هـ/٨٥٧م) أكثر فيه مؤلفه "من العزائم والرقي فاسترذل" على حد تعبير البيروني(الجماهر ص٢١٧) ولكنه مع هذا انفرد بسبقين عالميين، هما اكتشافه لخاصية الدسامة(Oilness) في الحجر، وخاصية الصلادة(Hardness) فيه، فهذان الاكتشافان يكفيان في تقديرنا أن يكونا مبرراً لتحقيق الكتاب ونشره على الرغم

مما أعتور الكتاب من هنات كما تقدم. وكثيرة هي كتب الكيمياء التي خصصت معظم فصولها لوصف طرق موهومة لتحويل المعادن الرخيصة إلى ذهب أو فضة، وليس في هذا جدة بالطبع، إلا أن المهم فيها يكمن في جوانب، أو ربما فقرات متناثرة، تناولت موضوعات كيميائية علمية حقيقية، لم يقصد مؤلفو تلك الكتب أن تكون من غايتهم.

ب- أن يؤكد الكتاب على فكرة علمية صحيحة قال بها بعض العلماء في عصر مضى، ولكنها نسيت، أو تنوسيت، في العصور التالية لأسباب مختلفة. من ذلك مثلاً أن ظاهرة انفجار النجوم الضخمة وتحويلها إلى شظايا مادية وإشعاعات وغازات تندفع بعيداً عن مركزها، كانت على الدوام من الظواهر التي أهتم بها الأقدمون بوصفها تجلب النحس للإنسان، إلا أن نصا واحدا في وصف هذه الظاهرة، أورده علي بن رضوان(المتوفي سنة ٤٦٠هـ/١٠٦٧م) في كتابه(شرح المقالات الأربعة في القضايا بالنجوم لبطليموس) جعل من هذا الكتاب مهماً، ليس بوصفه كتاب طب فحسب، ولكن بصفته يحتوي على معلومات دقيقة، وان لم تكن جديدة، لاحدى أهم الظواهر الفلكية في الكون.

ومثل هذا أن فكرة دوران الأرض حول الشمس كانت معروفة في بعض الأوساط العلمية في بلاد الإغريق القديمة، لكنها تنوسيت في العصور الوسطى بتأثير الكنيسة، وشاعت بدلها فكرة معاكسة تماماً، تقول بثبات الأرض ودوران الشمس حولها، فإذا وجدنا مخطوطاً عربياً أكّد، ولو في فقرة واحدة تلك الفكرة الصحيحة، فان أهمية هذه الفقرة، ورغم عدم جدتها، تكمن في أنها أثبتت ميّزة الحضارة الإسلامية في أنها رعت هذه الفكرة في عهود التخلف لتصل بها إلى العصر الحديث، وتلك ميزة كبرى تستحق أن تكون سببا في تحقيق المخطوط كله، حتى لو كانت معلوماته الأخرى عادية تماماً.

ج- وربما لم يحو مخطوط شيئاً من ذلك كله، لكنه ازدان بصور أو أشكال هندسية أو جداول رياضية، وضحت ما أراد المؤلف أن يقدمه للقارىء، فمثل هذه الوسائل يمكن أن يكون سبباً رئيسياً لجعل المخطوط يغدو مهما، فقد تساعد هذه الأشكال والصور والجداول على فهم فكرة ما، بما تقدمه من بيانات دقيقة، أو أنها تصلح أن تكون، لوحدها، موضوعا لدراسة مستقلة. مثال ذلك أن مخطوطة(منافع الاحجار) لعطارد الحاسب(نسخة باريس) احتوت على نحو خمسين صورة لبشر وحيوان في أشكال وأزياء مختلفة، وسبب وجودها في المخطوط هو ما اعتقد مؤلفه أنها تملك تأثير سحرياً إذا ما نقشت على بعض الأحجار الكريمة، والفكرة في حد ذاتها لاتقوم على أساس علمي مفهوم، ولكن الصور نفسها ذات قيمة فنية عالية، تصلح ان تكون موضوعاً لدراسة فنية قيمة.

ومثل هذا ما رأينا في مخطوطة(خواص الأحجار) لحنين بن اسحق، فالمخطوط(نسخة باريس) يكاد يكون نسخة منقولة عن نص عطارد، فلا أهمية تذكر فيه، إلا أن الصور التي حواها اختلفت في تفاصيلها عن الصور سابقتها، وإن اتفقت معها من حيث الموضوعات، وفي دراسة تلك التفاصيل مادة مهمة، كانت موضوعاً لدراسة(الأزياء) في القرن الثالث للهجرة، بالمقارنة بين المخطوطين المذكورين. وهنا لابد أن يلاحظ المحقق ما إذا كانت هذه الصور والأشكال من أصل نص المؤلف أم أضيفت إليه في وقت تال للتوضيح.

د- ومن مبررات اختيار مخطوط لتحقيقه، مايتضمنه من مصطلحات علمية تساعد على فهم معان غامضة، أو تجارب مختبرية قصر دون فهمها بتلك المصطلحات، وقد يكون قد ألف أصلاً لتيسير الوقوف على هذا الجانب المهم، مثل كتب الخوارزمي في (مفاتيح العلوم) وحسين بن نوح القمري في (التنوير في المصطلحات الطبية)، والقرطبي في(شرح أسماء العقار)، وابن الأكفاني في (إرشاد

القاصد)، والسيد الجرجاني في(التعريفات)، ومحمد بن يوسف الهروي في(جواهر اللغة) في المصطلحات الطبية(ويلكم بلندن) وغير ذلك، أو أن يكون الكتاب مما تكثر فيها المصطلحات المشروحة، أو الموضحة، فيفيد منها محقق المخطوطات التي تتناول حقولاً معرفية لاتفهم مضامينها إلا بها.

هـ- ومن تلك المبررات أيضاً، أن يكون المخطوط شرحاً، أو حاشية، على كتاب علمي مهم، فتأتي شروحه وتعاليقه موضحة للأصل، مبينة لمراميه، وهو أمر متوقع من شارح قريب زمناً من عهد مؤلف الأصل، ومن ثم هو أقدر على فهم لغته ومصطلحاته وأفكاره من باحثين متأخرين عليه بمدد متطاولة، وعلى سبيل المثال فإن كتاب(تقدمه المعرفة) لأبقراط الذي نقله حنين بن إسحاق إلى العربية، توجد منه مخطوطتان، أولاهما بشرح ابن أبي صادق النيسابوري(باريس)، وأخرى بشرح الدخوار الدمشقي(أيا صوفيا وبودليانا).

وبالمقابل فان بعض المخطوطات تكتسب أهميتها من أن مؤلفيها ضمنوها ردوداً علمية على كتب لمؤلفين سابقين، فبينوا بذلك شخصياتهم العلمية، ومدى استقلال تفكيرهم، وما أصاب الفكر العلمي من تطور بعد أن وضع السابقون مؤلفاتهم. مثال ذلك مافعله ابن النفيس في شرحه لكتاب التشريح من كتاب القانون لابن سينا، وقد ألمعنا إلى ما أضافه إلى هذا الشرح من ملاحظات مهمة، وشرح محمد بن فخرالدين الأقسرائي لكتاب(الموجز في الطب) لأبن النفيس (ويلكم بلندن والمركز الوطني للمخطوطات ببغداد)، وشرح عزالدين السويدي(المتوفى سنة ٦٩٢هـ/١٢٩٢م) للكتاب نفسه(دار الكتب المصرية، وويلكم بلندن)، وهما مخطوطتان لم تطبعا لحد الان، فمثل هذه الشروح تقرب الأصل إلى إفهام أهل هذا الجيل إلى حد كبير.

و- وربما خلا مؤلف المخطوط العلمي من أهمية في ذاته، ولكن كتابه يبقى - مع ذلك- جديراً بالتحقيق، نظراً لأنه نقل نصوصاً من كتب ضائعة حوت ريادة في بعض حقول المعرفة العلمية، أو أنه أشار إلى ترجمات مبكرة لكتب علمية ماكنا نعلم بها، أو بترجمتها، في تلك العهود أصلاً. وكتاب (تذكرة أولي الألباب) لداود الإنطاكي(المتوفي سنة ١٠٠٨هـ/١٥٩٩م)، يستمد جانبا من أهميته من نقوله المطولة من كتب عديدة لم تصلنا، ومثله كتاب تلميذه ابن عوض المغربي(القرن ١١هـ/١٧م) المسمى (قطف الأزهار في خصائص المعادن والأحجار) (القادرية ببغداد، وحققته بروين بدري توفيق، بغداد ١٩٩٠) فإنه اعتمد فيه على كتب عديدة، بالعربية وغيرها، لم يحفظها لنا الزمان، بل لم تصلنا عنواناتها.

فمثل هذه الكتب، وإن لم يظهر مؤلفوها باعاً في التجريب والملاحظة، لكن نقولهم هذه تجعل من مؤلفاتهم، إن كانت مخطوطة، جديرة بالتحقيق. وفي كل الأحوال يتوجب على المحقق أن يوضح، في مقدمة التحقيق وجه الأهمية العلمية في المخطوط الذي يقدمه لقرائه، كأن يكون في جدّة اكتشافاته، أو طبيعة مصطلحاته، أو شرحه لنص علمي سابق عليه، أو قدم تأليفه في موضوعه، أو منهج في البحث والتجربة والملاحظة، وغير ذلك من شؤون.

٢- الخلفية العلمية للمحقق:

هل يكفي لمن يتصدى لمخطوط علمي، أن يقف في علمه عند ضبط النص كما وضعه مؤلفه متذرعا بتعريف مهمة التحقيق بأنها الإتيان بلفظ المؤلف كما نص على ذلك المشتغلون في هذا العلم، أم أن يتجاوز هذه المهمة إلى مهام أخرى لاتقل أهمية، من شرح للفظ، وتقريب لمعنى، وتفسير لمصطلح، وما إلى ذلك؟. وأقول: إن أسباباً قوية تجعلنا نرى أن من واجب المحقق أن يمضي في عمله، بعد ضبطه

للناس، ليتناوله بالتوضيح الضروري لفهمه، إذ لايكفي ان تزدحم أرفف خزائن الكتب بكتب يتعسر على أغلب الباحثين والقرّاء فهمها على نحو سليم.

إن تحقيق التراث رسالة حضارة يقصد بها خلق وعي علمي، أو إنماؤه، قبل أن تكون حرفة لمحترف، وإذا كان بعض المحققين، من الأوربيين غالباً، قد اكتفوا من النص بضبطه على نسخ عدة، فذلك لأنهم ماكانوا يخاطبون بصنيعهم هذا إلا عدداً من المختصين أمثالهم، وفي دوائر استشراقية ضيقة، ولم تكن مهمتهم، بأي حال، تتجاوز ذلك إلى خلق وعي عام لدى أجيال من الناس بقيمة تراث أمتهم، ودورها الحضاري الذي ينبغي لها أن تستعيد.

وهنا تواجه محقق المخطوط العلمي مشكلة فنية قد لايواجه مثلها من يتصدى لتحقيق المخطوطات الأدبية والتاريخية وغيرها، فهذه الكتب لاتحتاج إلا إلى متخصص بالتراث، متدرب على فن التحقيق، مراع لقواعده المستقرة، أما المخطوط الطبي مثلاً فهو يتطلب من محققه أن تكون له ثقافة طبية خاصة إلى جانب ثقافته التراثية العامة، وهكذا الحال بالنسبة للمخطوطات الرياضية والفلكية وغيرها. ومكمن هذه الحاجة أن التراثي له القدرة على إنجاز الخطوات الأولى في تحقيق المخطوط، من مقابلة، وفهرسة، وتقديم، وما إلى ذلك، لكنه غير قادر على فهم مواطن الجدّة في المادة العلمية نفسها، فضلاً عن تقدير أهمية المخطوط نفسه من النواحي التي ألمعنا إليها. وبالمقابل، فإن طبيباً واسع العلم في حقل اختصاصه، لايقدر على تحقيق مخطوط طبي، ذلك لأنه غير مطلع على منهج التحقيق، ولا دربة له على التعاون مع نص تراثي قديم، فضلاً عن ضعف تقديره للتراث الطبي كله، لأنه ربما وجد فيه شيئاً بالياً تجاوزه علمه منذ عهد بعيد، فلم يعد فيه ما ينفع الناس عملياً.

وفي تقديرنا فإن حل هذه المشكلة يمكن أن يكون بأحد أمرين:

أ- ان يقوم تعاون بناء بين مختصين، أحدهما بالتحقيق بوصفه علما قائما بذاته من علوم التاريخ، والآخر بالموضوع العلمي الذي يتناوله المخطوط نفسه، فيتولى الأول تحقيق النص العلمي من جوانبه الفنية، فيستقصى نسخه المتوفرة، ويحدد العلاقات بينها وصولاً إلى أقدمها وأكثرها اتقانا، ويقابل بين هذه النسخة وغيرها بدقة، فيثبت أوجه الاختلاف في الهوامش، وهو عمل يقوم به المحقق لأي كتاب تراثي، مهما كان موضوعه ومجاله، ويتولى الآخر تقدير أهمية هذا النص، مستخرجاً مكامن الجدّة فيه، ومعلقا على الجوانب العلمية البحتة بما يقربها إلى أذهان القرّاء المعاصرين، فيضفي على المخطوط المحقق قيمته العلمية، فضلاً عن قيمته التراثية. وتيسيرا لمثل هذه المهمة، صار من جوانب المراكز العلمية التراثية في الجامعات أن تتولى تحقيق هذا التعاون بما تملكه من علاقات مع أوساط علمية مختلفة، وما توفره من أجواء تعاون بناء بين مختلف الإختصاصات العلمية والأدبية.

وحيث لايتوفر هذا التعاون، لابد للمحقق إن كان تراثياً أن يوسع من مداركه في العلم الذي يتولى تحقيق نص تراثي فيه، وأن ينمي ثقافته العامة بتاريخ ذلك العلم، بل أن يسعى لأن يجعل منه شاغلة الأساس، حتى يتمكن من أن يوفي بمتطلبات التعليق النافع على المادة العلمية التي يضمنها ذلك المخطوط، مثال ذلك تحقيق الأب أنستاس ماري الكرملي لكتاب(نخبة الذخائر في معرفة الجواهر) لابن الأكفاني السنجاري(بغداد، ١٩٣٩)، والدكتور صالح أحمد العلي لكتاب(ما يحتاج اليه الصانع من علم الهندسة) للبوزجاني(بغداد ١٩٧٩)، وكاتب هذه السطور لكتاب(الجواهر وصفاتها) ليحيى بن ماسويه(القاهرة دار الكتب ١٩٧٧، وأبوظبي ٢٠٠١)، وغيرهم. أما إذا كان المحقق مختصا بالموضوع نفسه كأن يكون طبيباً أو رياضياً أو مهندساً، فلابد له من الدربة على قراءة المخطوطات التراثية، والقدرة

على فهم ألفاظها، ثم المعرفة التامة بقواعد التحقيق نفسه، والمُكنة على تطبيقها. وقد وجدنا أن من هؤلاء المختصين من ضاهي التراثيين أنفسهم في القدرة على تحقيق النصوص التراثية القديمة، وفهمها، أمثال الدكتور كمال السامرائي والدكتور داود سلمان علي في تحقيقهما لكتاب(أدب الطبيب) لإسحاق الرهاوي(بغداد ١٩٩٢)، والسامرائي نفسه في تحقيقه(النافع في كيفية تعليم صناعة الطب) لابن رضوان(بغداد ١٩٩٧)، والدكتور سلمان قطاية في تحقيقه (كتاب في المعدة وأمراضها ومداواتها) لابن الجزّار القيروني (بغداد ١٩٨٠)، والدكتور حازم البكري والدكتور مصطفى شريف العاني في تحقيقهما(نهاية الأفكار ونزهة الأبصار) لابن قاسم الاشبيلي الحريري(بغداد ١٩٧٩)، والبكري أيضاً في تحقيقه لكتاب(تدبير الحبالي والأطفال والصبيان وحفظ صحتهم ومداواة الأمراض العارضة لهم) لابن البلدي (بغداد ١٩٨٠)، وكتاب (من لايحضره الطبيب) للرازي(بغداد ١٩٩١)، ومقالة يحيى بن ماسوية في الجنين، والدكتور رزوق فرج رزوق في تحقيقه (حقائق الاستشهاد في الكيمياء) للطغرائي (بغداد ١٩٨٢). وغير هؤلاء ممن يضيق المجال عن ذكرهم. ولن تتوفر لهؤلاء القدرة على تحقيق تلك النصوص العسرة غالباً، إلا لأنهم عنوا بالتاريخ عامة، وبتاريخ العلوم التي اختصوا بها، فألفوا فيها دراسات معمقة من قبل أن يتجهوا نحو تحقيق نصوصها.

٣- المصطلحات العلمية:

تحتل المصطلحات العلمية أهمية خاصة لدى محقق النصوص العلمية البحتة حتى تكاد تكون إحدى أهم المشاكل التي يواجهها في اثناء عمله، وربما لايعاني محقق النصوص الأدبية والتراثية عامة من مثل هذه المشكلة، فالالفاظ في كتب العلوم تحمل معان اصطلاحية خاصة لايفطن إليها إلا المحقق الماهر، والقاعدة

القائلة بأن على المحقق أن يشرح معاني الألفاظ بالرجوع إلى المعاجم الرئيسية المعتمدة، مثل القاموس واللسان والتاج ونحوها، لاتصح –البتة– عند تحقيق النصوص العلمية، بل أن الرجوع إلى كتب اللغة والمعاجم في هذا المجال من شأنه ان يفقد العمل قيمته، أو يفسده تماماً. لنتصور أن محققاً وقف، عند تحقيقه كتاباً في الكيمياء، على ألفاظ مثل (الأرواح) و(الأجساد)، ففسّرها في ضوء معطيات اللغة بمعانيها المعروفة، فماذا ستكون النتيجة، إنه سيفسد النص تماماً، وسيضلل القارئ عن غير قصد منه، فألارواح هنا هي غازات محددة، والأجساد هي سبعة من المعادن حصراً.

وإذا وقف محقق لكتاب في الرياضيات على ألفاظ مثل (السطح) و(الميزان) و(الوفق)، ولم يعلم معانيها الاصطلاحية بدقة، بأن السطح هو العدد المركب، والحاصل من ضرب عدد بعدد، وأن الميزان هو تحقيق صحة الحل، وأن الوفق هو أكبر عدد ينقسم عليه عددان، ضل عن فهم النص ضلالاً بعيداً. وهكذا الأمر في جميع العلوم، ونحسب أن سبب قصور كتب المعاجم اللغوية عنه في ضم مثل هذه المعاني الاصطلاحية إلى معاجمهم يكمن في موقف علماء اللغة الأوائل السلبي من التطور الحضاري السريع الذي كانت تشهده الحياة في المدن، وماكان سيتتبعه من تطور لغوي أيضاً، ونشدانهم نقاوة اللغة من أهل البادية، وهم البعيدون عن ذلك التطور كله. ومن هنا باتت المعاجم، على ضخامة موادّها، غير موفية بمتطلبات محقق عقد العزم على فهم نص علمي ليكشف عن مكامن الإبداع فيه، وصار واجباً عليه الرجوع إلى مناجم معلومات أخرى عليه يستعين بمعطياتها في حل هذه المشكلة.

وعلى وفق قاعدة تفسير القرآن بالقرآن نفسه، فإن على المحقق أن يستعين على فهم معنى مصطلح وأرد في النص مشروع التحقيق بمعانيه الأخرى في النص نفسه،

فإن لم يجد مبتغاه، فإن عليه أن يجد ضالته في الكتب المعاصرة لذلك النص، مما ألف في العلم نفسه، ثم بما يلي ذلك زمنا من المؤلفات.

وكنا قد أشرنا إلى أهمية الشروح والحواشي العلمية في تقريب الأذهان من فحوى نص علمي معين، ونقول أن مكمن هذه الأهمية يتمثل، في أحد جوانبه، بتقريبه معاني المصطلحات التي استخدمها مؤلف الأصل. إن الإدراك الصحيح لمعنى مصطلح ماربما يكون سببا في اكتشاف حقيقة مغيبة، أو العثور على سبق خطير في ذلك العلم موضوع التحقيق، وبالمقابل، فإن إدراكا سيئاً لما يعنيه مصطلح معين، من شأنه أن يضيع على القارئ فرصة التعرف على فكرة مهمة من أفكار النص المحقق، أو على تجربة رائدة من تجارب مؤلفه العلمية.

إن المصطلحات إذن تشبه هنا أن تكون مفاتيح العلم، فمن واجب المحقق أن يولي هذا الجانب مايستحقه من عناية واهتمام، وإلا لبث المخطوط الذي حققه مغلقا في وجه القراء والباحثين والمحققين التالين الذين يسعون من خلال فهمهم لهذا النص فهم نصوص أخرى يتولون تحقيقها. وكم يكون مفيداً إذا ما ألحق المحقق بتعريفه لمعنى مصطلح ما مايقابله من المصطلحات الحديثة المستعملة في مجال العلم موضوع النص المذكور، إنه إن فعل، سيكون قد وفر على الباحثين فرصة فهم النص فهما عصرياً.

٤- أسماء المواد الداخلة في نطاق العلم:

وبالإضافة إلى مشكلة المصطلح العلمي، فإن على المحقق أن يجهد نفسه في حل مشكلة أخرى تتصل بها، لاتقل عنها صعوبة، وهي ضبط المئات بل الآلاف من أسماء المواد الداخلة في نطاق العلم الذي يحقق مخطوطة فيه، ويزيد الأمر صعوبة أن عدداً كبيراً من تلك الأسماء من أصول لغوية غير عربية، كاليونانية واللاتينية

والفارسية والهندية وسواها من اللغات السائدة في العصور الماضية، ومثل تلك الأسماء يصعب ضبطه إلا بجهد جهيد، لأن نساخ المخطوطات يجهلون بالطبع طريقة تلفظها، فيصحفون حروفها تصحيفا بيّناً يصعب اكتشاف حقيقته إلا بالرجوع إلى أصل اللغة التي أخذ منها المصطلح نفسه، وقد فعل بعض المحققين ذلك فتوصلوا إلى نتائج مهمة، منهم الأب أنستاس الكرملي في تحقيقه(نخب الذخائر)، إذ أعانته معرفته بالعديد من اللغات القديمة على تحديد معاني بعض أسماء الأحجار الكريمة والثمينة، وعلى ضبطها ضبطاً محكماً. ومنهم أيضاً الدكتور أدوار القش في تحقيقه لكتاب(القانون) لإبن سينا (طبعة بيروت ١٩٨٧)، فإنه أورد أسماء الأدوية المأخودة عن الإغريقية بصورتها التي عليها بهذه اللغة، فحل بذلك ما أوجده النسّاخ من إشكال.

وهكذا، فعلى المحقق أن لايركن في ضبطه للفظ معين، إلى صورته في بعض مايقع تحت يديه من كتب، وإن اشتهرت بين الناس، لأنه يجوز أن يكون الطابع، أو الناشر، قد اعتمد نسخة كتبها ناسخ غير مختص، وهو في الغالب كذلك، فتسلل الخطأ إلى هذه الطبعة، وربما مسخت الأسماء مسخاً فلم يعد ممكناً التوصل إلى حقيقتها إلا بجهد جهيد، ومراجعات كثيرة. وهنا أرى مناسباً الإشارة إلى أننا حينما شرعنا بحقيق الجزء الخاص بالأحجار والنبات من موسوعة إبن فضل الله العمري المعنونة (مسالك الأبصار في ممالك الأمصار) هالنا ما لاحضنا من نقل المؤلف جميع مادة كتابه تقريباً من كتاب (الجامع لقوى الأدوية المفردة) لابن البيطار، ولكننا لما أخذنا بمقابلة المخطوط على النسخة المطبوعة من (الجامع)، وجدنا ثمة أختلافات غير قليلة بين اسماء الاحجار والنبات الوارد في (المسالك)، وبين مايماثلها في كتاب ابن البيطار، ولم نتوصل إلى صحة أي من اللفظين إلا بعد إن

استعنا بكتب تراثية أخرى، فضلاً عن مقابلته على لفظه غير العربي الوارد في كتب أخرى، مثل (معجم أسماء النبات) للدكتور أحمد عيسى وغيره.

ومن المفيد جداً إن يرفق المحقق الاسم القديم بما يقابله من الأسماء الحديثة، وبخاصة منها الاسم العلمي الذي هو في الغالب مأخوذ من اللاتينية، لأن في هذا الإرفاق مايسهل على القارئ، إن كان باحثاً، تحديد مكونات ذلك المسمى، سواء أكان حجرا، أو نباتا، أو ظاهرة..ألخ، من ثم يسهل عليه فهم مضمون النص المحقق فهما علميا معاصراً.

ولسائل أن يسأل: أين يضع المحقق مثل هذه الشروح لمئات من الألفاظ التي قد يتضمنها المخطوط العلمي الذي يقوم بتحقيقه؟ ونقول: إذا كانت عادة المحققين قد استقرت في الوقت الحاضر على وضع شروحهم عند ورود الألفاظ المبهمة في المتون مباشرة، فان محققي المخطوطات العلمية لم يتفقوا بعد على طريقة واحدة في وضع مثل تلك الشروح، ومكان وضعها، فهم في هذا الأمر على رأيين رئيسين، هما:

أ- أن توضع شروح الألفاظ والمصطلحات العلمية عند ورودها لأول مرة، أسوة بعمل المحقق للكتب الأدبية والتاريخية، وذلك ليسهل على القارئ أن يدرك منذ الوهلة الأولى معانيها، فييسر له ذلك فهم النص العلمي أينما ورد من بعد. ومن الأمثلة على هذه الطريقة مافعله محقق الطبعة البيروتية الجديدة لكتاب القانون لابن سينا، فانه حرص على شرح كل لفظ في الهامش عند وروده في المتن. وما قام به الحكيم محمد سعيد والدكتور وانا احسان الهي الباكستانيان حينما فضلاً تزويد كتاب (الصيدنة) للبيروني(باكستان ١٩٦٩)بهوامش عديدة تضمنت كتابة اعلام اليونانيين بالحروف اللاتينية، وكتبه الأسماء بالأدوية باللغات الأوربية الحديثة. ومن ذلك أيضاً كتاب (النافع في كيفية تعليم صناعة الطب) لابن رضوان، فإن

محققه الدكتور كمال السامرائي، فضل أن يشرح غوامضه من الألفاظ العلمية في هوامش مناسبة تناثرت في صفحات الكتاب.

ب- أن تجمع هذه الشروح وترتب على هيئة معجم هجائي يوضع بصفة ملحق بالكتاب المحقق، وذلك ليرجع إليه القارئ كلما مرّ عليه هذ اللفظ، اذ يصعب عليه، حتى لو كان متخصصا، أن يتذكر مضمونه عند وروده بعد صفحات عديدة من الكتاب، وحتى يفيد منه الباحثون، وبضمنهم المحققون، عند البحث عن معنى اللفظ متى ماورد في كتاب آخر، فلايتطلب الأمر حين ذلك غير مراجعة هذا المعجم، دون قراءة الكتاب كله، والبحث عن ضالتهم في ثناياه. ولعل مافعله الدكتور حازم البكري في تحقيقه لكتاب المنصوري في الطب يأتي نموذجاً جيداً على هذه الطريقة من العمل، فهو اضاف إلى الكتاب سبعة ملاحق، سمّاها فهارس وليست كذلك، لأنها -في الحقيقة- معاجم متكاملة بالألفاظ النادرة وأسماء الأدوية والأمراض والحيوان والأطعمة والأدوية المركبة والأوزان والمكاييل الواردة في تضاعيف الكتاب مع شروح إضافية لها، وقد تضمنت هذه الشروح وصف كل مادة وأعراضها إذا كانت مرضاً، أو أطوارها إذا كانت كائناً حياً، ووجه الفائدة الطبية منها، ولكنه لم يذكر الأسماء العلمية لهذه المواد من نبات وحيوان إلا عرضاً.

وتوسط فريق من المحققين بين الطريقين، فوضع شروحه في هوامش المتن، حيثما ورد اللفظ العلمي، ولكنه رتب معجما بهذه الألفاظ اقتصر على مايقابلها من الألفاظ العلمية العصرية، منهم الدكتور البكري نفسه والدكتور مصطفى شريف العاني في تحقيقهما لكتاب(نهاية الأفكار ونزهة الأبصار) للاشبيلي وقد تقدمت الإشارة إليه، والدكتور سلمان قطاية في تحقيقه كتاب(في المعدة) لان الجزار، فانه اكتفى بصنع معجم بالألفاظ العلمية ومايقابله من لفظ علمي عصري، دون شرح أصلاً، وهي طريقته في تحقيقه لكتاب(الكفاية في الطب) المنسوب لابن رضوان فانه

وضع معاجم بأسماء الأدوية النباتية المفردة، وآخر بأنواع الأدوية المركبة، وثالث بأنواع الأوزان والمكاييل الصيدلانية، وزاد فوضع مقابلات كل لفظ عربي باللاتينية والفرنسية الانجليزية. ونظير هذا ماصنعه حسين الحموي في تحقيقه كتاب (منافع الأغذية ودفع مضارها) لأبي بكر الرازي (دمشق ١٩٨٤) فانه أضاف شروحاً لمعظم الكلمات الواردة في هوامش المتن، حتى فاقت هذه الشروح مادة الكتاب مرات عدة، ومع ذلك فانه ألحق بالكتاب ملحقا كبيراً تحدّث فيه عن قيمة كثير من المواد الغذائية الواردة فيه، وما لم يرد فيه أيضاً لعدم معرفة الناس به في عصر تأليفه، مثل الشاي والقهوة، وربما كان في هذه المعلومات شيء من تطويل، لكن لا مشاحة في أنها تفيد في فهم هذا النص العلمي المهم.

٥

- الصور والأشكال التوضيحية:

أشرنا -فيما تقدم- إلى أن من المخطوطات العلمية مايستمد أهميته مما يحتجنه من رسوم ومخططات وجداول، فعلى محقق هذا الضرب من النصوص أن يولي هذا الأمر جانباً كبيراً من عنايته، وذلك بأن يحرص على نشر جميع الرسوم الملونة بألوانها التي رسمت بها ما أمكنه ذلك، لأن من شأن نشرها مجردة من تلك الألوان أن يفقدها جانباً من أهميتها العلمية، فضلاً عن أهميتها الفنية، فإن هذه الرسوم تمثل -غالباً- نبات طبي، أو حيوان، ونشرها بصورتها الأصل يضمن -في أقل تقدير- إمكان التعرف عليها، ومعرفة خصائصها التي من أجلها وضعها المؤلف في كتابه.

أما الأشكال التوضيحية، وغالباً ماتكون في مجال الهندسة والفلك، ففي و...
المحقق أن يعيد رسمها بقدرة توفرها له وسائل الرسم الحديثة، على ان لاي...
على ما أراده المؤلف من شكل. مثال ذلك مافعله رامزي رايت عند ترجمته لكتاب

(التفهيم لاوائل صناعة التنجيم) للبيروني (لندن ١٩٣٣)، فإنه أعاد رسم جميع الأشكال الهندسية بوسائل وقياسات أكثر اتقاناً، فحقق بذلك ما أراده المؤلف وقصرت دونه وسائله المتاحة له في عصره. وما قام به الدكتور أحمد السعيد دمرداش في تحقيقه كتاب (إستخراج الأوتار في الدائرة بخواص الخط المنحني عليها) للبيروني أيضاً (القاهرة) فقد أعاد رسم جميع الأشكال الهندسية المثبتة في الأصل رسما جديداً متقنا، مما وضح النص وأبان عن أفكار المؤلف على نحو أكثر دقة، وهذا مافعله الدكتور أحمد يوسف الحسن عند نشره نموذجاً من تحقيقه (كتاب الجامع بين العلم والعمل النافع في صناعة الحيل) لابن الجزري(مجلة تاريخ العلوم العربية، حلب مج١، عددد١، ١٩٧٧) فإنه بعد أن نشر صور الكتاب من نسخة المخطوطة، بألوانها الأصلية، أعاد رسم الآلات الميكانيكية الواردة فيها رسما هندسياً دقيقاً، ملتزما بالأصول الخطية التي أوردت صور تلك الآلات.

وربما رأى محققٌ أن يضيف أشكالاً من عنده لتوضيح المعنى الهندسي للمسألة، فهذا أمرٌ حسن في ذاته، على أن يصرح بجلاء تحت هذا الرسم أنه من (رسم المحقق)، وخير مثال ذلك ما فعله الدكتور علي أسحق عبداللطيف حينما حقق رسالة(مساحة الأكر بالأكر) للسجزي(مجلة المورد، مج١٦، عدد٢، ١٩٨٧) فإنه اضاف رسوماً مجسمة إلى النص ليوضح ما أراد أن يبينه المؤلف بصورة أفضل، لكنه ذكر أن هذه الإضافة هي له، وبيّن سببها. وكان أكثر المؤلفين العرب يميلون إلى كتابه أقيام الأعداد في اشكالهم وجداولهم بطريقة الحرو لا الأرقام، ونرى أنه في وسع المحقق أيضاً ان يعيد كتابة هذه الأقيام رقما لتغدو مفهومة من القاريء، على أن ينبه إلى ذلك في مقدمة التحقيق.

٦- الاستعانة بالترجمات القديمة:

الترجمة التي يقوم بها مترجم لنص علمي تعبر عن فهمه له، لفظا ومعنى، فإذا ماوجد محقق للنص الذي يتولى تحقيقه ترجمة قديمة قام بها مترجم إلى لغة أخرى، كان لابد له من الاستعانة بهذه الترجمة في فهم مضمون النص المذكور، وفي تحديد معاني ألفاظه ومصطلحاته أيضاً. ومن المعلوم أن كثيراً من الكتب اليونانية ترجمها العرب إلى العربية وإلى السريانية معاً، فوجود إحدى الترجمتين يفيد في تحقيق الترجمة الأخرى، والأمثلة على ذلك كثيرة، منها كتب جالينوس وأبقراط في الطب، فكتاب جوامع مقالات جالينوس في التدبير الملطف(مخطوط في آيا صوفيا) هو في حقيقته مقالة واحدة ترجمها حنين بن اسحاق إلى اللغتين معا، ومثله (كتاب الصناعة) لجالينوس، و(ثمار تفسير جالينوس لكتاب قاطيطريون) لأبقراط، و(كتاب طبيعة الإنسان) لأبقراط أيضاً الذي ترجمه حنين إلى السريانية، وترجمة عيسى بن يحيى إلى العربية، والرسالة الطبية المعروفة بكناش اهرن التي ألفها الطبيب اهرن بن اعين للسريانية، ترجمها ماسرجوية البصري في العهد الأموي، ثم ترجمها فيما بعد ابن ماسويه وحنين معاً، وكتاب(تقدمة المعرفة) لأبقراط فسّره جالينوس، فترجم حنين النص اليوناني لأبقراط إلى العربية(طبع النجف بتحقيق صادق كمونه). اما تفسير جالينوس فترجمه عيسى بن يحيى(باريس وآيا صوفيا وشتاينشتايدر وبلدية الإسكندرية). والأمثلة على هذا النوع من الكتب لامجال لذكرها هنا لكثرتها، فأي كتاب له ترجمة إلى غير لغته تكون تلك الترجمة مفيدة في تحقيق الكتاب المعني إلى حد كبير.

ومن ناحية أخرى فإن جملة وافرة من الكتب العربية ترجمت في عصر إذا لم تتوفر نسخ مضبوطة يطمئن المحقق إليها، أو أنه يستعين بها لتحقيق فهم أفضل للنص المذكور. وعلى سبيل المثال فان كتاب(تقدمة المعرفة) المشار إليه هنا قد

ترجم من العربية إلى اللاتينية على يد قسطنطين الأفريقي في القرن الحادي عشر للميلاد، كما ترجمت كتب طبية اخرى على يد هذا المترجم، وترجمات حنين لكتب جالينوس ترجمها إلى اللاتينية ماركوس الطليطلي، كما ترجم إسطفيان السرقسطي(اقراباذين ابن الجزار) إلى اللاتينية أيضاً، وغير ذلك كثير.

٧- الملاحق:

يسعى محقق المخطوطة العلمي إلى كل ما من شأنه خدمة النص بما يوضحه للقاريء بالشرح والتوضيح، فإذا ماوجد ان المادة العلمية تستوجب مزيداً من الجهد لتوضيح أمرما، وأن هوامش المتن تضيق بمثل تلك الجهود، لجأ إلى اصطناع الملاحق الضرورية لتحقيق هدفه، وتختلف أغراض هذه الملاحق بحسب طبيعة المخطوط نفسه، وجدة الموضوعات التي يتناولها، من ذلك أننا وجدنا مناسباً أن نلحق(كتاب الجواهر وصفاتها) لابن ماسويه، بملحق يتضمن معجماً موسعاً بأسماء الأحجار، وبضمنها التي ذكرها ابن ماسويه، وبعض المعلومات الضرورية عنها: ألوانها، وصلادتها، وموطنها، وتركيبها الجزيئي، وبعض خصائصها الأخرى. ووضع محققا كتاب(الحاوي في الحساب) لإبن الهائم(بغداد ١٩٨٨)، وهما الدكتور رشيد الصالحي وخضير المنشداوي، ملحقاً مهما تضمن مقارنة بين طريقة ابن الهائم في حل بعض العمليات الرياضية وطرق حديثة أخرى في حلها، وهو مايشبه صنيع الدكتور علي اسحق عبداللطيف في تحقيقه (مساحة الأكر بالاكر) للسجزي، فإنه أضاف شروحا مهمة تضمنت إعادة حديثة لحل مسائل الرسالة الهندسية، مبينا ما أصاب به مؤلفه، وما أخطأ فيه. وأضاف الدكتور محمد يوسف حسن والدكتور محمود بسيوني خفاجي لتحقيقهما كتاب (أزهار الأفكار في خواص الاحجار) للتيفاشي(القاهرة ١٩٧٧)، ملاحق عديدة، تضمنت

دراسات عن الأوزان التي أوردها المؤلف المذكور، وأقيام الجوهر وثمنه، ومدلول الإصطلاحات الأقتصادية الواردة في الكتاب، والموزونات، وجداول مقارنة بين العملات المستعملة، ومواد كاملة في تاريخ كل حجر وصفه التيفاشي وخصائصه، وجداول جيولوجية في الاحجار كما وردت لدى بعض الباحثين المحدثين. وفي هذه الملاحق من الجدّة مازاد في قيمة الكتاب لأنه كشف عن جوانب الإبداع والابتكار لدى العلماء المسلمين في هذا المجال الدقيق من مجالات العلم.

ووضع محققا(أدب الطبيب) ملحقا ببعض المصطلحات الطبية الواردة في الكتاب، بينما أضاف الدكتور رزوق فرج رزوق ثبتاً إلى كتاب(حقائق الاستشهاد في الكيمياء) للطغرائي، ضمنه الألفاظ والرموز والمصطلحات الكيمياوية التي وردت في الرسالة، كما أضاف ملحقين لرسالة(ذات الفوائد) للطغرائي أيضاً(المورد، مج٣، عدد٣، ١٩٧٤) تضمن أولهما تعريفاً جيداً بالحكماء والعلماء الذين ورد ذكرهم في الرسالة، من العرب والهنود واليونانيين وغيرهم، وتضمن الآخر الألفاظ والرموز الكيمياوية الواردة في الرسالة المذكورة. ومثل هذه الألفاظ والرموز يفيد في فكّ معان مبهمة في هذا العلم بخاصة، فإن مؤلفي كتب الكيمياء تعمدوا إخفاء اسرار صنعتهم وراء كلمات لايعرفها إلا أهلها، ولايمكن فهم هذه الكلمات إلا استنتاجا من وصف عدد من العلميات الكيمياوية.

٨- الفهارس:

إن اضافة فهارس تفصيلية هجائية إلى كتب التراث المحققة من مكملات عمل المحقق أياً كان موضوع النص الذي يقوم بنشره، ولكن في الكتب العلمية يأخذ بعداً أكثر خطورة، لأن من شأن النص العلمي أن يتضمن أسماء لمواد نباتية ومعدنية وحيوانية وكيميائية وأدوية مفردة ومركبة وغيرها، ومصطلحات ذات معان

خاصة، وأوزان مستعملة في العمليات المختبرية، وعنوانات لكتب اعتمدها مؤلف النص المذكور، وأسماء مؤلفين من العلماء الذي سبقوه في موضوعه، وما إلى ذلك شؤون. ومن دون فهارس تشمل كل هذه المواد وغيرها يصبح من الصعب على القارىء والباحث الإفادة من النص المحقق. وربما أفرد محققون مجلداً خاصاً بهذه الفهارس، حينما يكون الكتاب المحقق على جانب من الضخامة والأهمية، كفعل الدكتور أدور القش، إذ صنع فهارس عدة لكتاب القانون لابن سينا اشتملت على الأطباء، والأدوية المفردة، والأدوية المركبة، والأوزان والمكاييل، والنباتات والحيوانات، والكلمات الفارسية الأصل والكلمات اليونانية.

الخاتمة

إن مصاعب من النوع الذي أشرنا إليه يجب أن لاتكون مثبطا لهمم المشتغلين في تحقيق التراث العلمي، بل الأمر على الضد من ذلك تماماً، فإن تحقيق نص علمي فيه كشف جديد، من شأنه أن يخلد اسم محققه، فليس كالعلم شيئاً تدين البشرية له بما بلغته من تقدم، ووصلت إليه من آفاق. واذا كان جانباً مهما من اسهامات المسلمين العلمية قد بخس حقه في دراسات الباحثين المحدثين، فليس ذلك إلا لعزوف المحققين عن تحقيق نصوص التراث العلمي بسبب ما ألمعنا إليه في هذا البحث من صعوبات قد لايلقاها من يعنى بتحقيق نصوص في علوم ومعارف أخرى، وقد آن الأوان لتصحيح هذا المسار، وتبديد تلك الفكرة القائلة بتقصير المسلمين في البحث العلمي، فعلوم الطب والرياضيات والهندسة والفلك والأرض والكيمياء والطبيعة وغيرها كانت جميعاً تمثل مجالات اهتماماتهم وبحوثهم وتجاريبهم وتآليفهم، وهو ماتدين له البشرية بكل ما أنجزت من تقدم في العصور التالية. وإن خزائن المخطوطات العديدة في أرجاء الخافقين لما تزل بانتظار المحققين الجادّين، ينفظون غبار القرون عن مكوناتها من تراثنا العلمي الزاهر، ويكشفون بصبرهم في البحث عما اضافت هذه الأمة، إلى الأنسانية، من جليل المآثر.

أصل وأساس تسمية كركوك وجغرافيتها

أوميد خطاب وهاب

أ- أصل واساس تسمية كركوك :

مدينة كركوك بسبب تأريخها العريقة، ذكرت في أكثر من المصادر التاريخية القديمة والحديثة، وسمّيت بأنواع أسماء متعددة، بحيث سميت في كل عصر باسم حديث، وهذه الأسلمي المتعددة تدل على اهيمة هذه المدينة التي احتلت من قبل القوى الاستعمارية المتعددة، وكل قوة من تلك القوى سماها باسم جديد(1) هناك أراه كثيرة عن أصل كلمة كركوك، معظمها اجتهادات شخصية غير مبنية على أدلة اثارية أو تاريخية أو لغوية مما أدى الى خلق نوع من المتاهة في معرفة أصل أو اشتقاق هذه المفردة التي أصبحت مجهولة عند الكثرين بشكل لايتناسب مع مدلول منطقة كركوك وحدودها التاريخية الثابتة منذ فجر الحضارة الانسانية قبل الاف السنين(2).

تعتبر منطقة كركوك الواقعة بين جبال زاكروس ونهرى الزاب الصغير ودجلة وسلسلة جبال حمرين، ونهر سيروان وديالى، المنطقة نفسها التي كانت تعرف في العهد الساساني ب(گەرمەكان Garmakan) أي بلاد أو موطن ال(گەرم) اي حار، ولاتزال التسمية نفسها تطلق على المنطقة لحد الآن، مع تحوير تبسيط، في نهايتها (گەرميان)(3)، أن ملك الآشوريين سردنابال (اشور ناصربال الثاني ٨٨٤- ٨٥٨ ق.م)، هو الذي انشأ قلعة كركوك قبل مايقرب من سبعة وعشرين قرنا،

وقصة ذلك ان قائدا من الحاذيين يدعى (أرباق) شق عصا الطاعة على حكومة أشور و واستولى على (كرمان – باجرمى) الممتدة بين الزاب الصغير و شهرزور ويشير الباحثون الى أن (الگوتين) الذين يمثلون الأصول الأولى للشعب الكوردي، كانوا يحكمون أجزاء واسعة من كوردستان العراق، كما كانت منطقة كركوك جزء من دولتهم، بل أن (أرابخا) أو كركوك الحالية كانت عاصمة لتلك الدولة[٤]، وأعترف السومريون وكذلك الأكديون من بعدهم بمملكة (الگوتين) التي كانت عاصمتها أرابخا والتي ربما كانت تقع قرب مدينة كركوك الحالية، بأن (سردنابال) ملك الأشوريين والذي أنشأ هذه المدينة مستندا الى بعض المصادر السريانية[٥]، وفي أعوام ٤٥٠٠– ٤٠٠٠ ق.م، كانت مدينة كركوك تسمى ب (عرفه)، وكان اقدم معلومات عن اسم كركوك في عهد (سرجون الأكدى)(*) ٢٥٣٠– ٢٤٤٨ ق.م تقريبا، باسم بلد (أربخ، أربخا)[٦].

كما يؤكد ذلك التقويم الجغرافي المشهور في ممتلكات سرجون الأكدي، في هذا التقويم جاء اسم بلاد أرابخا وأسماء أخرى (ماثورية، اللولوية الكوتيوم والأكد الخ، وقد شخصت (ارابخا) على أنها مدينة كركوك[٧] أثبتت التحريات الاركيولوجية قطعا بأنه كان فى الالف الثاني قبل الميلاد، مدينة تعرف باسم (أرافا او أربخا (Arrapha- Arrapiha) ولاتفيدنا دائرة المعارف الاسلامية وانسكلوبيديا البريطانية الكبرى بأي شيء حول تاريخ وأصول سكان تلك المدينة التي تجدها فيها باسم كركوك[٨].

وردت في المصادر الأرامية اشارة الى أصل تسمية كركوك بصورة (كرخا– بيث سلوخ CArkhade beth SElook، أي المدينة السلوقس، ولكن يذهب الى الاعتقاد أن تسمية كركوك لايمكن ان تعتبر اختزالا لتسمية الأرامية المذكورة التي

تطورت في عهد اسلامي الى (كرخين)، لأن هذه المدينة وجدت قبل هذا التاريخ باسم (گرگر)، كتقليد لحدوث نيران منابع النفط الموجودة في هذه المنطقة التي سميت فيها بعد (باباگرگر) التي كانت بمعبد (أناهينا ANAHINA) القديمة[٩]، وكما جاء في مدونة الملك الأشوري (شمس أدد) عند دخوله لأربخا فقد أمتدت الرواية يشير الى أن الطريق الآتي من أربيللوم الى ارابخا يتفرع قرب (كرخو) الى فرعين، ةذكرت أيضا قلعة (ديمتو كرخى شيلواخا) لقد شكلت كرخى كل من نوزي وكورخانى[١٠]، وكانت أيضا تعرف الماضي ب (كوركورا) أي نورالنار باللغة الميدية القديمة، وبينما يرى البعض الاخر ان المقصود بتسمية المدينة ومنذ عهد السومرين (العمل المنظم والشديد) وهي ترجمة لكلمة (كاركوك)، بينما سميت المدينة بأسماء أخرى[١١] برأي (توفيق وهبي) أي كركوك مشتقة من (كه ر) التي تعني باللغة الأشورية القلعة بالاضافة اللاحقة الزاكروسية (UK) اليها بصورة مضاعفة تصبح (كه ره ك) باضافة أداة التصغير الكردية المتقدمة لدلالة على التصغير والتحبيب (UK) فتكون كركوك[١٢]، أما رأي آخر يقول اسم كركوك مشتق من (كةرةك· قلعة) باضافة اللاحقة (UK) اليها بصورة مضاعفة، وأوضحنا الاشتقاق الآخر الذي حدث بمرور الزمن باضافة اللاحقة (UK) المذكور التي تستعمل للتصغير والدلالة، أي للفظ مشتق تدل (كي رهك)، فاستقر اسم كركوك بالشكل الحالى على هذا الأساس اما المؤرخون العرب القدامى فلم يشر أحدهم الى اسم كركوك باستثناء ياقوت الحموي الذي أشار الى اسم (كرخينى) وقد ذكر المؤرخ الاسلامي ابن الأثير في كتاب (الكامل في التاريخ) اسم البلد (كرخينى) أيضا[١٣].

أن أول ربط بين معنى (كركوك) و (كرخينى) جاء بوساطة هوفمان[١٤]، أيضا

الى محاولة العلامة مصطفى جواد في استنباط اسم كركوك الذي يقول (أما كركوك فالظاهر أنها انتقلت من صوره (كرخين) الى (كركى) ثم صغرت الى طريقة الفارسية، فأصبحت (گريك) وانتقلت الى كركوك [١٥] حتى في القرون التالية للفتوحة العربية لانجد للمدينة ذكرا عند الرحالة والسياح والمؤرخين العرب، الا أن ياقوت الحموي (١١٧٩-١٢٢٩) في (معجم البلدان) يذكرها قطعا تحت مادة (كرخينى) وهذا على ما يبدو اسمها شائع في قرن الثاني [١٦] بعد فتح العراق على يد العثمانيين سنه ١٥٣٤ [١٧] بمرور زمنها من كلمة كركوك في عهد العثماني تنصيب من (كرخينى) كلمة كركوك طلع بالكامل [١٨].

فهناك أراه متعدد مثل، فكلمة (كركوك) متكونة من كلمتين (كرك+ كوك) وهذه صفة لغات الاقوام التي سكنت في هذه المنطقة في التعبير عن معظم الأشياء يجمع دالتين (لفظتين) للتعبير عن مدلول جديد، فيما يسمى باللغات الاشتقاقية وتظهر تلك اللصقة جلية في اللغة السومرية الذين أنزاحوا جنوبا من هذه المنطقة [١٩]، حيث ذكر السيد عبدالرزاق الحسني بأنه من الكتب التي جاء ذكر منطقة كركوك فيها كتابان كلدانيان قديمان، نقل أحدهما الى اللغة التركية (المطران أدّى شير) عام ١٨٩٦ م دون أن يذكر اسمه، ولاتزال النسخة التركية مخطوطة وهي محفوظة في كنيسة الكلدان بقلعة كركوك، والاخر اسمه (أخبار شهداء والمقديسين) طبعة بلغة الكلدانية في لايسبك من أعمال المانية، (الأب بولس بيمان) في سبعة مجلدات ونسخة نادرة، وقدجاءت أخبار كركوك في المجلد الثاني من هذه المدينة (سردناباك) ملك الآشوريين ، وكان سبب أنشائها ان ضابط من الماذيين يدعى (أرباق) عصى حكومته فعزل الملك الآشوري عن وظيفته، وأمر بانشاء المدينة هي التي سميت بعد ذلك كركوك في كورة باجرمى [٢٠]، على أن حال كانت كركوك قديما

أسماء عديدة منها (كركينى، كرخ سلوخ، كوركور ، گرگر[٢١]، أرباخا، كەرخورا، كارى كوك، ئورخا، كۆنكون الخ، وبعد هذا صار كركوك[٢٢].

ب- جغرافيا لواء كركوك :

لواء كركوك احدى اللواءات الأربعة في شمال العراق وحدوده من الشمال لواء أربيل، وقسم من لواء السليمانية ومن شرق لواء السليمانية وقسم من لواء الديالى، ومن جنوب جبل الحمرين، ومن غرب لواء أربيل.[٢٣]

موقع لواء كركوك: تقع لواء كركوك فلكيا بين دائرتي عرض[٢٤] (٤٨–٣٥–٤٩–٣٥) من شمال[٢٥] على خط الطول (٣٠–٣٢) (٨٠– ٤٥) في الشرق، شرق خط غرينج، لكن مدينة كركوك وقلبه (قلعة) تقع على خطوط الطول، (٢٤، ٢١) في شرق ودائرة العرضي (٣٥–٣٠) في شمال[٢٦] وتعلو سطح البحر ١١٦٠ قدما[٢٧]

تعد لواء كركوك بوابة اقليم كردستان العراق الى السهل الرسوبي من الجهة العراقية[٢٨]، كذلك حلقة وصل بين المناطق الجبلية والمناطق السهلية، أماموقع اللواء بالنسبة للوحدات الادارية المجاورة لها[٢٩]، يبعد من بغداد ٢٥٠ كم، ومن السليمانية ١١٠كم ومن أربيل ٩٦كم، ومن الموصل ١٨٠كم ومن تكريت ١٢٠ كم[٣٠].

أما بالنسبة لمساحة لواء كركوك، قد تغيرت بمرور الزمن، بسبب سياسات التعريب والتغيير العرقي، من قبل حكومات العراقية، من الوقت الى اخر[٣١]، مساحة لواء كركوك في عام ١٩٥٧ وصلت (١٢٠٣٥٥) كم[٣٢]، أما يقال للدكتور أحمد سوسة في كتاب الدليل الجغرافي العراقي مساحة لواء كركوك ١٩٨٧٢ كم [٣٣]، ولكن في سنه ١٩٨٧ يترك الى ١٠٢٨٢ كم، حتى في سنه ١٩٩٧ مساحة لواء كركوك ٩٦٧٩كم [٣٤].

يتكون اللواء من أربعة أقضية هي: كركوك، كفري، جم جمال، طوز

خورماتو، ويبلغ عدد النواحي الملحقة بهذه الاقضية و(١١) ناحية، ويبلغ عدد القرى في اللواء(١٢٧٤) قرية وعدد العشائر المستوطن (٧٦) والرحالة (٣١) [٣٥]،

بقيت كركوك طول فترة الحكم الملكي في العراق (١٩٢١- ١٩٥٨) احد الألوية العراقية ال (١٤) التي تأسس فيها الدولة العراقية وشملت الوحدات الادارية التالية:

١- قضاء كركوك: وتالف من ناحية مركز وقضاء كركوك، وناحية قرةحسن (ليلان)، ناحية كوبري (بردي) ناحية الحويجة، ناحية شوان(ريدار).

٢- قضاء كفري: وتالف من ناحية مركز قضاء كفري، وناحية قرتبة، وناحية شيروان، ناحية بيباز.

٣- قضاء طوز خورماتو: وتالف من ناحية مركز قضاء طوز خورماتو وناحية قادر كرم، وناحية داقوق.

٤- قضاء چەمچەماڵ:: وتالف من ناحية مركز قضاء **جم جمال**، وناحية أغجلر ناحية سنگاو[٣٦].

٥- ترتبط كركوك بالمدن الأخرى بواسطة الحديد من الطرق البرية وسكك الحديدية أهمها:

١- كركوك - بغداد ٢٥٠كم

٢- كركوك - أربيل ٩٦كم

٣- كركوك- السليمانية ١١٠كم

٤- كركوك - كويسنجق ٨٨كم

٥- كركوك- الموصل ١٨٦كم

٦- كركوك - تكريت ١٢٠كم [٣٧].

يستثمر منطقة زراعيا حوالي (٦٨٠٠) كيلومتر مربع أن ٣٤٪ من مجموع

المساحة يزرع نصفها سنويا وبذلك يصيب الفرد الواحد من السكان الريف حوالي ١١ المشارة من أراضي الزراعية وللعائلة الواحدة المتكونة من خمسة أشخاص (٥٥) وتزرع معظم هذه الأراضي على الامطار ماعدا الأراضي الحويجة واقعة على الزاب الصغير وأراضي كفري الواقعة على نهر ديالى التي تسقى سيحا وتبلغ مساحتها حوالي نصف مليون مشارة[٣٨].

أن أكثر الحاصلات الزراعية أهمية في لواء كركوك هي (الحنطة والشعير ويقدر ناتجها السنوي بحوالى (٣٢٠،٠٠٠) طن، نسبة الحنطة الى الشعيرمتساوية، ويزرع الرز بصورة رئيسية في نواحي قرتبة وقادر كرم وسنكاو، وتكثر زراعة التبغ (توتن) في ناحية أغجلر وزراعة القطن في مركز وبذر الكتان في الحويجة وفي اللواء مساحة قليلة من الغابات، تجاوز الى (١٥٠) كيلومتر مربع، أما أشجار الفواكه على احتلاف أنواعها بحوالي (١٤٠) الف شجرة، أكثرها أهمية الرمان والمشمش والتفاح وفي اللواء عدد محدود من النخيل، لايتجاوز المائة الف نخلة[٣٩].

أما من ناحية وجود المكونات الرئيسية والاثنية في لواء كركوك الوجود مكونات الأكراد، تركمان، عرب، ألارمن، يهودي، صابئة ، وكذلك المؤلف قاموس الأعلام شمس الدين سامي، يتحدث في آخر القرن التاسع عشر عن ديموغرافية مدينة كركوك هكذا يبلغ عدد سكان كركوك قرابة من (٣٠٠٠٠) ثلاثين الالف نسمة، و ¾ سكانها من الأكراد الباقي الأخرى بين الترك والعرب وبعض الأقليات منها (٧٦٠) يهودي (٤٦٠) كلدان[٤٠].

هوامش

(١) پـشكۆ حەمـەتاهير ئاغجەلـەری، شـاری كـەركوك ١٩١٧-١٩٢٦، چ١، دەزگـای چـاپ پەخـشی حەمدی، سلێمانی، ٢٠٠٧، ل٤٥.

(٢) د. عمـر ابـراهيم توفيـق، كوردسـتانية منطقـة كركـوك، ط ٢، منـشورات مكتـب الفكـر والتوعيـة، سليمانية، ٢٠٠٦، ص٢ ٥,)

(٣) عبدالعزيز سمين البياتي، كركوك في التاريخ، مجلة هاوارى كركوك، رقم (٣)، أذار ١٩٩٩، ص ١٣٠.

(٤) محمد أمين زكي، خلاصة تاريخ الكرد وكردستان،ت: محمد علي عوني، مطبعة صلاح الدين، بغداد، ١٩٦١، ص٦٦.

(٥)عوني الداودي، كركوك المدينة الضاحكة بالنار والنور، مجلة كركوك، العدد ٤، الربيع ٢٠٠٣، ص ١٧٠.

(*) مؤسسة الدولة (الأكدية، احتل أورنيبور، واسس أكد عاصمة جريدة (المنجد في الأعـلام) ط٣٥، دار المشرق، بروت ، ١٩٩٦، ص ٢٩٨.

(٦) ئـشكۆ حمـة تـاهير، سةضـاووةى ئيـوو، ل٤٥-٤٦، جمـال بابـان، أصـول اسمـاء المـدن المواقـع العراقية، ج١، مطبعة الأجيال، بغداد ، ١٩٧٦، ص٢٩.

(٧) وريا الجاف، كركوك دراسة سياسية واجتماعية، مطبعة وزارة الثقافة، أربيل، ١٩٩٨ ، ص١٨.

(٨) جرجيس فـتح الله، مدينـة كركـوك النـزاع حـول تكوينهـا الأثـني ومحاولـة تعريبهـا، مجلـة هـاواري كركوك، العدد ١٢، مطبعة وزارة الثقافة، أربيل ، بدون سنة، ص ١٤٨.

(٩) د. جمال رشيد أحمد، دراسات كردية في بلاد سوبارتو، دار الأفاق العربية للصحافة ونـشر، بغـداد، ١٩٨٤، ص٣-٢٣، د. نورى طالبانى، مصدر السابق، ص١٩.

(١٠) د. بهـروز محمـود أمـين الجـاف، الأسـاس اللغـوي والتـاريخي في تـسمية كركـوك، مجلـة كركـوك، العدد(١٩)، ٢٠٠٤، ص١٦٠.

(١١) الدكتور منذر الفضل، حقوق الانـسان وتنـوع الاتـني عـشر لـسكان كركـوك، مجلـة سـردم العربـي الثاني، ٢٠٠٣، ص١٣٥.

(١٢) توفيق وهبي، أصل اسم كركوك ، مجلة الكتاب، عدد(١) ١٩٥٨، ص١٢.

(١٣) د. بهروز مخمود أمين الجاف، مصدر السابق، ص١٦١.

(١٤) د.نوري طالباني، منطقة كركوك وتغيرواقعها القومي، مجلـة سـردم العربـي، العـدد الثـاني، ٢٠٠٣، ص٩٩.

(١٥) مجموعة الباحثين، بحوث المؤتمر حول كركوك، ٣-٥ نيسان ٢٠٠١،ط٢، اراس، أربيل، ص٢٤٥.

(١٦) لمزيد التفاصيل فتح العراق ، انظر الى ،د.هشام سواد الهاشم، تاريخ عرب الحديث، ١٥١٦-١٩١٨ من فتح العثماني حتى حرب العالمية الاولى، دارالفكر، عمان، ٢٠١٠، ص ص٣٤-٣٥.

(١٧) پشكو حمەتاهيرئاغجەلەری ، سەرچاوەی پێشوو، ل٤٨.

(١٨) المجموعة مطبوع سنة ١٨٩١ ص٥٠٧- ٥٣٥، وقد ذكر في هذين النفرين أن الذي أنشأه هذه

(١٩) د.عمر ابراهيم توفيق، كوردستانية منتطقة كركوك، مصدر سابق، ص٥.السيد عبدالرزاق الحسني العراق قديما حديثا مطبعة العرفان

(٢٠) پشكۆ حەمەتاهیر ئاغجەلەری، شاری کەرکوك ١٩١٧-١٩٢٦، سەرچاوەی بیشوو، ل٤٦.

(٢١) ليلى نامق الجاف، كركوك لمسات تاريخية، منشورات خيات، أربيل، ١٩٩٩، ص٢٨.

(٢٢) د. رفيق شوانی، کێشەی کرکوك چۆنیەتی چارەسەرکردنی ئاراس ، هەولێر ، ل٢٠، ٢٠٠٧،

(٢٣) جمال محمد صالح، پارێزگای کرکوك ١٩٢٥-١٩٣٢، گۆڤاری باباگوڕگوڕ، ژماره (١٠) ٢٠٠٦، ل١٦.

(٢٤) تۆفيق محمد، استخراج النفط في المحافظة كركوك، ١٩٧٢، ٢٠٠٣، ط٢ مركز كردستان للدراسات الاستراتجيبة، سليمانية، ٢٠٠٩، ص١٤.

(٢٥) فەیسەڵ عەلی، نەوتی ناوچەکانی خانەقین /کەرکوك، چ١، حەمدی، ٢٨، سلێمانی ل ٣٩.

(٢٦) فواد حەمەخورشيد، کەرکوك لەبەڵگەنامەکاندا، و: د. نەریمان عبداللە خۆشناو، چ١، چاپخانەی مناره، هەولێر، ٢٠٠٧، ل٥٧.

(٢٧) أحمدرشيد بيبانی، كركوك الجريحة، ط١، مطبعة وزارة الثقافة، ٢٠٠٤، أربيل، ص٧.

(٢٨) د. خليل اسماعيل محمد، كركوك دراسات في التكوين القومي السكان، مجلد سردم عربي، العدد الثاني، ٢٠٠٣، ص١٤٦.

(٢٩) توفيق محمد، استخراج نفط في محافظ كركوك ١٩٧٢، ٢٠٠٣ ، مصدر سابق، ص١٤.

(٣٠) حميد عبدالله صالح، شیکردنەوەی جوگرافی بۆسیاسەتی تەعریب لەشاری کەرکوك ڕێگاکانی چارەسەرکردنی، نامەیەکی ماستەری بلاونەکراوەیە، کۆلێژی ئاداب، زانکۆی صلاح الدین، هەولێر، ٢٠٠٧، ل٦.

(٣١) سنور صباح صدیق، مێژووی سیاسەتی بەعەرەبکردنی لەپارێزگای کەرکوك (١٩٦٣-١٩٩١) نامەیەکی ماستەری بلاوکراوەیە، زانستەکۆمەلایەتیەکان، کۆیە، ٢٠٠٩، ل١٤

(٣٢) الحزب الديموقراطي الكردستاني، مكتب السياسي، نفط كردستان عراقي، مطبعة وزارة تربية، ١٩٩٨، أربيل، ص١٥.

(٣٣) الدكتور أحمد سوسة، الدليل الجغرافي العراقي، مطبعة التمدن، مطبعة ، ١٩٦٠، ص٨٧.

(٣٤) ليژنەی بالآی بەرەنگاری بەعەرەبکردنی کوردوستان، ئەتڵەسی کەرکوك، ج١، هەولێر، ٢٠٠٥، ل١٤–١٥.

(٣٥) الدكتور أحمد سوسة، اللواء كركوك، مجلة هاوار كركوك، العدد (٣) ١٩٩٩، ص١٢٧.

(٣٦) البروفسور الدكتور أزاد نقشبندي، أثر نفط كركوك على ترحيل الكرد من كركوك وتعريبيها، مجموعة الباحثين، بحوث المؤتمر العلمي حول كركوك المصدر السابق، ص٢٨، كركوك دراسة سياسية اجتماعية، المصدر السابق، ص٣٣

(٣٧) حميد عبدالله صالح، شیکردنەوەی جوگراف بۆسیاسەتی تەعریب لەشاری کەرکوك رێگاکانی چارەسەرکردنی، نامەیەکی ماستەری بلآونەکراوەیە، کۆلێژی ئاداب، زانکۆی صلاح الدین، هەولێر، ٢٠٠٧، ل٦.

(٣٨) الدكتور أحمد سوسة، لواء كركوك، المصدر السابق، ص١٢٧–١٢٨.

(٣٩) المصدر نفسه، ص١٢٧

(٤٠) شمس الدين سامي، قاموس الأعلام، مهران مطبعة مج ٥، استانبول، ١٨٩٢، ص ٣٨٤٦.

الثورة السورية الى اين؟

د.هوشيار مظفر علي امين

تتجه الثورة السورية اليوم نحو مجهول يهمنا منه في المقام الاول ان تتحول الثورة الى صلح اجتماعي بعد اي نتيجة ستتوجه لها ومع ذلك نلاحظ ان الثورة السورية اختلفت في ما يسمى بالربيع العربي عن مثيلاتها في تونس وليبيا ومصر واليمن فلقد تحولت من انتفاضة سلمية الى شبه حرب اهلية وعجزت دول الجوار والاقليم والعالم عن الفض السلمي او العسكري ولقد تعرضت كل طوائف المجتمع السوري الى الاذى ومنهم اكراد سوريا المظلومون من قبل ومن بعد

بل ان تدخل الارهاب والمافيات فيها والدول التي لها مصالح كايران وروسيا ودخول مليشيات مثل حزب الله والحرس الثوري وما يجري من محو مدن ومحاولات محو وجود لجهات يجعلها ثورة دموية بامتياز يشترك اغلب الجهات في الخلل والارهاب والقتل والاذى الذي حاق بسوريا ومجتمع سوريا فيها

ونحن نلاحظ ان تعامل بعض جهات الثوار مع اكراد سوريا احد نماذج ذلك فهو تعامل سيؤشر لما يليه

والملاحظ ان حكومة الاقليم كانت لها سياستها الثابتة الواقعية في مراقبة الثورة السورية وعدم الزج بنفسها فيها لا كما فعلت الحكومة المركزية التي تتهم احيانا بغض الطرف عن تدخل بعض الجهات في تلك الثورة ولكن مصالح ووجود اكراد سوريا يهمنا في الاقليم ومن ثم فان موقف الزعيم مسعود البارزاني من اكراد سوريا

ومن لاجئي سوريا هو موقف مدير الازمة وقائد الصراع الذي يعرف كيف يقود الازمة ويدير الصراع

فالزعيم مسعود البارزاني اوجد سياسة استراتيجية اركانها

مصالح السلم العام

مصالح سلم الاقليم

مصالح الكرد في سوريا

وهي اركان قوامها

مجموعة الاستراتيجيات التي حددها الزعيم مسعود البارزاني منذ بداية الازمة مما حدى بالكل الى مدحه والاشادة به من وافقه ومن خالفه

ان الثورة السورية اليوم في بداية دخولها عامها الثالث مع مليون لاجئ ومئة الف قتيل ودمار في البنى التحتية تتوجه نحو ان تكون كتلة النار الملتهبة ونحن نحتاج الى الحذر من ادنى شرارة نار

وللحديث صلة

کەشکۆڵی گۆڤار

کێشەی کوێت

ئامادەکردنی: بەناز زیوەر جوهر

پێشەکی

باس لە یەکێك لە کێشەکانی جیهان دەکەین ئەویش کێشەی نێوان عێراق و کوێتە، ئەم کێشەیە لەبەر چەند هۆکارێك سەریهەڵدا لەوانە کێشەی سنوری و کێشەی ئابووری کە ئەو کات بەهۆی شەڕە زۆرەکانی ڕژێمی بەعس ئابووری عێراق ڕووی لە خراپی و لاوازی کردبوو، سەرانی بەعس پێیان وابوو کە وڵاتی کوێت بەشێکە لە عێراق، هەروەها دەیانویست دەست بگرن بەسەر وڵاتانی کەنداو بەتایبەتی کوێت و سعودیە.

ئەم بابەتە پێکهاتووە لە سێ بەشی سەرەکی، لە بەشی یەکەم، یاس لە بارودۆخی عێراق کراوە بەر لە داگیرکردنی کوێت لە لایەن عێراق.

لە بەشی دووەم، باس لە هۆکارەکانی ئەم کێشەیە کراوە، دابەشکراوەتە سەر دوو باسی سەرەکی:

باسی یەکەم/ کێشەی سنووری کوێت.

باسی دووەم/ کێشە ئابووریەکانی عێراق.

لە بەشی سێیەم/ باس لە داگیرکردنی کوێت کراوە لە لایەن ڕژێمی بەعس.

ئەم بابەتە بریتییە لە لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی، گرنگی داوە بە شتە ڕوون و ئاشکراکان نەچووەتە ناو خاڵەووردەکان و شتە ناڕوونەکان، دیارە لە کاتی

هەستان بە هەر کارێك پێویستی بە ماندووبوون هەیە، بەڵام سوپاس بۆ خودا گرفتەکانی ئێمە شتێکی وا گەورە نەبوو کە پێش لە کارەکەمان بگرێ.

سوودمان لە چەند سەرچاوەیەك وەرگرتووە لەوانە کتێبی (مریم جویس) الكويت(١٩٤٥-١٩٩٦)(رؤيه اينجليزيه-أمريكيه) سودێکی زۆرمان لەم سەرچاوە وەرگرت، هەروەها کتێبی (فیبی مار) مێژووی نوێی عێراق لە هۆکارەکانی بەرپابوونی کێشە زۆر سوودمان لێی وەرگرتووە، چەند سەرچاوەیەکی تریش.

دیارە هەر کارێك کە مرۆڤ دەیکات ناکرێ بڵێین هیچ کەمو کورِی تێدا نییە تەنها ئەوەی لە کارەکانی بێ کەموکورِیەو کامڵە خودای گەورەیە.

هیوادارم لەم ئەرکەمدا توانیبێتم شتێکی بە سوودم ئەنجام دابێ و سوودمان لێوەرگرتبێ بۆ خۆمان و نیشتیمانەکەمان.

بەشی یەکەم

بارودۆخی عێراق بەر لە داگیرکردنی کوێت

دوای ئەوەی کە سەرانی بەعس لە شەرِی ئێران و عێراق تەواوبوون، (سەدام حوسێن) زۆربەی کات هەستێکی گوماناوی هەبوو لە هەموو کەسێك تەنانەت لە کەسە نزیکەکانیشی بۆیە زۆرجار هەڵدەستا بە تاقیکردنەوەی کەسە نزیکەکانی و ئەفەسەرە پلە بەرزەکانی ناو سوپا کە بە چەندین شێوە تاقیدەکردنەوە، ئەمەش بۆ ئەوەی کەس نەتوانێ پلانی لە دژی بگێرِێ، لە لایەکی تریش بۆ ئەوەی هیچ یەکێکیان متمانە بە هاورِێکەشی نەکات و متمانە لە نێوانیان نەهێڵێ، لەو تەنگەژەیەش دەترسا کە ئابووری وڵات تێی کەوتبوو بەهۆی جەنگی لەگەڵ ئێران و جەنگی لەگەڵ شۆرِشی کورد.

بۆیە بەهۆی تاقیکردنەوەکانی لە نێوان ئەفسەران توانی بووی کە ترسێك لە ناویاندا دروست بکات کە کەس نەوێرێ پلان و کودەتا بکات بەسەر ڕژێمەکەی، بۆ پەیداکردنی هەمان شت لە لایەنی ئابووری بۆیە سەرانی بەعس هەستان بە فراوانکردن و بەهێزکردنی ئازادیەکانی کەرتی ئابووری کە هەر لە کاتی جەنگ دەستی پێکرا، هەروەها دەستکاری ئەم دەقە یاساییانە کران کە ڕێگریان دەکرد لە ئازادیەکانی بازرگانیکردن لە وڵاتدا هەروەها چاودێری لەسەر نرخەکان هەڵگیرا، چەند کارگەو موڵکێکی بچووکی حوکمی فرۆشران بە سەرمایەداران و کران بە کەرتی تایبەت، ئەمەش بەهیوای ئەوەی کە پارەوپول لە وڵاتانی تریش بهێنن بۆ ناو عێراق و کاری پێبکرێت، دیارە ئەم هەوڵانە قازانجی باشی هێنا بۆ هەندێك لە سەرانی بەعس نەوەك بۆ گەلی عێراق بە شێوەیەکی گشتی، چونکە پلەدارەکانی بەعس مۆڵەتەکانی بازرگانیان بۆ خۆیان قۆستبۆوە، ئەمەش وایکرد عێراق زیاتر تووشی هەڵاوسانێکی گەورەتر بێ لە رووی ئابوورییەوە، بۆیە دووبارە دەستکاری یاساو ڕێساکان کرانەوە.

سەرەڕای هەموو ئەم کارانەش نەیانتوانی عێراق بەرەو بارێکی باشتر ببەن، لەم کاتەدا عێراق پارەیەکی زۆری وڵاتان قەرزدار بوو، ئەم قەرزەی کە پێویست بوو عێراق بیداتەوە ڕێژەیەکی گەیشتبووە لە ٥٠٪ هەناردەی نەوتی عێراق لە ساڵی ١٩٩٠.

لێرەدا حکومەتی بەعس بیری لەوە کردەوە کە چارەسەرێکی ڕیشەیی بۆ ئەم دۆخە بدۆزێتەوە لە ساڵی ١٩٨٩ (سەدام حوسێن) تیمێکی پێکهێنابوو بۆ چارەسەرکردنی ئەم قەیرانە، لیرەدا بیریان لەوە کردەوە کە ژمارەیەکی بەرچاو لە فەرمانبەران خانەنشین بکەن بە هەزاران سەرباز لە خزمەتی سەربازی کۆتایی پێبهێنن، بەڵام ئەمەش هیچ سوودێکی نەبوو، بێکاریەکی گەورە لە عێراق دروست بوو، بۆیە سەدام حوسێن ئەم ڕێوشوێنەشی ڕەتکردەوە.

لێرەدا بیرۆکەیەکی تر لای سەرانی بەعس گەڵاڵە بوو ئەویش هەوڵیدا کە داهاتی نەوت لە هەناردەکردن زیاد بکات، هەروەها ئەندامانی ڕێکخراوی(ئۆپێک) ڕازی بکات بە زیادکردنی نرخی نەوت بۆیە بە شێوەیەکی توند فشاری خستە سەر وڵاتە عەرەبیەکانی سەر بەم ڕێکخراوە بۆ زیادکردنی نرخی نەوت.

لێرەدا(سەدام حوسێن) بە شێوەیەکی تایبەت ڕوویکردە هەردوو دەوڵەتی دراوسێ کە سعودیەو کوێت بوون بۆ ئەوەی لەم تەنگژیە عێراق ڕزگار بکەن، بۆ ئەوەی هاوکاری یەکتر بکەن و پارێزگاری لە نرخی نەوت بکەن لە ڕێگەی بەرهەم هێنانی نەوت و فشار بخەنە سەر وڵاتانی تریش، بۆ ئەم مەبەستە چەند جارێك (سەدام حوسێن) داوای لێکردن، بەڵام بێ سوود بوو، لێرەدا (سەدام حوسێن) مەبەستێکی هەبوو کە دەیویست لە ڕێگەی ئەم فشارانە کە ختسبویە سەر هەردوو دەوڵەتی ناچاریان بکات کە واز لە قەرزەکانیان بهێنن کە لە جەنگی لەگەڵ ئێران دابویان بە عێراق.

ئەم دوو دەوڵەتەش نەیان دەویست ئەم پارەیەی کە بە عێراقیان دابوو لێی خۆشبن، چونکە بڕێکی زۆر کە بڕەکە دەگەیشتە (٤٠)ملیار دۆلار، بەڵام وەڵامە بێ ئومێدیەکان کە لە لایەن کوێت و سعودیە درانەوە ئەمە وایکرد کە (سەدام) و سەرانی بەعس زیاتر بیر لە زمانی هەڕەشە بکەن بۆ بەدەست هێنانی ئامانجەکانیان بەرامبەر بەم دوو دەوڵەتە، لە نیوەی یەکەمی ساڵی ١٩٩٠ لێدوانەکانی سەدام بە ئاشکرا ئاماژەی دەدا کە ئەگەر بەخۆشی یارمەتی عێراق نەدەن ئەوا بەهێز ئەم یارمەتیانە وەردەگرێت لێیان.

بەشی دووەم

هۆکارەکانی داگیرکردنی کوێت

یەکەم/ کێشەی سنووری کوێت:

ململانێی درێژخایەنی عێراق لەگەڵ کوێت لەسەر سنورەکانە، ئەو ململانێیەی کە لە دوای جەنگی ئێران و عێراقدا توندو تیژبوو بەغدا پەرۆشی ئەوەبوو کە دەروازە ئیقلیمیەکەی بۆ کەنداو لەسەر زەوی لە دەوروبەری بەندەری ئوم قەسرو لە کەناڵی خۆر عەبدوڵلا فراوان بکات، عێراقیەکان سنورێکیان دەویست کە بەو هۆیەوە عێراق بتوانێ دەست بەسەر ڕێگای ئاویی و هەردوو دوورگەی وربەو بۆبیاندا بگرێت ئەم دوو دوورگەیە دەڕواننە سەر کەناڵەکە، کوێتیش هیچ نیازێکی نەبوو بۆ دەست هەڵگرتن لەم زەوی و زارە.

تەنانەت پێش جەنگیش عێراق چەند کێشەیەکی گرنگی سەبارەت بە بەندەرەکانەوە هەبوو لە پلانی ئابووری عێراقدا بۆ ساڵانی (١٩٧٥-١٩٧٩)، سەرچاوەیەکی زۆری دارایی لە فراوانکردنی ئوم قەسرو بەندەری زوبێر لە باکوریەوە خەرجکرا، داخستنی شەتولعەرەب لە دوای جەنگی ئێران و عێراقدا ئێستا کە تەکانێکی بەرچاوی بەم گرفتە بەخشی.

عێراق ئارەزووی ئەوەی هەبوو هێزێکی گەورەی دەریایی پێك بهێنێ کە لە ڕاستیدا لە ساڵی ١٩٨٨دا ئەم هێزەی نەبوو تەنانەت ئارەزووی ئەوەشی هەبوو کە ئەوەندە فراوانی بکات بیکات بە کەشتیگەلی ئاوەشینەکان، ئوم قەسریش ببێتە بنکەیەکی گرنگ بۆ ئەم هێزە دەریاییە سەرەتاییە.

کوێت پێی خۆش بوو چارەسەرێکی یەکجاریی بۆ کێشەی سنور دابنرێ، بەڵام هەموو بەڵگەکان ئەوە نیشان دەدەن کە عێراق چەند جارێك بە شێوەیەکی دوژمنکارانە دەست پێشخەریی کردووە بۆ پێداچوونەوەی ڕەوشی ئێستای،

عێراقیەکان ئەم کێـ ـەیان سێ جار بە فەرمی بەرزکردەوە لە ساڵی ١٩٨٩ لە مانگەکانی شوبات و ئەیلوول و تشرینی دووەمدا، بەڵام بەبێ سنوور، بەڵام کێشە ئابوورییەکانی عێراق هاتنە ناوەوەو باڵی خۆیان بەسەر کێشە سنوورییەکاندا کێشا.

دووەم/ کێشە ئابووریەکانی عێراق:

بەهۆی جەنگی ئێرانەوە، عێراق کەوتبووە ژێرباری قەرزێکی زۆرەوە (٦٥)ملیۆن دۆلاری متمانەدارانی ڕۆژئاواو یەکێتی سۆڤیەت قەرزداربوو، وڵاتانی عەرەبی کە عەرەبستانی سعودی و ئیمارات و کوێت لە ماوەی جەنگدا بڕی (٨٠)ملیۆن دۆلاریان بە قەرز پێدابوو فشاریان دەخستە سەر بۆ دانەوەی قەرزەکە، چەند جارێك (سەدام حوسێن) داوای لێکردن، بەڵام بێ هودە بوو، دەیویست ڕایبگەیەنن ئەو پارەتیە داراییەی کە لە کاتی جەنگ دابوویانە عێراق بە قەرز لێی خۆشبن و بە بەخشینی دابنێن نەوەك بە قەرز، هەروەها پێشنیاری کردبوو پارمەتی زۆر و گرنگی بدەن لە بونیادنانەوەی ئابووری عێراق، بەڵام وەڵامە بێ ئومێدەکان سەدام و لایەنگرانی هاندا پەناببەنە بەر زمانی هەڕەشە لە شەشی مانگی یەکەمی ساڵی ١٩٩٠دا، کە تیایدا ئاشکرابوو تا چ ڕادەیەك گۆشەگیرو بێ ئومێد بوونە، ئاماژەی ئەوەیاندا کە عێراق پەنا دەباتە بەر ڕێگە چارەی دیکە بۆ بەدەستهێنانی ئەو دەرامەتانە ئەگەر بێتوو بە خۆشی پێی نەبەخشن، لەو کاتەدا بیرۆکەی بەکارهێنانی هێز لای لایەنگرانی سەدام گەڵاڵە دەبوو کوێت ئامانجی ڕاستەوخۆ بوو، بەڵام ئامانجی دوورتر بریتی بوو لە بەدەستهێنانی داهات و تەناروڵ لە وڵاتانی کەنداو بە گشتی و شانشینی عەرەبی سعودیە بەتایبەتی، بە پشت بەستن بەو پلانە کوێت دەبێتە کەلوپەلێك عێراق بۆ خۆی پارێزگاری لێدەکات یان لە ڕێگەی حکومەتێکی کارتۆنی یان گلدانەوەی بۆ

نێو خاکی عێراق یاخود دەتوانێت دەستبەرداری بێت بەرامبەر تەنازولی گرنگ، ئەو ڕێگەچارانەش دەتوانێت توندی تەنگەژەیەی ماددی کەمبکاتەوەو دەسەڵاتی (سەدام حوسێن) پتەو بکات و عێراق بکاتە ئەو هێزەی کە باڵ بەسەر کەنداو دەکێشێت و دەبێتە سەر قافڵەش لە بازاڕو نەوتدا، عێراق لە ساڵی ١٩٩٠ ویستی هەژموونی عێراق زیاتر بکات تا دەگاتە کاروباری کوێت و زەلیلکردنی سەرۆکە عەرەبیەکانی وڵاتانی کەنداوی دەوڵەمەند بە نەوت.

بەشی سێیەم

داگیرکردنی کوێت

بەکارهێنانی هێز لای سەرانی بەعس گەڵاڵە بوو کە پێیان وابوو بە زەبری هێز کوێت دەکەن بە بەشێك لە عێراق یاخود لە ڕێگەی حکومەتێکی کارتۆنی کوێت دەکەن بە دواکەوتەی خۆیان، هەروەها لە پاش کوێتیش دەتوانێ باڵ بەسەر تەواوی کەنداوی عەرەبی بکێشن بە تایبەتی سعودیە.

سەدام حوسێن کەوتە خۆ ئامادەکردن و کۆکردنەوەی هێزو سەرباز لە ڕێگەی بانگێشت کردنەوەی ئەو گەنجانەی کە لە خزمەتی سەربازیش تەواوببوون دووبارە بانگێشت کرانەوە دەستی کرد بە کۆکردنەوەی سوپای میللی (جیش الشعب).

لە ١٩٩٠/٧/٢١ حکومەتی عێراق (٣٠)هەزار سەربازی ڕەوانەی سەر سنورەکانی کوێت کردو لەسەر سنور بڵاوی کردنەوە، لەم کاتەداو لە ١٩٩٠/٧/٢٥ بالوێزی ئەمریکا لە عێراق کە ئافرەتێك بوو بە ناوی (أبریل جلاسبی) سەردانی سەدام حوسێنی کرد، کە پێی ڕاگەیاند کە ئەمریکا نایەوێ بێتە ناو کێشەکانی وڵاتانی عەرەبی بەتایبەتی کێشەی نێوان عێراق و کوێت کە

کێشەیەکی سنوریە، بەڵام ئەمریکا دەیەوێ چارەسەرێکی خێرا بۆ ئەم مەبەستە بدۆزێتەوە کار نەگاتە شەڕو پێکدادان، لە لایەن خۆیانەوە کوێتیەکان و (آل صباح) پێشنیاریان کرد کە کۆبوونەوەیەك لە سعودیە لە شاری (جدە) ببەسترێ، بۆ ئەوەی کارێك بکەن کە یارمەتی عێراق بدەن لەو بڕە پارەیەی کە عێراق قەرزداری کوێتە کە بڕەکەی (٥٠٠)ملیۆن دۆلار بوو بەوەی نەك بە یەکجارەکی لە عێراق خۆشبن، بەڵکو ئەمە بمێنی تەنها لەسەر دەفتەر بێ و هیچی تر.

حکومەتی عێراق بەم پێشنیارە ڕازی نەبوو، باوەڕی سەرانی بەعس وابوو کە دەتوانێ ئامانجەکانی خۆی بهێنێتەدی و کەسیش بە جواب نایەت، دەیویست هەژموونی خۆی و هەیمەنەو دەسەڵاتی خۆی بە تەواوەتی بەسەر وڵاتانی کەنداو بچەسپێنێ و خۆی بکات بە گەورەی عەرەب و ناوچەکە لەم ڕێگەیەوە تەواوی سەروەت و سامانی ئەم وڵاتانەش لە بەرژەوەندی خۆیان بەکاربهێنن.

سەدام حوسێن فەرمانی بە سوپای عێراق کرد کە بەرەو خاکی کوێت هەنگاو بنێن و داگیری بکەن، ڕاستەوخۆ ئەم فەرمانەش لە سەرەتای ئابی ١٩٩٠ جێبەجێ کرا سوپای عێراق چوونە ناو خاکی کوێت بۆ ماوەی ٢٤سەعات توانیان کوێت داگیر بکەن، ئینجا سەرانی بەعس پلانێکیان دانا بۆ دۆزینەوەی بیانوو بۆ ئەم داگیرکردنەیان حکومەتێکی کاتیان دامەزراند کە گوایە سوپای عێراق هاتووە بۆ یارمەتی دانی خەڵکی کوێت بۆ ڕزگاربوون لە دەستی (شێخ جابر وآل صباح).

شێخ جابر و ئەندامانی خێزانەکەیان و کاربەدەستانی کوێت ڕایانکرد بەرەو سعودیە، دوای چەند ڕۆژێك حکومەتی عێراق بە ڕەسمی ڕاگەیاند کە کوێت بەشێکە لە خاکی عێراق، شاری کوێت پارێزگاری (١٩)مینە لە وڵاتی عێراق.

سوپای عێراق زۆر بە شێوەیەکی دڕندانەو ناشارستانیانە کەوتنە گیانی ئەو خەڵکانەی کە مابوونەوە مامەڵەیەکی خراپیان لەگەڵ دەکردن، هەروەها کەوتنە تێکدان و کاولکردنی شارەکەو تالآنکردن و خاپوورکردنی ئەمەش بە خراپی بەسەر سوپای عێراق دا شکایەوە، لێرەدا عێراق دەیویست پاڵپشتی وڵاتانی عەرەبی و نێودەوڵەتی بەدەستبهێنن، بەڵام بە پێچەوانەوە گەڕایەوە بۆ عێراق، کۆمکاری عەرەبی ئەندامیەتی عێراقی هەڵپەساردو داوایکرد هەرچی زووە وڵاتی کوێت بەجێ بهێڵێ، لە لایەنی نێودەوڵەتی ئەنجوومەنی ئاسایشی نێودەوڵەتی هەرچی پارەی عێراق هەبوو بلۆکی کردو گەمارۆی ئابووری تەواوی خستە سەر عێراق، هەروەها گواستنەوەی نەوتی لە عێراق ڕاگرت کە بۆ دەرەوە دەینارد لە ڕێگەی تورکیاو سعودیە.

سعودیە داوایکرد کە ئەمریکا یارمەتی بدات بۆ ڕامالینی سوپای عێراق لە ناوچەکە، ئینجا ئەمریکا هاتە سەر هێڵ و داوای کشانەوەی سوپای عێراقی کرد لە کوێت بەبێ مەرج و قەرەبووکردنەوەی کوێت و گەڕاندنەوەی بارودۆخەکە وەك خۆی کە بەر لە جەنگەکە هەبوو.

دوای ئەوەی چەندین کەسایەتی نێودەوڵەتی و عەرەبی و هەرێمی هاتن داوایان لە سەدام حوسێن کرد کە کوێت بەجێ بهێڵێ بەر لەوەی کە کێشەکە بەهێز یەکلایی بکرێتەوە، بەڵام ئەم هەوڵانە بێ هودە بوون کە دران، ئەمریکا بڕیاری دا کە جەنگ بەرپا بکات لە دژی عێراق بە بڕیارێکی نەتەوە یەکگرتووەکان کە ئەویش بڕیاری (٦٧٨) ئەنجوومەنی ئاسایش بوو کە دواوای لە عێراق کرد کە تاکو ١٥ی کانوونی دووەمی ١٩٩١ لە کوێت بکشێتەوە بەبێ هیچ مەرجێك، لەو سەرو بەندەدا ئەمریکا هێڵێکی ئاسمانی دامەزراند بۆ گواستنەوەی سەربازانی ئەمریکی ئەوەبوو لە ماوەی شەش مانگ نیو ملیۆن سەربازی ئەمریکی گوازرانەوە بۆ ناوچەی کەنداو.

ئەو بڕیارەی نەتەوە یەکگرتووەکان گشت پلانەکانی سەدامی تێکداو سەرانی بەعس نەیان دەتوانی ئەم بڕیارەی نەتەوە یەکگرتووەکان جێبەجێ بکەن، لێرەدا جەنگ بەرپاکردن بووە شتێکی حەتمی.

سەرانی بەعس ستراتیژیەکیان دانا بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی ئەمریکاو هاوپەیمانان کە سوپایەکی گەورە بکەنە قوربانی لە ناو کوێت تاکو ڕێگە بگرن لە سنورەکان هێزی ئەمریکا نەچێتە ناو خاکی عێراق، لە لایەکی ترەوە حیسابیشیان بۆ ناوچەی باکور کردبوو کە چەندین یەکە لە گاردی کۆماری و هێزی تایبەت بڵاوکرانەوە بۆ پاراستنی کرۆکی ڕژێم لە ناوەڕاستی عێراق.

لە کانوونی دووەمی ١٩٩١ هێزەکانی هاوپەیمانان بە سەرکردایەتی ئەمریکا هێرشێکی ئاسمانی چڕیان کردە سەر عێراق بە نوێترین چەك کە چەند هەفتەیەکی خایاند بەر لە هاتنی هێزە پیادەکان بۆ ناوچەکانی باشوری عێراق و ڕۆژئاوای عێراق، سوپای عێراق نەیتوانی هیچ بەرگریەك بکات بەرامبەر هێزی هاوپەیمانان، عێراق ویستی بەجۆرێك لایەنگران بۆ خۆی پەیدا بکات لە وڵاتانی عەرەبی و ئیسلامی بەوەی چەند سارۆخێکی ئاراستەی ئیسرائیل کرد، بەڵام ئەم هەوڵەش بێ ئاکام بوو.

بۆردومانی فڕۆکە جەنگیەکانی هاوپەیمانان بەردەوام بوو بۆ سەر عێراق ئەمەش تەنها دەزگا سەربازیەکانی نەگرتەوە بەڵکو زۆربەی ناوچە ئابووری و ژێرخانەکانی گرتەوە ئەمەش ژێرخانی ئابووری وڵاتی وێران کرد.

بەهۆی ئەم هێرشە گەورانەی کە کران بۆ سەر عێراق، دامو دەزگاکانی بە شێوەیەکی وا پەکخران کە نەیان دەتوانی ئەرکەکانیشیان جێبەجێ بکەن، سەرانی بەعس بەهۆی ئەم گورزە کوشندەیەی کە بەریان کەوت هەستان بە پەیڕەوکردنی زەوی سوتاو لە کوێت، بۆیە هەستان بە بۆردمان کردن و

سـوتاندنی بـیرە نەوتیـەکانی کوێـت و وێـران کردنـی تـەواوی ژێرخـانی ئـابووری کوێت، ئەمەش بۆ ئەوەبوو کـە (شـێخ جـابر وال صـباح) بـە یـەکجارەکی زەلیـل بکات و کوێت بکات بە وڵاتێکی وێران و دواکەوتوو لە هەموو لایەنەکان، تەنانـەت زانکۆی کوێت کرا بە گرتووخانەو دام و دەزگای سەربازی و ئیستخباراتی.

هێرشە زەمینیەکان لە ٢٤ی شوبات دەستی پێکرد کە عێراقیەکانی سەرسـام کـرد، لــە باشــووری وڵات تیمــەکانی گــاردی کۆمــاری پــەکخران و گــوررزێکی کوشندەیان ئاراستەکرا، هێزەکانی نـاو کوێـت و دەوروبـەری دۆڕان و بـە کۆمـەڵ خۆیان تەسلیم دەکردو هەندێك بەرەو بەسرە ڕایان دەکرد، یەکـە سـەربازیەکانی عێراق بـە هـیچ شـێوەیەك نـەیان دەتـوانی هێـزی ئاسـامانی بـەکاربهێنن چـونکە ڕاستەوخۆ لە لایەن هاوپەیمانان هێرشیان دەکرایە سەر، لە مـاوەی چـەند ڕۆژێـك سوپای عێراق بە شێوەیەك خاپوور بوو کە خۆشیان لەم باوەڕە نەبوون، سوپای عێراق بە یەکجاری پەکخرا.

هێزی هاوپەیمانان توانیان کوێت ئازاد بکەن و تەواوی سوپای عێراق لە کوێت دەربکـەن، لێـرەدا عێـراق داوای ئاگربەسـتی کـرد تـاکو ئـەم هێـزە کەمـەی کـە ماویەتی بە یەکجاری لەناو نەچێت و ڕژێمەکەشـی کۆتـایی بێنێـت، بـەم شـێوەیە هاوپــەیمانان ئامـانجی خۆیـان بەدەسـت هێنـا بـەڵام ڕێگـەیان پـێ نـەدرابوو کـە پێشڕەوی بکەن بۆ ناو خاکی عێراق بەم پێیە لە ٢٨ی شوباتی ١٩٩١ ئاگربەست لە (سەفوان) ئیمزاکرا.

سەرانی عێراق لەبەر شکستی و خێرایی و گەورەیی شکستەکە کە ڕووبـەڕووی ببوونـەوە ڕەنگدانەوەیـەکی گـەورەی هـەبوو بەسـەریانەوە کـە تـەنها خـۆی لـە شکستی کوێت نەدەبینیەوە بەڵکو خۆی لە دوای ئەم شکستەش دەبینیـەوە، بـۆ ئەم مەبەستە سەرانی بەعس هەستان بە کۆکردنەوەی ئەو پاشماوە سوپایەی کە

تێکشکێنرابوو لە لایەن هاوپەیمانانەوە ئەمەش بۆ ڕووبەڕووبونەوەی ئەم ڕاپەڕینانەی کە لە ناوخۆی عێراق لە جموجۆڵدا بوون بۆ هەڵگیرساندنی شۆڕش دژی حکومەتی بەعس چ لە باشووری عێراق چ لە باکووری عێراق، لە سەرەتاکانی ئاداری ١٩٩١ چەند شۆڕشێك لە باشوری عێراق بەرپابوو کە زیاتر لە شارەکانی بەسرەو نەجەف و کەربەلاو عمارەو ناسریە بوو کە زۆربەی دانیشتوانەکانی شیعە بوون، کە گەل پێی هەستان دژی حکومەتی بەعس کە هەندێکیشیان بە ڕێکخراوە نهێنیەکان گرێدرابوون وەك حزبی دعوە.

بەم شێوەیە عێراق لە کوێت دەرکرا، تووشی زەرەرو زیانێکی گەورە بۆوە لە گشت ڕووەکانی مرۆیی سەربازی سیاسی ڕۆشنبیری ئابووری...هتد، بەم جۆرە ڕژێمی بەعس ڕووی لە لاوازبوون کرد، وڵاتی عێراقیش بە قەیرانێکی گەورە گوزەری کرد، ئەم داگیرکردنەی کوێت چەند ئەنجامێکی لێکەوتەوە کە تەواوی لە شکستی بەعس و سەدام و عێراق دابوو.

ئەنجامەکانی داگیرکردنی وڵاتی کوێت

١- وێران بوونی ژێرخانی ئابووری عێراق لە جیاتی ئەوەی قەرەبووی زیانەکانی جەنگی ئێران بکرێتەوە ئەم جەنگە نەهامەتیەکانی زیاترکرد لەسەر عێراق لە ڕووی ئابووریەوە.

٢- وێران بوونی سوپای عێراق بەتایبەتی هێزە سەربازیەکانی ئاسمانی کە بە شێوەیەکی وەها یەکخرا کە نەیتوانی لەمەوبەدوا خۆی بگرێتەوە وەك لەوەی کە پێش داگیرکردنی کوێت کە بە هێزێکی گەورەیی عەرەبی و ناوچەی هەژمار دەکرا.

٣- لە دەستدان و کوژرانی هەزاران ڕۆڵەی عێراق کە بە سەدان هەزار کوژراو و بریندار هەژمار دەکرێت.

٤- دابڕینی عێراق لە کۆمەڵگای نێودەوڵەتی کە بووە هۆی ئەوەی عێراق لە گشت ڕووەکان دواکەوێ لە ولاتان و ببێ بە یەکێك لە ولاتە هەرە دواکەوتووەکانی جیهان.

٥- سەپاندنی سزایەکی ئابووری گەورە بەسەر عێراق کە تاکو ئێستاش پێیوە دەناڵێنێ.

٦- بەرپابوونی چەندین شۆڕش لە ناوخۆی عێراق چ لە باشوور چ لە باکوور کە وایکرد حکومەتی بەعس چەندین شاری گەورەی عێراق لە دەست بدات لە باکوور و باشوور.

٧- گرتن و کوشتنی هەزاران ڕۆڵەی عێراق لە لایەن ڕژێمی بەعس بە تۆمەتی بەشداری کردن لە شۆڕش.

٨- ڕووخانی ڕژێمی بەعس لە ساڵی ٢٠٠٣ هەر بە دەستی ولاتانی هاوپەیمانان.

سەرچاوەکان

١- فیبی مارڕ، مێژووی نوێی عێراق، وەرگێڕانی: حەمە شەریف حەمە غەریب و شێرکۆ ئەحمەد حەویز، چاپی یەکەم، چاپخانەی ڕۆژهەڵات، (هەولێر: ٢٠١٠).

٢- چارلز ترپب، چەند لاپەڕەیەک لە مێژووی عێراق، وەرگێڕانی: محەمەد حوسێن ئەحمەدو عبدالقادر کەلهوڕ، چاپی دووەم، چاپخانەی ڕۆژهەڵات، (هەولێر: بێ ساڵی چاپ).

٣- پیتەر گالبرێت، کۆتایی عێراق، وەرگێڕانی: مەڕوان کاکل و هێمن غەنی، چاپی یەکەم، چاپخانەی هاوسەر، (هەولێر: ٢٠٠٩).

٤- مريم جويس، الكويت(١٩٤٥-١٩٩٦)، رؤية انجليزية-أمريكية، ترجمة: مفيد عبدوني، الطبعة الأولى، (بيروت: ٢٠٠١).

سەربوردەی لێکۆڵەرێکی مێژوویی لە کورتە سەفەرێکی بۆ بەغدا

م. شوان محمدامین خۆشناو

قوتابی دکتۆرا

ئێمەی توێژەرانی خوێندنی باڵا و لێکۆڵینەوەی زانستی تایبەت لە بواری مێژوو لە هەرێمی کوردستاندا بەهۆی نەبوونی خانەیەکی پاراستنی کتێب و دەستنوس و بەڵگەنامەکان گیرۆدەی دیدار و گەڕانێکی بێهوودەین ، بۆیە بێ سڵەمینەوە دەڵێم کارەکانمان لە ئاستی توانا و دابین کردنی پێداویستیەکانمان لەهەرێم دا زۆر گەورەترە.

بەهۆی کێشە ئاڵۆز و هاوکێشە لاسەنگەکانی ئەتنیکی و تایەفی و مەزهەبی ناو عێراق لەلایەك و کێشە و رەوشی خراپی نێوان بەغدا (وەکو ناوەندێکی ئیفلیج) و هەرێم (وەکو یەکەیێکی پەرتەوازەی یەککگوتار) لە لایەکی ترەوە تادێت قوڵتر و تیرتر دەبێتەوە.

ئیتر پەیوەندیـ ـ ـی کاردانـەوەی لـە سـەر تاکـەکانی ئـەو دوو نەتەوەیـەش دەبێت، لە بەغدای شارستانی و پایتـەختی دەوڵـەتی عەباسـی و دارولسـەلامدا ، خۆشبەختانە ! ئەورۆ لەسایەی دەسەلاتداریتیەکەدا کاول و بێ نیزامـە و هەرچـی سیمای مەدەنی بوونی شار هەیە تێیدا نابینرێت.

ئێمـەی توێـژەری وێـڵ و سـەرگەردان بـۆ دەستخسـتنی بەڵگەنامـە و دەستنوسەکانی تایبەت بە مێژووی نەتەوەکـەمان سـەرباری ناخۆشـی و تـرس و نەبوونی ئاسایش و هەبوونی تیرۆر لە بەغدای پایتـەختی میلیشـیا جۆربـەجۆر و ناشیرن و قێزەونـەکان و سـەرەڕای مانـدووبوون و زەحمـەتی ڕێگـا و نارەحـەتی دەروونی بەبینینی ئەو هەموو دیمەنە جەنگەڵستان و گەندەڵستانە، ناچاردەبین پـەنا بـۆ ئـەو پاشـاگەردانیە ببـەین و ڕوو لـە دۆزەخـی بەغـدا بکـەین ..لـە سەفەرەکەمدا بۆ گەڕان بەدوای دۆکیۆمێنتی فەرمی حکومەت وەکـو سەرچـاوەی زانستی بۆ توێژینەوەکـەم سـودی لێببیـنم، لـە شـوباتی ٢٠١٣ کـەوا چـوار ڕۆژان مامەوە، کرۆکی باسەکەم لێرەوە دەست پێدەکات.

هەر لەدەروازەی شار چویتە ژوورەوە ئـالاّی ڕەنگـاو ڕەنگـی سـۆر و سـەوز و زەرد و ڕەش دونیای تەنیە، بـە تاکسـی ڕێگـای ١٥دەخولـەك دەبێتـە کاتـژمێر و نیوێك (لەلایەك بەهۆی جادە ئۆتۆبان و مۆدێرنەکانی پایتەختی فیدراڵەوە لاکـەی تریش بە هۆی ڕێزگرتنی حکومەت وخەڵك لە یاسای هات و چۆ!)

بەهەرحاڵ گەیشتمە خانەی کتێب و بەڵگەنامەکانی نیشتمانی، لەکاتی چـوونە نـاو باڵەخانەکـە و هـۆڵی مایکرۆفیلمـەکان بـەوە خۆشـحاڵ دەبیـت چـەند کچـە فەرمانبـەرێکی کـوردانی فـەیلی دەبینیـت کـە زانیـان کوردیـت بـە شـێوەزارە جوانەکـەی خۆیـان دەدوێـن و هـەر هـیچ نـەبێت ئومێـدی ئـەوەت پێدەبەخشـێت هاوخوێن و هاونەتەوەی خۆتن و هاوکاریت دەکەن، ئەوەی بۆ توێـژەران جێگـای

هیوایە بەڕێوەبەری گشتی ئەو خانەیەش د.سەعد بەشیر ئەسکندەرە کوردە و پسپۆری مێژووە دوای ئەوەی ڕۆژی یەکەم مامەوە لەنێوبەڵگەنامەکان و تێگەیشتم ئەو بەڵگەنامانەی بۆمن پێویستن پێویستیان بەرەزامەندی بەڕێوەبەر هەیەئەو ڕۆژە نەمتوانی نێوبراو ببینم بەهەر حاڵ ڕۆژی دووەم بە ئومێدەوە سەردانم کرد و دوای سڵاو ڕێز و دەربڕینی کەیف خۆشی ئامانجی دیدارەکەم بۆ ڕوون کردەوە کەوا من هاتووم هاوکاریم بکەی بۆ پێدانی ڕاپۆرتە کارگێڕییەکانی نێوان شاری هەولێر و بەغدا لە ساڵانی ١٩٦٣-١٩٧٠و لیستی گیراوە سیاسیەکان لەو ماوەیەدا، دکتۆراکەم لەسەر ڕەوشی سیاسی شاری هەولێرە وەکو بەشێك لە مێژووی نەتەوەکەمان، بەڵام بەداخەوە هەرزوو وەڵامێکی نارازیکەری دامەوە و گوتی ناکرێت پەردە لەسەر نهێنیەکان راماڵرێت، ئەوە بەهیچ شێوەیەك نابێت پێویستی بە بڕیار و ڕەزامەندی (ئەنجومەنی وەزیران) هەیە ، لە ڕاستیدا (من تۆزێك بەسەر سوڕمانەوە وەرمگرت، چونکە دەزانم ئەوەی بوونی نەبێت لەبەغدا سیستەمە !خێرە کاکی دکتۆر لەسەرمن وا بویتە یاسا پارێز و نیشتمانی و مافێکی ئاسایی توێژەران دەکاتە مەسەلەی بودجە و پێشمەرگە! ئاخر ئەنجومەنی وەزیرانی عێراق و مالیکی کێشەی دزەکردنی دۆکیۆمێنتی هەیە کە تەمەنی ٤٠-٥٠ساڵە؟!)گوتم کاکە دکتۆر بەڕێزت لە ڕۆژئاوا خوێندووتە و پسپۆڕیت مێژووە لە هەموو دونیا ئەرشیف لەدوای ٢٠-٥٠ساڵ بۆ توێژەران واڵا دەکرێت تەنها ئەوانە نەبێت کە زۆر نهێنین و پەیوەندی بە ئاسایشی نەتەوەیی هەیە ..من مێژووی شارێك دەنوسمەوە نەك مەترسی بێت بگرە وشیاری مێژوویی بۆنەتەوەکەم دەستەبەردەکەم، پاسأوی بەڕێوەبەر ئەوەبوو بەڵگەنامەکانی ئەو کاتە ناوی سیخوڕەکانی تێدایە و ناوی کۆمەڵێك کەسایەتی تێدایە و ڕاشکاوانە گوتی بۆ پارتی و یەکێتی نهێنیەکانیان واڵا دەکەن؟ دێن داوا لەمن دەکەن با

ئەوان والآی بکەن تا منیش والآی بکەم، چەندی هەوڵمدا پێی بڵێم ئەرك و ئامانجی من توێژینەوەی زانستیە و کۆمەڵێك دیدارم سازداوە پێویستی من بەو بەڵگەنامانە تەنها ئەوەیە دیدگای حکومەت بەرامبەر رووداوەکان بزانم و هەر ناوێك بزانم زیانی بۆ ئاسایشی نەتەوەیی من هەبێ لە ئێستادا لایدەدەم و پێویستیم پێی نیە، تەنها من دەمەوێت مێژووی رووداوە ناوخۆییەکان و هەڵوێست و رۆڵی دانیشتوانی شارەکە بەرامبەر پێشهات و رووداوەکان و لیستی گیراوە سیاسیەکانی هەولێر و بناغەی راستیەکان لەرووی مێژوویەوە هەڵێنجم، من دەپرسم ئەوانەی سیخوڕیان کردووە بۆچی پاداشت بکرێنەوە و خۆ مێژوو رەحم بەکەس ناکات و راستیەکانیش هەر ئاشکرادەبن، هەر چەندە من مەبەستم ناوڕۆکی بەڵگەنامەکانە .

بەهەرحاڵ نەیسەلماند و هاوکاری نەکردم بۆمێژووش دەگێڕمەوە و بەئەرك و مافی خۆمی دەزانم ئەوە سەربووردەی من بوو لە سەفەرەکەمدا بەداخەوە سەرەڕای حکومەتە ئیفلیجەکەی بەغدا، مالیکی لەبەغدا توانیویەتی هەستی نەتەوایەتی دەیەها کادیر و خەڵکی دڵسۆزی نەتەوەکەمان لە بۆتەی عێراقچێتیدا بتوێنێتەوە، داوایەکی رەوا لەحکومەت و وەزارەتی خوێندنی باڵآو سەرۆکایەتی زانکۆی سەلاحەددین دەکەم ئاوڕێکی جدی لەو مەسەلەیە بدەنەوە و پێویستە خانەیەکی پاراستنی دۆکیۆمێنتەکان لە هەولێری پایتەخت بکەنەوە هەروەها حکومەتی هەرێمیش لە دانوستانەکانی لەگەڵ مالیکی رەزامەندییکمان بۆ وەرگرێت تاکو بەڕێوەبەری گشتی خانەی پاراستنی کتێب و بەڵگەنامەکانی نیشتمانی عێراقی قایل بێت !.

کورتەیەك لە مێژووی بــودیــەت Buddhism

م.کەلسومە جەمیل

پەیکەری بودا

بودیەت یەکێکە لەو بیروباوەڕانەی لە هیندستان سەریهەڵداوە کاریگەری زۆری لەسەر خەڵکی ناوچەکە و ڕۆژهەڵاتی ئاسیا وەك وڵاتانی چین و یابان و نیپال هتد.. دروست کردووە بووە بە ئایینی فەرمی .لەلایەکی دی , بیروباوەڕەکە هێندە سرنجڕاکێش بووە , بۆیە بۆتە بیرباوەڕی ڕێژەیەکی زۆری دانیشتوانی سەرزەوی دوور لە نەتەوەیەکی دیارکراو .لەم کورتە باسەدا هەوڵدەدەین مێژووی سەر هەڵدان و فەلسەفە و ڕێنمایی و پەرستشەکانی بودیەت بخەینە ڕوو.

ناو و مێژووی ژیانی بودا

ناوی بودا بە مانای (مامۆستا یان زانا یان پەنهان زان یان مولهیم–ئیلهام بۆ کراو)دێت. ناوی بودا ناوی کەسی نییە , بەڵکو لەقەبە هەروەکو سەرچاوەکان لەسەر ئەوە کۆکن و ئاماژە بەو ڕاستیە دەکەن , کەواتە ناوی ڕاستەقینە و کەسی بودا بریتیە لە (سـیدهارتا Siddharata) و ناوی باوکیشی (سودهودانا Suddhodana)بووە ,کە لەبنەماڵیەکی دیاری کۆمەڵگای هیندی بووە , کە لە بنەڕەتدا ئەو بنەماڵەیە چینی جەنگاوەران(کشتاریا), کە ئەوانە لە هۆزی ساکیا(Sakya) بوونە.لە شارۆچکەی کەپیلاڤاستۆ(Kapilavastu),کە دەکەوێتە بەشی ڕۆژهەلاتی هیندستان لە تەنیشت مەملەکەتی(کۆسالا) لە نێوان شاری بنارس وچیاکانی هیمالایا و لە باکوری ڕووباری گەنجی پیرۆز(بەوەی لە لای هیندیەکان زۆر پیرۆز بووە خۆیان لەناو دەشوشت)بووە. ئێستا (کەپێلاڤاستۆ)دەکەوێتە سنوری ولاتی نیپاڵ.سیدهارتا لە ساڵی ٥٦٣ پ.ز لە دایك بووە.دایکی ناوی(مایا Maya)بووە لە دوایی هەفتەیەك لە بوونی کوڕەکەی کۆچی دوایی کردووە.پلکی(پووری – واتا خوشکی دایکی) بە ناوی(مەهایاپاتی Mahayapati)بە خێوکردنی دەگرێتە ئەستۆ دواتر باوکی دەیهێنێت و دەبێتە هاوسەری.هۆزی ساکیا لە هۆزە بالادەستەکانی هەرێمەکە بوونە,کە دەکرێ بلێین لە چینی خانەدانان وکاربەدەستەکانی هەرێمەکە بوون .ئەو کەسە لە ناز و نیعمەت و ژیانێکی پڕخۆشگوزەرانی و بەختەوەری بووە لە چەشنی کوڕانی پاشایان و بالادەستەکان دەژیت .لە هیچ شێوازێکی خۆشگوزەرانی بێ بەش نەبووە, بەوەی بلێین هەموو دونیا لەژێر فەرمان و حەز و دەسەلاتی ئەو دابووە.جگە لەمانەش, ئەو هەرێمەی کە ئەوانی تێدا دەژیا بەهەشتێکی سەر زەوی بووە, چونکە ئەو هەرێمە لە ڕووی ئاووهەواوە زۆر خۆش بووە : بە هەبوونی

دار ودرەخت و ڕووەکی بەردار و ئاووهەوایەکی تەندروست .کـاتێ تەمـەنی دەگاتـە نۆزدە ساڵ خێـزان پێـك دەهـێنێ بـە هێنـانی کـچێك لـە نزیـك بنەماڵـەی خـۆی بـە ناوی(یاسودهارا), کە دەڵێن دەقا و دەق هاوتەمەنی ئەو بـووە, چـونکە لـە هـەمان ڕۆژی لە دایك بوونی ئەو لە دایك بووە.باوکی زۆر لـە خـەمی کوڕەکـەی بـووە. بـۆ گـوزەرکردنی ژیـانی نـوێی لـە کۆشـکێکی شـاهانە یـەکجار خـۆش و پـڕ جـوانی بۆکوڕەکەی ئامادە دەکات. ئەو کۆشکە بە جۆرێك بووە هـەتا هـەموو خۆشـیەکانی ژیانی تێدا بووە .بەردەوام ئاهـەنگی سـەما و مۆسـیقا و هۆکـاری تـری ڕابـواردن و دڵخۆش کردنی تێدا بووە.ئەمـەش لەبەرئـەوە بـووە تـا کوڕەکـەی بەختـەوەر بێـت .چونکە بە پێی پێشبینی کاهینـەکان کـاتێ داهاتوویـان بـۆ خودێنـدبوٚوە و پێیـان ڕاگەیاند بـوو" کوڕەکـەیان داهـاتوێکی ڕوونـاکی دەبێـت لەوانەیـە ببێتـە پێـشەوا. پاش ماوەیەکی کەم لە هاوسەرگیری بوزا و یاسودهارا کوڕێکیان دەبێت بە ناوی (راهولا Rahula).لـە گـەڵ هـەموو خۆشـگوزەرانیەکانی ژیـان کەچـی ئـەو دووچاری خەمۆکی و دڵتەنگی دەبێت, ئەو لە لە ناخـەوە هەسـتی بـە هـیچ جـۆرە خۆشـی و بەختەوەریـەك نـەدەکرد , چـونکە بۆچـوون و تێڕوانینـی ئـەو بـۆ خۆشیەکانی ژیان جۆرێکی تر بوو.

فەلسەفەی سیدهارتا

لەگەڵ هەبوونی فاکتەرەکانی خۆشگوزەرانی ژیان, بەڵام سیدهارتا خۆشحاڵ نەدەبوو, چونکە ناخەوە دەروونی بەمانە بەختەوەر نەدەبوو.بە هۆی جیـاوازی بیرکردنەوەی لەبەرامبەر هەندێ دیمەنی قۆناغەکانی ژیانی مرۆڤایەتی دووچـاری ئازارێکی دەروونی زۆری کـردووە,هـەروەکو لـە هەنـدێ چـیرۆك دەگێڕنـەوە,کـە بـەردەوام لـەناو کوشـکە شـاهانەکەی دەژیـا بـە هـیچ جـۆرێ ئاگـاداری ژیـانی

دەرەوەی کۆشك و ژیانی ئاسایی هەژاران نەبووە ,بۆیە داوا لە باوکی دەکات کە ڕێی پێبدات بچێتە دەرەوەی کۆشك .هەرچەندە باوکی سەرەتا بەمە رازی نەبوو, بەلآم (سیدهارتا) زۆر داوای لێ دەکات , با وەك فیلێکی بەندکراو بەزنجیر لە شوێنێکی ووشکایی مامەلەی لە گەلێ دا نەکات. بۆیە ناچار دەبێت بەلآم بە مەرجێ لەگەلێ کەسێك وەك پارێزەر و چاودێر لەگەلی دا بێت . ئەو چاودێرەش ناوی (چانا Channa) بوو دواتر وەك هاوڕێیەك بەردەوام لە گەلی دەبێت .لە کاتێ بە ڕێگادا دەڕۆن چاوی بە پیاوێکی بە سالآ چوو دەکەوێت ,کە لە بارودۆخێکی تەندروستی زۆرخراپ دا بووە. بەوەی خۆی بە کۆپالەکەی گرتووە و پشتی چەماوەتەوە بە جۆرێ نەیدەتوانی سەری بە تەواو ڕابگرێ . کاتێ سیدهارتا چاوی بەم وەزعە دەکەوێ زۆر پەرێشان بووە لە ناخەوە هەستی بە خەم و پەژارەیەکی زۆر کردووە.بەلآم هاوڕێ و چاودێرەکەی (چانا) وەلآمی دەداتەوە پێی دەلێ "ئەمە یاسای ژیانە , ناتوانین لێی ڕابکەین.چیرۆکێکی تر هەیە ئاماژە بەوە دەکات کاتێ سیدهارتا نەخۆشێك دەبینێت لەبەر ئازاری جەستەی زۆر پەرێشانە هەرچەندە ,خزم وکەسانی لە دەوری کۆببوونەوە, بەلآم هیچیان بۆ پێ نەدەکرا و نەیاندەتوانی ئازارەکانی کەم بکەنەوە.هەروەها دەرمانیش چارەسەری نەدەکرد .دووبارە سیدهارتا زۆر نارەحەت دەبێ .هاوڕێکەی (چانا) پێی دەلێ "ئەمە یاسای ژیانە." چیرۆکی سێیەم دەلێ "کاتێ بە شوێنێك تێدەپەرن کەسێکی مردوو دەبینێت کە جەستەی زۆر بە خراپی تێك چوو بوو و بۆگەنی-گەنیو ببوو, بۆنێکی یەکجار ناخۆشی لێ دەهات.دیسان بەم وەزعە زۆر نیگەران دەبێ هەروەها هاوڕێ دلسۆزەکەی هەمان قسەی جارانی بۆ دوبارە دەکاتەوە وپێی دەلێ :"ئەمە یاسای ژیانە." ئەم ڕووداوانە وای لە سیدهاتا کردووە بیر بکاتەوەو تێبکۆشێ بۆ

ئــەوەی سەرچــاوەی ئــەو ئــازار و مەینــەت و ناخۆشــیانەی ژیــانی مرۆڤایــەتی بدۆزێتەوە؟ مرۆڤەکان چۆن بتـوانن لـەم بـارە ناخۆشـە رزگـاربن؟ بـە تایبـەتی هەموو مرۆڤێك رۆژێك دێ بەوەی دووچاری نەخۆشی بێت یان پـیر بێـت,یـان بـە سالاّ بچێت, بەرەو دارمان و لە ناوچون هـەنگاو بنێـت یـان سـەرەمەرگ و مـردن ببینێت.ئەمانە زۆر ئازاری داوە. کاتێ بیری دەکردەوە ئاخۆ دەبـێ سەرچـاوەی ئەو ئازارانە چی بێت ؟؟!ئەمە زیاتر دڵتەنگی دەکرد,هەرچـەندە بـاوکی هـەوڵی لە گـەڵ دەدا تـا یارمـەتی بـدات بـەوەی ڕەوشـەکە وەك خـۆی وەربگرێـت بـەلاّم سوودی نەبوو. ئەو دیمەنە کارەساتئامێزانە ڕەگیـان لـە دڵ داکوتـا بـوو, بۆیـە بڕیـار دەدات لــە هــەموو ژیــان دوورکەوێتــەوە و گۆشــەگیر بــێ.لــەو شــەوەی کۆرپەڵەکەی لە دایك دەبێت,لەکۆشك ئاهەنگ دەگێرن بە بۆنەی لـە دایـك بـوونی کوڕەکـەی .هـەر لـەم شـەوە سـەیرێکی منـداڵ و خێزانەکـەی دەکـات. هـەموو خۆشیەك لە ژیانی شاهانە بەجێ دەهێڵـێ.ژیـانی ڕەبەنایـەتی هەڵدەبـژێرێت.بـۆ ماوەی حەوت ساڵ دووردەکەوێتەوە, دەچێتە شوێنێکی دووری شـار و ئـاوەدانی کە زۆربەی رەبەنـەکانی ئـەو کـات لـەوێ بوونـە.لـەم مێـژووەدا نـاوی دەبێـت بـە (گوتامـا Gautama) واتـا رەبـەن(الراهـب),دیـارە بـودا بـۆ هەڵبـژاردنی ئـەم ڕەفتـارەی کـەوتبوە ژێـر کاریگـەری فەلـسەفەی هیندۆسـیەوە .لەلایـەکی تـر بــەوەی کــە نــەیتوانیووە ڕووبــەڕوی ئازارەکـانی ناخۆشــی ژیـانی مرۆڤایــەتی ببێتەوە , بۆیە پەنای بۆ دوورکەوتنە و تەنیایی و بردووە,تاوەکو لەم ڕێگایەوە بتــوانێ بەســەر ناخۆشــیەکانی ژیــان زاڵ بێــت.(گۆتامـــا) لـــەو ماوەیـــەدا دوورەپەرێزیەکی زۆر دایگرت , ئەو پەرگیریە لە خەڵك خاڵی وەرچەرخان بـوو لـە ژیانی بودا دا. لە ژیانی ڕەبەنایەتیدا ئـازاری زۆری جەسـتە و گیـانی خـۆی دەدا ,بە ئەنجام دانی وەرزشێکی سەخت و دژوار ,جڵەکانی لەبەرخۆی دادەکەند و بـە

گەلآی دار هەڵیدەواسین, وەك مرۆڤێکی نیمچە ڕووت دەردەکەوت : هیچی لە بەر دا نەبوو تەنیا جیێ شەرمەکانی خۆی دەشاردەوە .هەروەها خۆی برسی دەکرد تەنیا برێکی زۆر کەم خواردنی دەخوارد .ئەم جۆرە ژیانە سەختەی هەڵبژاردووە بەمەبەستی گەشیتن بە نهێنیەکان وتا لەم ڕێگایەوە بتوانێ دەرباز بێت لە مەینەتیەکانی ژیان, بەلأم (گۆتاما) بە هیچ ئاکامێك نەگەیشت.لەگەڵ ئەوەش دا دووچاری بێ هێزی و لاوازی جەستەیی و دەروونی بۆوە. دواتر بۆی دەرکەوت ,بە کوشتنی ئارەزووەکان ناتوانێ بە سەر کێشەکانی ژیان دا زاڵبێ,بۆیە وازی لە ژیانی ڕەبەنایەتی هێنا و پاشەگەز دەبێتەوە .ئینجا گەیشتە ئەو قەناعەتە ئەوەی کە دەیگەینەتە ئامانج عەقڵە بۆ ئەم مەبەستەش دەبێت خاوەنی ژیریەکی تەواو تەندروست و جەستەیەکی بە هێزە بێ. ئەویش بە جێ بە جێ کردنی ئارەزووکان لە خواردن و خواردنەوە و ژیانی خێزانی فەراهەم دەکرێ , نەك بە وازهێنان لە خواردن و ئازار دانی جەستە و کوشتی ئارەزووەکان,بەم ڕەفتارانە نەگەیشتە هیچ بە ختەوەری و ئاشتەواییەك , بۆیە هەروەکو ئاماژەی پێ کرا وازی لە ئازاردانی جەستە و دوورکەوتنەوە و نەخوادردن دەهێنێ .ئیتر ژیانی ئاسایی دەست پێ دەکاتەوە بەوەی خۆی دەشوا و خواردن دەخوا هتد..... بە هۆی ئەو وەرزشە سەختەی ئەنجامی دا بوو جەستەی دووچاری کزی و لاوازیەکی زۆر ببوو.کاتێ تەمەنی دەگاتە سی و حەفت ساڵ پەنا دەباتە بەر تێڕامان و بیر کردنەوە ڕۆژێك لە ژێر سێبەری دارێك لە دارستانی (ئۆروێلا) دادەنیشێت بۆ پشوودان لە ئێوارەی هەشتی کانوونی یەکەم بووە . ئەم دارە دواتر بوو بە داری زانیاری.زۆر بە موقەدەسی سەیر دەکرا,ئەم دارە خاوەن پێگەیەکی بەرزە لە لای بودایەکان هەروەك خاچ کە پاییەکی گرینگی هەیە لە لای کریستانیەکان . لەژێر ئەو دارە دەگاتە ئەوەی

مەبەستی بووە. لەو کاتەوە ناوەکەی لە سودهارتاوە گۆڕا, بوو بە (بودا) واتا(زانا یان مامۆستا یان پەنهان زان ,یان ئیلهامی بۆ هاتوو).نەهێنیەکانی ژیانی لە ژێر ئەو دارە بۆ ئاشکرا بووە و گەیشتە ئەو ڕووناکیەی کە پەچەی لەسەر پەنهانیەکان بۆی لادراوە . گەیشتۆتە ڕۆشەنی و سەرکەوتوویی. هەروەکو بودا دەڵێ (لەو کاتەدا رزگارم بوو لە ئارەزووەکان و تاوانی سەر زەوی وخراپەکاری و نەفامی......)دیارە لە دوایی ئەو ڕووداوە توانیویەتی بەسەر ئاستەنگەکانی ژیان زاڵ بێت. ئەو حاڵەتە پێی دەڵێن(نیرڤانا)واتا(نەهێشتنی ئارەزوو ولە ناوبردنی رق یان نەهێشتنی بوونی تاك لە ناوبردنی ئازار) لە دوایی ئەوە بودا بڕیاری دا بانگەواز بۆ ئەوەی پێی گەیشتووە بکات. ڕێنموونی خەڵك بەو ئیلهامەوە بکات .هەرچەندە سەرەتا دوو دڵ بووە لەوەی کە بانگەواز بکات یان نە, بەڵام دواتر گەیشتە ئەو قەناعەتەی کە پێویستە ئەو بەختەوەرییەو خۆشبەختیە دەروونیە و خێر و چاکەیە گشت مرۆڤایەتی لێی بێبەش نەبێ. سەرەتا بانگەوازی لەگەڵ ئەو هاوڕێیانەی کرد کە کاتێ بۆ گەڕان بەدوایی ڕاستی لە گەڵی بوونە, واتا لە ژیانی رەبەنایەتی، هەندێ لە سەرچاوەکان دەڵێن ژمارەیان پێنج کەس بووە، دوای گفتوگۆیەکی دوورو درێژ بڕوایان پێهێنا. دواتر ڕێژەیەك لە گەنجان هاتنە سەر ڕێبازەکەی ئەوانیش بوون بە پەیڕەوانی بودیزم، دەستیان کرد بە بڵاو کردنەوەی بیروباوەڕەکەی. لە ئەنجام دا ڕێژەیەکی زۆر لە پیاوان و ژنان و گەنجان و بە ساڵا چووان باوەڕییان پێ هێنا. بودا خۆی ببووە سەر مەشق و پێشەوا بۆیان. هەموو کات پرسیاریان لێ دەکرد، ئەویش بە زیرەکی و دانایی وەڵامی دەدانەوە، بە خۆشەویستی و چاودێری و گرینگی پێدان, ,سەرپەرشتی دەکردن.(بودیەت)لە سەردەمی بودا بە شێوازێکی زۆر بەرفراوان بڵاوبوویەوە، بەبێ جیاوازی لە نێوان چینی هەژاران

و دەوڵەمەندەکان. بەلام هەرچینێك بە پێی بۆچوون و بەرژەوەندی خۆیان دەهاتنە ناو ڕێکخراوەکە. بانگەوازەکەی بۆ گشت چینێك بووە بەبێ مەرج .بۆ نموونە چینی پاشاکان و سەربازەکان باوەڕیان پێ هێنا بە مەبەستی ڕزگار بوون لە ژێر جەور و ستەمی بەراهیمەکان , گەورە پیاوانی هیندۆسیەکان) .

لەلایەکی تر بودیزم دژایەتی چینایەتی کۆمەڵگای دەکرد .چونکە چینی بەراهیمە و خانەدانان لەو پەڕی خۆشگوزەرانی بوونە ڕیژەیەکی زۆری کۆمەڵگا هەژار بووونە و لە ڕەوشێکی ژیانی خراپ بوونە.لەلایەکی تر کەسایەتی بودا کاریگەری زۆری هەبووە لەسەر خێرایی بڵاوبوونەوەی.هەروەها بودیزم دژی دەمارگیری ئایینی بوو چونکە لەو باوەڕە دا بووە دەمارگیری گەورەترین دوژمنی ئاین و توڕەیی و ئاژاوە و شەڕە .بۆیە بەردەوام ئامۆژگاری مورید و شوێنکەوتوانی دەکرد دووربن لە دەمارگیری و قسەی نەشیاو ناشایستە.بەم جۆرە لە زۆربەی هەرێمەکانی هیندستان بیروباوەڕی بودا بڵاوبویەوە. بە تایبەتی لەسەدەی سێیەمی پێش زاین لەسەردەمی پاشا (ئاشوکا), کە گرینگی زۆری بە بودیەت داوە ,ڕۆڵێکی یەکجار مەزنی هەبووە .بانگخواز و پەیڕەوانی بۆ هەموو شوێنێکی هیندستان ناردووە ,خۆشی پاش ئەوەی واز لە هەموو شتێك دەهێنێ و دەبێتە بانگخواز بۆ ئەم ئایینە یا تەریقەتە. کەچی لەسەدەی حەوفتەمی زایینی بودیزم بەرەو کزی و لاوازی هەنگاوی نا ئەمەش زیاتر بە هۆی دژایەتی کردنی هیندۆسیەکان بووە. لە گەڵ ئەمەش دا, بە شێوەیەکی بەرفراوان لە هەرێمەکانی سیلان و بەرمانیا و سیام و کەمبۆدجیا و تورکستان و تبیت و چین و کۆریا و یابان بڵاوبۆیەوە. لە پاش کۆچی دوایی بودا,بودیزم لە هیندستان بەرەو لاوازی چوو بە هۆی دژایەتی کردنی بەراهیمە هیندۆسیەکان لە لایەکی تر بە هۆی هەبوونی بۆشایی دەروونی و نەبوونی پەرستش,واتا نەبوونی خوداوەند

لە ناو بودیزم, هەرچی هیندیەکان بوون باوەڕیان بە هەبوونی کۆمەڵێ خوداوەند هەبووە. ئەو حازرنەبوونەی خوداوەند لە بودیەت و فرە خوداوەندی هیندۆسی , ململانێی نێوان ئەو دووەی قووڵتر دەکردەوە , بۆیە بۆ ڕزگاربوون لە بۆشایی بێ خودایی , پەیرەوکەرانی بودیەت , کەسایەتی بودای مرۆڤیان بەرەو زاتی خوداوەندێك برد .بۆ ئەو مەبەستە و پڕکردنەوەی ئەو بۆشاییە رۆحیەی بودیەت , پەیڕەوانی بودیەت ڕوویان کردە پەرستگاکانی هیندۆسی و پەیکەری تایبەتیان بۆ بودا دروست کرد و کردیان بە خوداوەند و پەرسترا. دواتر بودیەت لە گەڵ هیندۆسی تێکەڵ کرا .

بودیزم لە نێوان عەقیدەو فەلسەفەدا :

گشت ئەو سەرچاوانەی لەبەر دەست دانە لەسەر ئەوە کۆکن کە بودیەت ئایینێکە باوەڕی بە هەبوونی خوداوەند نییە,بەشێوەیەکی تر ئایینێکە خودا بوونی نیە, بەوەی خاوەن هێزێکی بێ سنوور بەدیهێنەر بێ و عیبادەتی بۆ بکرێت .دەکرێ بڵێین بۆدیزم وەك شۆرشێك بووە, لە دژی بەارهیمەکان . یان دژی بیروباوەڕی چەواشەی بەراهیمەکانی هیندی , کە ئەوان لە گەڵ نەجیب زادەکان (النبلاء) هەرێمەکانی هیندیان بەڕێوەدەبرد.بەلأم دەکرێ هۆکاری خێرایی بلاوبوونەوەی بودیەت بۆ چەند فاکتەرێك بگێرینەوە :

١. ڕەوشی ئابووری هیند

ئەو کات هیند بۆ چەند هەرێمەێك دابەش ببوو، بەلأم لە گەڵ ئەمەش دا لەڕووی شارستانێتیەوە پێشکەوتووبوونە ولەڕووی باری ئابوورییەوە دەکرێ بڵێین ڕەوشی ئابووری خەڵکەکە باش بووە.

٢. ڕەوشی فەلسەفی و ئایینیی

ئەو ڕەوشـە ئابوریـەی سـەرەوە وایلێکـردوون گرینگـی زۆری بـە فەلسـەفەو ئایینزاکـان بـدەن.لـە لایـەکی تـر ئـازادی تـەواوی دەربڕینـی بیروبـاوەڕ هـەبووە بەوەی هەر گروپێك بانگەشەی بۆ هەر بنەما فکریەك دەکرد خۆیان باوەڕیان پـێ بووە.

٢. وشیاری خەڵك نەك قاڵبگرتن بە شتی باو

بوداش مەبەسـتی بـووە خەڵکەکـە ووشـیار بکاتـەوە و بـەوەی نەکەونـە ژێـر کاریگـەری بیروبـاوەری کاهینـەکان , کـە ئـەوان خەڵکەکـەیان فریـو دەدا, بـە بۆچوونی بێ بنەما وەك پەرستنی پەیکەر یان ئەنجام دانی نوێژی تایبەت بۆیان. دەیویست بە خەڵکەکە بڵێت پەرستنی پەیکەر و نوێژەکان و هیچ گۆرانکاریەك لە ژیانتان دروستناکات, بەڵکو ئەوە خـۆتی چارەنوسـی خـۆت دیـاری دەکـەی .بـۆ نموونە لە کاتی ئامۆژگاری کردنی چەند ڕاهیببێـك ,کـە لێیـان پرسـی حیکمـەتی جیهـان چـیە؟ ئـەویش لـە وەڵام پێیـان دەڵـێ لـە چـاکە تـەنها چـاکە فەراهـەم دێ.ئەنجامی خراپە هەمیشە خراپەیە.ئەوانیش ووتیان ئێمەش ئەمەمان دەزانی . بـودا پێـی ڕاگەیانـد ئەمـەتان دەزانـی بـەڵام کارتـان پـێ نـەکردووە. کاهینـەکان ووتیـان" کەواتـە پەرسـتش و نوێـژەکانمان و پێـشکەش کردنـی قوربـانی بـۆ خوداوەندەکان شتێکی بێ بنەماو ڕاستیە,هیچ شتێك ناگۆڕێن. ئەنجام ئـەوانیش دانیان پێ دانا و بوون بە پەیرەوانی بودیزم. بودا باوەڕی وا بوو. جیهان بە پێـی یاسـایەك بـەڕێوە دەچـێت ,بـە پێـشکەش کردنـی قوربـانی بـۆ گـشت پـت و سەنەمەکانی هیندستان گۆڕانگاریان بەسەر نایەت ,بۆیە لەم ڕێگەیەوە دەیوسـت سەرنجی مرۆڤەکان بۆ لای خۆی ڕابکێشێ تا ووشیار ببنەوە بـە دوای مەعریفـەت بگەڕێن,بۆئەوەی لە ناخی خۆیان بیدۆزنەوە بۆ ئەمـەش عـەقڵ و دڵیـان بـە کـار بهێـنن واز لـە تـاریکی و پـشتەوەی سروشـت بهێـنن کـە ئـەو کـات هـەبوونی

بیروبـاوەڕی چەواشـە بـاڵی بەسـەر بـڕوای خەڵکـەکان دا گرتبـوو،وەك ترسـانی هەمیشەیی لە تورەیی خوداوەندەکان و دوورکەوتنەوە لە خۆشـیەکانی ژیـان بـە کپ کردن و نەهێشتنی ئارەزووەکان .بۆیـە بـودا دەیویـست ئـەوان واز لـەو بـیرە هەلیت و پەلیتانە بهێنن وبۆ گەیشتن بە خۆشبەختی لە ناخی خۆیـان بیدۆزنـەوە بە هەڵبژراندنی رێگای ناوەند بەوەی نە ژیانی پڕ لە چێژ ڕێگایـەکی دروسـتە نـە ژیانی ریازەت خوازانە .

جەوهەری فێرکاریەکانی بودا دەتواندرێت بۆ دووبەشی مەعریفی پۆلێن بکـرێ ئەو فێرکاریانە (لە چوار هەقیقەتی ڕەسەن) پێکهاتبوو:

یەکەم:سەرەتا ئەوەی کە ژیان پڕە لە ڕەنج و ناخۆشی .

دووەم: ریشە و بنچینەی ڕەنجەکان لە ئارەزووەکان دایە

.سێیەم:وازهێنان لە ئارەزووەکان.

چوارەم: ڕێگای کۆتایی هێنان بـە ڕەنجـەکان بـە پـشت بەسـتن بـە (هەشـت بنـەماکان)ی مـەعریفی هـەروەکو کاهینـەکان لـە بودایـان پرسـی چـۆن دەتـوانن رێگای ناوەند بدۆزنەوە؟ ئەویش پێی ڕاگەیاندن بە گرتنەبەری ڕێگایـەك کـە لـە هەشت بەش پێکهاتووە ناسراوە بە هەشت بنـەما بـۆ یاسـای ژیـان(هەشـت ڕێگـا ڕەسەنەکە):

*باوەڕی دروست.ڕاستی ،ڕێنمایی مرۆڤ دەکات.

*بڕیاری دروست.بەوەی دەبێت مرۆڤەکان ئازاری هیچ بونەوەرێك نەدەن

*ڕەفتای دروست.بەوەی نابیّ مرۆڤەکان کارێك ئـەنجام بـدەن دواتـر هەسـت بـە شەرمەزاری بکەن.وەك دزی و پیاو کوشتن.

*گوفتـاری دروسـت:دوورکەوتنـەوە لـە گوتـاری ناشـیرین و نەشـیاو وەك درۆ و دووڕوویی ....

*کاری دروست.دوورکەوتنەوە لە کاری خراپ وەك دەست بەسەر داگرتنی شتێك کە هی خۆت نەبێ,یان زەوت کردن مالی خەلك .خۆ دەرخستن بە پێچەوانەی ڕاستیەکان.

*پێداگرتن و هەولدانی دروست. هەولدان هەموو کات بۆ چاکە ودوورکەوتنەوە لە هەموو خراپەیەك .

*تێڕامانی دروست.بەوەی هەموو کات هێمن و لەسەرخۆبی نەکەویتە ژێر کاریگەری خۆشیەکان وناخۆشیەکان.

*سەرنجی دروست.ئەمە بەوە دەبێت بە پەیڕەو کردنی گشت بنەماکان گەیشتن بە ئاشتەوایی هەمیشەیی.

بەمەبەستی تێگەیشتنی ئاسانتر لە پێنج ڕاسپاردە کۆ کرانەونەتەوە , بەلام لە هەندێ سەرچاوەدا بە دە سپاردە دیاری کراون , کە بریتین لە :

١- مەکوژن ,واتا ژیانی هیچ جۆرە بوونەوەرێك لە ناومەبەن .(لاتقتل)

٢- دزی مەکەن (لا تسرق)

٣- زینا(داوینپیسی)مەکەن ڕێگە مەدەن جەستەتان توشی تەمەبەلی بێت(لا تزن)

٤- خۆتان لەو مادانە بە دووربگرن کە سەرخۆشی یان مەستی دەهێنن(لا تتناول مسکرا)

٥- درۆ مەکەن و پرو پاگەندەی خراپ بلاو مەکەنەوە.(لا تکذب)

٦- لە شەوان خواردن مەخۆ هەروەها ئەو خواردنەش مەخۆن کە تەواو پێ نەگەیشتوون.

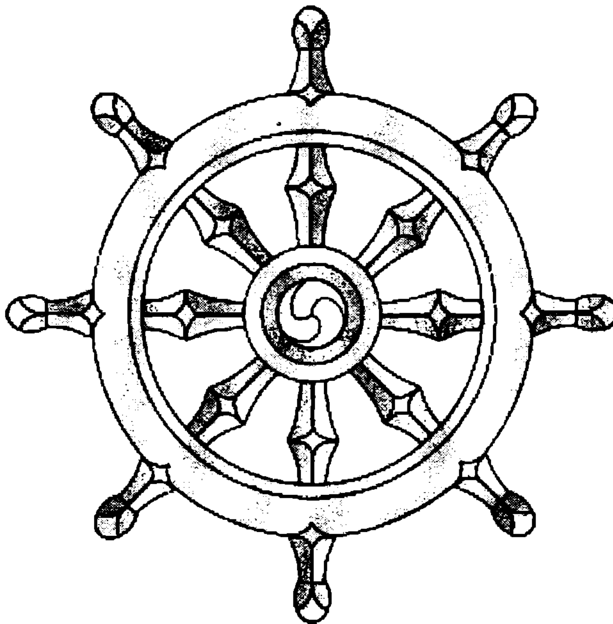
٧- مە ڕۆن بۆ شوێنێك کە ئاهەنگی سەماو گۆرانی تێدا بێت.

٨- نابێ زێر و زیوت هەبێ .

٩- خۆت بۆندارمەکە بە بۆنی خۆش

١٠ - نابێ شوێنی دانیشتن و حەوانەوەت گران بەها بێت.

لە دوای جێ بەجێ کردنی ئەم بنەمایانە دەتوانن بگەن بە(نیرڤانا)واتا(نەهێشتنی ئارەزوو و لەناوبردنی رق)هەندێ رێوشوێنی توندتر هەبوو وەك(خۆ هەژار کردن و مانەوە بە زگورتی) لەو حاڵەتە دا ئەوا شانسی زۆرتریان دەبێت هەتا خۆیان لەو جیهانە مادیە رزگار بکەن و بگەن بە نیرڤانا.

بودنیزمی مێژوویی هەنووکەیی

لە دوای خستنەرووی ئەم کورتە مێژووییە بۆمان دەدەکەوێ بودا زیاتر وەك چاکسازێکی کۆمەڵایەتی یان بیرمەند و فەیلەسوفێك دێتە بەرچاو نەك وەك پەیامبەر, کە زیاتر جەختی لە سەر بەها کۆمەڵاتیەکان دەکاتەوە. لە رێگای چاك کردنی رەفتاری کۆمەڵگا بە پەیرەوکردنی هەشت بنەماکان دێتە دی.بە هیچ

جۆرێ بانگەشەی بۆئەوە نەکردووە کە سروشی بۆ هاتبێت .یاخود داوای پەرستنی خوداوەندی کردبێ . بە پێچەوانەوە خۆی بە دوور دەگرت لە هەموو بیروباوەڕێك لەسەر بنەمای هەبوونی خوداوەند دامەزرابێ .بەڵام لە پاش ئەوەی بودا کۆچی دوایی دەکات دوایی زیاتر لە سەدەها سالْ شوێنکەوتووانی ئەوانەیان هەموو لە بیر کرد و بودایان گەیاندە پلەی خوداوەند و پەرستیان . لە بارەی ئامادەنەبوونی خودا لە پەیامەکەیدا , پەیرەوکەرانی بودیەت پاساوی زۆر نالۆژیکیان دەهێنایەوە و دەیان ووت باسی خوداوەندی نەکردووە, چونکە خۆی خوداوەند بووە.

لە کتێبە پیرۆزەکانیاندا کە ناوی (دامابادا) بوو .چیرۆکی هەمەجۆریان لە بارەی خوداوەند بودا نوسیووە,کە چەندەها پەیکەریان بۆ دروست کردووە و قوربانیان پێشکەش دەکرد , ئەوەیان پشت گوێ خست کە چۆن بودا دژی پەیکەرو پتەکانی هیندی و کاهینەکان دەجەنگا, کەچی پەرستگا و کاهینی تایبەت دروست بوو , بودینیزم بوو بە ئایین .بەڵام کاهینەکان لە شیکردنەوەی فەرمایشتەکان تێنەدەگەیشتن , بۆیە جیاوازی بیروڕا لە نێوانیان سەریهەڵدا ناچار بوون چەند کۆنگریەك گرێبدەن بۆ گەیشتن بە ڕێگا چارەسەیەك لە نێوانیاندا .لە هیند بودیەت لەناو بیروباوەری هیندۆسی توایەوە و بودا بوو بە یەکێ لە خوداوەندەکانی هیندۆسی.لەسەدەی حەفتەمی زایینی بودیەت لە هیندستان ئەو گرینگەی نەما تەنها لە بەشی هەرێمەکانی پشت چیای هیمالایە نەبێت . بەڵام بە شێوەیەکی گشتی بودیەت بەرەو ڕۆژهەڵاتی ئاسیا پەرەی سەند وەك چین و یابان و بۆ باشوریس بۆرما و سیام و سیلان هتد....

مەزبەکانی(ئاییینزای) بودایی

لە بودیزم دا دوو ئایینزای سەرەکی هەیە:

١- مەزهەبی باشور(واتا باشوری ولاتی هیند) .بودا دەپەرەستن وەك مامۆستایەکی مەزن ,نەك وەك خوداوەندێك ئەمەش لە هەرێمەکانی باشوری هیند و دوورگەی سیلان بووە .

٢- مەزهەبی باکور (باکوری هیند).بودا وەك خوداوەند تەماشا دەکرێت , واتا گەیاندیانە ئاستی خودایەتی. ئەم مەزهەبە لە ولاتانی تبت و مەنگۆلیا و چین ویابان باکوری هیندستان تەشەنەی کردووە.ئەوان زیاتر بوونە هۆی داهێنانی بودایی نویَ بە پیرۆز زانی پاشماوەکانی رابردوو بەکارهێنانی ئاوی موقەدەس و مۆم وبوخور وتەسبیح و پۆشاکی کاهینی (رەبەن و ژنە رەبەکان) قژ تاشین(سەرکودی کردن) و بە رووژوبوون لە چەند رۆژێکی دیاریکراو و سازدانی سروتەکان و پاککردنەوە و ئەنجام دانی نوێژ و پارانەوە بۆ مردووەکان.

بەم جۆرە ئاینزای باکوری بودایی لە ئاسیا پەسندکرا و بودایی لە گشت ئاسیا پەرستگای بۆ بونیات نراو لە هەر پەرستگا دا پەیکەری تایبەت بە بودا لیَ دانرا و پەیڕەوانی سەردانی دەکەن و گولَ لە لای پێی پەیکەری بودا دادەنیَ و بوخور دەسوتێنن و یادی بودا دەکەنەوە.

هەرچەندە تا هەنوکە زیاتر لە دوو هەزار و چارسەد و هەشتا و سیَ سالَ بەسەر مردنی بودا تێپەریووە. فەرمایشتەکانی لە نێو ڕێژەیەکی زۆر دانیشتوانی جیهان ماوە و لە گەلَ هەبونی جیاوازی لە بیروڕای جیاواز بەلاَم هەموویان لەسەر هەشت بنەما سەرەکیەکان کۆکن، بەوەی جیاوازی لە نێوان خەلَك دا نیە تەنها بە هەولَ تێکۆشان و کردەوەی چاك تا بگەنە نیرڤانا و هەروەکو باوەڕیان وایە لە چاکە تەنها چاکە فەراهەم دیَ و لە خراپەش تەنها خراپە هەیە. لەگەلَ

ئەو هەموو بنەما فەرمایشتە مرۆڤ دۆستانەدا لە وڵاتێکی وەك (میانمار) بۆرمادا دەبینین پەیڕەوانی بودیەت دوور لە هەموو ڕەوشێکی یەکتر قبوڵ کردن بەردەبنە گیانی مرۆیایانی هاونیشتمان و هاو نەتەوەی دین جودا . بەم پرۆسەیەش بیاننەوێ یان نەیانەوێ, هەر خۆیان دژایەتی لە گەڵ فەرمایشتەکانی بودایی ڕاستەقینە دەکەن ,چونکە لە بنەما سەرەکیەکانی بودایەت نەکوشتنی مرۆڤ و هەموو گیان لەبەرانە,لەمەوە دەردەکەوێ کە فەرمایشتەکانی بودا لە پەیڕەوانی بەرجەستە نەبووە.بە کورتی بودایی ئەو تەناهیە بۆ مرۆڤ فەراهەم ناکات , ئەو نا–توندوتیژیەی بانگاشەی بۆ دەکەن لە گوفتاری ڕۆژانە دەردەکەوێت کە تەنها قسەی ڕووتن , قسەی ڕووتیش هەداری ڕۆحی دروستناکات.

بۆ نوسینی ئەم بابەتە سوود لەم سەرچاوانە وەرگیراوە
١–فليسيان شالي,موجز تاريخ الاديان,ت .حافظ الجمالي,دمشق,١٩٩١.
٢–سليمان مظهر,قصة الديانات,القاهرة,١٩٩ .
٣–صادق عبد علي الركابي,لمحات عن اديان العالم,القاهرة,٢٠٠٧ .
٤–ج.م.روبرتس,موجز تاريخ العالم,ت.فارس قطان,دمشق,٢٠٠٤ .
٥–وفاء فرحات,موسوعة الاديان,بيروت,٢٠٠٤.
٦–د.سمير عبدالحميد ابراهيم,الاسلام والاديان في اليابان,الرياظ ,٢٠٠١.
٧–غوستاف لوبون,حظارات الهند,ت.عادل زعيتر,القاهرة,٢٠١٠ .
٨ يارو سلاڤ کراچی ,شارستانێتی ئاسیاو ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست,ویوسف خزر چویان,هەولێر ,٢٠٠٧.
٩–چەند پێگەیەکی ئەلیکترۆنی.

میرانی بەدلیس

ئامادەکردنی: عبدالرقیب یوسف

مێژوونوسی مەزن شەرەفخان کە لە ساڵی (١٠١٢ك/١٦٠٤ز)دا کۆچی دوایی کردووە تا کاتی خۆی ناوی میرانی بدلیسی لە باپیرانی خۆی نوسیوە لە شەرەفنامەدا بەڵام لەبەر ئەوەی کاتی دروستبوونی میرنشینی روشکی (میرنشینی بدلیس) نەزانیوە لەوانەیە ناوی هەندێ لە میرە هەرە کۆنەکانی نەزانیبێ و هەروەها لە بارەی هەندێکیان توشی هەڵە بووە و ناوی هەندێکیان و هەروەها کاتێ هەندێکیان لەم لێکۆڵینەوەماندا باس دەکەین کە لە شەرەفنامەدا نەهاتووە لەگەڵ لیستی ناوی ئەو میرانەی پاش شەرەفخان هاتوون و لەگەڵ پوچەڵ کردنی ئەوەی نوسیوە کە میرانی روشکی لە زوریەتی شاهە ساسانیەکانە بەڵکو بە گوێرەی بۆچونم لە عەشیرەتی بلباسن بە گوێرەی هەندێ زانیاری کە نەکەوتونەتە بەردەستی شەرەفخان.

دەوڵەتی عوسمانی میرنشینی روشکی لە بدلیس لەنێوبرد لە کاتی(میرپولاد)ی کورێ شەرەفخانی دەیەم کە لە ساڵی (١٢٤٥ك/١٨٢٩ز) کۆچی دوایی کردووە پاش ئەو شەریفی کوری محەمەد فەتاح خان هەوڵیدا میرنشینەکەی زیندو بکات و شەری لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانی کرد بەڵام سەرنەکەوت و لە (١٢٦٥ك/١٨٤٩ز) دورخرایەوە بۆ ئیستەمبۆل و لە (١٢٧٠ك/١٨٥٤ز) لە ئیستەمبول کۆچی دوایی کرد بە گوێرەی ئەو زانیاریانەی وەرم گرتوە لە خوالێخۆشبو عادل شەرەفخان. شەرەفخان هۆی ئاوارەبوونی

عەشیرەتەکی زۆر لەوانە عەشیرەتی بلباس بۆ ناوچەی بدلیسی دور–رونی نەکردەوە.

بێگومان ئەمانە بە خۆڕایی ئاوارە نەبوون و دەبێ هۆیەکی گەورە هەبێ و لە سەدەی دوازدەیەم و سێزدەیەمدا لە شالاّوی مەغۆل گەورەتر نەبووە و تەنیا ئەوە دەتوانێ عەشیرەتی گەورەی بلباسی شەڕکەر لە ولاّتەکەی لە ناوچەی موکرِی و بابان دەربەدەری بکات.

قەناعەتم بە قسەی شەرەفخان نیە کە ئاوارەبونیان گەیاندوەتە نیوەی یەکەمی سەدەی دوازدەیەم و کاتی سەلجوقی و لەو کاتەدا ئەمە ڕوینەداوە چونکە سەلجوقی لە نیوەی یەکەمی سەدەی یازدەیەمدا لە ئێران و کوردستان و عێراقدا جێگیرببون و ئەو کاتە بدلیس لەژێر دەستی دەوڵەتی دوستکی کورد بوو وەك نوسیومانە کە کتێبەکەمان (الدولە الدوستکیە).

لە شەرەفنامە(لا ٤٨٤) دا هاتووە کە زانیاریەکانی لە (تاریخ روضة الصفا)ی وەرگرتوە کاتێ سوڵتان جلال الدین خوارزم شاە دەوروبەری (٦٢٥ك/١٢٢٨ز) لە ترسی مەغۆلەکانی جەنگیزخان لە ئێران ڕایکردو هاتە بازاڕی خەلات و داگیریکرد لە کاتی مەلیك ئەشرەف بدلیسی و خەلات موڵکی ئەو بوو.

مجدالدین برای وەکیلی بوو لە خەلات و مەلیك ئەشرەف داوا لە پادشاکانی شام و مصری کرد هێزی بۆ بنێرن و هێزیان بۆ هات و لە دەشتی قوش سێ ڕۆژ شەڕ بوو و جلال الدین راگر بوو خەلات ... و هاتە بدلیس مەلیك ئەشرەفت(روشکی) میر بدلیس کچی خۆی دایە جلال الدین و کاتی هێزی کوڕی جەنگیزخان گەیشتە بدلیس جلال الدین لەگەڵ ژنەکەی یان کچی مەلیك ئەشرەف لە شەودا لە شار دەرچون و ئیتر دەنگ و باسی جلال الدین لە لای مێژوونوسان بە کۆتایی هات. یانی کەس نەزانی چی بەسەرهات علاءالدین سمنانی لە (رسالەء

اقبالیە) نوسیویە لە دێیەکێ لە دێهاتی بەغداد دەست بەکاری ئاینی کردو بو بە پینەدۆز و هەندێ دەڵێن یەکێك لە خەڵکی خەلات کە برای لە شەڕی خەلاتدا کوژرابو جلال الدینی ناس کردو کوشتی بەپێ روایەتی(تاریخ کزیلە)و بەپێی روایەتی کتێبی(تذکرۀ دولتشاە) هەندێ کورد تەماعیان لە ئەسپ و جل و بەرگەکانی کرد و کوشتیان.

ئەمەی لە شەرەفنامەدا هاتووە پێچەوانەی ئەوەیە کە ابن الاثیر لە (الکامل)دا لە رووداوەکانی ساڵی (٦٢٨ك/١٢٣١ز) نوسیوە کە شەوێك لە دەرەوەی شاری دیاربەکر تەتەر(مەغۆل) بەسەر جلال الدینیاندا و هێزەکەی پەرت و بڵاویان کرد و لەو کاتەوە دەنگ و باسی ئەو نەماو کەس نازانێ چی بەسەرهات. بێگومان ئەمە لە کاتی ابن الاثیر دابوەو ابن الاپیر پاش رووداوەکانی ئەم ساڵە کە تەتەرەکان ناوچەی دیاربەکرو سێرت و هەندێ لە بۆتان و ماردین و هەولێر و کەرکوکی تالان کرد کۆتایی بە مێژووە گەورەکەی (الکامل)ی هێناوەو لە موسڵ دادەنیشت.

ابن الاثیر نووسیویە کە جلال الدین هاتە شاری (أخلاط) جەوابی نارد بۆ وەکیلی(الملك الأشرف) لە خەلات یانی الملك الأشرف موسی کوڕی الملك العادلی برای صلاح الدین الأیوبي و پێی ووت ئێمە بۆ شەڕو ئەزیەتدان نەهاتوین و نیازی بوو بچێتە ناوچەی دیاربەکر و جەزیرە.

ابن الاثیر باسی نەکردووە خەلاتی بە شەڕ گرتبێ و باسی هاتنی بۆ بدلیس نەکردوە و تەنیا نوسیوە کە زانی تەتەر بە دوای ئەو دادێن چوو بۆ دیاربەکر.

هەروەها نوسیویە هەندێ لە تەتەر لە دیاربەکر چوینە بەدلیس و بلدیسیان سوتاند و شارەکانی سەر بە خەلات ئەردیش(ارجیش) کە شارێکی گەورە بوو هەروەها بارگیرا(یانی مرادیە ئێستا)یان تالان کرد لە مانگی ژی الحجەی ٦٢٨ دیسان لێرەدا باسی نەکردوە کە خەڵاتیان داگیرکردبێ.

شایانی باسه له ی (٦٠٤ک/١٢٠٨ز)دا (الملك الأوحد) کوڕی الملك العادلی برای صلاح خەلاتی داگیرکرد و پاش کۆچی دوایی ئەو خەلات بوه موڵکی الملك الأشرفی برای و(اوحد ایوب کوڕی الملك العادل) له مانگی ربیع الأول ساڵی (٦٠٩)دا وەفات بوو له مەلازگر.

نائب اشرف له خەلات براکەی (الملك المظفر غازی) بوو تا (٦٢٧ک) له بارەی الملك الأوحد والملك المظفر تەماشای (لا ٢٧٣-٢٧٥ و ٣٢٢-٣٢٤) له (شفاء القلوب في مناقب بني أيوب)ی أحمد بن ابراهیم الحنبلی چاپی ١٩٧٨ له شفاء القلوب (لا ٢٩٤-٢٩٥)دا هاتووه که جلال الدین خوارزم شاه له(٦٢٦ک/١١٢٩ز) ئابلوقەی خەلاتی کرد و به شمشێر شالاوی بردەسەر به کوشتن و ئەسیرکردن لەبەر ئەمە الملك الأشرف لەگەڵ کیقبادی (کوڕی کیخسرو) پادشای روم پێکەوەچوون بۆ شەڕی جلال الدین و شەڕ دەستی پێکرد له بیست و نۆی ڕەمەزانی (٦٢٧)و جلال الدین خراپ شکاو زۆر له لەشکری کوژراو هەڵدێرا له شاخەکان و جلال الدین لاوازبوو و ئەشرەف خەلاتی گرت که وێران کرابوو له لای جلال الدینەوه و پاشتر پادشایەکان ڕێکەوتن و سوندیان خوارد دەستدرێژی نەکەنه سەر وڵاتەکانی یەکتر. ملك الاشرف له (٦٣٥ک/١٢٣٧ز) کۆچی دوایی کرد.

حنبلی له (لا ٢٩٩)دا نوسیویەتی نائب الملك الاشرف وەختەك له خەلات حسام الدین(علی حماد الموصلی) بووه له (لا ٣١٤) له شفاء القلوب دا هاتووه که له ساڵی (٦٣١) الملك الایوبی چوو بۆ سەر وڵاتی کیقبادی کوڕی کیخسرو چونکه دەستدرێژی کردبوه سەر خەلات.

ابن خلکان له(وفیات الاعیان)دا باسی ڕووداوەکانی خەلاتی کردوه، له بەرگی (٥، لا ٨١) چاپی دار صادر-بیروت داهاتووه جلال الدین له مانگی شوالی (٦٢٦)

ئابلوقـەی خـەلاتی دەدا کـە الملـك الاشـرفی ئـەیوبی بـوو و لـە مـانگی جمـادی الاخرەی ساڵی (٦٢٦)دا، بەڵکو لە (لا ٦٢٧)دا داگیریکرد، و لـە ڕۆژی هـەینی ١٢ ڕەمەزانی ٦٢٧ ملك الاشرف خەلاتی گرت کە وێران کرابوو بـەهۆی ئـەو شـەڕەی ملك الاشرف و علاءالدین کیقباد لەگەڵ جلال الدین لە نێوان ارزنکان(ئەرزنجان) و خەلات وەك لە (لا ٣٣٢)دا هاتووە هەروەها ابن خلکان نوسیویەتی ساڵی (٦١٨) ملك الاشرف خەلاتی دایە برای خۆی شهاب الدین غازی بە وەکالەت بەڵام کـەلێی یاخی بوو لە ١٢ جمادی الاخـرە ڕۆژی دوو شـەممە ٦٢١ لـە شـهاب الـدین سـاند تەماشـای (لا ٣٣١) بکـە. لـە بـارەی الملـك الاوحـدیش نوسـیوە کـە لـە (٦٠٤)دا خەلاتی گرت لە (٦٠٩) دا وەفات بوو.

بە گوێرەی ئەم زانیاریانەی سەرەوە خاوەنی کتێبی(روضة الـصفا) بـە هەڵـە چوە ئەگەر ملـك الاشـرفی ئـەیوبی کردبێتـە مـیری بـدلیس و مـیرەك لـە میرانـی روشکی و شەرەفخانیش ئەو زانیاریانەی خۆی لەم کتێبەی وەرگرتوە.

بـەپێی بۆچـوون ئـەو کاتـە میرنـشینی روشـکی پەیـدا نـەبووبو و ئـەو عەشیرەتانەی سۆران ئـاوارە نـەبوبون بـۆ ناوچـەی بـدلیس و لەوانەیـە لـە کـاتی شاڵاوی مـەغۆل لـە کـاتی هولاکـودا ئـاوارەبوبن وەك چـۆن چـەندین عەشـیرەتی دیکەی کورد لـەو کاتـەدا ئـاواربون بـۆ وڵاتـی شـام و میـسر و هـەروەها هـەردوو عەشیرەتی (بنوبابیر) و (بنولـوبین)یـش هـەر لـەو کاتـە ئـاواربوون تـا گەیـشتنە باکوری ئیفریقیا.

ئـەو عەشـیرەتانەی ئـاوارەبون بـۆ ناوچـەی بـدلیس وەك شـەرەفخان ناویـان هێناوە لە (لا ٤٧٤) لە شەرەفنامەی فارسی چاپی قاهرە ئەمانە بوون لە بلبـاس و قوالیسی: کلە چیری، خربیلی و بالکی و خیـارگی و کـوری و بریـشی و سـکری کارسی و بیدوری و بلاکردی، و ئەمانـە هـەموویان بلباسـن هـەروەها عەشـیرەتی

زردوزی و انـداکی و پرتـافی و کـردی کـی و سـهرودی و کاشـاغی و خالـدی و واستودکی و عزیزان وتویەتی ئەمانە هەمووی لە عەشیرەتی (قوالیسی)یە.

لە شەرەفنامەی دەستخەتی شەرەفخان لە کتێبخانـەی بودلییـان لـە زانکـۆی ئۆکسفۆرد کەدانەی وێنەکراوی لە لامە لە پەڕەی (١٢٣)دا لە پاش سکری وشەی (بلبـاس)ی هـاتووە و(کاریـسی) لـە بـاتی(کارسـی) هـاتووە و پـاش (انـداکی) (قوالیسی) هاتووە و (کورکی) هاتووە لە باتی(کردی کی)و (سهروی) هاتووە لـە باتی(سهرودی) و (کاشاخی) هاتووە لە باتی (کاشاغی) و(استورکی) هـاتووە لـە باتی (استودکی) هەروەها (مالکی) بـە مـیم هـاتووە لـە بـاتی (بـالکی) بـە(بـێ). شـایانی باسـە شـەهید مـەلا جـەمیلی ڕۆژبـەیانی لـە چـاپی دووەمـی تەرجەمـە عەرەبیەکەی خۆی بۆ شەرەفنامە(لا ٦٠٣) بە (مالکی) بە میمی نوسیوە و گومان نیە ئەمە وەرگرتوە لە شەرەفنامەی دەستخەتی شەرەفخان کە داوای لە من کرد دانەیـەکی بـۆی کـۆپی بکـەم لەبـەر دانـەی خـۆم تـا ئـەمجارە دانـەی ئەسـڵی شەرفنامەی تەرجەمە بکات و دانەم بۆی کۆپی کردو بۆم نارد لەگەڵ ئـەو بیـست تابلوەی نێو نوسـخەی ئەسـڵی شـەرەفنامەدا بـەڵام بـە ڕەشوسـپی چـونکە هـەر بەڕەش سپی بۆم هاتبوون لە کتێبخانەی بودلییانەوە.

لەگەڵ ئەمەش گومان دەکەم شەرەفخان ناوی(مالکی) بـە هەڵـەی نوسـیبێ و ڕاستەکەی (بالکی–بالەکی) بێ چـونکە عەشـیرەتێکی کـورد بـە نـاوی(مـالکی)م نەبیستوە.

لە بارەی (بلاکردی) مەلاجەمیل و هـەروەها هـەژار موکریـانیش لـە وەرگێـڕە کوردیەی شەرەفنامە (لا ٦٧٩) بـە پیتـی (گ) یـانی (بلاگـەردی)یـان نوسـیوە و هەژار وشەی (بلا) بە (بەلا)ی نوسیوە. شایانی باسە تا ئیمڕۆ گەردیەکان دبێـژن عەشیرەتی گەردی لە ناوچەی هەکارییـەوە هـاتون بـۆ ناوچـەی هـەولێر. جـا نـە

دوره لە بدلیسەوە یەکەمجار گەڕابن بۆ هەکاری و ماوەیەك لەوێ مابن و پاشتر هاتبنە ناوچەی هەولێر.

لە بارەی (کارسی) یان (کاریسی)یەوە ئەگەر وشەکە(گارسی) بێ بەپیتی (گ) وەك هەژار نوسیویەتی ئەوا عەشیرەتی (گارسی)یە کە عەشیرەتەکی گەورەیە لە بۆتان و بەناوبانگە و هەندێکی لە باشوری دەریاچەی (وان)یش لە (گوران دەشت)ی هەیە کە من لێیان لە گۆران دەشتی بیستوە و دەیان ووت ئێمە کۆچەر بوین و لە بۆتان دەهاتنە بۆ زوزانی ئەم ناوچەیە و ساڵەك گایەکانمان وەستابون و بوبار هەڵگرتن لاوازبون و ئێمە لێرە ماوین و بە ئێمە دبێژن (گارسێی گاوەستایی) لە باسی میرنشینی بۆتاندا لە شەرەفنامە ناوی عەشیرەتی گارسی و هەروەها (أستوری) هاتووە لە عەشیرەتەکانی بۆتان.

لە بارەی عەشیرەتی (سهروی) ڕەنگە عەشیرەتی (سوران) بێ چونکە لە کوردستانی باکور بە(سوران) دبێژن(صوهران–سوهران) و عەشیرەتی (صوهران) لە بۆتان کۆچەر بوون و تا ئێستاش هەندێکیان کۆچەرن و لە کوردستانی باشورەوە هاتوون. نەدورە لەگەڵ بلباس و قەوالیسی هاتبن و پاشتر لە وەختەکدا هاتبن بۆتان و لە بۆتان بۆیان دبێژن(صوهرکی) و هەندێکیان لە جزیرا بوتان و لە شوێنەکانی دیکەی بۆتان ئێستا جێنشینینن. بلباس و یان بلباس و صوهرکیان حیکایەتی (شێخ فەرخ وستی) کە وێنەی قەبرەکانیانم گرتوە لە گوندی (داودیان) لە نیزیك شاری ئێستای قەلادزێ لەگەڵ خۆیان هێناوەتە کوردستانی باکور و بلباس لە گەڕانەوەیدا حیکایەتی (خەج و سیامەند)ی لە کوردستانی باکورەوە هێناوەتە ناوچەی سۆران. خوالێخۆشبو شاگردەکەم مەلا خەلالەفێ بافەیی کە لە جەزیرەی بۆتا حیکایەتا(فەرخ وستی) کۆکردەوە بە دورو درێژی لە سێ دەفتەردا و ئێستا دەفتەرەکانی هەموویان لە لامە کە پترە

لە(٤٠٠٠) لاپەرە نوسیویەتی هندەك لە صوهرکیان دبێژن سەرهاتیا (فەرخ وستی) لە باژارێ (بنباسا) رووداوە،جا گومان نیە ئەوە (بلباس)یەو لە کوندا تا ئیمرۆ هەندێ عەشیرەتی بلباس لە ناوچەی قەلادزێ هەیە وەك ناوچەکانی سەردەشت و لاجان و رانیە و کویسنجەق و هەولێر.

لە شەرەفنامەی دەستخەتی شەرەفخان ناوی (بلاکردی) و (خالدی) نەهاتووە، خالدی–خالتی یەکێکە لە عەشیرەتە کۆنەکانی کوردستانی باکور، عەشیرەتەکی گەورەو شەرکەر بووە و هەروەك عەشیرەتی پازوکی و سیپکی ئێزیدی بووەو ئێستا لە شنگال و دهۆك و شێخان ئێزید خالدی–خالەتی هەنە و هەموشیان لە زولم و زۆرداری و کوشتارەکانی دەولەتی عوسمانی راکردون بۆ کوردستانی باشور و هەندێکیان راکردون بۆ ئەرمەنستان، عەشیرەتی (سەکر) ئێستا لە قەلادزێ لە پشدەر هەیە بلباس نین هەندێ لە تەمەندارەکانی پشدەر دبێژن سەکر لەگەل بلباس هاوکاربون کاتێ چون لەگەل (دەولەتی ئێران؟) بۆ سەر (محەمەد بەگی) بوداق خانی حاکمی سنجاغی(کەستانە) لە پشدەر لە میرە بابانیەکانی ئەو کاتەو کوشتنی لە نیوەی دووەمی سەدەی شازدەیەمدا و ئیبراهیم ئاغای (محەمەد ئاغای گەورە) لە میر ئاودەلی شەری سەکری کردو لە پشدەری دەربەدەرکرد تەنیا شتێکی کەمی لێماوە ئەوەشی لە سەدەی نۆزدەیەمدا چونکە لەگەل بلباس دژی عەشیرەتی (میرئاودەلی) بووە و هەندێ لەو تەمەندارانە کە ئیسماعیل ئاغای مەحمود ئاغای ئالاوەیە دبێژی محەمەد بەگ باپیری فەقێ ئەحمەدی دارشمانەیە.

(شاخی سەکرا) کە یەکێکە لە هەرە شاخە بەرزەکانی کوردستانی باشور لە بالەکایەتی بە ناوی عەشیرەتی(سەکر)ەوەیە چونکە ئێستا دەوری یازدە گوندی

سەکر لە بناری ئەم شاخە هەیە کە بەرزیی (٣٤٦١م) بە قەد بەرزی شاخی قەندیل.

بێگومان هەندێ لەو نۆزدە عەشیرەتەی شەرەفخانی وتوە بلباس و قەوالیسییە هەندێکیان نە بە ئەسڵ بلباسە و نە قەوالیسییە بەڵام لەبەر ئەوەی ئەم دوو عەشیرەتە گەورە بوون عەشیرەت گچکەکان خۆیان داوەتە پاڵیان و ناوی بلباس و قەوالیسی بەسەریاندا زاڵ بوە وەك سەکرو باڵەکان و هەردوو عەشیرەتەکە سەرکردایەتیانی کردوە وەك چۆن ئێستا هەر عەشیرەتەکی کوردی بگری لە چەند عەشیرەتەك پێکهاتووە تاك تاك نەبێ، تا تەواوبونی شەرەفنامەی (١٦٠٥) هەر بەشێك لە هەریەك و یان لە هەندێ لە عەشیرەتانە لەوانە بلباسیش لە بدلیس مابون.

بلباس

رۆژی ٢٠٠٣/٣/٢١ چاوپێکەوتنم تۆمارکرد لەگەڵ بەڕێز حەسەن کانەبی لە ڕانیە کە پارێزەرەو لە گەورەکانی بلباسە و لە موالیدی (١٩٢٠)ە باسی فەقێ وەیسی کرد کە چۆن چوەتە ناوچەی مەخمور حەسەن وەها ڕەچەڵەی خۆی بۆ منی ووت: حەسەن کوڕی کانەبی کوڕی خدر کوڕی کانەبی کوڕی خدر کوڕی کانەبی کوڕێ خدر کوڕی حمەئاغا کوڕێ کاك خدر کوڕی مراد کوڕێ خدر کوڕی فەقێ وەیسی.

پێنج (خدر) لە ڕەچەڵەکەکەدا هەیە یانی بە خۆیەوە دەبنە سێزدە پشت کاك حەسەن وتی: فەقێ وەیسی کوڕێکی دیکە هەبوە بەناوی کانەبی کە سەرۆکی هەموو بلباس بووەو منالی نەبوە وتی فەقێ وەیسی سەرۆکی بلباس شەڕی لەگەڵ خان ئەحمەد خانی ئەردەلانی کردوە یانی لە نیوەی یەکەمی سەدەی حەڤدەیەمدا، هەروەها وتی بلباس کە (٢٤) تیرە بووە دوازدە تیرەی لە موکریان

چوەتە بدلیس و پاش شەڕی چالدێران و لەکاتی سولتان سلیمانی قانونیدا گەڕاون.

کاک حەسەن وتی فەقێ وەیسی نزیکەی (٤٠٠) ساڵ لەمەوبەر بووە و ئێستا شوێنەواری خانوی لەسەر شاخی قەرەچوغ ماوە کە دەوڵەتی عوسمانی داوای لێکرد بچێتە دەشتی هەولێر و مەخمور بۆ بەرهەڵستی هەندێ تاقمی خراپ کە لە ناوچەی موسڵەوە شالاویان دەهێنا بۆ سەر خەڵکی ئەم ناوچەیە و توانی بەسەریاندا زاڵ ببێ.

هەروەها وتی ئێستا بلباس شەش تیرەی سەرەکین: سن، رەمك، ئوجاغ، پیران، مەنگوڕ و مامەش و ئەمانە لە بدلیس گەڕاون بۆ نێوان شاخی هەیبت سوڵتانی کۆیەو چۆمی ئالاوە کە دێی مەلا خەلیلی مەنگوڕییە و بلباسەکان بە ڕێگەی هەڵبژاردنەوە سەرۆکی خۆیان دەستنیشان دەکرد، مخابن کاک حەسەن لە (٢٠١٢/١٠/٢٤) لە ڕانیە کۆچی دوایی کرد. شایانی باسە مامەش دبێژن ئەم لە زوریەتی مەلا ئیدریسی بدلیسین.

میرانی بدلیس لە عەشیرەتی بلباسە

لە بدلیس هەندێ لە بلباس گەڕاوەتەوە جێگەی ئەسڵی خۆی لەگەڵ (غرس بالو)ی برای میری بدلیس ضیاءالدین ابوالفوارس الروشکی ئەوەشی لە نیوەی یەکەم و یان لە ناوەڕاستەکانی سەدەی چواردەیەمدا (ابن ناظرالجیش عبدالرحمن کوڕی محمد التیمي) کە لە پێش ساڵی ٧٧٩ك کتیبی(التثقیف)ی تەواو کردوەو ئاخرین زانیاریەکانی ساڵی (٧٧٨ك/١٣٧٦ز) نوسیوە غرس بالوی برای ضیاءالدین الفوارس الروشکی و (جملوك) و بهاوالدین کوڕی غرس بالو یاخی بوون لە ڕێگای خوراسان و (دەربەندی قەرابولی) کە ڕێگای بازرگانی میسرە(بۆ

وڵاتانی ڕۆژهەڵات) بەڵام لەگەڵ ئەمەشی لە میسرەوە یانی لە لای حکومەتی میسرەوە نامە بۆیان دەنوسرێ بە زاراوەی (السامی) و دیاری بۆیان دەنێرین بۆ ڕازیکردنیان تەمیمی ئەمەی نوسیوە لە (لا ٨١)دا چاپی قاهرە ١٩٨٧ تەمیمی لە (٧٨٦ك/١٣٨٤ز) وەفات بوە وەك بەڕێز دكتۆر زرار صدیق لە مێژووی وەفاتی ئاگادارکردم و هەروەك إبن فضل الله العمري لە (دیوان الانشاء) یانی دائیرەی نوسینی نامەکانی سوڵتانەکانی میسردا کارکردوە و نامەکانی نێوان سوڵتانەکان و میرانی کوردیان دیوەو زانیاریەکانیان لەو نامانە وەرگرتووە، لەبەر ئەوەی بەشێك لە بلباسەکان لە بدلیس گەڕانەوە بۆ شوێنەکانی پێشتریان و باسی گەڕانەوەی (قەوالیسی) هەر نیە بەپێی بۆچونم دەبێ(غرس بالو) سەرۆکی ئەو بلباسانە بێ کە لەگەڵدا گەڕاون و لەوانەیە پاشتر بەشێکی دیکەشی گەڕابن یانی بەدوو قۆناغ و بە دووجار گەڕابن، لەبەر ئەوەی برای میری بدلیس ضیاءالدین روشکی بوە دەبێ میرانی بدلیس لە عەشیرەتی بلباسبن کە لەو عەشیرەتانەی دیکە بەهێزتر بووەو میریش دەبێ لە لایەنی بەهێز بێ نەك لە لایەنی لاواز و ئەوەی لە شەرەفنامەدا هاتوە لە بارەی ئەسڵی میرانی بدلیس کە لە زوریەتی پادشا ساسانیەکانن دورە لە ڕاستی، بێگومان عەشیرەتە هەرە گەورەو بەهێزە میرنشین دادەمەزرێنێ و میرەکان لەو عەشیرەتە دەبن و بلباسیش لە هەموان بەهێزتر بووە.

قلقشندی لە صبح الأعشی دا ب٧ ل٢٨٨ زانیاریەکانی (التثقیف) وەرگرتوە لەبارەی (غرس بالو)یەوە لە پێش تەمیمی العمری لە (التعریف بالمصطلح الشریف) ل٦٠ چاپی ١٩٨٨ باسی غرس بالو و جملوکی نوسیوە تەنیا نەی وتوە غرس بالو برای ضیاءالدین الروشکییە.

میرانی بدلیس

١- عزالدین: شەرەفخان لە شەرەفنامەدا نوسیویەتی یەکەم کەس بووە بوەتە میری بدلیس و پاشتر بوەتە میر حەزو(حظو) و میرانی حەزو لە زوریەتی ئەون.

٢- ضیاءالدین: شەرەفخان نوسیویەتی پاش عزالدین برای بوەتە میری بدلیس و میرانی بدلیس لە زوریەتی ئەون و کاتی ئەو عزالدین دیاری نەکردوە.

٣- الملك أشرف: شەرەفخان نوسیویەتی لە سالّی (٦٢٥ك/١٢٢٧ز)دا زیندوبوە و هاوکاتی الملك الأشرفی ئەیوبی بوە.

لە پێشدا ڕەخنەم لە شەرەفخان گرت و نوسیم میرێکی بدلیس بەم ناوەوە نەبوە و ئەو ملك الاشرفەی باسی کردووە کە خاوەنی شاری خەلات (خلاط) بوو و ڕووداوەکانی لەگەڵ جلال الدین خوارزم شاە ملك ئەشرفی ئەیوبی بوە نەك میرێکی بدلیس بوە بەم ناوەوە و میرانی بدلیس نازناوی (مەلیك)یان نەبوە.

٤- مجدالدین: شەرەفخان نوسیویەتی برای ملك أشرف بوە و وەکیلی بوە لەخەلات و شەڕی لەگەڵ جلال الدینی کردوە و پاش کۆچی دوایی ملك ئەشرەف بوەتە میر.

٥- عزالدین.

٦- ئەبوبەکر.

٧- شێخ شەرەف.

٨- ضیاءالدین (أبوالفوارس الروشکي).

٩- حاجی شەرەف کوڕی ضیاءالدین.

شەرەفخان نوسیویەتی پاش ملك مجدالدین عزالدین بوەتە میر و پاش ئەو ئەبوبەکر و پاش ئەو شێخ شەرەف و پاش ئەو چیاوالدین یانی(ضیاءالدین

الروشکی) هاوکاتی تەیمورلەنگ و پاش ئەو حاجی شەرەفی کوڕی ضیاءالدین بوە کە ملکەچی تەیمور بوە لە (٧٩٦ك/١٣٩٤ز).

شەرەفخان حاجی شەرەف نەبێ ئەوانەی دیکە تەنیا ناوی روتیان هێناوە کە عزالدین و ئەبوبەکرو شێخ شەرەف و ضیاءالدینە کە دەبێ ئەم چوارانە لەگەڵ مجدالدین و ملك ئەشرەف و لەگەڵ حاجی شەرەف لە ساڵی (١٢٢٧-١٣٩٤) فەرمانڕەوایی کردبن لە ماوەی (١٦٧)ساڵدا و ئەمەش جێگەی بڕوا پێکردن نیە بە ئاسانی بە دور دەزانم حەوت کەس (١٦٧)ساڵ حوکمڕانی کردبێ.

بەپێی بۆچونم ئەبوبەکر و شێخ شەرەف هەردوو یەك کەسن کە (شرف الدین ابوبکر)ە وابن فضل الله العمري ناوی (شرف الدين ابوبكر)ی هێناوە لە (التعريف بالمصطلح الشريف) و نوسیوەتی تۆمەتبار دەکرێ کە شیعەیەو لەسەر مەزهەبی (نصيريه)، عومەریش لە ساڵی (٧٤٩ك/١٣٤٩ز)دا وەفات بووەو دەویەری ساڵی(٧٤٢ك) دەست بە تەئلیف کردنی (التعريف)ی کردوە و لە کاتی تەئلیف کردنیدا شرف الدين أبوبكر میری بدلیس بووە.

لە بارەی (ضياء الدين ابوالفوارس الروشكی)یەوە (ابن ناظر الجيش عبدالرحمن بن محمد التميمي) بەم ناوەی سەرەوە ناوی هێناوە لە کتێبی (التثقيف)دا کە پاش العمري بوەتە کاتبی دیوانی نامەنوسی لە میسر. لە بەڕێز دکتور زرار صدیقم پرسی کە دانەی کتێبەکە لایەتی وتی تا ساڵی (٧٧٨ك/١٣٧٤ز) زانیاری تێدایە و لە ساڵی (٧٨٦) تەمیمی کۆچی دوایی کردووە، لە (التثقيف)دا (لا٧٥) ناوی چیاوالدین الروشکی هاتووە کە میری بدلیس بووە و نامەی بۆی دەنوسرا لە لای سوڵتانی میسرەوە و کاتی باسی کوڕی دەکات (امیر حاج) هەست دەکرێ ضیاءالدین لە ساڵی (٧٥٣ك/١٣٥٢ز) وەفات بوبێ چونکە نوسیوەیەتی (امیرحاج) لە شوینەکەی جێگیربوە و لەو

ساڵەدا نامە بۆی نو ـ لە میسرەوە یانی لە لای سوڵتانی میسر (صالح صلاح الدین صالح لە مەمالیکی تورك). هەروەها نوسیوەتی چیاوالدین أبوالفوارس الروشکی برای (غرس بالو) ئەوەشی لە (لا٨١)دا کاتی نوسیویەتی غرس بالو و جملوك و هەروەها بهاوالدین کوڕی غرس بالو ڕێگری دەکەن لە نیزیك شارەزوور لە ڕێگای خۆراسان و ڕێگای (دەربە قەرابولی) کە ڕێگاکانی کاروانەکانی میسرە بۆ ڕۆژهەڵات بەڵام بۆ ڕازی کردنیان نامە بۆیان دەنوسرێ لە میسرەوە و دیاری بۆیان دەنێرین.

قلقشندی لە صبح الأعشی ب٧ ل٢٧٩ زانیاریەکانی لە بارەی چیاوالدولە کوڕی لە (التثقیف)ی وەرگرتووە و ناوی (امیرحاج)ی تێدا بە هەڵە (الرحاح)ی هاتووە.

بەم زانیاریانەی سەرەوە تێیەزانین کە چیاوالدین روشکی بە (٤٣)ساڵ لە پێش ساڵی هاتنی تەیمور بووە، نە دورە کوڕی (شرف الدین ابوبکر) بێ، لە بارەی أمیر حاج کوڕی چیاو الدین روشکی دەبێ ئەمە (میر حاجی شەرەف) بێ کە شەرەفخان نسیویەتی کوڕی چیاو الدین بوەو ملکەچی تەیمور بوە کاتێ هاتوەتە ناوچەی بدلیس.

١٠- شمس الدین بن ضیاءالدین الروشکی:

تا ساڵی ٨٢٤ك زیندو بوە و پاشتر لە لای ئەسکەندەری کوڕی قەرایوسفی قەرەقوینلویەوە کوژراوە و پێ دەچێ لە ساڵی (٨٣٠ك/١٤٢٦ز)دا بێت چونکە لە (تاریخ الغیاثي) لە ٢٥٦دا هاتووە ئەسکەندەر لەو ساڵەدا ئابلۆقەی بدلیسیداو پارچەیەك لە پارەی ئەویش لە لامە و موری نوسراوە (شمس الدین بن ضیاءالدین الروشکی) لەسەر دەستنوسی (منافع الحیوان)ی عبیدالله بن بەختیشوع. تەماشای (لا ٢٤٩-٢٥٠) بکە لە کتێبەکەمان (تابلۆکانی شەرەفنامە) چاپی

سێیەم. ئەوەی لە (لا ٤٨٩)دا هاوە لە شەرەفنامە کە کوڕی حاجی شەرەفە هەڵەیە بەڵام پاشتر لە (لا ٤٩٦)دا نوسیوە (شمس بن ضیاء الدین الروشکی). و ها ئاشکرابو کە شمس الدین برای حاجی شەرەفە.

سەیر نیە ئەگەر مێژوونوسی مەزن شەرەفخان ناوی هەندێ لە باپیرانی لە میرانی بدیس نەزانیبی و یان تووشی هەڵە بوبێ لە بارەیانەوە کە پێش ئەوبون بە ماوەکی زۆر و سەرچاوەکانی مێژووی ئەو کاتە کەم بەدەست دەکەوت بەڵێ سەیر نیە چوم من خۆم تەنیا ناوی سێ کەس لە باپیرانم دەزانم بە شێوەیەکی ڕاست و دروست و زۆریشم هەوڵداوە ناوی حەوت هەشتێکیان بزانم بەڵام سودی نەبوە.

ئەو کارە گەورەی شەرەفخان کردوە لە هێنانەوەی ناو و ڕەچەڵەی ئەو هەمو میرە کوردانە لە سەرانسەری کوردستان لەو کاتەدا کە نە ئوتومبیل هەبوە بۆ هاتوچۆکردن و نە تەلەفۆن و بروسکەو نە مۆبایل... لە تاقەتی هیچ کەسێکدا نەبوە، بەڕاستی کارەکی مەزن و سەیری کردوە.

١١- محمد بن شرف: پارەی هەیە لە مۆزەخانەی بریتانی وێنەی لە لامە.

١٢- شرف بن محمد: پارەی لە مۆزەخانەی بریتانی هەیە و وێنەی لە لامە، لەبەر ئەوەی مێژوو لەسەر پارەی ئەو و باوکی نیە کاتیان نەهاتوە زانین. شەرفخان لە شەرەفنامەدا (لا ٤٩٦) نوسیوە ئەم دوانە پارەیان هەبوە وەك شمس الدین بەڵام کاتیان نەزانیوە.

١٣- شرف بن شمس الدین بن ضیاءالدین الروشکی.

١٤- شمس الدين بن شرف بن شمس الدين، له شەرەفنامە (لا ٥٠٤)دا هاوه كه هاوكاتی میر أبدالی میری بۆتان بوه یانی باوکی (زین)ی دلّداری(مه‌م). میر شمس الدين دەوروبەری سالّی (٨٤٧ك/١٤٤٣ز) وەفات بوه.

١٥- میر ابراهیم بن شمس الدين: له بارەی میر ئیبراهیم تەماشای كتێبەكەمان بكەن (تابلۆكانی شەرەفنامە) لا ١٧٨-١٨٣.

١٦- میر حاجی محەمەد كوڕی میر ئیبراهیم: له (٨٦٥ك/١٤٦١ز)دا وەفاتی كردوه وەك له شەرەفنامە (لا ٥٠٤)دا هاتووه.

١٧- ابراهیم كوڕی حاجی محەمەد: پاش كۆچی دوایی باوكی له(٨٥٦ك) بوەته میر.

١٨- شاة محمد بن ابراهيم بن حاجی محمد: قدم من مدينة قم إلى بدليس سنة (٩٠٠ه) وتولى امارتها الشاغرة توفي سنة (٩٠٣هـ) في متحف استنبول تقول باسم دفن في طوك ميدان بجانب شمس الدين بن ضياء الدوسكي، ص٥١٨.

١٩- ابراهيم بن شاه محمد: حكم سنتين وكان صغيراً.

٢٠- شرف بك بن شمس الدين بن حاجي محمد: اخذ الامارة بعد قدوم من أروخ من ابراهيم بن شاة محمد قتل في معركة ضد القوات العثمانية يقودها اولا من سنة ٩٣٩هـ هو جد شرفخان المؤرخ.

٢١- شمس الدين بن شرف بك بن شمس الدين.

٢٢- شرفخان بن شمس الدين(المؤرخ): ولد في كرهرود من اعمال قم ٩٤٩هـ تولى الامارة ٩٨٦هـ ورجع من ايران إلى كردستان توفي ١٠١٢هـ/١٦٠٤م.

أمراء بدليس بعد عهد شرفخان المؤرخ:

جاءتني القائمة من السيد عادل بن شرفخان من بدليس نقلها من شواهد قبور الأمراء: الأسماء والتواريخ كما جاء في رسالة ملا عمادالدين الذي استلم القائمة وكانت الرسالة بتاريخ (١٠/٥/١٩٧٩) كتبت تواريخ الوفيات امام أسمائهم، وكانت الرسالة بالعربية ولا أعلم هل ان تلك التواريخ كلها صحيح أم لا؟

١- شمس الدين بن شرفخان (المؤرخ).

٢- ضياءالدين بن شرفخان.

٣- عبدالخان بن شمس الدين الملقب بـ(عادل) و(كژخان) بسبب بقائد في الجبال ثائرا على العثمانية أعدم في استنبول سنة ١٠٦٧ وعمره تسوية سنة كما قاله لي عادل شرفخان عندما زرته في بدليس سنة ١٩٧٧.

٤- ضياءالدين بن عبدالخان.

٥- جلال الدين شرفخان بن ضياءالدين بن عبدالخان توفي ١٠٨٦هـ.

٦- محمد خان ت ١١٠٢.

٧- سلطان احمد ت ١١٠٨.

٨- سلطان مصطفى ت ١١٠٩.

٩- محمد شرفخان السابع ت ١١١١.

١٠- نوح خان ت ١١١٢.

١١- احمد فائق خان ت ١١١٥.

١٢- حسن خان الاول ت ١١٢٩.

١٣- مرادخان ت ١١٣٢.

١٤- محمد سعيد خان الاول ت ١١٣٦.

١٥- عادل خان ت ١١٤٠.

١٦- صالح خان الاول ت ١١٤٣.

١٧- عادل خان الثاني ت ١١٥٠.

١٨- محمودخان ت ١١٥٢.

١٩- قاسم خان ت ١١٥٢.

٢٠- محمد شرفخان الثامن توفى ١١٦٢.

٢١- كل آب خان ت ١١٦٤.

٢٢- محمد سعيد خان الثاني ت ١١٧٠.

٢٣- مظفرالدين خان ت ١١٧٧.

٢٤- حسن خان الثاني ت ١١٨٧.

٢٥- سعيد خان الثالث ت ١١٩٠.

٢٦- سليم خان ت ١١٩٤.

٢٧- محمد عادل خان الثالث ت ١١٩٩.

٢٨- بكرخان ت ١٢٠٢.

٢٩- محمد شرفخان التاسع ت ١٢١١.

٣٠- بى جان خان ت ١٢١٧.

٣١- محمد قوجان خان ت ١٢٢٠.

٣٢- محمد عادل خان الرابع ت ١٢٢٢.

٣٣- محمد علاءالدين خان ت ١٢٢٥.

٣٤- محمد كمال خان ت ١٢٢٦.

٣٥- هاشم خان ت ١٢٢٨.

٣٦- ابراهيم خان الرابع ت ١٢٣٠.

٣٧- سليمان خان ت ١٢٣٤.

٣٨- حيدر خان ت ١٢٣٥.

٣٩- صالح خان الثاني ت ١٢٣٦.

٤٠- محمد فائق خان الثاني ت ١٢٣٨.

٤١- محمد فتاح خان بن الامير الكبير يوسف بك لم يتوفى الامارة ت ١٢٤٢، وهو الجد الثالث لعادل شرفخان بدليسي اسكي بلدية رايسى.

٤٢- بولاط شرفخان العاشر ت ١٢٤٥ هو الخاتمة للأمراء الذين جاءوا يعد شرفخان الخامس المؤرخ(١٢٤٥ك/١٨٢٩ز).

٤٣- شرف بن شرفخان لم يعلم تاريخ ميلادهم.

مەلا عمادالدين مەلا محەمەد هێرڤسی مەلایەکی بەتوانایە لە چەند شارەك بوەتە موفتی وەك شاری بازید لە مانگی ئابی ١٩٧٧ کە چومە بدلیس لەگەڵ من لە نێو شار گەڕا و شوێنەوار و بینا تاریخیەکان لەگەڵ ڕەحمەتی مەلانورالدین پێشانی منیاندا و پێکەوە چوینە نێو ئاڤدز (تونێل) اکەلها بدلیسی وەك بە

درێژیم نوسیوەتە لە کتێبەکەمدا (گەشتەکی شوێنەواری دکوردستانا باکوردا).

ئەو کاتە موفتی بدلیسی بوو.

ڕۆژی ٢٠٠٨/٦/٢٦ مەلا عیمادالدین هاتە ماڵمان لە سلیمانی لە ڕۆژی پاشتر چوین بۆ سەر قەبری شەهیدانی هەڵەبجە و چوین بۆ تەوێڵە و بوو تاڤگەی زەڵم و لە ٢٩دا گەڕا بۆ زاخۆ، دیدارێکی فراوانم لەگەڵدا تۆمارکرد بە کامێرای ڤیدیۆ و شریتی کاسێت و مەلایەکی زۆر بە مەعلوماتە و چەند تەڤلیفەکیش هەیە.

عادل بەگ کە پێشتر سەرۆکی شارەوانی بدلیسی بو بە منی وت کتێبەکم تەئلیف کردوە لە مێژووی بدلیس دا و چاپم نەکردوە بەڵام پاشتر بیستم چاپی کردوە مرۆڤەکی شارەزابو وەك لەو کتێبەمدا نوسیوە.

لێرەدا نامەی مەلا عمادالدین دەهێنین:

کورتە باسێکی شۆڕشی ساڵی ١٩٢٠ لە عێراق

نوسینی: کاروان عبدالکریم سمایل

لە حوزەیرانی ساڵی ١٩٢٠ زنجیرەیەك رووداو پێشهات سەریان هەڵدا وایكرد بارودۆخی سیاسی و ئابووری و کۆمەلایەتی بەشی زۆری ناوچەکانی عێراق بەرەو دۆخێکی ناهەموار ببات بە جۆرێك ولات کەوتە ناو گێژەلوکەی ناسەقامگیریەوە،دوای ئەوەی خەڵکی عێراق بێ ئومێد بوون لە جێ بەجێ کردنی بەڵێنەکانی دەسەلاتدارانی بەریتانی و پشتگوێ خستنی داهاتووی ولات ببوە هۆی بێزاری سەرکردەکانی بزوتنەوەی نیشتمانی ترس و دڵە راوکێیان هەبوو لە داهاتووی ولاتەکەیان،سەرهەڵدانی ئەم رووداوانە دواتر بە شۆرشی بیست ناوی دەرکرد ئەمەش چەند هۆکاریك بوونی هەبوو کە رێگە خۆشکەر بوو لەبەردەم سەرهەڵدانی نارەزاییەکی سەرتاسەری لە ولات بەرامبەر بە هێزی داگیرکەر سەرەرای ئەوەش بەریتانیەکان سیاسەتێکی خراپیان بەکار دەهێنا بەرامبەر بە گەلی عێراق ، سەر ئەنجام خەڵك بەرامبەر بەم هەلوێستانە بێ دەنگ نەبوون بریاریان دا هەرچۆنێك بێت دەبێت بەریتانیەکان دەربکرێت و گۆرانکاری لە ولاتەکەیان بکرێت ، باشترین رێگەش بەلایەنەوە بریتی بوو لە بەرپاکردنی شۆرشێکی جەماوەری کە زۆربەی ناوچە و شارەکانی عێراق بگرێتەوە .بەشێك لە سەرچاوە مێژووییەکان ئەم رووداوانە بە شۆرشی ساڵی ١٩٢٠ ناوزەند دەکەن،هۆکار گەلێك دەخەنە روو کە پاڵنەری ئەم شۆرشە بوو :

هۆكاری سەرهەڵدانی شۆرش:

یەكەم / هۆكارە ناوخۆییەكان :

١ – جیاوازی نێوان حوكم كردنی سیاسەتی بەریتانیا و سیاسەتی دەوڵەتی عوسمانی لە بەرێوەبردنی كارەكانیان لە عێراق،بە جۆرێك سیاسەتی رژێمی بەریتانیا لەگەڵ سەركردەی خێڵەكان یەكی نەدەگرتەوە بەشێكی زۆری خەڵك لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانی راهاتبوون بۆیە ئەو سیتسەمەیان پێ پەسەند نەبوو،چونكە بەریتانیاكان زۆر بە شێوەیەكی نادروست مامەڵەیان لەگەڵ خەڵك دەكرد بە چاوێكی سوك سەیری سەرۆك خێڵەكانی ئەكرد، ئەمەش بووە هۆی بێزار بوونی شێخی عەشیرەتەكانی ناوچەكانی فوراتی ناوەڕاست،چونكە ئەوان لەسەردەمی دەسەلآتداری عوسمانی خاوەن رێز و پلەو پایە بوون زەوی و زاری تایبەت بەخۆیان هەبوو، ناچار بوون راپەڕن بۆ ئازادی زەوی و زارەكانیان بە شێوەی سەردەمی عوسمانی كە راهاتبوون لەگەڵی .

٢ – زیاد كردنی باج بەسەر خەڵك،بەجۆرێك عەشیرەتەكانی بێزار كردبوو چونكە ئەو باجەی بەریتانیا وەری دەگرت سێ هەندەی دەوڵەتی عوسمانی زیاتر بوو كەسانێكیش هەبوون توانای پێدانی ئەم بڕە زۆرەیان نەبوو بیدەن بە حوكمرانەكانی بەریتانی سەرەڕای زیادكردنی باجی نوێ وەكو باجی ناشتنی مردوو،ئەمانە وای لە خەڵك كرد ناچار بوون پەنا بەرنە راپەرین دژی ئەم سیستەمە هەروەها خراپ دابەشكردنی ئاو لە دەروبەری ناوچەكانی فوراتی ناوەڕاست ببووە هۆی كەمبوونی داهاتی كشتوكاڵی و پێ شێل كردنی مافی خەڵك.

٣– ئەم شۆرشە دژی مانەوەی دەسەلآتداری بیانی بوو لە ولآت،دوای ئەوەی لە نیسانی ١٩٢٠ لە كۆنگرەی سان ریمۆ ئەوە بلآوكرایەوە دەبێت عێراق لە ژێر ئینتیدابی بەریتانی بمێنێتەوە.ئەمە جۆریك لە نارەزایی دروست كرد چونكە بەشێكی زۆری خەڵك بێزار بوون لە دەسەلآتی بەریتانیا دژی مانەوەی دەسەلآتی

داگیرکـەر بـوون دەیانویـست دەوڵـەتێکی یـەکگرتووی عـەرەبی پێـك بهێـنن لـە عێراق،بیرۆکەی ئینتیداب لەلایەن ژمارەیەکی زۆری خانەوەداکان وا تەماشا دەکرا کە سوکایەتی کردنە بە ئەزموونی ئیداری و سیاسی و رۆڵیان وەکو سەرکردە لـە کۆمەڵگاکانیاندا.

٤ – رۆڵــی پیــاوانی ئــاینی و مــەلاکان و وتاربێــژان و شــاعیران و نوســەران و مامۆستایان...هتد لەگەڵ هەموو ئەو روناکبیرانەی کاتی خۆی سوڵتانی عوسمانی لەخۆی نزیك کردبوونەوە.بەلأم دەسەلأتدارانی بەریتانی لەم کارەیان سەرکەوتوو نەبوون ئەمەش وایکرد بەشێکی زۆر لەم کەسایەتیانە بێ کار مابوونەوە.

٥ – هۆکاری ئاینی رۆلی مەلاکان و درێژە پێدان بە بزوتنـەوەی جیهـاد لـە کـاتی جەنگدا هاوکاری نێوان کۆمەڵگای سونی و شیعە لە بەغـدا هـەردوولا مزگـەوتیان کردە سەنگەرێك بۆ وتار خوێنـدەوە تێـدا دژی بەریتانیـەکان بـەکاریان هێنـا بـۆ ئەوەی خەڵك دژی کـافران و نەسرانیەکان جیهـاد بکـەن ولأت پـاك بکەنـەوە لـە کەسـانی موشـریك و بـێ بـاوەڕ.وتنــی سـروودی نیـشتمانی وایکـرد هەسـتی نەتەوایەتی بەهێزتر بکات لە نێو خەڵك،شۆرشگێران بە موجاهیدن ناوزەد کران.

٦ – مردنی سەید کازم یەزدی لـە نیـسانی ١٩١٩ کـە لەگـەڵ بزوتنـەوەی جیهـاد بوو،دژی تورکەکان بوو،یارمەتی بەریتانیەکانی ئەدا لەکاتی هاتنیان بۆ عێراق بە مردنی ئەم کەسایەتیە شیعەیە،میرزا تەقی شیرازی شـوێنی گرتـەوە لـە کەربـەلا نیشتەجێ بوو،خەڵکی هاندا دژی بەریتانیەکان تێبکۆشن.

٧ – جی بەجێ نەکردنی ئەو بەڵێنانەی کاتی خۆی بەریتانیا بە خـەڵکی عێراقـی دابوو سەبارەت بەسەربەخۆیی بە عەرەبەکان. بەریتانیەکان بۆ جێ بەجێ کردنی کارەکانیان گەلێك سیاسەتی توندو تیـژیان بـەکاردەهێنا بەرامبـەر بـە هاولأتیـان ئەمە وای دەکرد لە ناو عێراقیەکان هەستی دژایـەتی بـەریتانیا پـەرە بسەنێت ، ئەو رقەش رۆژ بە رۆژ لە زیاد بوون دابوو لەلایەن نیشتمان پەروەران لە بەغـدا ، چـونکە فـەرمان ڕەوایـانی بـەریتانی مامەلـەی خراپیـان بەرامبـەر خـەڵك دەکـرد

،ئەمەش بووە هۆی ئەوەی هەریەك لە پیاوانی ئاینی سونە و شیعە و شێخی عەشیرەتەکانی فوراتی ناوەراست یەك هەڵوێست بن ، بەرامبەر بەم سیاسەتە رق هەڵگرن کە مەبەسیان رزگاربون بو لە دەست بەریتانیەکان .

٨ – هاوکات لە ١٩١٩ چەندان کۆمەڵە دروست بوون بۆ ئەم مەبەستە کە داوای سەربەخۆیی ولاٌتیان دەکرد دەستیان کرد بە چالاکیەکانیان یەك لەو کۆمەڵە نهێنیانە بریتی بوو لە "پاسەوانی سەربەخۆیی" داوای دروستکردنی دەولەتێکیان دەکرد بەرسەرکردایەتی یەکێك لە کورەکانی شەریف حوسێن ، هەروەها کۆمەڵەی" عهد " کە ئەندامەکانی زۆربەی چین و توێژەکانی کۆمەڵگا بوون وە زۆربەی ئەندامانی ئەم کۆمەڵەیە لە ئەفسەرە عەرەبە سونەکان پێکهاتبوو .

دووەم / هۆکاری دەرەکی:

کاریگەری ئەم رووداوانەی کە لەناوچەکانی جیهان روویادا،وەکوشۆرشی گەورەی عەرەبی لە ١٩١٦ بە سەرکردایەتی شەریف حسێن و کورەکانی لە حیجاز دژی دەسەلاتی عوسمانی بە هاوکاری بەریتانیا،هەروەها بزوتنەوەی ناسۆنالیزمی رزگاریخوازی تورکی بە سەرۆکایەتی مستەفا کەمال لە نیوەی دووەمی ساڵی ١٩١٩ بزوتنەوەیەکی دەست پێکرد لە پێناو سەربەخۆیی تورکیا،سەرهەڵدانی شۆرشی میسری ساڵی ١٩١٩ بەسەرکردایەتی سەعد زەغلول لە دژی دەسەلاتدارانی بەریتانیا کە رۆژانە رووداوەکانی میسر لە رێگای دەنگ و باس و رۆژنامە و گۆڤارەکان دەگەیشتە عێراق،شۆرشی ئۆکتۆبەری ١٩١٧ لە روسیا بەسەرکردایەتی لینین سەری هەڵدا.هەروەها لە سوریا حوکمەت دامەزرا بوو بەسەرۆکایەتی فەیسەڵی کوری شەریف حوسێن کە زۆربەی پۆستە بالاٌکان بە دەست عێراقیەکانەوە بوو،بەلاٌم ئەو عێراقیانە دەیانزانی مانەوەیان لە سوریا هیچ سودێکیان پێ ناگێنێ،چونکە سوریەکان دروشمی"سوریە بۆ

سوریەکانیان"بەرزکردبۆوە، ئەمانیش ناچار بوون بگەڕێننەوە بۆ عێراق و بیر لە دامەزراندنی دەوڵەتێکی هاوشێوەی سوریا بکەن.

سێ یەم / هۆکاری راستەوخۆ:

هۆکاری راستەخۆی شۆرشەکەش بریتی بوو لە دەستگیرکردنی یەك لە سەرۆك عەشیرەتەکانی "رومێتە" بەناوی "شێخ شەعلان ئەبولجون" ، کاتێك رازی نەبوو باج بدات وە ئەو قەرزە کشتوکاڵیە کۆنەی لەسەر بوو ، سەرەئەنجام زیندانی کرا لەلایەن بەریتانیەکانەوە بە بیانوی باج نەدان دواتریش بەیارمەتی کورە مامی بەناوی " غەسیس ئەلحەرجان" شێخ شەعلان لە بەندیخانە رادەکات هەر ئەمە بووە هۆی ئەوەی سەرۆك هۆزەکانی تر بەرامبەر بەم کارە نارەزایی دەربڕن و راپەڕن دژی ئەم سوکایەتی پێکردنە ، دواتریش کەسانی تریش هاتنە ریزیانەوە ئەوە بوو زەنگی شۆرش لێیدا لە حوزەیرانی ١٩٢٠ دەستی پێکرد بە زنجیرەیەك رووداوو سەری هەڵدا بەجۆرێك بارودۆخی سیاسی و ئابوری و کۆمەلآیەتی ولاتیان هەژاندا و ولآت کەوتە ناسەقامگیریەوە ئەم رووداوەش لە نێو نووسەران و شارەزایەنی عێراقی ناسراوە بە شۆرشی ١٩٢٠.

لەسەرەتای ئایاری ١٩٢٠ ژمارەیەك لە خەڵك کۆبونەوەیەکی بەکۆمەڵیان سازدا لە بەغدا بۆ ئیدانەکردنی دەسەلآتدارانی بەریتانی و ژمارەیەکی زۆریش لە مزگەوتەکانی سونی و شیعە کۆبونەوە لەم کۆبونەوەی ئایاردا ١٥ نوێنەر دەست نیشانکرا بۆ خستنە رووی پرسی سەربەخۆیی عێراق لەبەردەم دەسەلآتداران ، رێگەی ئاشتیانە بگرنە بەر ئەگەر هاتو هیچ ئەنجامێکیان دەست نەکەت پەنا بەرنە شێوازی توندو تیژی،بەریتانیەکان هەستیان دەکرد ئەم رووداوانە کێشەکە قوڵتر دەکەن بەتایبەتی رۆڵی پیاوانی ئاینی لە مزگەوتەکان و سەرۆك هۆزەکان و پیاو ماقولآن ، بەشداری ئەمانەیان بە مەترسی دەزانی بەرامبەر دەسەلآتەکەیان لە عێراق . سەرەتا ویسترا کێشەکان بە گفتوگۆ چارەسەر بکرێت دیار بوو

کۆبونەوەیەك کرا لە نێوان مەندوبی بەریتانی "ئارنۆڵد ویڵسۆن"و نوێنەرانی خەڵك ، بەڵام هیچ ئەنجامێکی نەبوو ، چونکە حکومەتی لەندەن سوور بوو لە فراوانکردنی سیاسەتی بەڕێوەبردنی وڵات لە لایەن خۆیانەوە. لە عێراقیش تا دەهات کۆمەڵەکان چالاکیەکانیان زیاتر دەبوو بە تایبەتی کۆمەڵەی پاسەوانی سەربەخۆیی گەیشتە ئەو رادەیەی نازناوی" نوسینگەی شۆرشی"لیێ بنرێ، هەروەها رێککەوتن دروست بوو لە نێوان بزوتنەوەی نیشتمانی و شارەکان و چەندین سەرۆك خێلی فوراتی ناوەڕاست کە تیایدا پیاوانی ئاینی بەشدار بوون لەگەڵ هەموو چین توێژەکانەوە بە لادێی و شاری و عەرەب و کورد و سونەو شیعە و فەرمانبەران کە دروشمی بژی نیشتمانیان بەرزکردبۆوە هەروەها بڵاوکردنەوە هەستی"جهاد" بەنێو خەڵکدا تاوەکو دژی•بەریتانیای نەصرانی و کافر بوەستن،لەم ماوانەش گەلێ رووداو روویاندا کە زیاتر هەستی خەڵك ورژێنرا،.هەروەها بێ کار مانەوەی ئەو ئەفسەر و فەرمانبەرانەی کە لە دەوڵەتی عوسمانی کاریان دەکرد هاتنە پاڵ بزاڤی نیشتمانی جگە لە مانەش بەریتانیا ئەو بەڵێنانەی کە بە گەلی عێراقی دابوو جێ بەجێی نە دەکرد ئەم هۆکارانە هەمووی یارمەتیدەر بوو بۆ ئەو رق و کینەیەی کە خەڵکی داماو لە دڵیان گیری خواردبوو بۆیە لەچاوەڕانی شۆرشێکی گەورە دابوون تا بەجارێك دەسەڵاتدارانی بەریتانیا رامالێ و ببنە خاوەن دەوڵەتی خۆیان وەك باقی میللەتانی تری ژێر دەوڵەتی عوسمانی .

دواتریش عەشیرەتەکانی فوراتی ناوەڕاست کەوتنە جوڵە تاوەکو ناوچەکانی باکور و خۆرهەلاتی بەغداشی گرتەوە . بۆماوەی سێ مانگ شۆرش بەردەوامبوو کاری کردە سەر خەڵکی لادێیەکان و وای کرد خەڵك بەجارێك راپەڕن ئەمەش لە توانای سوپای بەریتانیا دانەبوو بەئاسانی دایمرکێنێتەوە ، چونکە لە کۆنترۆڵی دەسەلاتیان دەرچوو بوو هەروەها عەشایرەکان چەکێکی زۆریان لابوو لە ئەنجامی جەنگی یەکەمی جیهانی بۆیان مابۆوە،لەگەڵ پارەیەکی زۆر،سەرباری

ئەوەش شارەزاییان هەبوو لە شەڕکردن و ناوچەکان دەیانتوانی بە ئاسانی خۆیان بشارنەوە چالاکیەکانی شۆڕشگێران لە دەرەوەی بەغدا پتەوتر بوو وەك ئەوەی لە ناو بەغدا بێت ئەویش بەهۆی گەورەیی هێزەکانی بەریتانیا و چالاکیەکانی هەوالگری بۆیە هەڵسان بەهێنانی هێز لە دەرەوەی وڵات و شاری کوفەیان بۆمبا باران کرد و پەلاماری نەجەف و کەربەلایان دا ، وە هەندێ جموجۆڵیش لە ناوچەکانی کەرکوك و کفری و کەربەلا و خانەقین هەبوو لە لایەن سەرکردەی عەشیرەتەکان بۆ دەربڕینی نارەزایی بەڵام ناوچەکانی تری وەك سلێمانی و هەولێر و دهۆك و موصل بە ئارامی مانەوە . شەڕی چەکداری سێ مانگی خایاند لە نێوان بەریتانیا و سەرکردە عەشایریە عەرەبەکان رووداوەکانی شۆڕش پڕ بوون لە توندو تیژی خوێناوی و زەبر و زەنگ کە بووە هۆی کوژرانی ٦هەزار عێراقی و نزیکەی ٥٠٠سەربازی بەریتانی و هیندی ، (بەریتانیەکان ژمارەی کوژراوان لە ریزی شۆڕشگێران بە"٨٤٥٠"کەس دەخەملێنن) بەشدار بوانی شۆڕش هەموویان خاوەن یەك بیر و ئامانج نەبوون راستە داواکاری گشتیان بۆ سەربەخۆبوونی وڵاتی عێراق بوو بەڵام لە هەندێ کاتدا بەرژەوەندیە تایبەتیەکان پێش بەرژەوەندیە گشتیەکان ئەکەون یەکێك لە نوسەرەکانی ئەو سەردەمە عەلی بازرگان کە خاوەنی زەوی و زارێکی زۆر بوو لە هەمان کاتدا ئەندامی رێکخراوی پاسەوانانی سەربەخۆیی بوو،چوار رەهەند دەخاتە روو کە بیرو رای جاواز هەبوو لە نێو شۆڕش بۆ وەك:

١ ـ رەهەندی هەستی ئاینی : خۆی لەوەدا ئە بینیەوە کەوا راستە شیعە و سوننە یەکیان گرتبوو بەڵام لەهەمان کاتدا شیعەکان سۆزێکی بەرچاویان دەر ئەبڕی بۆ ئێران.

٢ ـ هەنێك لە شۆڕشگێران دەیانویست سیستەمێکی سیاسی کۆماری بۆ عێراق بێنێتە کایەوە،

٣ ـ بەشێکی دیکەیان لەگەڵ بەریتانیا بوون بەتایبەتی لە شاری بەسرە زۆربەی زۆری کەسایەتیەکانی ئەم شارە لەگەڵ بارودۆخەکە خۆیان گونجاند ئەوانیش بازرگانەکان بون پەیوەندیان هەبوو لەگەڵ بەریتانیا بۆیە ئەمانە ئەم هەستەیان لا دروست نەبوو کە بەریتانیا داگیر کەرە ئەوەی بەلایانە گرینگە بەرژەوەندیەکانیان بمینێ.

٤ ـ بەشێکی دیکەیان کەوتوبونە ژێر کاریگەری هەستی ناسیۆنالیزمی عەرەبی دەیانویست دەوڵەتێکی نەتەوەی بۆ عێراق دابمەزرێنێ لە ژێر سەرکردایەتی پاشایەکی عەرەبی وەك فەیسەلی یەکەمیان دەویست.

هۆکارەکانی رووخانی شۆرش :

١ ـ ئەوەی لە شۆرشەکە ئەیبین شۆرشێکی بێ سەرکردە بوو سەرەڕای ئەوەش سەرۆك هۆزەکان لە ململانێ دابوون بۆ بەدەست هێنانی بەرژەوەندیەکانیان لە یەککتریان قبوڵ نەدەکرد.

٢ ـ نەبوونی سەرچاوەیەکی دارایی،چونکە ئەو پارەو پولەی لەلای سەرۆك هۆزەکان بوو رۆژ لە دوای رۆژ کەم دەبۆوە ئەویش بۆ تێچوونی پارەی جەنگ بوو.

٣ ـ نابەرامبەری چەك و ئامێرەکانی شەری هەر دوولا چونکە شۆرشگێران چەك و تەقەمەنیان تەواو بوو،بەهێز بوونی سوپای بەریتانیا.

٤ ـ هەبوونی کاری سیخوری لە نێو بەرەی شۆرشگێران کە زانیاریان ئەدا بە سوپای بەریتانی ئەمە وای کرد ورەی شۆرشگێران دابەزێت لە هەر پیلانێکی سەربازی کە دایان ئەنا.

٥ ـ گۆرینی هەڵوێستی هەندێك لە سەرۆك هۆزەکان کە بە ویستی خۆیان نەهاتبونە نێو شۆرش،بۆیە هەر کاتێك زانیان شۆرش بەرە و لاوازی و رووخان دەچێت هەڵویستیان گۆری و هاتنە دەرەوە لە نێو شۆرشگێران.

ئەنجامەکانی شۆڕشی ١٩٢٠ :

دەتوانین بلێین : شۆڕشی ١٩٢٠ بیروبۆچون و ئامانجی جۆرا و جۆری لە دەور کۆببۆوە سەرۆك عەشیرەتەکان زیاتر لە خەمی وەرگرتنەوەی زەوی و زارەکانیان بوون هەروەها کۆمەڵێکی تر لە هەوڵی پێکهێنانی حکومەتێکی کۆماری دابوون دوور لە هەستی نەتەوەیی هەندێکی تریش هەستی نیشتمان پەروەری بەهێزیان هەبوو هەوڵیان ئەدا بۆ پێکهێنانی دەوڵەتێکی مەلەکی عەرەبی ئەمە وای کرد بە دەست هێنانی ئامانجەکان شۆڕش کارێکی سەخت بێت بێت چونکە خەڵکی عێراق راستە بیزار ببون لە دەسەڵاتدارانی بەریتانیا ، بەڵام لەنێو هەندێك خەڵك دا پشتگیریان لە سیاسەتی بەریتانیا دەکرد ئەمە وای کرد لێك ترازان دورست بێت لە نێو بەرەکانی شۆڕش وای لێهات هەر کەسێك بۆ بە دەست هێنانی ئامانجە تایبەتیەکان خۆی هەوڵبدات هەر بۆیەش ئەم دیاردانە رێگە خۆشکەر بوون لەبەردەم بەریتانیا تاوەکو بتوانێ بە لێزانی شکست بە شۆڕشەکە بێنێت لە فوراتی ناوەراست کۆتایی پێهات ، هەروەها شۆڕشگێران قوربانی زۆریان دا کە هۆکار گەلێك دروست بوو وای کرد ببێتە هۆی لەناوچوونی شۆڕش.

لە راستیدا ئەم شۆڕشە گەلێ دەرئەنجامی گرینگی هەبوو سەبارەت بە عێراقیەکان، چونکە شۆڕش بووە بەشێك لە ئەفسانەی دامەزراندنی نەتەوەی عێراقی ، وە بەریتانیای ناچار کرد بۆ گۆڕانکاری کردنی سیاسەتی خۆی تا نەرمی بنوێنێ بەرامبەر خەڵك،سیاسەتی سەربازی خۆی سوکتر کرد لە ئەنجامدا "ئارنۆلد ویڵسونی" گۆڕی یەکێکی تری لە شوێنی دانا ، هەروەها ئەم شۆڕشە نیشتمانیە بووە هۆی دامەزراندنی یەکەم حکومەتی عێراقی لە ژێر سیستەمی مەلەکیەت بەفەرمانرەوایی مەلیك فەیصەڵی کوڕی مەلیك حوسێن جگە لەوەش سیاسەتی بەریتانیە لە داگیرکاریەوە "احتلال" بگۆردرێت بۆ قۆناغی:سەرپەرشتیار "الانتداب"هەروەها بەریتاینا خۆی بوە خاوەنی عێراق ئیتر وڵاتانی تر هیچ مافێکیان بەسەر عێراقەوە نەما،دەتوانین بلێین ئەم شۆڕشە

زۆرێك لە کێشە سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتی و ئاینی و ...هتد چارەسەر نەکرد و وەك خۆی مایەوە.بەڵام ئەمە وای کرد گەلی کوردیش داوای مافی خۆی بکات بۆ پیکهێنانی دەوڵەتێکی سەربەخۆ وەك میللەتانی تری ناوچەکە، چونکە بەشێك بوو لە بەشداربوەکانی شۆرش.

لیستی سەرچاوەکان :

١ ـ سەرچاوە کوردییەکان:

١. ئەحمەد حەمەد ئەمین : چەند لاپەڕەیەك لە مێژووی نویێ و هاوچەرخی عێراق،هەولێر،چاپی یەکەم،٢٠١٠.

٢. ئەلبێرت عیسا : ناسیۆنالیزمی لە ئیمپراتۆریەتی عوسمانییەوە بۆ عێراقی سەردەمی فاشیزم،سلێمانی،چاپی یەکەم،٢٠٠٨.

٣. باقر یاسین : مێژووی خوێناوی عێراق(ڕووداوەکان–هۆکارەکان–چارەسەرەکان)، سلێمانی،چاپی یەکەم،٢٠٠٤.

٤. تشارلز تریب : چەند لاپەڕەیەك لە مێژووی عێراق،و:مەحەمەد حوسێن و عەبدولقادر کەلهور،هەولێر،چاپی یەکەم،٢٠١٠.

٥. سێر ئارنۆڵد ویڵسن:شۆرشەکەی عێراق لەماوەی داگیرکاری بەریتانیا بۆ عێراق،و: سەرمەد ئەحمەد،هەولێر،چاپی یەکەم،٢٠١٢.

٦. عەلی کەنەدی : فەرهەنگی ڕووداوەکانی کوردستان و وڵاتانی جیهان،هەولێر،چاپی یەکەم،٢٠٠٥.

٧. فیبی مار : مێژووی نوێی عێراق،و:حەمە شەریف حەمە غەریب و شێرکۆ ئەحمەد حەوێز،هەولێر،چاپی یەکەم،٢٠١١.

٨. کریس کۆچێرا : کورد لە سەدەی نۆزدە و بیستدا،و:حەمە کەریم عارف،سلێمانی،چاپی دووەم،٢٠٠٤.

٢– سەرچاوە عەرەبییەکان:–

١. ابراهیم خلیل و جعفر عباس : تاریخ العراق المعاصر،دار الکتب و النشر،الموصل،١٩٨٩.

٢. عبدالرحمن منیف : العراق هوامش من التاریخ المقاومة،ط١،بیروت،٢٠٠٣.

٣. عبدالعزیز نوار:تاریخ العرب المعاصر مصر و العراق،دار النهضة العربیة،القاهرة.

٤. محمد عبدالرحمن بروج:دراسة في التاریخ العربي الحدیث و المعاصر،مکتبة الانجلو المصریة،١٩٧٤.

ناوی کوردو کوردستان لە کتێبی گەڕیدەو گەشتەوەری ناودار ئیتاڵی (پیێترۆ دیلاڤالیٚ)

ناوی کتێب: سفرنامە دلاواله، نوسەر: پیترۆ دلاواله، وەرگێڕانی بۆ فارسی: شجاع الدین شفا.

دلۆزار صالح

پێشەکی
کوردناسی لای ئیتاڵییەکان

بە شێوەیەکی گشتی زۆربەی مێژوونوسان رایان وایە کەوا سەرەتای دەرکەوتنی کوردناسی لای ڕۆژئاواییەکان دەگەڕێتەوە بۆ دوای جەنگی خاچ دروشمەکانەوە(الحروب الصليبية)، ڕۆژئاواییەکان هەوڵیاندا بۆ ئەوەی زیاتر شارەزایی لە بارەی داب و نەریت و ئایین و لایەنی کۆمەڵایەتی ڕۆژهەڵات شارەزابن، دەستیانکرد بە گەشتکردن بە ناو جیهانی ئیسلام واتە جیهانی ڕۆژهەلات، کە لە چەندین نەتەوەو کەلتورو ئایین و مەزهەب و زمانی جیا پێکهاتبو، لە نێوانیاندا کوردیش بە بەشێکی دانەبڕاو و هاوبەشی کلتوری ڕۆژهەڵاتی پێکدەهێنا.

بۆ ئەم مەبەستە دەبینین ژمارەیەکی زۆر لە گەڕیدەو ڕۆژهەڵاتناسە ڕۆژئاواییەکان، لەژێر ناوی جیاجیاو بۆ مەبەستی جیاجیا(ئایینی، سیاسی، ئابوری، زانستی...) لە پێناو بەرژەوەندی وڵاتەکانیانەوە ڕوویان لە ناوچەکانی ڕۆژهەڵات دەکرد، پیایدا تێدەپەڕین و یاخود هەندێك جاریش دەمانەوە.

دەکرێت بڵێین سەرەتای ناسینی کوردو کوردناسی لای ئیتاڵییەکان دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی (١٢٠٠ز کە تا ١٨٠٠ز) بەردەوام بوو، مارکۆپۆلۆ بە یەکەم

گەڕیدەو جوگرافیناسی ئیتالی دادەنرێت، لە سەدەی (٧ك/١٣ز) واتە لە سالی (١٢٧٠تا ١٢٩٠) گەشتێکی دوورودرێژی بە ناوچەکانی ڕۆژهەلات ئەنجامداوە کە نزیکەی چارەکە سەدەیەکی خایاندووە، لە نێوانیشیان دا سەردانی ولاتی کوردان کوردستانی کردووەو باسی لە چەندین لایەنی کۆمەلگای ئەو کاتی کوردەواری کردووە لە شێوازی هەلسوکەوت و داب و نەریتی کۆمەلایەتیان و هۆزەکانی کوردی کردووە، کە نوسینەکانی جێگەی بایەخ پێدانە.

ژیانی پیترۆدێلاڤالێی (١٥٦٨-١٦٥٢):

هەرچەندە لەسەر ژیانی مندالی دێلاڤالێ زانیارییەکی ئەوتۆ لەبەردەستدا نییە، بەلام ئەوە زانراوە کە لە سالی ١٥٨٦ز، لە بنەمالەیەکی دەولەمەندی شاری ڕۆما لە دایکبووە، وا دیارە هەروەك مندالە خانەدانەکانی تر وا باوبووە خەریکی خوێندنی ئایینی و مۆسیقاو نەقاشی و سوارچاکی بووە، لە سالی ١٦١٤ز گەشتێك بۆ ڕۆژهەلات ئەنجام دەدات کە ١٢سالّ دەخایەنێت تیایدا سەردانی زۆربەی ناوچەکانی ڕۆژهەلاتی سەر بە هەردوو دەولەتی عوسمانی و سەفەوی سەردانی هیندستانیشی کردووە. دیارە شارەزاییشی لە زمانەکانی (تورکی و فارس و عربی و کەمێکیش قبتی و کلدانی پەیداکردووە). لە ڕاستیدا دیلاڤالێ، یاداشت و بەسەرهاتی گەشتەکەی لە شێوەی(نامە) بۆ دۆستێکی نزیکی خۆی نوسیوە لە ڕۆما بە ناوی (ماریۆ ئیسکیپانۆ) کە خۆی لە (١٨) نامە دەدات دوویان پەیوەندی بە ئێران هەیە بەشێکی لە سەردەمی ژیانی بلاوکرایەوە دوو بەشەکەی تریشی لە پاش مردنی...

لە سالی ١٦١٤ز ڕوودەکاتە ئەستەمبۆلّ و ماوەیەکیش لەوێ دەمێنێتەوەو فێری زمانی تورکیش بووە، دواتریش ڕوودەکاتە ولاتی شام و حلب و ئینجا میصرو دواتریش شاری بەغدا، لەوێوە لەگەلّ ئافرەتێکی بە ڕەگەز ئەرمەنی ژیانی هاوسەری پێکدێنێ بە ناوی (معانی) کە بە ئەسلّ خەلکی شاری ماردینە لە

تەمەنی منداڵی لە ئەنجامی هێرشی کوردەکان بۆ سەریان ناوچەی خۆیان جێهێشتووەو ڕوویان کردۆتە بەغدا.

دێلافالێ لە ساڵی ١٦١٧ز بڕیاردەدات گەشتەك ئەنجام بدات لەگەڵ هاوسەرەکەی کە تیایدا بە ناو خاکی کوردانیش داڕۆیشتون، بەڵام بەهۆی نەخۆشی معانی لە ساڵی ١٦٢٢ز، دەمرێت بۆیە دێلافالێ لەبەر خۆشەویستی هاوسەرەکەی لەگۆڕ نایننێژێت بۆ ماوەی (٥)ساڵ لەگەڵ خۆیدا گەشتی پێدەکات تاکو لە ساڵی (١٦٥٦) دەگەڕێتەوە بۆ ڕۆما لە گۆڕستانی بنەماڵەکەیان دەینێژێت.

دەکرێت بڵێین گرنگی ئەم گەشتە لەوەدایە، کە تاکە گەشتەوەرو گەڕیدەی ڕۆژئاواییە کە سەردانی کوردستان و وڵاتی ئێرانی کردووە هاوچەرخ بووە لەگەڵ سەردەمی شا عەباسی گەورە، بۆیە لێرەدا باسکردن و لێکۆڵینەوە لە مێژووی کوردستان و ئێرانیش لە سەردەمی شا عەباسی دا بێ گەڕانەوە بۆ ئەم کتێبە ئامانجی زانستی خۆی ناپێکێت.

گەشتی دێلاڤالێ بۆ وڵاتی ئێران و تێپەڕبوونی بەناو خاکی کوردستاندا :

دێلاڤالێ دوای ئەوەی ماوەیەك لە شاری(بەغدا) دەمێنێتەوەو خۆی وەك بازرگانێك ناساندووە لە ساڵی (١٦١٧ز)، لەگەڵ هاوسەرەکەی بڕیار دەدات گەشتێك بۆ وڵاتی ئێران ئەنجام بدات کە گەشتەکەی هاوسەردەمی (شا عەباسی گەورە ١٥٨٨-١٦٢٩ز)یە، وەك خۆی ئاماژەی پێکردووە ئەو گەشتەی بەدوو مەبەست ئەنجام داوە، یەکەم: بۆ بەشداریکردن لەشەڕێك دژی عوسمانیەکان لەگەڵ سەفەوییەکان، بۆ تۆڵەسەندنەوە لە عوسمانیەکان بەهۆی ئەو کوشتارانەی لە مەسیحیەکانیان کردووە، دووەمیش: بۆ هاندانی ئەو مەسیحیانەی کە لەدەوڵەتی عوسمانی نیشتەجێ بون تاکو کۆچ بکەن و لە دەوڵەتی سەفەوی نیشتەجێ بن.

دێلاڤالێ دەڵێ دوای ئەوەی بە نهێنی شاری بەغدامان جێهێشت ڕۆژێك دواتر گەیشتینە سەر ڕووبارێك بە ناوی (جیالە) دەڵێ گومانم هەیە ئەو ڕووبارە لە کۆندا ناوی دیالە بوبێ کە پێم وایە دیالە هەمان ڕووباری (گیندس)بێت کە (هیرۆدۆت) باسیکردووە لە کاتی هێرشی (کۆرشی گەورە) بۆ سەر بابل ئەسپەکەی تیایدا خنکاوە، وە لە ڕۆژی ٦م گەیشتینە گوندێك بە ناوی (تەکیە) بەڵام لەبەر گەورەیی پێیان دەگووت شار وە پێشیان دەگوت(شهروان–شارەبان).

وە لەڕۆژی ٧م گەیشتینە شوێنێك بە ناوی (قزل ربات)، کە سەرکردەی کورد بو ناوی(أحمدبگ) بوو سەر بە دەوڵەتی عوسمانی بووەو بە شێوەی پشتاوپشت فەرمانڕەوایی ئەو ناوچەیەی پێداوە...

لێرەدا باسکردنی لە کوردستانی دەست پێدەکات:

ناوی کوردستان لای دیلاڤالێ:

دەڵێت کوردستان واتە سەرزەمینی کوردەکان ئەو شوێنەش دەکەوێتە نێوان هەردوو ئیمپراتۆریەتی عوسمانی و سەفەوی، دیلاڤالێ تاکە گەڕیدەی ئەوروپاییە کە بە شێوەیەکی ورد باسی لە سنوری کوردستان کردووەو دەست نیشانی کردووە، کە دەڵێت:

سنوری کوردستان لە ڕووی جوگرافیەوە ئەگەر بێتوو سەیری بکەین لە ڕۆژهەڵات بۆ ڕۆژئاوا ماوەکەی (١٠تا ١٢) ڕۆژ دەبێت وە لە هەندێ شوێن کەمترو لە هەندێ شوێن زیاتر، بەڵام سنورەکەی لە باکور بۆ باشور یەکجار درێژە، کە لە سنوری (بابل و شۆش تا کەنداوی فارس، لەوێشەوە بۆ باکوری موسڵ تا ئەرمەنستان و ئازربایجان و نزیك دەریای ڕەش درێژبۆتەوە).

کوردسان ناوچەیەکی شاخاوی سەختە لە کۆمەڵێك زنجیرە چیای سروشتی پێکهاتوەو بۆتە سنورێکی سروشتی لە نێوان (هەردوو ئیمپراتۆریەتی عوسمانی و سەفەوی)، وە لە کۆنیشدا لە نێوان (پارس و ڕۆمەکان).

هەرچەندە نازانم ئەو ناوچەیە لە کۆندا چ ناوێکی هەبووە بەڵام گومانم هەیە وەکو ئێستا ناوێکی یەکگرتووی هەبووبێت، بەهۆی زۆری و جۆراوجۆری ئەو نەتەوانەی کە لە ناویدا ژیاون، بۆ نمونە ئەو بەشەی باکوری هەروەك لە کتابی گزنفۆن ئاماژەی پێکردووە بە کاردۆخ یا کاردۆك ناویان هاتووە.

باسکردنی لە زمانی کوردی:

دیلاڤالیێ پێی وابوو، لە رووی زمانەوە کوردەکان زمانێکی تایبەت بە خۆیان هەیە کە بەتەواوی لە زمانی هاوسێکانیان کە عەرەب و تورك و فارسن جیاوازە، زیاتر لە زمانی(پەهلی-فارسی دەشتەکی یان پێش ئیسلام نزیکە). تەنانەت لە شوێنێکی کتابەکەیدا کاتێك کە باس لە زمانی فارسی دەکات دەڵێت زمانی فارسی وەکو معجونێکی تێکەڵ وایە ئەگەر بیکەیتە دوو بەش نیوەی لەزمانی کوردی پێکهاتوەو نیوەکەی تریشی لە عربی و مغۆلی و تورکی ...پێکهاتووە.

لە رووی ژیانیانەوە:

دەڵێ بەشی هەرەزۆری کوردەکان کۆچەرن و خەریکی بەخێوکردنی مەڕو ماڵاتن و بەردەوام لە ناوچەیەکەوە کۆچ دەکەن بۆ ناوچەیەکی تر بە دوای لەوەڕگادا، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا بەشێکیان لە شارەکان نیشتەجێن بە شێوەیەکی دائیمی.

ئایینی کوردەکان:

زۆربەی کوردەکان موسڵمانن، وە بە گوێرەی هەڵکەوتەی جوگرافی و سیاسیانەوە واتە ئەوانەی لەژێر دەستی سەفەویەکانن لەسەر مەزەبی شیعەن ئەوانەش لەژێر دەستی عوسمانییەکانن لەسەر مەزەبی سوننەن. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ژمارەیەکی زۆر لە مەسیحی و ئەرمەنی و کلدان لەگەڵ کوردەکان بە

شێوەیەکی ئاشتیـ ـەژین، بەتایبەت لە ناوچەی جزیرە، کە هەندێك لە سەردارە کوردەکان بەشێکی زۆری سوپاکەیان مەسیحین.

ئافرەتی کورد لای دیلاڤالیێ:

دیلاڤالیێ دەڵێ ئەوی تێبینیم کرد ئەوەبوو ئافرەتی کورد بە پێچەوانەی ئافرەتانی موسڵمانی ناوچەکانی تر ڕوویان داپۆشراو نیەو بە ئازادی لەگەڵ خەڵکی خۆیی و بیانی هەڵسوکەوت دەکەن کەچی هی نەتەوەکانی تر ئاوا بە ئازادانە گفتوگۆ لەگەڵ پیاوی بێگانە ناکەن.

میوانداری لای کورد:

دیلاڤالیێ سەبارەت بە میوانداری لای کوردەکان ئاماژە بەوە دەکات کە کورد میللەتێکی ڕوخۆش و گەرمو گوڕو میوان نەوازن (میوان دۆستن).

هەروەك خۆی دەگێڕیتەوە دەڵێ لە کاتی گەشتەکەماندا بە ناو وڵاتی کوردان گەیشتینە ناوچەیەك لە نزیك کرماشان، بەناوی(کەرەند) وە بۆ ئەوەی شەومان بەسەردانێت بڕیارماندا بۆ شەو خێمە لەو شوێنە هەڵبدەین، وا دیارە لەو کاتەشدا وەرزی زستان بووەو بەفرێکی زۆریش باریوە، هەربۆیە دەڵێ کاتێك خەڵکی ناوچەکە کە کوردن زانیان ئێمە لە نزیك دێیەکەیاندا هەڵمانداوە بۆیە هاوسەری سەرداری ناوچەکە کە کورد بوو پیاوەکانی نارد بۆ لامان و داوای لێکردین شەو میوانی ئەوان بین و لای ئەوان بمێنینەوە، ئەو ئافرەتەش ناوی (سوڵتان خانم)بوو وە هاوسەرەکەی چوبوو بۆ خزمەت شای سەفەوی، وە زۆر بە گەرمی پێشوازیان لێکردین وە دەڵێت سوڵتان خانم بەهۆی ئەوەی کە زمانی تورکی نەدەزانی ئەو بە زمانی کوردی بەخێرهاتنی ئێمەی دەکرد لە لایەن براکەیەوە بۆمانی وەردەگێڕایە سەر زمانی تورکی. وە دەڵێ دوای ئەوەی شەومان لەوێ بەسەربرد بڕیارماندا بەیانیەکەی درێژە بە گەشتەکەمان بدەین هەرچەندە سوڵتان خانم زۆر داوای لێکردین کە چەند ڕۆژێکی تر لایان بمێنینەوە، بەڵام ئێمە

سوربوین لەسەر ڕۆیشتن، کە خانم سوڵتان چەند دیاریەکی تایبەت بە ئافرەتان بو بە دیاریدا بە خاتوو مەعانی، وەك نەریتە لای ئێرانییەکان بە گشتی و کوردیش بەتایبەتی لە کاتی پێدانی دیاری دەبوو تۆش دیاریت پێدابایەوە، وە دەڵێ بۆیە من هەندێ جلی ئەورووپیم وەك دیاریدا پێی.

داب و نەریتی کوردەکان:

سەبارەت بە داب و نەریتی کوردان دیلاڤالێ باسی زۆر لایەنی شارستانی و داب و نەریتی کوردی کردووە، باسی جلوبەرگی کوردی کردوە کە دەڵێ جلی کوردی شتێکە لە نێوان جلوبەرگی ئێرانی و عوسمانی بەڵام شێوازێکی تایبەت بە خۆیان هەیەو زیاتر جلی کوردی زبرە(دڕە). هەروەها باسی لە خۆراك و تەنانەت باسی نانی کوردی کردووە کە دەڵێ بە پێچەوانەی ناوچەکانی تر نانی کوردی خڕو تەنکە.

هەروەها باسی لەوە کردووە کە دەڵێ ئەوەی زۆر سەرنجی ڕاکێشام لە ناوچەکانی ئێران و بەگشتی و لە کوردستان بەتایبەتی شتێك هەیە کە خۆیانی پێ گەرم دەکەنەوە پێی دەڵێن(تەنور) وە تەنور شتێکە قولیەکەی بستێك دووبست دەبێت لە ناوەڕاستی ژوری دانیشتن لێدراوە بۆ خۆ گەرمکردنەوە بەکاردێنن کە لای ئێمە لە ڕۆما نیەو زۆر جیاوازە لەو سۆبایەی ئێمە لە ڕۆما خۆمانی پێ گەرم دەکەینەوە، ئینجا مێزێکیان لەسەر داناوە کە ناوی تەنورەکە پڕە لە خەڵوز(ڕەژوو) ئینجا لێفەیەکی بەسەر دا دەدەن کەسەکان لە دەوری تەنورەکە نیوەی لەشیان بە لیفەکە دادەپۆشن. ئەگەر بگەڕێمەوە بۆ ڕۆما شتەکی ئاوا دروست دەکەن.

دەسەڵاتی میرە کوردەکان:

دیلاڤالێ کاتێ باسی میرە کوردەکان دەکات دەڵێ زۆربەی میرە کوردەکان بەشێوەیەکی نیمچە سەربەخۆ فەرمانڕەوایی ناوچەکانی خۆیان دەکرد کە

هەندێك لەو میرانە سەر بە دەوڵەتی عوسمانی بوون وە هەندێکیشیان سەر بە دەوڵەتی سەفەوی بوون بە پێی هەڵکەوتەی شوێنی جوگرافیان و بەرژەوەندیشیانەوە، شێوازی دەسەلاتیشیان پشتاو پشتە واتە لە باوك بۆ كورو نەوەکانی...

وە هەندێك لە میرە کوردەکان ئاوا بەهێزبوون کە توانای ئامادەکردنی (١٠ تا ١٢)هەزار سەربازیان هەبوو، بەتایبەتیش میری بدلیس کە لە لای سولتانی عوسمانی ڕێزێکی زۆری هەبوو ئەگەر داوای بکردبایە لە سولتان هەر وەزیرێك لەسەر کار لادات ئەوە داواکەی لە لایەن سولتان ڕەت نەدەکرایەوە بەهۆی ئەو ڕێزە زۆرەی لای سولتانی عوسمانی هەیبوو. کە بە تەواوی سەربەخۆبوو تەنها بە ناو سەر بەدەوڵەتی عوسمانی بو.

وە هەندێ میری تری کوردی هەبوون کە لاوازبوون توانای ئامادەکردنی ٢ تا ٣ هەزار سەربازیان هەبوو.

ئەمە سەرەڕای ئەوەی دیلافالێ لە کاتی گەشتەکەی بە کوردستاندا ناوی زۆر گوندو شارو ناوچەی کوردستانی هێناوەو باسی کردوە، وەك: مەندەلی و قەسری شیرین و کەنگاوەر و سەحنەکە دانیشتوانەکەی کوردن دەینەوەرو جزیرەو بدلیس و ...

نادر شای ئەفشار

(١٦٨٨-١٧٤٧) زاینی (١٠٦٦-١١٢٦) شەمسی (١١٠٠-١١٦٠) ی قەمەری

ئامادە کردنی: قارەمان مستەفا

نادر قولی ئەفشار ناسراو بە نادرشاە سەرۆکی هۆزی ئەفشار بووە پاشای ئێران و دانەری (دودمانی ئەفشاری) یە ئەو لە دوازدە ساڵی لە (١١١٤ تا ١١٢٦) حوکمرانی کردووە لە ئێران.

پایتەختی شاری مەشهد بووە, ئەو لە ناسراوترین پاشایانی ئێران بووە لە دوای ئیسلام و لە مێژوو بە ئەسکەندەری دووەم و بە ناپلیۆنی ئێران ناسراوە.

پێش پاشایەتی:

نادر قولی لە نزیکەی ساڵی (١٠٦٦) هەتاوی (١٦٨٨) ی زاینی (١١٠٠) ی قەمەری (٢٨) ی موحەرەم لە هۆزی ئەفشار لە ولایەتی کرمانج لە دەرگزی باکوری خوراسان لە دایك بووە, ئەو هۆزە دەبێتە دوو بەشی گەورە, یەکێکیان قاسملو و ئەوی تریان ئارخلو یان قرخلو, نادرشا لە هۆزی ئارخلو بوو, عەشیرەتی قرخلو شاسماعیلی لە ئازبایجان هێنایە خوراسان و لە باکور و لە ناوچەی ئەبیویرد و لە کەندی (گز) و (باخرز) تا مەرزی (مروە) جێ نشین کرد, تاکو ببنە بەربەستێك بەرامبەر ئۆزبەکەکان و تورکمانەکان, زۆر لەو هۆزانە لە سەردەمی شاە عەباسی یەکەم لە هۆزی شاهسۆن بوون. باوکی نادرشاە (ئمام قولی) قەرەقلو بوو, ئمام قولی لە کەسایەتیە بێ ناونیشانەکانی ئەو هۆزە بووە و

دەڵێن دەباغ بووە و ژیانی بە تەنگدەستی بردووەتەسەر.

ناوی تەواوی (نادر قولی) بووە, و بەڵگەیەکی نەنووسراو هەیە, دەوترێت نادرشاە لەو کاتەی کە هێشتا تەمەنی نەگەیشتبووە (١٨)ساڵ لەگەڵ دایکی لە یەکێك لە هێرشەکانی ئۆزبەگی خوارزم بە دیل گیراوە,

دوای ماوەیەکی کورت لە بەند فیراری کردووە و گەراوەتەوە خوراسان و چویتە خزمەتی حوکمرانی ئەبیورد (بابا علی بەگ), ئەو گروپێکی بچووکی لە دەوری خۆی کۆ کردەوە و دوای دەست بەسەر داگرتنی چەند ناوچەیەکی خوراسانی ناوی نا (نادر قولی بەگ). لەو سەردەم ئەفغانەکان بە سەرکردایەتی (مەحمود) ئەفغان دەستیان بەسەر شاری (ئیصفەفان) داگرتبوو و شاە سولتان (حوسینی صەفەویان) کوشت, بە شکانی ئیصفەهان و کوشتنی شاە سولتان حوسین, کوری بە ناوی شا تەهماسبی دووەم کە لە ئیصفەهان هەڵاتبووە قەزوین خۆی کردە پاشای ئێران, ساڵی (١١٣٥) ی کوچی قەمەری, بەڵام دەسەڵاتدارانی ناوچە جیاجیاکانی وولات ئامادە نەبوون گوێ راگری بن.

مەحمود ئەفغانیش کە تەنیا فەرمانرو بوو لە ئیصفەهان و دەوروبەری, لە ساڵی (١١٣٧) ی کۆچی قەمەری بەدەست ئەشرەفی کورە مامی کوژرا, هەر لەگەڵ ئەو وەزعە نادر کە ئاگاداری دەسەڵاتی بنەماڵەی صەفەوی بوو پەیوەندی کرد بە شا تەهماسبی دووەم و بووە سەرلەشکری سوپا لە ساڵی (١١٣٩) ی کۆچی قەمەری, دوای شاری ئیصفەهانی خستە ژێر دەسەڵاتی خۆی.

(فئودالی گەورە) مەلیك مەحموودی سیستانی (دەسەڵاتداری سیستان) کەمێك رێگریبوو بۆ ئەوەی نادر قولی بەگ دەسەڵات بگرێتە دەست, بەڵام نادر لە ساڵی (١٧٢٦) ی کۆچی بە یارمەتی شا تەهماسبی صەفەوی و فەتحەلی خانی

قاجار (کوری شا قولی خان و باپیرە گەورەی ئاقا محمد خانی قاجار) توانی بۆ لای خۆی رابکێشیت ودوای مەحموود بشکێنێت و بناغەی فەرمانروای شای ئێران لە خوراسان بگرێتە دەست. شا تەهماسبیش نادر قولی کردە والی خۆی لە خوراسان و لە دوای نادر ناوی خۆی کردە (تەهماسب قولی)، دوای سالێك نادر پەیوەندی خۆی بری لەگەڵ شا تەهماسب و دوای تێك شکاندنی چەند هۆزێکی تورك توانی تەواوی خوراسان بگرێتە دەست. دوای بۆ ئەوەی شا تەهماسب بگەینێتە دەسەلات لە سالی (١٧٢٩) زاینی لەگەڵ ئەفغانەکان کەوتە شەر، سەرۆکی ئەفغانەکان واتا (ئەشرەفی ئەفغانی) لە مهماندوستی نزێك (دامغان) ولە شەری دامغان و دوای لە مورچە خورتی ئیصفەهان و بۆ جاری سێیەم لە زەرقانی فارس شکاند، و دوای کەوتە دوایان و ئەفغانستانی داگیر کرد و هۆزەکانی ئەو ناوچەیەی خستە ژێر دەسەلاتی خۆی بەم جۆرە دوای حەفت سال لە سالی (١١٤٢) کۆچی قەمەری کۆتائی هێنا بە شۆرشی ئەفغانەکانی. دوای کەوتە شەر لە گەڵ دوژمنانی دەرەکی و روسەکانی لە باکوری ئێران دەرکرد، بەلام لەو کاتەی کە لە رۆژئاوا لەشەردا بوو لەگەڵ عوسمانیەکان تێ گەیشت کە راپەرینێك لە رۆژهەلاتی ئێران بووە و شەرەکەی بە نیوە تەواوی بە جێ هێشت و چووە لای راپەرینەکە. شا تەهماسبی صەفەوی بە بیانووی ئەوەی کە ئەویش هەیە دریژەی دا بە شەری نادر شا بەلام بە سەختی توشی هەلاتن هات.

لە سالی (١١٤٥) کۆچی قەمەری بە دوای پەیمانێك لە نێوان شا تەهماسبی دووەم و دەولەتی عوسمانی کە بەشێك لە ئازەربایجان بدات بە دەولەتی عوسمانی، نادر سەرکردەی هۆزەکانی کە لایەنگری صەفەوی بوون لە جێگایەك کۆکردەوە و بە یارمەتی ئەوان شاتەهماسبی لە پاشایەتی لادا و کورە

بچووکەکەی بە ناونیشانی (شاعەباسی سێیەم)ی کردە پاشا و خۆی کردە جێگری. بەڵام لە راستیدا دەسەڵات لە دەست نادر بوو, نادر لەماوەی دوو ساڵ هەموو ئازربایجان و گورجیستانی لە عوسمانیەکان وەرگرت و عوسمانیەکانی بە سەختی شکست دا.

پاشایەتی نادرشا:

لەساڵی (١١٤٨)ی قەمەری نادرشا هەموو دەسەڵاتداران و ئاغاکانی ئێرانی لە دەشتی مۆغان کۆکردەوە کە (٢٠ر٠٠٠) کەس بوو. نادر لە ئەنجوومەنی دەشتی مۆغان باسی کرد کە کارەکانی خۆی ئەنجام داوە و دەیەوێت ئیسراحەت بکات و خۆی لە ئیشەکان لابدات, گەورە پیاوانی دەولەت دەیان زانی کە نادر حەزی لە دەسەڵاتە, بۆیە نادریان هەڵبژارد بۆ ئەوەی دەسەڵات بگرێتە دەست, بەم شێوەیە شا عەباسی سێیەمی صەفەویان لادا و دەورانی حکومەتی ئەفشاری دەستی پێ کرد بەپاشایەتی نادرشا, نادر دوای ماوەیەکی کەم لە ساڵی (١١٤٨) ی قەمەری, تاجی لەسەری دانا, شاعیریك بە ناوی (قوام الدین), دانانی تاجی بۆ بە (خیر لە رووداني) کردە سروود کە لە سکەکانی سەردەمی ئەفشاری نەقشێنرا.

نادر بۆ ماوەی (١٢) ساڵ پاشایەتی کرد و لەو ماوەیە هەموو کات هێرشی دەکردە ناوچە جۆراو جۆرەکان, لەو ماوەیە توانی (بەحرین, قەندهار, خوارزم, بوخارا و زۆر ناوچەی تری کە ماوەیەکی زۆر لە ئێران جودا ببو گەراندیەوە بۆ ئێران, گرنگترین ئازاد کردن ئازاد کردنی هندستان بوو.

ئەفغانەکانی یاغی بوو دوای ئازاد بوونی قەندەهار بە دەست نادر, هەڵاتبوون دەهلی, نادرشا سێ جار هندستانی ئاگادار کردەوە کە ئەفسەرانی ئەشرەف

ئەفغان کە لەگەڵ تالان کەران بوون کە نزیکەی (٨٠٠) کەس بوون و دەستیان هەبوو لە قەتل و عام کردنی ئێران بگرێنەوە بۆ ئێران, ئەگەر نەگەرێنەوە ئەوان سوپای ئێران رەوانە دەکەن و لە رووباری سند تێ دەپەرێنن و لە دارستانی کەرنالی هندیەکان تێك دەشکێنن و دەست بەسەر دەهلی دادەگرن, دوای (٨٠٠) تالان کەرەکانی ئەفغانی لە بازاری دەهلی لە سیدارە دەدەن و دەگەرێنەوە بۆ ئێران, نادر بەهۆی ئەوەی کە سوپایەکی کەمی هەبوو توانی رووبەرووی لەشکری فیل سواری هیندی ببیتەوە بە بەکارهێنانی تەکنیکەکانی نوێ ی شەڕ، توانی لەشکرە گەورەکەی هیندستان لەناوببات. نادرشا بە هۆی فێرکاریەکانی قورسی شەر و ئامادە کردنی سوپای خۆی توانی لەشکرێکی شەرکەر و بە توانا دژ بە دوژمنی دروست بکات. لەو شەرەی کە رۆژێکی خایەند توانی بیست تاکو سی هەزار کەسی هیندی بکوژێت بە ناچار محەمەد شای گورگانی پاشای هیند داوای راوەستانی شەری لە نادرشا کرد کرد, نادریش لە بەرامبەر گەرانەوەی لەشکرەکەی لە شەر کلیلی خزینەی هیندی وەرگرت و بە تەورداس محەمەد شای کردە دووپارچە و بە تاجی پاشای لەسەر بەجێ هێشت, نادر بەو دەسەکەوتە زۆرەی کە لەشەری هیندستان بە دەستی کەوتبوو گەراوە بۆ ئێران, ئەو دەسکەوتەی کە نادرشا هینابویەوە بۆ ئێران (١٠) ئەوەندە و زیاتر لە زۆرترین دەسکەوتی سالانەی سەردەمی صەفەوی بوو, لە ناو ئەو دەسکەوتانە گەوهەری وەکو چیای پر نور و دەریای پر نور و تەختی پر نور و تاووسی بەناوبانگی تێدا بوو, تەرازوی دەسکەوتەکان لە سنورێك دابوو کە نادر بۆ سێ ساڵ باجی لەسەر ئێران لادا, هێرش کردنی نادر بۆ هیندوستان بووە رێگایەك بۆ لاواز بوون و بنەبر کردنی ئیمپراتۆری مەغۆلی هیند, و گورگانیەکان دوای ماوەیەکی کورت لەگەڵ

دەولەتی ئینگلیز لە رێگای کۆمپانیای هیندی رۆژهەلاتی هاتە هیند. نادرشا لە رۆژانی کۆتایی تەمەنی رەفتاری گۆری و کورەکەی خۆی (رضا قولی) کورە کرد, دوای لە ئیشەکەی خۆی پەشیمان بووەوە هەندێك لەوانەی دەوروبەری خۆی کە بە کەمترخەمی دەزانی کوشت, پیویستە باسی ئەوەی بکەین کە دکتۆرێکی فەرانسەوی هەبوو بە ناوی (بازن) لە کۆشکی نادرشا, بە گووتەیەك لەوانەیە پیلانێك بووبێت لە لایەن ئەو دکتۆرە بۆ کۆرە کردنی رضا قولی کوری نادرشا.

نادر ناچار بوو بۆ دابین کردنی پارەی شەر باجی زیاترلە خەڵك وەربگرێت, لەبەر ئەوەی راپەرینی جۆراو جۆر لە جێگا جیاجیاکانی وولات بەرپا دەبوو, کاتێك کە نادر بۆ لە ناوبردنی یەکێك لەو راپەرینانە چوو بووە خوراسان گروپێك لە کاربەدەستانی بە سەرکردایەتی (عەلی قولی خان) شەو هێرشیان کردە سەر خێمەی نادرشا و نادر شایان کوشت. بە گووتەی (لارنس لاکهارت) مێژوو نوویسی ئینگلیزی (ر.ك.صادق رضازادە شفق , نووسەری کتێبی نادرشا) رووداوەکە بەو شێوەیە بووە کە نادر لە دوامانگەکانی کۆتایی ژیان بە ئەو پەری تورەی دەسەڵاتی دەگێرا و بە چەند هۆیەك گومانی لە تەواوی سەرکردەکانی ئێرانی هەبوو.

... نزیکەی چوار هەزار سەربازی ئەفغانی لە ئۆردووگا هەبوون کە هەموویان وەفاداری نادرشا بوون و دوژمنی تەواوی ئێرانیەکان بوون. نادر شەوێك سەرکردەکەی ئەفغانیەکانی بانگ کردن و گووتی: من لە حەرەسەکانی خۆم رازی نیم و ئاگاداری وەفاداری و ئازایەتی ئێوەم, فەرمان دەدەم بەیانی هەموویان دەستبەسەر بکەن و زنجیریان بکەن و ئەگەر یەکێکیان بەرگری کرد بی کوژن, ژیانی من لە مەترسیە و بۆ پاراستنی گیانی خۆم بەس پشت بە ئێوە

دەبەستم... ئەوان ڕۆیشتن تاکو خۆیان ئامادە بکەن ...بەڵام نوکەرێکی گورجی ئەو باسەی گەیاندە دەست کاربەدەستانی نادرشا و ئەوانیش سور بوون تاکو درانگ دانەهاتووە نادرشا لە ناو ببەن... تا ئەو کاتەی کە کەمێك لە شەو ڕۆیشت, ئەو شەو نادرشا لە خیمەی (چوکی) کچی محەمەد حوسێن خانی قاجار بوو سەرکردەکانی نادرشا هاتن و ترس ئەوەندە بە سەریاندا زاڵ ببوو کە بە زۆریان دەترسان بێنە ناو خیمەکە, بەس محەمەد خانی قاجار و صالح خان و کەسێکی شێواوی تر چوونە ناو خیمەکە, چوکی تاکو ئاگادار بەوە نادری لە خەو هەڵساند نادرشا هەراسان لە خەو هەڵساو شیرەکەی ڕاکێشا, پێی لە کندری خیمە گیری کرد و کەوتە سەر زەوی تاکو ویستی هەڵسێت صالح خان شیرێکی لێدا و دەستێکی نادری لە جەستەی جودا کردەوە, نادر ترسا و لە شوێنی خۆی ئەبلەق بوو, بەڵام محەمەد خانی قاجار غیرەتی خۆی پاراست و سەری نادری لە جەستەی جودا کرد, (یەك شەممە یازدی جمادی الاخر (١١٦٠) بەرامبەر بە (٢٠)ی ژوئەنی (١٧٤٧) بەرامبەر بە (٣٠)ی خردادی (١١٢٦) هەتاوی) ی. ئەو ووتەیە (لارنس لاکهارت) بە کەم وزۆری لە ووتەی (جیمز فریزر)ی ئینگلیزی کە نادر شای بە تەواوی دەناسی و چەند مانگێك لەگەڵ نادر دابوو, و دکتۆری فەرانسەوی نادر شا (بازن) یش ناوی هاتووە لە کتێبی (رضازادە شفق).

دوای مردنی نادرشا زۆر لە منالآنی نادر و برایەکانیشی کوژران. رضازادە شفق لە کتێبی نادرشا(لاپەرە ٢٢١ تا ٢٢٢ تەهران ١٣٣٩ چاپ کراوە شابك (٩٧٨٩٦٤٣٨٠٣٣٣٩) بە ووتەی لێکۆلەری ئینگلیزی (لارنس لاکهارت) کتێبی نادرشا (١٩٣٨) وا باس دەکات, دوای کوژرانی نادرشا برایەکانی و کورەکانی... عەلی قولی خان ئەوەندە کینەی لە ناو بردنی بنەماڵەی نادری لە دڵ دابوو هەتاکو

ئەو ئافرەتانەشی کوشت کە حەملیان هەبوو و لە تەواوی منداڵەکانی بەس (شاهرخ) ماوە, ئەو ناوە بێ گومان هەڵەیە, (لێ کۆلیەری ئیمە لەو بارەیەوە بەردەوامە) شاهرخیان نەکوشت, لەبەر ئەوەی لە دایکەوە صەفەوی بووە و گووتیان مەبەست لە نەکوشتنی ئەوە بووە نەوەکو رۆژێك خەڵکی ئێران بیانەوێت پاشایەکیان هەبێت لە بنەماڵەی صەفەوی بێت, بە ووتەی چەند بەڵگەیەکی جیاواز لەوانەیە(فەرهەنگی مایری ئەلمانی چاپی (١٨٨٨) و کتێبی (تورکەکان لە هیند) لە نووسینی (هینری جورج کین) چاپی یەکەمی دەگەرێتەوە بۆ ساڵی (١٨٧٩) و چاپی نوێ لە لایەن زانکۆی هاوایی دەگەرێتەوە بۆ ساڵی (٢٠٠١), شابك (٠٨٩٨٧٥٥٣٤٤) لە لایەن هاوریانی نادرشا لە لایەن مەلیکەی نەمسا (ماریا ترزا. نەمسا) بردو و پیانی دا, ماریاترزیا ناوی ئەو کورە دەگۆری و ناوی لێ دەنێت (بارون فون سملین Baron van Semlin) بە (سملینی ئەمرۆ زمون Zemun دەگوترێت و بەشێکە لە شاری بلگراد پایتەختی صربستان). ئەو کورە وەکو گەورە دەبێت پەیوەندی دەکات بە لەشکری روسیە و بەشداری دەکات لە شەری حەوت ساڵە و نیشانەی سەربەرزی وەردەگرێت, ئەو لە شاروچکەی (مودلینگ) لە ناوچەی (ڤینا) دەمرێت لەوانەیە هەر لەویش شاردرابێتەوە.

ئێران لە سەردەمی نادر شا:

لە یەکێك لە بەڵگە راستەکان گواستراوەتەوە کە ئەگەر سەرکردە خائینەکانی سوپاکەی نادریان نەکوشتبایە نادر دەیویست دەست بەسەر ئەلمانیش دابگرێت. ری و شوێنی پێ ی جاسوس و نێردراوەکانی رۆژئاوا لە هاندانی سەرکردەکانی نادرشا بۆ کوشتنی نادر بە بەر چاو دەکەوێت. لەو کاتەی کە صەفەویەکان بە

هێرش کردنە سەر ئەفغانەکان بلاو ببونەوە و وولاتیان لە سنور بەزاندنی دوژمنانی ناوخۆ و دەرەکی دا بوو, عوسمانیەکان لە رۆژئاوا و روسەکان لە باکور و عەرەبەکان لە باشور و تورکمانەکانیش لە رۆژهەلات مەشغولی قەتل و عام کردن بوون نادرشا وەزعیەتی حاکمیەتی ئێرانی چاك کرد.

لە سەردەمی نادرشا دوژمنان و داگیرکەران سەرکوب کران لە لایەن نادرشا , و دەولەت کەمێك لە هێزی رابردووی خۆی بەدەست هێنایەوە بۆ پاراستنی مەرز و قولأی هێزی دەولەتێکی بە توانای ناوەندی کە بتوانی تەواوی وولات بپارێزێت لە دەسکەوتەکانی لە دەست تورکمانەکان وئۆزبەکەکان کە بکشێنەو بۆ پشت رووباری ئەو سەردەم. ئەو بالّەخانانەی کە لەسەردەمی نادرشا لە خوراسان دروست کران وەکو (کلات و کۆشکی هەتاوی) لە شوێنەوارە دێرینەکانی ئەو سەردەمن). لەسەردەمی نادر زۆر گرنگی بە سوپا و دەستبەر کردن دەدرا. نادر هۆزەکانی ئێرانی یەکگرتوو و گونجاو کرد لە ژێر ئالای ئێران و جارێکی تر ئێران بووە بەهێزترین وولاتی ئاسیا, شارەکان یا هەریمەکانی ئێرانی لە دەورەی نادر بەو شێوەیەی خوارەوە بوون.

ئازربایجان, ئەفغانستان, بلوچستان,پاکستان, ترکمنستان, گرجستان, داغستان, بحرین, قطر, کشمیر و ئیتر.

نادرشا لەو فەرمانرەوایانە بوو کە بۆ دوایین جار ئێرانی گەیاندە سنوری سروشتی فلاتی خۆی. و هەولّی دا بۆ بەدەستهێنانی پاپۆری گەورەی شەر تا ماڤی مێژووی وولات بگەینێتە سەر لێواری رووبارەکانی باکور و باشور (ئەو هەروها هەولّی دەدا بە یارمەتی ئینگلیزێك بە ناوی دالتۆن هێزی دەریایی دروست بکات بەلأم سەرنەکەوت) دەولّەتی نادر توانی زەوی گەورەی فلاتی ئێران بپارێت

و وا بکات بۆماوەیك لە ژێر یەك دەسەڵات و یەك رەنگی ئێران رابگرێت تا ئەوکاتەی کە کوژرا.

جێگرەکانی نادر شا:

لە دوای نادرشا، کریمخان(یەکێك بوو لە سەرکردەکانی نادر) کە لە عەشیرەتی زەندی گەیشتە دەسەڵات. ئەو دەوڵەتانەی کە لە دوای نادرشای ئەفشار سنوردار کران لە خوراسان، کریمخان لەبەر رێزگرتن لەنادر ئەو ناوچەیەی خستە ژێر دەستی نەوەکانی نادر، لەبەر ئەوەی نادری بە گەورەی خۆی دەزانی. بەڵام نادر ئەوەی تێدا نەهێشتبەوە کە جێگرێکی باش لە دوای خۆی بە جێ بهێلێت، ئەو زۆر لە دەوروبەرەکانی خۆی کوشت، دوای مردنی نادر سەرکردەکانیشی لە گۆشەو کنار ئاڵای سەربەخۆیان بەرزکردەوە. کریمخانی زەند بووە نوێنەر لە شیراز، ئەحمەد خانی ئابدالی لە ئەفغانستان، ئازاد خانی ئەفغانی لە ئازربایجان، حسن عەلی خان ئەردەلان لە کوردستان و هەتا محەمەد حسن خان قاجار لە مازندران دەستیان کرد بە فەرمانرەوای حکومەت، لە خوراسانیش عەلی قولی خانی ئەفشار (برازای نادرشا) زۆر لە منداڵان و بنەماڵی نادریان قەتل و عام کرد و ناوی خۆی نا (عادل شا) و دەستی کرد بە فەرمانرەوای کردنی حکومەت، ئەو کە پیاوێکی خوێنرێژ و سەرکەش بوو، محەمەد حسن خانی قاجاری شکست دا، کوری ئاقا محەمەد خانی قاجاری بە بنەماڵەوە لە ناوبرد، بەڵام لە کۆتایی لەلایەن برای خۆی ئیبراهیم خان کۆرە کرا و دوایی کوژرا. نەوەی نادر بە ناوی شاهرخ میرزایان گەیاندە دەسەڵات، دوای ساڵێك ئەویش هەموو شتێکیان لێ وەرگرتەوە و کۆرە کرا، بەڵام دیسان دەسەڵاتی گرتە دەست و لە لایەن شا سلیمانی دووەم(لەبنەماڵەی صەفەوی کە

جێگای ڕێزی مامی بوو) کوژرا, شاهرۆخی نابینا چل و هەشت ساڵ فەرمانرەوائی کرد, بەڵام تەنیا بەس لە خوراسان, لە دوای مردنی کەریم خان,ئاغا محەمەد خان گەیشتە دەسەڵات و هێرشی کردە سەر خوراسان و بە ئەشکەنجە شاهرخی کوشت, نادر میرزا کوری شاهرخ باوکی پیرو کۆرەی لە دەست خوێنرێژانی قاجاری دەرهێنا و فیراری کرد بۆ ئەفغانستان و لەسەردەمی فەتحەلی شا داوای دەسەڵاتی کرد دەسبەسەرکرا و کۆرە کرا زوبانیان بری و کوشتیان و دواین داواکاری دەسەڵات لە بنەماڵەی ئەفشاریان لە ناوبرد, وەزیری نادرشا محمودی مەیمەندی لە ناوچەی گوندی مەیمەند لە قەزای شاری بابەکی پارێزگای کرمان بوو.

شەری نادر شای ئەفشار لەگەڵ ئەشرەفی ئەفغانی لە مهماندۆستی دامغان:

سەرچاوە : کتێبی سیمای پارێزگای سمنان.

نادر قولی لە خوراسان نزیکەی هەشت هەزار کەسی ئامادە کرد و لایەنگری تەهماسب میرزای کرد بۆ لەناوبردنی ئەشرەف ئەفغان کەوتە ڕێ و لە لایەکی ترەوە کە ئەشرەف خان کە محموود ئەفغانی کوشتبوو و خۆی کرد بووە پاشا, وەکو ئاگادار بەوە بریاری دا پێش ئەوەی کە هێزی نادرشا بەهێزتر بێت بچێتە خوراسان ئەو دوو هێزە لە ناوچەی مهماندوستی دامغان لە مانگی ربیع الاولی ساڵی (١١٤٢) ی کۆچی قەمەری بەیەك گەیشتن, ژمارە سوپای نادر لە سوارە و پیادە نزیك سی هەزار کەس بوو, و ژمارەی سوپای ئەشرف ئەفغانیش نزیکەی ئەو ژمارە بوون. بەرەبەیانی رۆژی شەممە شەشەمی ربیع الاولی ساڵی (١١٤٢)ی کۆچی قەمەری سوپای ئێرانی ئەو سەردەم بە سێ ڕێز بەو شێوەی خوارەوە راوەستان:

١-لە لای راستی مەیدانی شەر بە سەرکردایەتی گورجی خان هێزی پیادە بوو.
٢-لەلای چەپی مەیدانی شەر بە سەرکردایەتی سەردار عەلی خان ئابدالی هێزی پیادە بوو.
٣-لە سەنتەری مەیدانی شەر بە سەرکردایەتی حاجی خان بەگ, و نادر خۆی سەرکردایەتی تۆپخانە و سوارە نیزامی لە دەست دابوو فەرمانی دا بە سوپای ئێران کە بە بێ فەرمانی من سەرکردایەتی سوپا لە جێگای خۆیان نەجوولێنەوە تاکو ئەوان دەست پێشخەر نەبن, دوای نیوەرۆی رۆژی شەشەمی ربیع الاول هێزی ئەفغانی هێرشی کرد و سوارە نیزامی ئەوان چووە لای رێزی پیادەی ئێران کە لە سەنتەری مەیدانی شەر بوو کەوتنە شەر و دەستیان کرد بە کوشتن. (دەبی بزانیت کە شوێنی شەر مهماندوستە کە ئێستاکە لەسەر رێگای دامغان و شاهرودە نییە) بەڵکو ماوەی نێووانی (٦) کیلومەترە بۆ لای باکوری کەندی (طرزە) کە کاول بووەکانی هێشتاکە ماوە و خەڵکی کۆنی مهماندوست دەڵێن.

نادرشا فەرمانی دا سوارچاکەکان لە شوێنی خۆیان دەرهاتن و کەوتنە گیانی ئەفغانەکان و هێرشی سوارچاکی ئەفغانەکانیان پەرت و بڵاو کرد. دیسان ئەفغانەکان بە سێ رێز راوەستان, سەخت هێرشیان کرد, زۆریان لێ کوژرا و لە کەندی (طرزە) ی کشتگان زۆر لە جێگایەکی کەم کۆبوونەوە, مەیدانی شەر زۆر ترسناک ببوو, زۆر لە سوار چاکەکانی ئەفغانی کوژران کە باشترین شەرکەرانی ئەفغانی بوون, ئەشرەف ئەفغان بۆ دواین جار بە هەموو سوارچاك و هێزی پیادەی هێرشێکی سەر شێتانەیان کرد, و تۆپخانەی نادری بە سەختی رێزەکانی کەوتە ژێرگوللە باران, بەو شێوەیە ئەفغانەکان هاتنە پێش, نادر لەسەر ئەسپ فەرمانی دا کە موسیقای هێرشی سوارچاك لێ بدرێت و سواران لە تەنیشتی

راستی دوژمن و لەسەر کەندی (طرزە) هێرشێکی ترسناکیان کرد, و لە سەرکردایەتی فەرمان درا بە تۆپخانە لەسەر گردەکانی مەیدانی شەر دوژمنیان هاوێشتە ژێر گوللە باران. تۆپخانەی ئەفغانەکان بە هۆی هێرشی سوارچاکەکانی سوپای نادر تێك شکا و کوژاوە, هێزی نادری لە هەموو لایەك فشاریان هێنا سەر دوژمن و نادر بەخۆی هاتە ناو ئاوەدانی مهماندۆستی دامغان و بە چوار گوللە تۆپ دیواری قەڵای مهماندۆستی خراپ کرد تاکو هێزی پیادە لە پشتەوە هێرش بکاتە سەر دوژمن. ئەشرەف ئەفغان لەسەر گردەکانی رۆژئاوای مەیدانی شەر تەماشای شەرەکەی دەکرد, لەبەر ئەوەی دیتی کە سوپاکەی وەزعیان باش نییە تۆپخانە وئۆردگای خۆی بە جێ هێشت و گەرایەوە دواوە تاکو ئێوارە هێزەکانی خۆی لە شەر کشاندەوە, وەکو هەوا تاریك بوو شەرەکە تەواو بوو, لە کۆتایی ئەشرەف ئەفغان توانی دە هەزار کەس لە سوپاکەی کە پەرت و بڵاو و پەریشان بوون کۆ بکاتەوە و فیرار بکەن بۆ تاران. کوژراوەکانی هەردوو لەشکر گەلێك زۆر بوون, بە جۆرێك کە لە زۆر شوێن چەندها جەستەی پیادە و سوارچاك لەسەریەك دانرا بوون و زیاتر لە نیوەی لاوەکانی ئەفغانی لەگەڵ گروپێك لە ئەفسەرانیان کوژران. ئەو سەرکەوتنە بۆ نادر زۆر گران تەواو بوو, بەڵام لە کۆتایی هەوڵی خۆی و گیان فیداکردنی لاوانی ئێرانی روویەکی تری بە خۆیەوە گرت, دوای نادر لەوی رۆیشت و رۆژی دووشەممە نۆیەمی ربیع الاول چووە شاری دامغان, دوو رۆژ راوەستا و دوای چووە شاری سمنان.

ووتە بە نرخەکانی نادرشای ئەفشار:

سەرچاوە: ژیانی نادرشا – لە نووسینی جونس هنوی , وەرگێرانی ئیسماعیل دەولتشاهی.

نادرشای ئەفشار, دانەری دودمانی ئەفشاریە کە دوازدە ساڵ فەرمانرەوای لە ئێران کرد.پایتەختی شاری مەشهد بوو. ئەو ناسراوترین پاشای ئێرانە لە دوای ئیسلام. ووتەکانی خوارەوە لە کتێبی نادرشایە لە نووسینی نووسەری ئینگلیزی (ئێران لە سەردەمی نادرشا).

– مەیدانی شەر دەتوانی ببێتە مەیدانی هاوڕیەتی ئەگەر هەردوو لا لە مەیدانی شەر بە مافی خۆیان رازی بن .

– بێ دەنگی شیرە کە من هەردەم سودم لێ وەرگرتووە.

– هەموو جەستەم بۆ سەرکەوتنی وولاتم بەخشی بۆ ئەوەی سەرفرازیەکی هەمیشەیی بۆ وولاتەکەم بەدەست بهێنم.

– دەبی رێگایەك بدۆزمەوە . لە تاریکی شەوە تووشەکانی وولاتم, هەموو کات بە دوای روناکیەك بووم, نورێك بۆ ئازاد بوونی وولاتەکەم لە دەست بیگانەکانە, چەند ترسناکە کە دەبینی ماڵ و ناموست کەوتووتە دەست بیگانە و دەستەکانت بەستراوە ناتوانی هیچ بکەی بەڵام هەموو جەستەت بۆ ئازادی تۆ ئامادەیە, تۆ دەتوانی ئەو تەنیا هێزە کە لە ناخی جەستەتەوە هاوار دەکات, تۆ دەتوانی ئێش و ئازار سارێژ بکەی و بەم جۆرە بوو کە سواری ئەسپەکەم بووم بە ئارەزوی سەرفرازی گەورە.

– نابی لە دوژمنی گەورە بترسی, بەڵام دەبی لە صەفەویەکان و لاوان ترست هەبێ, ئەو لاوەی کە لە ئارەزوە گەورەکانی دوور بەوە نە تەنیا یارمەتیدەری کۆمەڵگە نییە بەڵکو دەبێتە بارێك بۆسەر کۆمەڵگا.

– ئەگەر فیدایەکی لاوی ئیرانی نەبێت, هێزی دەیان نادریش ناگاتە هیچ جێگایەك.

– زانایان و بە هۆشەکانی وولاتم, ئازادی زەویەکانی وولات بە سوپای من و پەروەردەکردنی نەوەکانی دوارۆژیش بە ئێوە بەندە, ئەگەر ووتەکانی ئێوە خەڵك ئاگادار بکاتەوە, ئیتر پیویستی بە شیری نادریەکان نابێت.

– وەکو سواری ئەسپ دەبی, سواری سەر باڵی مێژووش دەبی و ئیشی تۆ زیندو دەمینێتەوە لەبەر ئەوەی هەزاران مناڵی بە دنیا نەهاتووی ئەو وولاتە ئازادیان لە هێزی بازو و بیرکردنەوەی ئێمە دەوێت, مادام بە ئیشی خۆمان فێریان دەکەین کە باوکەکانیان لە بۆ دوارۆژیان بێ لایەن نەبووینە و ئەوان فێر دەبن کە ئازادیەکەیان بە هیچ نرخێك نەفرۆشن.

– هەر سەربازیك کە دەکەوێتە سەر زەوی و روحی دەچێتە ئاسمان نادر دەمرێت و لەدەست دەچێت و نادر ناچێتە ئاسمان, نادر ئاسمانی بۆ سەربازەکانی دەوێت و بە خۆی بێ بەختی و نەهامەتی, ئەو هەموو فیشارانی بۆ پەیدا بوونی ئێرانی گەورە بە گیان دەکری, پێشکەوتن و توانای ئێران تەنیا هۆیە کە هاواری هێرش بەنە سەر دوژمن لە گەلوی پر غەمی من دەر دەکا و من رەوانە دەکات بۆ ناو جەرگەی دوژمن.

– شاهنامەی فردوسی زیرك, ڕێ نیشاندەرم بووە لە هەموو تەمەنم.

– ئازادکردنی هیند شانازی نەبوو, بۆ من گرتنی تاوانباران و خۆ بەدەستدانی ئەو تاوانبارانە بوو کە بیست ساڵ وولاتمی وێران کردە بوو و تاوان و تاڵانێکی زۆریان لە دەرحەقی خەڵکی وولاتەکەم کردە بوو, ئەگەر مەبەستم شانازی بایە سەرکردەکانی رۆژئاوام بە ئەسیر دەگرت, کە ئەوەش لە مردایەتی و رەوشتی ئێرانی من بە دوورە.

– پشتێنی دەسەلات,نیشانەی نۆکری یە بۆ وولاتەکەم, نادرەکان زۆر هاتن و

دیسان دێنەوە بەڵام ئێران و ئێرانی دەبێ هەردەم لە گەورەی و سەروەری بێت, ئەوە ئارەزوی تەواوی تەمەنم بووە.

– لەو کاتەی کە دەستەڵاتم گرتە دەست ئێران کاول کرابوو و زۆر لە خەڵکی ووڵاتەکەم کۆیلە بوون, سوپای من نیشانەی گەورەی و ئازایەتی ئێرانیان بووە لە درێژایی مێژوو, ئەو سوپایەی کەتەنیا بە دوای پاراستن وئاسایشی ووڵاتەی بووە.

– کاتی سەرکەوتن بۆ من لەو لایەنە شیرینە کە پیران, ئافرەتان و منالانی ووڵاتەکەم لە ئاسایش و خۆشی دا ببینم.

– بۆ زەوی ووڵاتەکەم هیچ کاتێك ووتووێژ ناکەم بەڵکو بە هێز و توانای منالانی ووڵاتەکەم بەدەستی دەهێنم.

– هەندێك جار بێ دەنگیم وادەکات کە دوژمنەکانم چەندەها فەرسەخ لە سنورەکانیان بکشێنەوە دواوە.

– کێ هەیە کە نەزانێت پیاوانی گەورە لە ناو کۆشکەکان زۆرن بە مەبەستی تۆڵە سەندنەوە دێنەدەرەوە, تۆڵەسەندنەوە لە خراپەکار و هەستێك لە ناخم دەیگووت هەڵسە ئێران تۆی هەڵبژاردووە و منیش هەڵسام.

چەند چیرۆکێك لە نادرشا:

–نادرشا لە کاتی مانەوەی لە قەزوین سوێندی خوارد کە وەکو یاسای پێشینەکان فەرمانڕوای دەکات و ئێران لە دست درێژی دوژمنان دەپارێزی.

– نادر فەرمانی دا بە سەفیری روسیا کە شارەکانی (دەربند, باکۆ, شروان, ئاران, ئایروان, رەشت, گەیلان و هەموو ناوچەکانی قەفقاز کە (پەتری) گەورە داگیری کردە بوو و هەروها تاتارەکانی شاخەکانی داغستان کە لە ژێر دەسەڵاتی

خۆی دانابوو گەراندیەوە بۆ ئێران, نادر بە هەموو لەخۆبایەوە ئەگەر روسەکان لە سنورەکانی ئێمە نەگەرێنەوە دواوە بەخۆی گێسکێك بە دەست دەگرێت و هەموویان بە گێسکەکە دەرێژێتە دەرەوە.

– نادر لە ئاهەنگی ئایینی بۆ خەڵك بەم جۆرە قسەی دەکرد: ئەی خەڵکینە بۆچی لە جیاتی داوای یارمەتی لە ئیمام عەلی داوای یارمەتی لە خودا ناکەن؟

– لە شەرەکانی نادرشای ئەفشار لەگەڵ ئیمپراتۆری عوسمانی, تورکەکان وەکو لەگەڵ سوپای نادر دەکەوتنە شەر ئازایەتی و زیرەکی خۆیان لە دەست دەدا.

– نادر بریارێکی دا کە لەئێرەوە بە دواوە ئێرانیان ئازادن بە بیٰ رێگری زیارەتی مەکەی پیرۆز بکەن و سەردانی شوێنە پیرۆزەکانی تری ئایینی لە وولاتانی عەرەبی بکەن و هیچ باج و گومرگیەك نەدەن.

– نادر وای بە پاشای هیند گووت: زۆر ئاگادار بن لە هەڵبژاردنی نوێنەر بۆ دەولەت و ئەو کەسانەی کە دوو روون لە ئیش و کارەکانیان و چاورەوانی هەڵێکن و خۆ ویستن رێگا نەدەن ببنە نوێنەرتان.

– نادر دوای وازهێنان لە بەلوجستان پاکستان و ئەفغانستان و سمەرقەند و بوخارا و خوارزم لە ئۆزبەکستان و تورکمەنستانی ئێستاکە, نامەیەکی نووسی بۆ بەرپرسانی تورکەکانی عوسمانی و تیایدا داوای ئەو شارانەی کرد کە کەوتبوونە ژێر دەسەڵاتی ئێرانیەکان و دوپاتی کردەوە کە ئێران دەبێ بگەرێتەوە سنورەکانی سەردەمی صەفەوی.

– نادر لەسەر سکەکانی خۆی بەم جۆرە نەخشاندە بووی:

سکەم لە زێر کرد ناوی پاشایەتی لە جیهان

نادری ئێرانی و خسرۆی گیتی ستان

و لەسەر مۆری پاشایەتیشی وانووسرا بوو:

ناوکی دەولەت و دین رۆیشتبوو وەکو

خوا ئێرانی بە ناوی نادر لە قەلەم دا

– نامەی نادر بۆ والی عیراق: پاشای عیراق بزانی کە زیارەت کردنی شوێنە پیرۆزەکان لە عیراق مافی رەوای ئێمەیە و ئێمە داواکاری ئەسیرەکانی شەرین کە لەشەر ئەسیری ئێوە بوونە، لەو کاتەی کە هێشتا خوێنی هاولاتیەکانی ئێمە ووشك نەبوویتەوە دەبێ تولە لە ئێوە بکەینەوە، و خوێنی لایانگرانی سولتان برێژین بەو ئەندازەی کە خوێنی ئێرانیەکانیان رێشتووە. لەبەر ئەوە ئەو نامەتان بۆ رەوانە دەکەم تاکو بزانیت کە ئێمە لە ناکاو و بە بێ ویژدانی هێرش ناکەینەوە سەر ئێوە.

فەرمانروای روسیە نامەی رەوان کرد بۆ نادرشای ئەفشار ئەگەر پاشای ئێران بیەوێت روسیە دەتوانی بۆ ئازادی هیند یارمەتی زۆر رەوانە بکات بۆ ئێران بەو مەرجەی کە ئێران یارمەتی روسیە بدات کە روسیە خاوەری ئەروپا داگیر بکات. لەو کاتەی کە روسیە دەیزانی سوپای ئێران بەهێزترین سوپای جیهانی ئەو سەردەمە لەو کاتەی کە ئازاد کردنی خاوەری ئەورووپا بۆ روسیە وەکو ئارەزویەك بوو ئەو پێشنیارەی بۆ فەرمانروای ئێرانی رەوانە کرد، نادر نامەیەکی بۆی نووسی کە لە دوای سەلام بەم جۆرە بوو. هیندیەکان چەندها سال غەدریان لە ئێران کرد، بۆ ئەو ئیشە هیچ پیویستی بە یارمەتی ئێوە نییە، بۆ زانین ئێوە ئێرانیەکان پیویستیمان بە جێگا و وولاتی تر نییە.

وەلامی نادرشای ئەفشار واتای ئەو راستیەیە کە ئەو بۆ ئارەزوە گەورەکانی چاوی لە یارمەتی کەس نییە بێجگە لە یارمەتی خەلکی ئێران و بە

ووتەی(ئارد)ی گەورە زانای ناسراوی وولاتەکەمان: پیاوان پێشرەون, و رێگا دەکەنەو بە ئەو کەل و پەلانە کە کەل وپەلی وولاتی خۆمانە و نە یارمەتی وولاتانی بیگانە.

خوی داگیرکاری روسەکان لە تەواوی مێژوو وەکو وولاتانی ئینگلیز و فەرانسە دیارە کە دەبێ ئەو سێ وولاتە لە هەموو دودمانەکان بخرێتە بەر چاو.

مەزاری نادرشا:

مەزاری نادرشا باڵەخانەیەکە لە باغی شوێنەواری نادری لە شاری مەشهد کە بە بۆنەی یادەوەری نادرشا ئەفشاری لە ساڵی (١١٤٢) ی هەتاوی لە لایەن هۆشەنگ سەیحون دیزاین و دروستکرا.

مێژوونامە:

نادرشا لە ژیانی خۆی فەرمانی دروستکردنی مەزارێکی بچووکی دا لە سەرەوەی شەقامی مەشهد, ئەو مەزارە بچووکە لە ساڵی (١١٤٥) ی کۆچی قەمەری لە تەنیشت چوار باغی شاهی و رووبەرووی مەرقەدی ئیمام رضا لە خشت و خۆر دروستکرا, قوام السلطنە لە کۆتایی سەردەمی قاجاری (١٢٩٦) ی هەتاوی لە شوێنی یەکێك لە گۆرە کاول بووەکانی نادری, مەزارگەیەکی نوێ بۆ دروست کرا و ئێسقانەکانی لە تاران هێنراوە بۆ ئەو مەزارگەیە, باڵەخانەی نوێ کە لە شوێنی ئێستای مەزاری ئەوە ماوەیەك بەرپا بوو, هەتاکو ئەنجومەنی شوێنەواری نەتەوەی ئێران لە ساڵی (١١٣٥) ی هەتاوی مەزارگەیەکی باشی لە لایەن قوام السلطنە لە هەمان جێگا مەزارگەیەکی بۆ نادرشا دروستکرد کە لێ وەشاو بیت بۆ نادرشا ,دروستکردنی ئەو مەزارگەیە لە ساڵی (١٣٣٦) دەستی پێ کرد و لە ساڵی (١٣٤٢) تەواو بوو, باڵەخانەی نوێ ی مەزارگەی نادر ئەفشار

لە ڕێکەوتی (١٢) ی مانگی (١) ی ساڵی (١٣٤٢) بە ئامادە بوونی محەمەد رضا شای پەهلەوی بە پشتیوانی ئەنجومەنی شوێنەواری نەتەوەی ئێران لە باغی نادری کراویەوە.ئەو مۆزەیە ئێستاکە لە ژێردەسەڵاتی بەڕێوبەرایەتی شوێنەواری فەرهەنگی سەرپەرەشتی دەکرێت, لە کۆتایی ساڵی (١٣٨٦) باغی مۆزەی نادری کە لەسەر شێوەی سەردەمیانە دروست بکرێت و دەسکاری کردنی ناوەوەی کرا , دوای شەش مانگ داخرانی مۆزەخانەکە دووبارە کراوە.

گروپی باغی موزەخانەی نادری:

مەزارگەی ئێستای نادرشا کەوتووتە گۆشەی باکوری ڕۆژئاوای چوار ڕێگای شەهیدانی (نادری پیشوو) کە لە دوای مەرقەدی ئیمام رضایە, بە گرنگترین شوێنی گەشت و گوزاری مێژووی ناو شاری مەشهد دادەندرێت, ئەو باڵەخانەیە بە رووپێوی (١٤٤٠٠) مەتری چوار گۆشەی دروست کراوە, مەزارگەکە پێکهاتووە لە سەکۆیەکی دوازدە پایەیی, سەر گۆرەکەی بە خێمە داپۆشراوە, سەکۆیەکی بەرز لە تەنیشت گۆرەکەی بە پەیکەری نادرشا کە سواری سەر ئەسپ بووە و سێ کەسی تریش لە دوای ئەو راوەستاون, ژوورێك بۆ فرۆشتنی کتێب و دوو شوێنی تریش بۆ مۆزە.

پەیکەری نادرشا سواری سەر ئەسپ لەگەڵ چەند سەرباز لەسەر باڵای بەردێکی بەرز لە لایەن پەیکەرساز (ئەبو الحسن صدیقی) دروست کراوە, پیداویستیەکانی گۆرەکە بەزۆری لە بەردی در و رەقی گرانیتی شاخەکانی مەشهد دروست کراوە, هەندێك لەو پارچە بەردانەی کە دانراون زۆر گەورەنە, گۆری دووەم لە لایەن نادرشا دروست کراوە, مەزارگەکە بە تەواوی وەکو خێمەی عەشایریە, کە نادر لەناو ئەو خێمانە لە دایك بووە و مردوە, دیوارەکانی

ناوەوەی مەزارگەکەش داپۆشراوە بە بەردی مەرمەری ئۆخرائی بە هەڵبژاردراوە بە رەنگی مەراغەی تاکو کوشتنی نادرشا لە ناو خێمە باشتر دەرکەوێت. مۆزەخانەی نادری لە بەشی سەرەکی باڵەخانەیەك, و بیرەوری مەزاری نادری ئەفشاری پێکهاتووە لە دوو تالار بۆ ناساندنی شوێنەواری مێژووی ئەو سەردەمە.

– تالاری ژمارە یەك: نیشاندەری کەل وپەلی جۆراوجۆرە بە مەبەستی ناساندنی شوێنەواری مێژووی سەردەمی ئەفشاریە, وەکو چەکی جۆراوجۆر, جل و پۆشاکی سەربازی سەردەمی ئەفشاری, تابلۆی وێنەی لە نادر, و وێنەی شەر, وەکو تابلۆی شەری کەرنال, و کەل و پەلی سوارکاری وەکو زین و بەرگی ئەسپ لە سەردەمی ئەفشاری تاکو سەردەمی قاجاری, چەند نووسراوی خەتی نایاب لە مێژووی ئازاد کردنەکانی نادری و دوو شیر کە تایبەتە بە نادر لەسەر یەکێکیان ووشەی (السلطان نادر) نووسراوە و لەسەر ئەوی تریان کە لە ساڵی (١١٤٨) ی کۆچی لە دەشتی مۆغان رۆژی تاج دانانی نادر لە لایەن میللەتی ئێران پێشکەش کرا بە نادر و لە سەر شیرەکە ئەو بەیتە شیعرە نووسراوە:

هەیە سولتان لە سەر سولتانەکانی جیهان

شای شایان نادری صاحب قەران

–تالاری دووەم: کە لە ساڵی (١٣٧٣) زیاد کرا لە سەر گروپەکە و لە ناو تالارەکە سکەی جۆراو جۆر, و قاپ و ئەو کەل وپەلانەی کە پێشکەش کران بە نادرشا لە سەردەمی صەفەوی تاکو سەردەمی هاوچەرخ لەوی نمایش کراون, هەروها لە گۆشەی باکوری مەزارگەی نادر, مەزاری محەمەد تەقی خانی پەسیان سەرکردەی خوراسان نێژراوە.

پەیکەری نادرشا:

پەیکەری نادرشا بە سواری ئەسپ و ئەفسەرەکانی لە سەر شوێنی نووستنی هەمیشەیی سەرکردەی ئەفشار لە ناوەراستی قەرەبارلغی مەشهەد دانراوە, دیزاینەری ئەو پەیکەرە بە رووپێوی (٦/٥) مەتر لە لایەن پەیکەرساز ئەبو الحسن الصدیقی مامۆستای پەیکەرسازی هاوچەرخ کە لەساڵی (١١٣٥) لەگەڵ دیزانی نوێکردنەوەی مەزارگەی نادر لەگەڵ هۆشەنگ سەیحۆن دەست پێ کرا, دروست کردنی پەیکەرەکە لە لایەن کۆمپانیای برۆنی لە ژێر دەستی مامۆستا صدیقی و چاودێری بالوێزخانەی ئێران لە ئیتالیا بەرەوە پێش چوو, و لە ساڵی (١٣٣٩) بە دواوە لە تیَ پەرەراندنی تەرمەکەی بە شەش سندوق لە هەموو شارەکانی ئێران گەیشتە مەشهەد و لە سەر تاوەرێکی (١٢) مەتری کە ئەندازیار سەیحون بۆ ئەو شاکارەی مامۆستا ئەبو الحسن صدیقی دیزاینی کردە بوو دانرا، ئەو پەیکەرە یەکێکە لە گەورەترن پەیکەرەکانی کە لە لایەن مامۆستا صدیقی دیزاین و دروست کراوە, ئەندازەیاری دروست کردنی تاوەری پەیکەرەکە کە باڵەی خانەیەکی ناو بەتاڵ و بەرەولێژە, (١٢)ە مەترە بە بەراورد کردن بەرزترین بەشی پەیکەرەکە واتا تەوری نادر و گوی ئەسپەکەیە نزیکەی (١٧) ە مەترە, پایەکانی بەرەوە سەرەوەی تاوەرەکە لە سەرەوە لە شێوەی پلیکانە و لە بەشی ناوەندی بەرەو لێژێکی توندە تاکو دەگاتە سەر زەوی, لە ناوەوی ژوورەکە شوێنەوارێکە, شوێنەوارێکی بەردی دانراوە کە لە سەر بەردەکە ناوی ئەو کەسانە نووسراوە کە یارمەتی دەر بوون بۆ دروست کردنی پەیکەرەکە و مەزارگەکە و نیشانی پەیکەرەکەی لەسەر نەخشێراوە,پەیکەرساز (صدیقی) دەم و چاوی نادری لەسەر تایبەتمەندیەکانی کە نووسراون لە کتێبەکان و

وێنەی مێژووی دیزاین کراوە دروست کردووە، شێوەی شەرکەرێکی بێ باك بە تایبەتمەندی بیابان گەری لە سەر ئەسپەکەی دانراوە کە لە پشت سەری مۆسیقا لێدەرێك، ئاڵای هەڵگرتووە و چەند شەرکەرێکی عەشایری راوەستاون.

Schach Nadir.

چاپخانەی رۆژهەلات/هەولێر

رەمزی نافع قوربانیە گەورەکەی بەرژەوەندی زلهێزان و سەرگەرمی رێبازی کوردایەتی لە هەولێر